

PAWEŁ SEKUŁA

KATASTROFA W CZARNOBYLU

UKRAIŃCY WOBEC TRAGEDII 1986 ROKU

Katastrofa w Czarnobylu

Paweł Sekuła

Katastrofa w Czarnobylu

Ukraińcy wobec tragedii 1986 roku

Poznań 2022

Projekt okładki:
Wydawnictwo Rys

Recenzja:
prof. dr hab. Agnieszka Matusiak

Korekta:
Sebastian Surendra

Copyright by:
Paweł Sekuła

Copyright by:
Wydawnictwo Rys

Email do autora: pawel.sekula@uj.edu.pl

Wydanie I

Poznań 2022

ISBN 978-83-67287-26-5

DOI 10.48226/978-83-67287-26-5

Wydanie:

Wydawnictwo Rys
ul. Kolejowa 41
62-070 Dąbrówka
tel. 600 44 55 80

e-mail: tomasz.paluszynski@wydawnictworys.com
www.wydawnictworys.com

Spis treści

Wstęp. Pokonać „bestię”	7
Część I. Piętno Czarnobyla	19
1. Problemy rodzin ewakuowanych i wysiedlonych w latach 1986-1991...21	
2. Życie na nieludzkiej ziemi. Rzeczywistość mieszkańców ZSRS na obszarach skażonych	59
3. Przetrvanie. Problemy funkcjonowania ludności w strefach skażenia po roku 1991	97
3.1. „Tam, gdzie umarła Ukraina”. Rezydenci Strefy Alienacji.....	127
4. Nowa polityka. Przeszłość i przyszłość obszarów skażonych promieniotwórczo.....	143
Część II. Katastrofa społeczna	181
1. Doświadczeni Czarnobylem. Wpływ katastrofy jądrowej na zmiany świadomości społecznej na Ukrainie	183
1.1. Ekstremalne narodoznawstwo.....	229
2. Szkoła przetrwania. Miejsce i rola czarnobylców w społeczeństwie ukraińskim	237
2.1. Izgoje Czarnobyla	237
2.2. „Łże-czarnobylcy” kontra „łże-władze”	264
3. Psychologiczno-demograficzne skutki katastrofy dla osób przesiedlonych i rezydentów obszarów skażonych.....	301
3.1. Syndrom pola walki. Weterani Czarnobyla.....	320
Zakończenie	339
Bibliografia	349

Wstęp

Pokonać „bestię”

Pojemność semantyczna słowa „Czarnobyl” jest ogromna, a sam termin na przestrzeni ostatnich trzech dekad zyskał wiele, niekiedy skrajnie przeciwstawnych, znaczeń i sposobów wartościowania. Już sama różnorodność treści występujących pod hasłem „Czarnobyl” sugeruje, że mamy do czynienia nie tylko ze znaczącym wydarzeniem gospodarczym i politycznym, ale także zjawiskiem o charakterze ogólnospołecznym.

Z kolei zdefiniowanie terminu „katastrofa” nastręcza pewnych trudności merytorycznych z uwagi na szeroki zakres znaczeń, do których się odnosi. W klasycznej definicji pochodzącej z języka greckiego (gr. *katastrophe* – przewrót, zniszczenie) katastrofa oznacza nagłą klęskę, wydarzenie, które pociąga za sobą tragiczne następstwa, zniszczenie lub śmierć wielu ludzi¹. Według kryterium Światowej Organizacji Zdrowia (WHO) katastrofa to sytuacja, która stanowi poważne i nieoczekiwane zagrożenie dla zdrowia i życia społeczeństwa. Ponadto WHO dookreśla termin jako zjawisko przyrody (katastrofa naturalna, klęska żywiołowa) lub rezultat działań człowieka (katastrofa antropogeniczna), których skrajnie negatywne skutki – w odróżnieniu od wypadku o małym zasięgu oddziaływania – nie mogą zostać przezwyciężone lokalnymi lub tradycyjnymi środkami i zmuszają do zwrócenia się o pomoc z zewnątrz².

Klasyfikacja opracowana w 1998 roku przez Ministerstwo Ukrainy ds. Sytuacji Nadzwyczajnych oraz Ochrony Ludności przed Skutkami Katastrofy Czarnobylskiej (MNS Ukrainy) definiuje katastrofę jako awarię lub inne wydarzenie o ogromnych rozmiarach, które prowadzi do ciężkich i tragicznych następstw³. Należą do nich m.in. duże awarie w obiektach jądrowych (np. elektrowniach), które wywołują skutki obejmujące swym zasięgiem znaczne obszary (region, kraj) i są zwykle

¹ *Катастрофа*, [hasło w:] *Военный энциклопедический словарь*, red. Н.В. Огарков, Москва 1983, s. 323.

² Д. Зербіно, М. Гжегоцький, *Екологічні катастрофи у світі та в Україні*, Львів 2005, s. 8.

³ *Ibidem*, s. 247.

rozciągnięte w czasie. Wówczas produkty rozpadu jąder atomowych przedostają się do środowiska naturalnego (powietrza, wody, gruntu, żywych organizmów). Zgubne skutki takich katastrof mogą być nie tylko bezpośrednie, ale również długofalowe, tym bardziej że niektóre z nich mogą także mieć nieodwracalny charakter.

Katastrofa w Czarnobylu była czwartym dużym wypadkiem w przemyśle jądrowym (po wydarzeniach w Kysztymie – 1957, Windscale w Wielkiej Brytanii – 1957, Three Mile Island w USA – 1979) i jednocześnie najbardziej spektakularnym z uwagi na jej wielowymiarowe konsekwencje ekologiczne i społeczne (porównywalna jedynie do katastrofy w Fukushima – 2011)⁴. W naznaczonym totalitaryzmami i dyktaturami XX stulecia Czarnobyl był nie tylko największą katastrofą przemysłową, ale również symboliczną kulminacją tragicznych wydarzeń minionego wieku. Ulrich Beck w 1986 roku napisał, że po Czarnobylu elektrownie jądrowe stały się w pewnym sensie „zwiastunem nowożytnego średniowiecza pod względem niebezpieczeństw”, w którym „społeczeństwa ryzyka” wstrząśnięte rozmiarami katastrof technologicznych („szok antropologiczny”) są skazane na życie w poczuciu stałego zagrożenia będącego nieodłącznym rezultatem nowoczesności⁵.

Katastrofa czarnobylska bezpośrednio wpłynęła na życie ludzi, którzy znaleźli się w jej strefie oddziaływania, wywołała obawy o zdrowie i bezpieczeństwo nie tylko swoje, ale także przyszłych pokoleń. Przedsięwzięcia, które w założeniu miały zminimalizować skutki katastrofy, spowodowały istotne przekształcenia w sposobie funkcjonowania znacznej części społeczeństwa ukraińskiego. Doprowadziły do zmiany warunków i systemu pracy dziesiątek tysięcy obywateli oraz zakłóciły szereg procesów kulturowo-demograficznych i obyczajowych. Znacząco wpłynęły również na sferę psychologiczno-światopoglądową ofiar Czarnobyla i ich priorytetów aksjologicznych.

W reportażach i felietonach dziennikarskich napisanych dla prasy sowieckiej w latach 1986-1991 oraz w literaturze popularnonaukowej tamtego okresu proces likwidacji skutków wybuchu w Czarnobylu

⁴ Katastrofa w Czarnobylu i w japońskiej Fukushima w siedmiostopniowej Międzynarodowej Skali Wydarzeń Nuklearnych i Radiologicznych (INES) uzyskały najwyższy stopień.

⁵ U. Beck, *Społeczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, tłum. S. Cieśla, Warszawa 2002, s. 12.

najczęściej utrzymany był w narracji militarnej jako walka z niewidzialnym i podstępny wrogiem – promieniotwórczością. „Atomowe monstrum”, „radioaktywna bestia” – to tylko niektóre z pojawiających się w komunistycznej prasie, radiu i telewizji określeń zniszczonego reaktora elektrowni jądrowej w Czarnobylu (CzEJ), mających zmotywować likwidatorów do dalszej walki. Stało się to po tym, jak władze Związku Sowieckiego w rezultacie międzynarodowych nacisków, a także uświadomienia sobie globalnych rozmiarów katastrofy, przyznały, iż awarii uległ jeden z energobloków CzEJ.

Konwencja wojenna znakomicie wpisywała się w ogólne wyobrażenie sowieckiego społeczeństwa na temat hipotetycznej wojny nuklearnej z państwami kapitalistycznymi i jej możliwymi konsekwencjami. Od końca lat 50. XX wieku w Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS) na skalę masową instruowano obywateli, jak należy zachować się podczas ataku bronią atomową. W miastach budowano obliczone na wiele tysięcy ludzi schrony i bunkry. W szkołach uczniowie przechodzili ćwiczenia na wypadek nuklearnego ataku NATO. W zakładach pracy uczono metod dezaktywacji oraz zasad postępowania w rejonach skażonych substancjami promieniotwórczymi. Powszechnie wierzone bowiem, że zimna wojna może się przerodzić w trzecią (nuklearną) wojnę światową nie tylko na ziemi, ale i w kosmosie⁶. Jak podkreśla ukraiński kulturolog Tamara Hundorowa: „Obrazy przedstawiające atomowego grzyba, instrukcje obrony cywilnej rozwieszane w każdym budynku, takie pojęcia, jak »schron przeciwlotniczy«, »fala uderzeniowa«, »pierwsza pomoc ofiarom promieniowania« i inne reprodukowano w nieskończoność. Jak emblematy atomowej ery zanurzały ludzi w sferę jądrowej obrazowości. Czarnobylski wybuch, nakładając się na te obrazy, do których już w latach 1960-1970 przyuczono sowieckie społeczeństwo, potwierdził realność ery atomowej”⁷. Po wybuchu w Czarnobylu umasowieniu podobnych przekonań służyły również wypowiedzi generalnego sekretarza KC KPZS Michaiła Gorbaczowa, który motywowany względami politycznymi podczas publicznego wystąpienia 14 maja 1986 roku poświęconego katastrofie oświadczył,

⁶ Отчетный доклад партийного бюро первичной партийной организации за период с 25.10.84 г. по 18.10.85 г, арк. 1-17. Dokument w posiadaniu autora.

⁷ Т. Гундорова, *Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодернізм*, Київ 2013, s. 41.

że wydarzenia w Czarnobylu mogą być przedsmakiem wojny nuklearnej⁸. Do rangi symbolu urosła decyzja władz ZSRS o skierowaniu do sztabu kierownictwa likwidacji skutków katastrofy Jewgienija Wielichowa i Nikity Mojsiejewa z Akademii Nauk ZSRS, którzy nigdy zawodowo nie zajmowali się reaktorami jądrowymi, ale swego czasu zastąpili z opracowania scenariusza następstw wojny nuklearnej – sowieckiej wersji tak zwanej zimy atomowej.

Minimalizacja skutków katastrofy prowadzona była pod kierownictwem władz związkowych przy udziale ponad 40 ministerstw i instytucji ZSRS. Moskwa odsunęła ukraińskie kierownictwo od bezpośredniego udziału w likwidacji skutków wybuchu, biorąc na siebie pełną odpowiedzialność za strategię oraz koordynację prac w CzeJ. Decyzje podejmowane przez członków Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Ukrainy (KC KPU) opierały się jedynie na dyrektywach wydawanych przez sterowaną z Moskwy Komisję Rządową ds. Zbadania Przyczyn Awarii w CzeJ (dalej – Komisja Rządowa)⁹. Na przełomie kwietnia i maja 1986 roku w republikach tworzono Grupy Operacyjne sztabów Obrony Cywilnej (OC), ministerstw i resortów, powstawały także specjalne komisje¹⁰. Również w tym okresie odpowiednio do decyzji Rady Ministrów USRS naczelnicy sztabów OC zarządzili na Ukrainie mobilizację niewojсковych ugrupowań OC¹¹.

Sposób postępowania wojsk OC i oddziałów Armii Sowieckiej w skażonej strefie dobitnie świadczył o tym, że zastosowano schema-

⁸ *Выступление М.С. Горбачева по советскому телевидению*, „Правда” 15 V 1986, nr 135 (24757), s. 1.

⁹ Od 1 listopada 1986 roku jako Komisja Rządowa ds. Likwidacji Skutków Awarii w CzeJ. Na czele Komisji Rządowej (kontynuowała swoją działalność do 1991 roku) stanął Boris Szczerbina – zastępca przewodniczącego Rady Ministrów ZSRS, a w jej skład weszli także Iwan Siłajew – wiceminister, drugi przewodniczący i Oleg Szczepin – wiceminister zdrowia, przewodniczący Komisji Medycznej. Trzy dni później w Moskwie sformowano Grupę Operacyjną (GO) Politbiura Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego (KC KPZS) celem koordynacji wszystkich działań związanych z minimalizacją skutków katastrofy. Na jej czele stanął premier ZSRS Nikołaj Ryzkow, a w składzie GO znaleźli się m.in. minister obrony ZSRS Siergiej Sokołow i sekretarz KC KPZS Jegor Ligaczow.

¹⁰ Державний архів Чернігівської області (ДАЧО), ф. Р-5036, оп. 2, спр. 2316, арк. 133.

¹¹ Державний архів Житомирської області (ДАЖО), ф. Р-3867, оп. 1, спр. 1982, арк. 69-70.

ty wyuczone na wypadek wojny nuklearnej. W planach ministerstw, resortów, a także w literaturze fachowej w ogóle nie uwzględniono działań w momencie katastrofy w reaktorach cywilnych, natomiast przewidziano przedsięwzięcia w przypadku zastosowania przez przeciwnika broni jądrowej, chemicznej bądź biologicznej¹². Wspominał o tym również późniejszy prezydent Łotwy Valdis Zatlers w 1986 roku zmobilizowany do usuwania skutków katastrofy: „Wsadzili nas do pociągu, razem z nami załadowano karabiny maszynowe, automaty, całą broń, jakbyśmy jechali na wojnę. Potem tę broń przywieźli z powrotem. Związek Sowiecki był gotowy do wojny nuklearnej, ale zupełnie nie był przygotowany do awarii reaktora jądrowego”¹³. Należy podkreślić, iż maksymalna dawka promieniowania, jaką oficjalnie mogli otrzymać żołnierze – 25 berów – została zaakceptowana dopiero po upływie miesiąca od rozpoczęcia prac w Czarnobylu¹⁴. Do tego czasu zaproponowana przez Centralny Zarząd Wojskowo-Medyczny dawka bezpieczeństwa 25 berów była bojkotowana przez kierowników i dowódców wojsk. Szef GO MO ZSRS gen. Iwan Gierasimow, przekonany, że nikt prócz żołnierzy nie będzie w stanie wypełnić zadań w Czarnobylu, z zarządzenia o bezpieczeństwie radiologicznym w zonie wykreślił frazę o 25 berach dla likwidatorów-żołnierzy. Poszczególni dowódcy żądali ustanowienia granicy 50 berów – jak w przypadku wojny nukle-

¹² *Чорнобильська катастрофа в документах, фактах та долях людей*, під ред. В.В. Дурдинця, В.М. Миколюка, Київ 2006, s. 272-273.

¹³ Rozmowa przeprowadzona przez autora z Valdisem Zatlersem 6.06.2019 r. w Rydze. Nagranie własne. Wywiad w całości został opublikowany na stronie Licznik Geigera. Zob. *Valdis Zatlers: kiedy przyjechałem do czarnobylskiej Zony zaczęła się koszmar*, <https://licznikgeigera.pl> [8.07.2019].

¹⁴ Ber to specyficzna dla ZSRS i niektórych państw bloku wschodniego jednostka równoważnika dawki promieniowania jonizującego (biologiczny ekwiwalent rentgena), służąca określeniu biologicznych skutków pochłoniętego przez organizm promieniowania. W tamtym czasie na Zachodzie jego odpowiednikiem był rem (ang. *roentgen equivalent man*). Obecnie legalną jednostką dawki jest siwert (ang. *sievert*) oznaczany skrótem Sv. 1 rem = 0,01, Sv = 10 mSv (milisiewert). 1 μ Sv (mikrosiewert) = 0,1 mrem. Wśród wielu rodzajów dawek promieniowania wyróżnia się dawkę równoważną, czyli dawkę promieniowania pochłoniętą w danej tkance lub narządzie, oraz dawkę skuteczną – sumę ważonych dawek równoważnych od zewnętrznego i wewnętrznego napromieniowania tkanek i narządów z uwzględnieniem masy ciała napromieniowanego, a także dawkę pochłoniętą – to dawka promieniowania uśredniona w tkance lub narządzie. Zob. *Prawo atomowe*, ustawa z dnia 29 listopada 2000 r., art. 3 pkt 4, 5 i 6 (Dz. U. 2001.03.18).

arnej¹⁵. Psychologia postępowania w warunkach konfliktu jądrowego negatywnie rzutowała na stosunek dowództwa do żołnierzy zaangażowanych w usuwanie skutków katastrofy. Odpowiadało to również wyobrażeniom władz w Moskwie na temat wojny totalnej pomiędzy dwoma supermocarstwami z użyciem broni masowej zagłady, w którą wysokie straty ludzkie były z góry wkalkulowane.

Był w tym swoisty paradoks, że oczekując na atak nuklearny państw NATO, struktury organizacyjno-militarne ZSRS okazały się zupełnie nieprzygotowane na wypadek awarii w jednej z wielu rozsianych po całym kraju elektrowni jądrowych. Zarówno Armia Sowiecka, jak i formacje Obrony Cywilnej – od dziesiątek lat przysposabiane do wojny nuklearnej – wykazały całkowitą indolencję i nieprzygotowanie do wyzwań, które postawił przed nimi Czarnobyl. Szeregowi żołnierze, oficerowie i wysocy funkcjonariusze państwowi nie umieli odnaleźć się w warunkach zagrożenia radiologicznego, nie umieli obsługiwać sprzętu radiometrycznego, nie znali zasad postępowania w warunkach wysokiego poziomu skażenia itd. Po upływie tygodnia od wybuchu w CzEJ, 4 maja 1986 roku, sekretarz kijowskiego Komitetu Obwodowego (Komunistycznej Partii Ukrainy) KPU w Kijowie Hryhorij Rewenko raportował: „W każdej wiosce, kolchozie są dozymetry, ale nie potrafimy się nimi posługiwać”¹⁶. Powyższe uwagi dotyczą nie tylko wysokich rangą przywódców wojskowych, ale także szerokiego grona sowieckich naukowców (w tym związanych z energetyką jądrową), którzy dopiero na miejscu uczyli się postępowania w sytuacji wysokiego skażenia promieniotwórczego. Oddajmy w tym miejscu ponownie głos V. Zatlrowskiemu: „Szczególnie zszokowało mnie to, że pułkownicy i generałowie nie wiedzieli, co robić. Nie mieliśmy żadnych instrukcji ani planu działań (...). Dopiero w drugim miesiącu zaczęli pojawiać się wojskowi uczeni i naukowcy cywilni. Pomyśleliśmy wtedy, że wreszcie nam wyjaśnią sytuację, powiedzą, co należy robić, a okazało się zupełnie na odwrót – to oni zbierali od nas informacje, pytali: co znaleźliście, jak znaleźliście, co o tym myślicie itd.”¹⁷. „To było dziwne uczucie

¹⁵ Ф.И. Комаров, В.Г. Чвырев, *Военные медики в Чернобыле*, [w:] *Чернобыль: долг и мужество*, т. 1, ред. А.А. Дьяченко Москва 2001, s. 90.

¹⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України у Києві (ЦДАГО), ф. 1, оп. 17, спр. 385, арк. 28-41.

¹⁷ Rozmowa przeprowadzona przez autora z Valdisem Zatlrowskim..., op. cit.

uświadomić sobie, że badaczem jesteś ty, a nie oni. Ludzie, którzy pracują w naukowych instytutach”¹⁸.

Odgórnie narzucone rozwiązania na wypadek wojny nuklearnej, a także polityka tajności już od pierwszych minut katastrofy wpłynęły również na życie mieszkańców Prypeci, miasta położonego zaledwie cztery kilometry od elektrowni. Zgodnie z instrukcjami miejskie formacje OC były mobilizowane tylko do działań w razie agresji przeciwnika lub klęsk żywiołowych, w związku z czym 26 kwietnia pozostawały całkowicie bierne. W razie awarii reaktora (poważnej katastrofy nie brano nawet pod uwagę) całe kierownictwo OC należało do dyrektora CzEJ i mobilizowano tylko formacje OC CzEJ. Co więcej, dyrektor elektrowni jądrowej był zobowiązany poinformować o awarii i sytuacji radiologicznej Moskwę¹⁹.

Przedsięwzięcia podejmowane przy usuwaniu skutków katastrofy na ogół odbiegały od scenariusza, w którym przewidziano zastosowanie zaawansowanej technologii na najwyższym poziomie. Większość prac dezaktywacyjnych wykonywano ręcznie najprostszyimi narzędziami, zwłaszcza podczas zdejmowania kolejnych warstw skażonego gruntu i załadunku. Jeden z likwidatorów relacjonował: „Pracujemy metodami średniowiecznymi. Każdy, kto chociaż raz był w Czarnobylu, mógł się o tym przekonać. Nie ma urządzeń małej mechanizacji, robotyki. Ludzie pracują głównie toporem, łomem, łopatą w samej CzEJ (...). Bardzo długi czas miały miejsce przypadki wydawania odzieży skażonej ponad dopuszczalne normy. Nie ma wody mineralnej”²⁰. Wielkie nadzieje pokładane w technologii zawiodły. Roboty, również te dostarczone do strefy czarnobylskiej z państw zachodnich, przyniosły rozczarowanie. „Paradoksalna była sytuacja, gdy w potężnym kosmiczno-nuklearnym supermocarstwie w tak ważnym dla jej narodu i całej ludzkości momencie nie wynaleziono niczego lepszego do walki z żywiołem atomowym niż zwykła saperka”²¹.

¹⁸ В. Затлерс, *Вот кто я! По-русски*, Рига 2015, s. 109-114.

¹⁹ List kierownictwa Miejskiego Komitetu Wykonawczego w Prypeci do Władimira Gubariewa, арк. 1-3. Maszynopis w posiadaniu autora.

²⁰ В.П. Шорников, *Политико-воспитательная работа с личным составом в частях и подразделениях в оперативной группе гражданской обороны*, [w:] *Чернобыль: долг и мужество*, т. 1, Москва 2001, s. 96.

²¹ *Чернобыльська катастрофа в документах...*, op. cit., s. 17.

Wybuch w Czarnobylu był swoistą klamrą, która spięła XX-wieczny okres tragedii i totalitarnych reżimów na Ukrainie, zapoczątkowanych wybuchem I wojny światowej i rewolucji bolszewickiej. Marionetkowość republikańskich organów władzy i kolonialne stanowisko Ukrainy w ZSRS doprowadziły do budowy na jej obszarze nadmiernej liczby niebezpiecznych obiektów przemysłowo-produkcyjnych oraz do olbrzymiej dewastacji środowiska naturalnego. Serhij Wasiuta pisze: „Konsekwencje katastrofy czarnobylskiej w sposób tragiczny udowodniły, jak bezpośrednie więzi łączą etnos ze środowiskiem naturalnym oraz jak ciężkie mogą być następstwa wywołane naruszeniem tej więzi”²². Wielorakie konsekwencje Czarnobyla wykroczyły daleko poza ramy minionego stulecia i nabierają obecnie zupełnie nowego wymiaru społeczno-psychologicznego. Wiele rejonów Ukrainy przekształciło się w obszary klęski ekologicznej, a ich następstwa negatywnie wpłynęły na sposób funkcjonowania milionów obywateli, powodując m.in. deformację dynamiki migracji ludności, straty demograficzne i skutki psychiczne. Dlatego właśnie wybuch w CzEJ jest nie tylko jedną z największych w historii katastrof technologicznych, ale również bardzo ważnym czynnikiem determinującym przemiany zachodzące prawie we wszystkich sferach życia ludzkiego.

* * *

Niniejsza publikacja stanowi próbę wszechstronnej analizy społecznych i psychospołecznych skutków katastrofy jądrowej na Ukrainie z uwzględnieniem szerokiego spektrum wydarzeń, które doprowadziły do ich rozwoju. Szczególną uwagę zwrócono na omówienie takich problemów, jak: ewakuacje i przesiedlania ludności, ochrona medyczna i socjalna poszkodowanych, sytuacja mieszkańców rejonów skażonych, a także polityka legislacyjna władz ukraińskich. Zagadnienia te zaprezentowane zostały w świetle relacji pomiędzy społeczeństwem a państwem oraz trwających od ponad trzech dekad różnokierunkowych przemian gospodarczo-politycznych na Ukrainie. Jest to pierwsza

²² С.І. Васюта, *Постчорнобильський період в Україні: національний досвід в контексті цивілізаційних стратегій*, Київ 2001, s. 6.

w polskiej literaturze przedmiotu próba całościowego ujęcia wpływu katastrofy na życie Ukraińców z perspektywy ponad 30 lat z uwzględnieniem m.in. takich aspektów istotnych dla zrozumienia jej skutków społecznych, jak problemy wyalienowania i systemowej marginalizacji osób poszkodowanych w katastrofie.

Eksplikacja najważniejszych problemów związanych ze społecznymi konsekwencjami katastrofy wymagała analizy interdyscyplinarnej z uwzględnieniem różnych obszarów naukowych i perspektyw metodologicznych. Krytyka dokumentów źródłowych, aktów prawnych, danych statystycznych i literatury przedmiotu służyła wyjaśnieniu najważniejszych procesów i przemian, które dokonały się na Ukrainie po katastrofie 1986 roku, zwłaszcza w konfrontacji ze współcześnie istniejącymi stereotypami i popularnymi tezami na temat Czarnobyla.

Jakościowa analiza materiałów archiwalnych, raportów ośrodków badań i artykułów naukowych z zakresu problematyki niniejszej rozprawy umożliwiła zachowanie szerszego i kontekstowego ujęcia rozpatrywanych zagadnień oraz lepsze zrozumienie procesów i zjawisk społecznych, a także przeobrażeń demograficzno-przestrzennych na skutek katastrofy. Analiza ta pozwoliła również spojrzeć z nowej perspektywy na dotychczasowe ustalenia badaczy oraz wnioski zaprezentowane przez poszczególne instytuty i organizacje międzynarodowe.

Klasyfikacja kategorii osób poszkodowanych w rezultacie katastrofy uzasadniała wybór struktury tej pracy i uwzględnia następujące grupy obywateli Ukrainy różniących się zarówno liczebnością, jak i rodzajem poniesionych szkód: obywatele stale przebywający na terenach promieniotwórczo skażonych, osoby ewakuowane z 30-kilometrowej strefy i przesiedlone z pozostałych obszarów skażonych, uczestnicy likwidacji skutków katastrofy i pracownicy CzEJ, potomkowie i rodziny likwidatorów oraz rodzin przesiedlonych, a także pracowników CzEJ.

Geografia sytuacji ekologicznej i społecznej ziem Ukrainy związana z rozmiarami i sposobem rozprzestrzeniania się następstw wybuchu w CzEJ wymagała uwzględnienia danych dotyczących miejscowości leżących na terenie trzech najbardziej poszkodowanych obwodów – kijowskiego, żytomierskiego oraz czernihowskiego. Na nie przypada większość promieniotwórczego opadu, a tamtejsza ludność otrzymała, w zależności od rejonu, największe dawki promieniowania jonizującego. Również w granicach tych obwodów do 2014 roku miały miejsce

najbardziej intensywne procesy wewnętrznej migracji na Ukrainie. Ich udziałem są zatem wszystkie negatywne czynniki i tendencje związane z katastrofą. To tam narodził się silny i świadomy ruch obywatelski, który doprowadził do przemian polityczno-gospodarczych i kulturowych na terenie całego kraju.

Przyjęty punkt widzenia zakłada zarówno makro-, jak i mikrospołeczną perspektywę. Interpretacja danych na poziomie lokalnym w układzie rejonów, miasteczek, wspólnot wiejskich, a także poszczególnych dzielnic i spółdzielni produkcyjnych umożliwiła uchwycenie mało znanych procesów i wyjaśnienie wielu zjawisk obserwowanych w skali makroskopowej. Uwzględniają one specyfikę i zróżnicowanie poszczególnych regionów i obwodów państwa, których mieszkańcy byli aktywnymi lub statycznymi uczestnikami wydarzeń związanych z konsekwencjami katastrofy.

Zakres chronologiczny prezentowanego opracowania obejmuje okres od 1986 do 2019 roku. Cezura wstępna nie wymaga wyjaśnienia – jej początek wyznacza wybuch w czwartym reaktorze elektrowni jądrowej im. W. Lenina w Czarnobylu. Kończy ją natomiast faza wstępna przemian społeczno-politycznych na Ukrainie, będących następstwem tzw. Euromajdanu z 2013/2014 roku i wojny na wschodzie kraju.

W literaturze przedmiotu w ciągu ostatnich dziesięcioleci wielokrotnie podejmowano problematykę katastrofy w Czarnobylu i jej różnorodnych skutków dla społeczeństwa ukraińskiego. Widoczny jest jednak brak opracowań zawierających komplementarne i holistyczne ujęcie omawianych problemów w kontekście poznania społecznych i innych skutków wybuchu w CzEJ. Dominują opracowania o charakterze wspomnieniowym, z których większość autorów to uczestnicy likwidacji skutków katastrofy, i opracowania naukowo-popularne, a także eseje dziennikarskie. Wśród tekstów naukowych należy wspomnieć pracę Adriany Petryny *Life Exposed. Biological Citizens after Chernobyl* (2002), traktującą o politycznych, ekonomicznych i społecznych implikacjach katastrofy w postsowieckiej Ukrainie, a ostatnio znakomitą monografię Kate Brown *Czarnobyl. Instrukcje przetrwania* (2019), w której autorka podejmuje tematy polityki i propagandy, medycyny, międzynarodowego lobby nuklearnego oraz reakcji społecznych na katastrofę. Przemiany świadomościowe i powstanie ruchów antysystemowych w republikach sowieckich, będące odpowiedzią

na Czarnobyl, zostały przeanalizowane w kultowej już dziś pracy Jane I. Dawson *Eco-Nationalism. Anti-nuclear Activism and National Identity in Russia, Lithuania, and Ukraine* (1996). Wśród ukraińskich badaczy na uwagę zasługują prace Natalii Baranowskiej, zwłaszcza wielowątkowa publikacja *Испытание Чернобылем* (2016), omawiająca problemy zdrowia, poziomu życia osób poszkodowanych i aktywności społecznej obywateli Ukrainy, wywołanej wybuchem w CzEJ. W 2019 roku w polskim tłumaczeniu pojawiła się także książka Serhija Płochija pt. *Czarnobyl. Historia nuklearnej katastrofy* (2019). Spośród opracowań cytowanych w niniejszej publikacji warto wyróżnić zwłaszcza pracę zbiorową ukraińskich badaczy *Постчорнобильський соціум: 15 років по аварії* (2000), których ustalenia dotyczące tendencji i perspektyw postczarnobylskiej polityki socjalnej państwa ukraińskiego, a także zagadnień ochrony socjalnej i psychologicznego stanu ofiar katastrofy stanowiły ważny punkt odniesienia przy podejmowaniu pracy nad niniejszą publikacją. Spośród prac polskich autorów można wymienić pierwszą monografię zawierającą syntetyczne ujęcie problematyki wieloaspektowych konsekwencji katastrofy dla Ukrainy: *Czarnobyl. Społeczno-gospodarcze, polityczne i kulturowe konsekwencje katastrofy jądrowej dla Ukrainy* (2014).

Terminologia służąca określeniu obszaru wokół elektrowni w Czarnobylu, gdzie prowadzono najważniejsze prace dekontaminacyjne, jest dość zróżnicowana. Najczęściej funkcjonujące w literaturze przedmiotu nazwy to „strefa wykluczenia”, „strefa alienacji”, „strefa odosobnienia”, „strefa czarnobylska” lub „strefa zamknięta”, niekiedy także „zona”. W okresie 1986-1987 obszar ten oficjalnie nazywany był 30-kilometrową strefą, z której ze względu na skrajnie niekorzystne warunki radiologiczne ewakuowano większość mieszkańców. Od początku 1988 roku nazywano ją strefą wysiedlenia, a w 1991 roku po modyfikacji granic (jej powierzchnia wynosiła wówczas 2044 km²) została strefą odosobnienia (lub alienacji). W latach 1996-1997 (poszerzona o część kijowskiego obwodu Strefy Obowiązkowego Wysiedlenia) otrzymała nową nazwę: Strefa Alienacji i Strefa Bezwarunkowego [Obowiązkowego] Wysiedlenia. Jej łączna powierzchnia wyniosła 2600 km²²³.

²³ Про правовий режим території, що зазнала радіоактивногозабруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, Закон України від 28.02.91, N 795-XII, ст. 12-13. ВВР УРСР, 1991, N 16, ст. 198, [w:] Соціальний, медичний та проти-

W niniejszym tekście dla oficjalnej nazwy ewakuowanego w 1986 roku terytorium wybrano skrócony wariant „Strefa Alienacji”.

Ponadto zastosowano współcześnie obowiązujące ukraińskie nazwy miejscowości, regionów i krain geograficznych transkrybowane w alfabecie łacińskim, z wyjątkiem nazw utrwalonych w polskiej tradycji piśmienniczej i dokumentach historycznych. Do instytucji i organizacji ogólnozwiązkowych z czasów ZSRS zastosowano pisownię rosyjską. Imiona i nazwiska ukraińskie podane zostały w brzmieniu narodowym z zachowaniem oryginalnej pisowni.

W publikacji stosuję termin „sowiecki” oraz nazwy: Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS), Ukraińska Socjalistyczna Republika Sowiecka (USRS), Białoruska Socjalistyczna Republika Sowiecka (BSRS) i Komunistyczna Partia Związku Sowieckiego (Ukrainy) (KPZS, KPU).

радіаційний захист постраждалих в Україні внаслідок чорнобильської катастрофи. Збірник законодавчих актів та нормативних документів 1991-2000 роки, ред. В. Дурдинець, Ю. Самойленко, В. Яценко, В. Яворівський, Київ 2001, s. 297-307.

Część I
Piętno Czarnobyła

1. Problemy rodzin ewakuowanych i wysiedlonych w latach 1986-1991

Kilka lat po wybuchu w Czarnobylu ukraiński publicysta i uczestnik likwidacji skutków katastrofy Jurij Szerbak tak opisał przymusowe wysiedlenia ludności: „Odbieram ewakuację jak ogromne nieszczęście, zawsze niespodziewane, które zawsze wywołuje szok i zagubienie niezależnie od tego, czy została ona zorganizowana dobrze czy źle. Jakiś historyczny huragan wyrывa człowieka z korzeniami z rodzimego gruntu i bardzo trudno jest odnowić później życie w zwykłych formach”²⁴. Liczba ewakuowanych i wysiedlonych mieszkańców, a także środki finansowe i materialne zaangażowane przez władze sowieckie w realizację tego przedsięwzięcia swoją skalą przewyższyły wszystkie podobne wydarzenia na Ukrainie od końca lat 40. XX wieku. Podstawowym założeniem ewakuacji była ochrona znajdującej się w strefie zagrożenia ludności przed negatywnymi konsekwencjami promieniowania jonizującego. Równocześnie na decyzje dotyczące wysiedleń mieszkańców z terenów promieniotwórczo skażonych wpływały względy polityczne i propagandowe, które w istotny sposób zaważyły na przyszłych losach tzw. czarnobylców²⁵. Zarówno terminy prowadzonych wysiedleń, jak i sposób ich wykonania podporządkowano celowi nadrzędnemu, jakim zawsze w państwie sowieckim była racja stanu, czyli wymagały rozstrzygnięć najbardziej korzystnych (lub najmniej szkodliwych) z punktu widzenia prestiżu władz komunistycznych.

Preludium trwających jeszcze dziesiątki lat wysiedleń na terytorium Ukrainy była ewakuacja Prypeci przeprowadzona po upływie 36 godzin po wybuchu w CzEJ. Ukraińskie władze obawiały się samodzielnego podjęcia decyzji o ewakuacji 50-tysięcznego miasta, koncentrując większość swojej uwagi na „unikaniu paniki”. Obawa przed wzięciem na siebie odpowiedzialności oraz „filozofia” postępowania w sytuacjach kryzysowych, nakazująca przerzucanie jej na coraz

²⁴ Ю. Щербак, *Чорнобиль. Документальна повість*, Київ 1989, s. 43.

²⁵ Określenie ludności poszkodowanej w rezultacie wybuchu w CzEJ terminem „czarnobylec” zostało upowszechnione jeszcze przez dziennikarzy sowieckich, a następnie stosowane szeroko przez publicystów zachodnich i objęło także uczestników minimalizacji skutków katastrofy.

wyższe instancje, miały już długą tradycję i głębokie uzasadnienie. Podjęcie słusznej z radiologicznego punktu widzenia decyzji o ewakuacji Prypeci musiałyby się spotkać z reakcją Moskwy, a ta mogła być przecież różna. Pod naciskiem drugiego sekretarza Obwodowego Komitetu Komunistycznej Partii Ukrainy (Obkomu KPU) w Kijowie Wołodymyra Małomuża zrezygnowano z planów ewakuowania miasta i okolicznych miejscowości, a nawet surowo zabroniono informowania mieszkańców o niebezpieczeństwie. Sekretarz Obkomu najbardziej obawiał się bowiem „wybuchu paniki” i nie zamierzał odwoływać zaplanowanych na niedzielę wydarzeń kulturalnych i sportowych, w tym biegu pod hasłem „Zdrowie”²⁶. Ostatecznie to szef Komisji Rządowej Boris Szczerbina wydał decyzję o ewakuacji miasta, zapewne nie bez przyzwolenia najwyższych władz na Kremlu²⁷.

Do pewnego stopnia mieszkańcy Prypeci stali się zakładnikami obowiązującej praktyki rozwiązywania problemów we wszystkich sowieckich elektrowniach jądrowych i towarzyszących im ośrodkach. Opierała się ona głównie na doświadczeniach związanych z organizacją tzw. stref zamkniętych ZATO (ros. Zakrytyje Administratywno-Teritorialnyje Obrazowanija) wokół przedsiębiorstw pracujących dla sowieckiego przemysłu wojennego i podlegających bezpośredniemu nadzorowi z Moskwy. Ministerstwo Przemysłu Maszyn Średnich (Minsredmasz) było inicjatorem organizowania wokół EJ osiedli energetyków, tym samym wiążąc losy mieszkańców tych miejscowości z przyszłością wielkiego przedsiębiorstwa bądź elektrowni. Były to swoistego rodzaju „złote klatki” odizolowane od normalnej egzystencji w ZSRS. Bardzo dobre, jak na standardy sowieckie²⁸, warunki życia, na które składały

²⁶ *Чорнобильська катастрофа в документах, фактах та долях людей*, під ред. В.В. Дурдинця, В.М. Миколюка, Київ 2006, s. 208.

²⁷ Nie jest znany przebieg konsultacji Szczerbiny z władzami w Moskwie, ale na podjęcie ostatecznej decyzji o ewakuacji zapewne uzyskał on akceptację samego Gorbaczowa. Postawa Szczerbiny mogła mieć decydujące znaczenie wobec okazywania sprzeciwu planom ewakuacji przez niektórych członków Komisji Rządowej – osób związanych z Ministerstwem Ochrony Zdrowia ZSRS i Obrony Cywilnej. Zob. О. Гусев, *25 років віч-на-віч з «Чорнобилем»*, Київ 2011, s. 36.

²⁸ Nieco wyidealizowany obraz Prypeci przed katastrofą (głównie za sprawą byłych mieszkańców) przeczy suchym faktom, które świadczą, że miasto nie było wolne od wszystkich bolączek prozy życia w komunistycznym ustroju. Na porządku dziennym w Prypeci były problemy z zaopatrzeniem w wodę i ogrzewaniem. Zry-

się wysokie pensje, znacznie lepiej niż w pozostałych miastach ZSRS rozwinięta sfera usługowo-konsumpcyjna i socjalna, różnego rodzaju przywileje stwarzały uludę bezpiecznego i spokojnego życia oraz „psychologicznie obniżały w świadomości mieszkańców realne ryzyko związane z funkcjonowaniem obok elektrowni jądrowej”²⁹. Po wybuchu w Czarnobylu fakt ten, wraz z politycznymi decyzjami na szczeblu administracyjnym i ogólnopaństwowym, doprowadził do tragedii dziesiątek tysięcy ludzi.

Opóźnianie ewakuacji działało na niekorzyść mieszkańców. W nocy z 26 na 27 kwietnia 1986 roku natężenie promieniowania w poszczególnych rejonach Prypeci wynosiło ponad 1 R/h. Właściwy etap ewakuacji rozpoczął się 27 kwietnia o 14.00. Większość osób wywieziono podstawionymi w nocy autobusami. Zaledwie po upływie trzech godzin ewakuacja została zakończona. Forsowanym niekiedy w literaturze przedmiotu i publicystyce tezom, jakoby moment ewakuacji Prypeci i okolicznych miejscowości został wybrany optymalnie (a nawet był niepotrzebny), przeczą opinie samych jego organizatorów i wykonawców. Kilka lat po wybuchu katastrofy komunistyczne władze Ukrainy w tajnych raportach przyznawały, że ewakuacja Prypeci była spóźniona oraz że zignorowano stopień zagrożenia w miejscowościach na obszarze 30-kilometrowej strefy wokół CzEJ³⁰.

Mylny jest także pogląd, że popołudniem 27 kwietnia ewakuowano autobusami i innymi środkami transportu prawie wszystkich mieszkańców Prypeci. Według danych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych

wano terminy oddawania do użytku mieszkań i pozostałych obiektów, których wadą była także niska jakość. Na terenie miejskich przedsiębiorstw panowała niekontrolowana sytuacja sanitarna. Prypeć nie wypełniła również planu pięcioletniego w wielu dziedzinach: budownictwie mieszkaniowym, produkcji (zakład Jupiter) i innych. Liczne były naruszenia dyscypliny pracy i technologii. Zwiększyły się wypadki w zakładach pracy, w tym ze skutkiem śmiertelnym. Niezadawalająco działające partyjni oceniali także walkę z pijaństwem i alkoholizmem. Мероприятия по выполнению критических замечаний постановления бюро Припятского горкома Компартии Украины нр. Б64-17 от 4.05.84 г, арк. 1-3. Отчетный доклад партийного бюро первичной партийной организации за период с 25.10.84 г. по 18.10.85 г, арк. 1-17. Dokumenty w posiadaniu autora.

²⁹ Е.Б. Бурлакова, В.М. Кузнецов и др., *Неизвестный Чернобыль: история, судьбы, факты, уроки*, Москва 2006, s. 369.

³⁰ Державний архів Київської області (ДАКО), ф. П-5, оп. 118-г, спр. 102, арк. 116-117.

(MSW) Ukrainy prawie 14 tys. osób opuściło Prypeć niezależnie od prowadzonej ewakuacji, natomiast autobusami wywieziono ponad 33 tys. mieszkańców. Z racji końca tygodnia (26 kwietnia przypadła na sobotę), a także zbliżającego się święta 1 maja, część mieszkańców w momencie awarii znajdowała się już poza miastem³¹. Inni badacze podkreślają, że dzień przed ewakuacją, a także 27 kwietnia przed południem samodzielnie, prywatnymi samochodami lub pociągiem, wyjechało z miasta oraz przyległych miejscowości prawie 20 tys. osób³². We wczesnych godzinach porannych 27 kwietnia z Prypeci wyjechały przeważnie matki z dziećmi. Ewakuacją nie zostały natomiast objęte niektóre osoby niepełnosprawne, a także w podeszłym wieku³³. Członkowie Komitetu Wykonawczego w Prypeci wywozili ludzi z miasta aż do 7 maja³⁴. Niedługo po zakończeniu akcji w rezultacie nadmiernego napromieniowania miał miejsce co najmniej jeden przypadek śmiertelny osoby cywilnej pomagającej mieszkańcom Prypeci w ewakuacji³⁵.

Kolejnym etapem była ewakuacja poleskich wiosek w promieniu 10 kilometrów od zniszczonego reaktora. Ponieważ wysoki poziom promieniowania utrzymywał się w większości miejscowości rejonu czarnobylskiego i poleskiego, 2 maja Komisja Rządowa podjęła decyzję o ewakuacji ludności w promieniu 30 kilometrów od CzEJ. Mieszkańcy miasteczka Czarnobyl (13,7 tys. osób) znajdującego się 20 km na południe od elektrowni zostali wywiezieni 5 maja³⁶. Ogółem do końca miesiąca ewakuowano (oprócz Prypeci i stacji Janów) z rejonu czarnobylskiego 37440 osób, a z poleskiego – 2766 osób³⁷.

³¹ *Чорнобильська катастрофа в документах, фактах та долях людей*, під ред. В.В. Дурдинця, В.М. Миколука, Київ 2006, s. 211.

³² Н.В. Гунько, *Уроки Чорнобилю: екологічна міграція, „Демографія та соціальна економіка”* 2011, nr 2 (16), s. 1-11. Znaczna liczba mieszkańców Prypeci opuściła miasto samochodami, przyczyniając się do antropogenicznego rozprzestrzeniania się radionuklidów poza granicę czarnobylskiej strefy, gdyż w tamtym okresie nie było jeszcze wystawionych punktów kontroli dozymetrycznej i dezaktywacji.

³³ Н.Т. Долгих, *Первая специальная или «Нам бы ночь простоять, да день продержаться!»*, Киев 2011, s. 263; А.Ф. Войстроченко, *Как это было. Чернобыль и Брянщина*, Брянск 2008, s. 82.

³⁴ List kierownictwa Miejskiego Komitetu Wykonawczego w Prypeci do Władimira Gubariewa..., op. cit.

³⁵ ДАКО, ф. П-5, оп. 78, спр. 310, арк. 271.

³⁶ *Чорнобильська катастрофа в документах...*, op. cit., s. 213-214.

³⁷ Ibidem, s. 221.

Z 30-kilometrowej strefy wywieziono także 44 tys. pogłowia bydła, 12,2 tys. świń, 3,3 tys. owiec i 700 koni. Do realizacji zadania użyto 2500 ciężarówek, nie licząc innych środków transportu³⁸.

Pod koniec maja 1986 roku cały obszar ukraińskiej SRS został umownie podzielony na następujące strefy bezpieczeństwa: Alienacji (Stałego Wysiedlenia) – na obszarze 30-kilometrowej strefy z liczbą ludności 63 tys. osób, gdzie promieniowanie gamma wynosiło powyżej 20 mR/h; Strefy Tymczasowego Wysiedlenia (obejmowała znaczną część 30-kilometrowej strefy wokół CzEJ oraz obszary poza jej granicami, do której po upływie kilku lat przewidywano powrót mieszkańców, m.in. miasto Czarnobyl) – liczba ludności 34 tys. osób, promieniowanie gamma 5-20 mR/h; Strefy Ścisłej Kontroli Radiologicznej – liczba ludności 47 tys., gamma 3-5 mR/h; Strefy Kontroli Produktów Spożywczych – gamma 2-3 mR/h³⁹. W Strefie Stałego i Tymczasowego Wysiedlenia przeprowadzono ewakuację ludzi i zwierząt oraz zaprowadzono stałą kontrolę radiologiczną.

Bezpośrednio po ewakuacji prawie wszyscy mieszkańcy Prypeci zostali rozmieszczeni w kilkudziesięciu miejscowościach rejonu poleckiego (23 tys.) i iwankowskiego (7 tys.), przylegających bezpośrednio do rejonu czarnobylskiego⁴⁰. Z poczuciem tymczasowości zaistniałej sytuacji (o czym zapewniały ich władze) oczekiwali na oficjalny sygnał do powrotu. Komunistyczni decydenci nie mieli jednak złudzeń, że reewakuacja w tak krótkim czasie nie będzie możliwa (o ukryciu tego faktu po raz kolejny zadecydowała chęć uniknięcia paniki), niemniej wielu z nich spodziewało się, iż najdalej za rok miasto rzeczywiście zostanie „zwrócone” jego mieszkańcom. Zatem pojawiające się wiosną i latem 1986 roku artykuły prasowe o rychłej reewakuacji, a także

³⁸ ДАКО, ф. П-5, оп. 113, спр. 507, арк. 1-2.

³⁹ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 92, арк. 9; В.Я. Возняк, *От Тюмени до Чернобыля (записки черновильского министра)*, Москва-Берлин 2016, s. 178; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 17, спр. 387, арк. 58-60; *Радиоактивное загрязнение природных сред*, под ред. Ю.А. Израэля, Ленинград 1990, s. 43-44.

⁴⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України у Києві (ЦДАГО), ф. 1, оп. 25, спр. 2996, арк. 6; Ю. Щербак, *Чорнобиль...*, op. cit., s. 48; *Чорнобильська катастрофа в документах...*, op. cit., s. 211. Na podstawie decyzji Prezydium Rady Najwyższej USRS z 16 listopada 1988 roku rejon czarnobylski został przyłączony do rejonu iwankowskiego z centrum w Iwankowie. ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 77, арк. 1-19.

o tym, że do Prypeci „na pewno wrócą ludzie”, były zgodne nie tylko z linią propagandową partii, ale i autentycznym przekonaniem komunistycznego kierownictwa. Władze zrobiłyby wszystko, co możliwe, aby Prypeć mogła zostać ponownie zasiedlona. Tylko notorycznie pogarszająca się sytuacja radiologiczna w mieście (pomimo licznych prac dekontaminacyjnych) i wysokie natężenie promieniowania powstrzymywało kierownictwo państwa od podjęcia ostatecznej decyzji o powrocie mieszkańców⁴¹. Jeszcze w listopadzie 1986 roku w gazetach sowieckich podawano informację, że przygotowania do powrotu mieszkańców Prypeci są już w zaawansowanym stadium⁴². Tym deklaracjom towarzyszyły gorączkowe próby oczyszczenia miasta. Politbiuro KPZS nakazało codziennie prowadzić w mieście rozpoznanie radiologiczne, zaś dozymetrystów-zwiadowców „wyciskano do zera”. Nie liczone im dokładnie pochłoniętych dawek promieniowania, choć należeli do grona najlepszych profesjonalistów w armii sowieckiej⁴³. Od 1 listopada 1986 roku na podstawie decyzji Komisji Rządowej podjęto kolejną wielką akcję oczyszczania Prypeci przy pomocy ponad 2 600 żołnierzy oraz prawie 500 pojazdów różnego typu. Prace dezaktywacyjne – prowadzone codziennie na dwie zmiany bez dni wolnych – zakończono w pierwszej połowie grudnia⁴⁴.

Kierownicy państwa nie mogli pogodzić się z wizją bezludnej pustyni w samym sercu Polesia. Wszak prace dezaktywacyjne i planowany powrót mieszkańców miały nie tylko znaczenie ekonomiczno-społeczne, ale również polityczne i propagandowe. Gdy władze zdały sobie sprawę, iż Strefy Alienacji Czarnobylskiej EJ (dalej – Strefa Alienacji), a także niektóre obszary wokół niej zostały na dłuższy czas stracone, 19 sierpnia 1986 roku pierwszy sekretarz KPU Wołodimir Szczerbycki wydał polecenie o ostatecznym włączeniu do 30-kilometrowej strefy szeregu miejscowości tzw. Strefy Ścisłej Kontroli i Strefy Kontroli Produktów Spożywczych, których próba dezaktywacji nie przyniosła oczekiwanych rezultatów, a stan radiologiczny wykluczał stałe zamieszkiwanie. Były to: Nowosiółki, Ilińce, Rudnia Iliniecka,

⁴¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3166, арк. 2-7.

⁴² Д. Марпзл, *Чорнобиль – рік пізніше*, „Сучасність” 1987, nr 4 (312), s. 99-100.

⁴³ А.Ф. Митенков, *Четверть века: Воспоминания о группе радиационной разведки*, Нижний Новгород 2012, s. 46; ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 93, арк. 1-10.

⁴⁴ *Чорнобильська катастрофа в документах...*, оп. cit., s. 529.

Korohod, Zamoszna, Hłynka, Kupowate, Horodyszcze, Otasziw, Ładyżyczi, Teremci, Opaczyce, Plutowyszcze, Kamionka, Kowszylivka, Parysziv, Rassocho, Hłownica, Byczky, Steczanka, Roziżdże, Terechiw, Andryjiwka, Zahłybe, Puchowe, Rudnia-Hreslańska, Hresla, Żowtnewe, Narodycze, Nozdryszcze, Chrystynowka, Wełyki Kliszczzi, Mali Kliszczzi, Poliśke⁴⁵. Przesiedlenie ludności nie zostało jednak planowo zrealizowane i władze w kolejnych latach podejmowały próby dezaktywacji. KC KPZR i Rada Ministrów ZSRS 22 sierpnia 1986 roku poleciła dodatkowe wysiedlenie z terytorium Ukraińskiej SRS tylko jednej miejscowości – Bober (rejon poleski)⁴⁶.

Upór i determinacja komunistycznych władz zmierzających do ponownego zasiedlenia lub pozostawienia ludności w skażonych miejscowościach doprowadziły do olbrzymiego marnotrawstwa zasobów finansowych, materialnych i wyczerpywania zasobów ludzkich. Jednym z wielu przykładów niegospodarności przedstawiciele aparatu partyjnego był los osiedla typu miejskiego (OTM) Poliśke, gdzie w latach 1986-1989 wielokrotnie przeprowadzano dezaktywację, zmieniono ponad 4 tys. dachów, 100 km ogrodzeń, wycięto 3 tys. drzew, wywieziono 60 tys. m³ skażonego gruntu, przywieziono 55 tys. m³ czystego gruntu, wznoszono nowe budowle (szkoły, ośrodki zdrowia, budynek pralni i łaźni), wyasfaltowano 56 km ulic i dróg oraz 16,8 tys. m² placów. Położono nowe przewody elektryczne oraz rury instalacji wodociągowej i gazociągowej, wywiercono studnie artezyjskie⁴⁷. Pomimo tych zabiegów poziom skażenia wciąż pozostawał wysoki, a Poliśke w latach 1993-1997 roku zostało ewakuowane do OTM Krasiatyczi (pol. Kresiatycze)⁴⁸. Podobny los spotkał OTM Narodycze, gdzie dopiero po upływie ponad pięciu lat zdecydowano o wysiedleniu mieszkańców. W wielu wioskach nieobjętych ewakuacją powtórzyła się sytuacja, która wcześniej miała miejsce w Strefie Alienacji – potwierdziła się bezcelowość prac dekontaminacyjnych. Mimo to władze uparcie trzymały się wyznaczonych uprzednio granic strefy podlegającej ewakuacji.

⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3166, арк. 140-141.

⁴⁶ Ibidem, оп. 25, спр. 2993, арк. 113-124. Decyzję Rady Ministrów USRS o ewakuacji wioski Bober wydano 28 sierpnia 1986 roku.

⁴⁷ Ibidem, оп. 32, спр. 2943, арк. 30; оп. 25, спр. 3166, арк. 2-7; оп. 17, спр. 386, арк. 4-7.

⁴⁸ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 6974, арк. 17-25.

W październiku 1986 roku Komisja Rządowa zleciła wykonanie kompleksu prac zabezpieczających normalne życie ludności w 22 ewakuowanych wioskach rejonu czarnobylskiego i poleskiego (obwód kijowski) po ich reewakuacji⁴⁹. Następnie 23 listopada Komisja Rządowa uznała, iż po przeprowadzonej uprzednio dezaktywacji miejscowości te nadają się już do reewakuacji. Ale jeszcze na początku stycznia 1987 roku wciąż tylko planowano powrót ludności we wskazanych 22 miejscowościach. KC KPU dążył do tego, aby reewakuacje zostały zakończone do początku maja 1987 roku, a najlepiej przed komunistycznym Świętem Pracy. Ostatecznie wobec każdorazowo pogarszającej się sytuacji radiologicznej po upływie niedługiego czasu od ostatniej dezaktywacji w lipcu 1987 roku Grupa Operacyjna (GO) Politbiura KC KPZS podjęła decyzję o rezygnacji z prowadzenia dalszej działalności gospodarczej w 30-kilometrowej strefie oraz niecelowości reewakuacji ludności⁵⁰.

Rzekoma tymczasowość ewakuacji z Prypeci i Czarnobyla spowodowała, iż cały dobytek ruchomy mieszkańców pozostał w domach. Przedmioty w kolejnych tygodniach podlegały coraz większemu napromieniowaniu. Gdy we wrześniu 1986 roku podczas jednodniowego wyjazdu do Prypeci pozwolono mieszkańcom zabrać część swoich rzeczy, najczęściej okazywało się, iż z powodu wysokiego promieniowania było to już niemożliwe. Wówczas „wielu ludzi histerycznie rąbało siekierami swoje meble, telewizory, magnetofony. Żeby uspokoić obywateli, trzeba było udzielać im pierwszej pomocy medycznej”⁵¹. Nie udało się także zabezpieczyć majątku osób ewakuowanych przed szajkami złodziei. Ponad 70% wykroczeń na terenie Strefy Alienacji stanowiły kradzieże. W samej Prypeci pomimo dozoru służb mundurowych, ogrodzenia z drutu kolczastego i systemu sygnalizacji w kolejnych latach dochodziło do grabieży mieszkań. Zdarzało się, że złodzieje przepukupywali funkcjonariuszy milicji, którzy przepuszczali ich do miasta i z powrotem. Zrabowany metal sprzedawano do kijowskich zakładów i fabryk, a rzeczy osobiste ewakuowanych – na bazarach⁵². Jednym

⁴⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3166, арк. 2-7; *Чорнобильська катастрофа в документах...*, оп. cit., s. 247.

⁵⁰ *Чорнобильська катастрофа в документах...*, оп. cit., s. 247.

⁵¹ Ibidem, s. 218.

⁵² Н. Севидова, *Чистилище характеров*, „Вести Сегодня” 2011, nr 71, s. 3-4.

z wielu przykładów wykroczeń kryminalnych w Prypeci był los zakładu Jupiter, którego pracowników również ewakuowano. Zakład początkowo chronili robotnicy, ale później sytuacja radiologiczna pogorszyła się tak bardzo, że dalsze dyżurowanie stało się niemożliwe. Ochrona służb mundurowych trwała do połowy maja 1986 roku, tymczasem już 26 czerwca specjalna komisja, która miała sprawdzić stan fabryki, odkryła włamania do większości pomieszczeń – zamki zostały zerwane, a w halach brakowało sprzętu⁵³.

Proces ewakuacji ludzi i zwierząt został zakończony w połowie sierpnia 1986 roku, jednak przesiedlenia uzupełniające prowadzono również w późniejszym okresie. Według oficjalnych danych w 1986 roku na Ukrainie ewakuowano ponad 91 tys. mieszkańców (do 11 czerwca – 89360 osób), z tego 27,6 tys. mieszkańców wiosek. Do 1989 roku wysiedlono 93,6 tys. ludzi, w samym 1989 roku ewakuowano 1600 osób⁵⁴. Dane te nie uwzględniają tych mieszkańców skażonych terenów, którzy samodzielnie opuścili swoje domy. Według W.I. Olszewskiego i L.J. Rybana tylko w latach 1987-1991 z własnej inicjatywy wyjechało ponad 72 tys. osób⁵⁵.

Kilka dni po wybuchu w Czarnobylu do szpitali w Kijowie coraz częściej zaczęły zgłaszać się osoby, które przybyły z obszaru ewakuacji. Wśród nich ujawniono szereg przypadków zachorowań związanych z nadmiernym napromieniowaniem⁵⁶. Na początku maja 1986 roku służba zdrowia zidentyfikowała 1500 osób z objawami wywołanymi promieniowaniem, z tego 244 ze względu na zły stan zdrowia poddano dodatkowym badaniom. Diagnozę choroby popromiennej postawiono 189 osobom, z tego 19 dzieciom. W stanie ciężkim znajdowało się 14 chorych⁵⁷.

Według danych pracowników Akademii Nauk Medycznych Ukrainy średnie dawki zewnętrznego napromieniowania otrzymane przez

⁵³ ДАКО, ф. П-5, оп. 78, спр. 317, арк. 12-13.

⁵⁴ *Про додаткові заходи щодо посилення охорони здоров'я та поліпшення матеріального становища населення, яке проживає на території, що зазнала радіоактивного забруднення в результаті аварії на Чорнобильській АЕС*, Постанова Ради Міністрів Української РСР від 14.12.1989, N 315, <http://zakon2.rada.gov.ua> [11.02.2016].

⁵⁵ Н.В. Гунько, *Уроки Чорнобилю...*, оп. cit., s. 1-11.

⁵⁶ ДАКО, ф. П-5, оп. 78, спр. 310, арк. 21-23.

⁵⁷ *Чорнобильська катастрофа в документах...*, оп. cit., s. 214.

mieszkańców Prypeci w ciągu 36 godzin do ewakuacji wyniosły 10-12 mSv, Czarnobyla – 20 mSv, mieszkańców 30-kilometrowej strefy 20-30 mSv. Wśród przesiedlonych znajdowały się także osoby, które otrzymały wielokrotnie więcej dawek zewnętrznego napromieniowania (przykładowo w Strefie Alienacji 1260 osób otrzymało dawki powyżej 50 mSv, 120 powyżej 100 mSv). Jednak dawki napromieniowania wewnętrznego (drogą inhalacji) mogły dwukrotnie przewyższać zewnętrzny komponent (bez uwzględnienia napromieniowania gruczołu tarczycy). Tam, gdzie z ewakuacją zwlekano 10-15 dni, nawet czterokrotnie. Należy również zaznaczyć, iż w zależności od wybranej trasy ewakuacji ludność mogła otrzymać dodatkowe dawki (zewnętrznego promieniowania) porównywalne z dawkami otrzymanymi w okresie przedewakuacyjnym⁵⁸.

Przeprowadzenie ewakuacji bez narażania ludzi na niebezpieczeństwo utrudniał brak dostępu do map z naniesionymi strefami podwyższonego promieniowania (pojawiły się one później). W trakcie ewakuacji nie organizowano kontroli dozymetrycznej, nie dezaktywowano odzieży ani nie myto ludzi⁵⁹. Wśród ewakuowanych, najczęściej już w nowych miejscach osiedlenia, tam, gdzie prowadzono jakiegokolwiek badania, wykrywano choroby związane z napromieniowaniem⁶⁰. Powierzchnowe rozeznanie sytuacji radiologicznej prowadziło do patologii, gdy ewakuowani mieszkańcy wiosek i pracownicy administracji byli rozmieszczani w rejonach skażonych w stopniu niewiele mniejszym, a niekiedy nawet wyższym niż miejscowości, z których przyjechali⁶¹. Na ów fakt zwracał uwagę minister zdrowia ukraińskiej SRS Anatolij Romanenko na posiedzeniu GO ukraińskiego Politbiura: „Tak nie można robić. Wywozimy ludzi z wiosek intensywnie skażonych promieniotwórczo do miejscowości mniej skażonych. Jeżeli już wywozić, to wywozić dalej”⁶².

⁵⁸ 18 річниця чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє. Матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 21 квітня 2004 року, упоряд. М.М. Борисюк та ін., Київ 2004, s. 78-79.

⁵⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2995, арк. 1, 2-3.

⁶⁰ ДАКО, ф. П-5, оп. 113, спр. 277, арк. 28-30.

⁶¹ В.Ф. Склярів, *Завтра...*, ор. cit., s. 49.

⁶² Стенограма засідання № 20 Оперативної групи Політбюро ЦК Компартії України, [w:] *Чорнобиль. Документи Оперативної групи ЦК КПУ (1986-1988)*, Упоряд. О.В. Бажан, О.Г. Бажан, Г.В. Боряк, С.І. Власенко, Ін-

Osiedlanie ludności na granicy Strefy Alienacji bez przeprowadzenia wywiadu radiometrycznego, zwłaszcza wobec szybko zmieniającej się sytuacji radiologicznej, prowadziło do dodatkowego napromieniowania ewakuowanych w punktach dyslokacji. Mieszkańców Prypeci początkowo kwaterowano w miejscowościach oddalonych zaledwie o kilkadziesiąt kilometrów od zniszczonego reaktora. Niektóre z nich znalazły się później w granicach 30-kilometrowej strefy wokół reaktora: „Nie lepiej było w tych wioskach, do których wywieźli naszych mieszkańców [Prypeci – P.S.]. Moja córka z wnuczką, sąsiedzi z dziećmi trafili do wioski Ordżonikidze niedaleko obozu pionierskiego »Bajkowy« [nad rzeką Uż – P.S.]. Pomagali mieszkańcom sadzić ziemniaki, pili mleko dobrotliwie proponowane przez ludzi, u których gościli. Nikt nie mierzył poziomu skażenia trawy, gleby, mleka, nie było żadnych rekomendacji, dopóki nie przyjechał nasz pracownik z przyrzędem kontroli. Okazało się, że poziom skażenia jest wysoki. Nie wiem, jak mieszkańcy tej wioski, ale ani moja córka, ani wnuczka do tej pory nie przeszli żadnych badań w związku z wewnętrznym napromieniowaniem, podobnie jak nie przesłałam jej ja, inżynier-konstruktor pracujący w CzEJ”⁶³.

Koncepcja prowadzenia bliskich przesiedleń na odległość kilkunastu – kilkudziesięciu kilometrów zawierała jednak wiele implikacji kluczowych z punktu widzenia autorytarnego reżimu, na dodatek zmagającego się od dłuższego czasu z zarówno poważnym kryzysem gospodarczym w państwie, jak i powszechnym po wybuchu w Czarnobylu kryzysem zaufania do władz i instytucji rządowych. Jednym z najważniejszych powodów była znaczna redukcja kosztów całej operacji i jej szybsze zakończenie. Miało to niebagatelne znaczenie w sytuacji, gdy minimalizacja skutków katastrofy każdego dnia pochłaniała olbrzymie środki finansowe. Na decyzje władz o prowadzeniu bliskich przesiedleń być może o wiele istotniejszy wpływ niż przesłanki ekonomiczne wywarły, jak zwykle, pobudki propagandowe. Według Ałły Jaroszyńskiej, ukraińskiej dziennikarki śledzącej proces przesiedleń ludności z obwodu żytomierskiego, zaistniała sytuacja była podyktowana obawami komunistycznego reżimu przed rozpowszechnianiem

ститут історії України НАН України, Центральний державний архів громадських об'єднань України, Київ 2017, s. 210.

⁶³ *Атомная Энергетика – надежды ведомств и тревоги общества*, „Новий Мир” 1989, nr 4, s. 201.

prawdziwych informacji na temat katastrofy. Za najskuteczniejszy środek zapobiegawczy władze uznały izolację poszkodowanej ludności od reszty społeczeństwa, w tym osoby określane w tajnych raportach służb sowieckich mianem „rozsadników szkodliwych pogłosek”, poprzez pozostawienie ich blisko centrum wypadku⁶⁴.

Przewaga czynnika ekonomicznego nad kwestiami bezpieczeństwa sprawiła, iż od początku ewakuacji segregowano ofiary na „pożyteczne” i „niepotrzebne” oraz na „chorych” i „zdrowych”, „młodych” i „starych”⁶⁵. Przy podejmowaniu decyzji o kolejności wysiedleń władze komunistyczne kierowały się kluczem przydatności poszczególnych grup zawodowych dla przemysłu i rolnictwa, a także pozycją zajmowaną w hierarchii partyjnej. Pierwszeństwo w ewakuacji posiadali pracownicy Ministerstwa Energetyki i Elektryfikacji ZSRS (Minenergo) o strategicznym znaczeniu dla rozwoju gospodarki sowieckiej⁶⁶. Również wysocy funkcjonariusze partyjni i rządowi, a także przedstawiciele wyższych sfer administracji państwowej i przemysłowej zostali wcześniej ostrzeżeni o niebezpieczeństwie. Na poziomie struktury zawodowej i społecznej priorytetowe znaczenie miała ewakuacja personelu elektrowni jądrowej i ich rodzin (Prypeć). W dalszej kolejności ewakuowano pracowników przedsiębiorstw, kołchozów i sowchozów oraz indywidualnych mieszkańców Polesia⁶⁷. Matki z dziećmi, osoby starsze lub po prostu w gorszej kondycji fizycznej i zdrowotnej zakwaterowano w „nierokujących” miejscowościach z mało wydajnymi kołchozami i spółdzielniami produkcyjnymi⁶⁸.

Ludność wiosek znajdujących się w prostej linii od reaktora, niewiele dalej niż Prypeć (do 15 km), została ewakuowana w niektórych przypadkach dopiero po upływie kilku tygodni. Priorytetowość miasta energetyków miała także wpływ na skalę przedsięwzięć dezaktywacyjnych. Podczas gdy Prypeć poddawano wielokrotnemu oczyszczaniu,

⁶⁴ В. Кіпіані, *Ярошинська, що ти робиш у Народицькому районі*, www.pravda.com.ua [10.11.2016].

⁶⁵ І. Бекешіна, *Покинуті і забуті (несоціологічні нотатки соціолога)*, [w:] *Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи. Результати соціологічних досліджень 1986-1995 рр.*, Харків 1996, s. 142.

⁶⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2995, арк. 17.

⁶⁷ P. Sekuła, *Czarnobyl. Społeczno-gospodarcze, polityczne i kulturowe konsekwencje katastrofy jądrowej dla Ukrainy*, Kraków 2014, s. 257.

⁶⁸ І. Бекешіна, *Покинуті і забуті...*, op. cit., s. 142.

najlepszą techniką dezaktywacyjną, którą władze mogły zaoferować mieszkańcom wielu poleskich wiosek, było równanie ich domów z ziemią i zasypywanie szczątków w głębokich dołach.

Jednym z najważniejszych zadań stało się zapewnienie przesiedlonym rodzinom odpowiednich warunków mieszkaniowych oraz miejsc pracy. Jeszcze w trakcie ewakuacji mieszkańców rejonu poleskiego władze Obkomu w Kijowie alarmowały, że miejscowe organy administracyjne i partyjne nie interesowały się opiniami mieszkańców odnośnie do wyboru przez nich nowych miejsc zamieszkania. Przed wszystkim nie brano pod uwagę pragnienia ludzi, by zachować przy wysiedleniach więzi terytorialne i rodzinne. Stworzone przez władze Komisje ds. Przesiedleń istniały tylko nominalnie, bowiem w rzeczywistości nie miały żadnego wpływu na polepszenie losu wysiedlanej ludności⁶⁹.

Na posiedzeniu Politbiura KC KPU 20 maja 1986 roku zadecydowano, że do najbliższej zimy wszystkim ewakuowanym z 30-kilometrowej strefy należy przydzielić mieszkania. Na początek zatwierdzono decyzję o budowie 7500 mieszkań w Kijowie oraz 500 mieszkań w Czernihowie. Skonstatowano przy tym, iż niektóre partyjne, sowieckie i gospodarcze organy nie umieją operatywnie podejmować decyzji⁷⁰. W lipcu 1986 roku Rada Ministrów USRS przyjęła uchwałę nr 264 o organizacji mieszkań dla ludności ewakuowanej ze Strefy Alienacji. Ze względu na dużą liczbę przesiedleńców podjęto decyzję o utworzeniu nowych (lub reaktywowaniu starych) rejonów. We wrześniu 1986 roku w obwodzie kijowskim wyodrębniono specjalny rejon zhuriwski (z centrum w Zhuriwce) o powierzchni 763 tys. km², do którego przesiedlono na stałe 3,9 tys. mieszkańców z rejonów czarnobyłskiego i poleskiego. Przewidywano budowę w rejonie szeroko zakrojonej infrastruktury, licznych zakładów, ale do końca lat 90. plany te zostały zrealizowane tylko w połowie⁷¹. Według danych sowieckich od czerwca do końca sierpnia 1986 roku ewakuowanym na terenie ukraińskiej republiki wybudowano 7185 domów, 14 sklepów, 10 stołówek, 13 łaźni, 10 przychodni lekarskich. Z tego

⁶⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 55, спр. 6601, арк. 2-5; ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 93, арк. 1-3.

⁷⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 11, спр. 1367, арк. 1-6.

⁷¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України у Києві (ЦДАВО), ф. 2, оп. 15, спр. 6092, арк. 3-5.

w kijowskim obwodzie 7 tys. domów w 47 wsiach, a do 10 września w 51 miejscowościach. Potrzeby były jednak znacznie większe, więc zakładano wybudowanie dodatkowo 500 domów w obwodzie kijowskim oraz 250 w obwodzie żytomierskim⁷².

Do końca grudnia 1986 roku z 75 miejscowości kijowskiego i żytomierskiego obwodu wysiedlono 41352 rodziny (91254 osoby), z których 34127 rodzin osiedlono w republice ukraińskiej, a w obwodzie kijowskim 16318 (41,6 tys. osób). W samym Kijowie tymczasowo zakwaterowano 35304 osoby⁷³. Spośród osób ewakuowanych i przesiedlonych ponad połowę zakwaterowano w miastach i na osiedlach typu miejskiego, resztę na wsiach. W stolicy republiki oddano do użytku 7500 mieszkań oraz wydzielono 1015 miejsc w akademikach dla personelu CzEJ i budowniczych nowych reaktorów, w Czernihowie – 500 mieszkań. W obwodzie żytomierskim osiedlono 772 rodziny, czernihowskim – 798 rodzin, reszta została skierowana do innych obwodów. W pozostałych republikach sowieckich osiedlono 2991 rodzin⁷⁴. Spośród robotników pracujących przy budowie reaktorów w CzEJ, ale pochodzących z innych obwodów Ukrainy i republik ZSRS, 1450 wróciło po katastrofie do swoich domów, 2619 zwolniło się z pracy w przedsiębiorstwach i zakładach, by na własną rękę rozwiązać problemy mieszkaniowe oraz szukać zatrudnienia, zaś 165 osób zmarło⁷⁵.

Również do końca 1986 roku w obwodach kijowskim i żytomierskim w miejscowościach wiejskich wybudowano 8210 domów gospodarczych oraz 222 obiekty o przeznaczeniu socjalno-kulturowym (w tym 44 łaźnie, 54 sklepy, 40 stołówek, 33 przychodnie zdrowia). Wybudowano także 180 km dróg z twardą nawierzchnią, urządzono ponad 2 mln m² terytorium. Do wiosny 1987 roku nie udało się znaleźć pracy dla 1500 osób (z 12240 pracujących)⁷⁶. Od kwietnia do lipca 1988 roku na terytorium ukraińskiej republiki stale przebywało 77896 osób ewakuowanych z 30-kilometrowej strefy, z tego w obwodzie

⁷² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2331, арк. 44.

⁷³ Do maja 1987 roku z czarnobylskiej strefy przybyło do Kijowa kolejne 23 tys. osób (7 tys. rodzin), jednak wkrótce rozpoczęło się zasiedlanie ewakuowanymi rodzinami Sławutycza. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3166, арк. 117.

⁷⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2992, арк. 33-34; ДАКО, ф. П-5, оп. 113, спр. 277, арк. 1-2.

⁷⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2992, арк. 33-34.

⁷⁶ Державний архів міста Києва (ДАК), ф. Р-1, оп. 7-с, спр. 291, арк. 37-56.

kijowskim – 47626 osób, a w samym Kijowie – 21880 osób⁷⁷. Spadek liczby ewakuowanych znajdujących się w stolicy republiki w stosunku do roku 1986 roku spowodowany był zarówno prywatną inicjatywą, jak i prowadzoną przez państwo relokacją rodzin, m.in. do nowo wybudowanego miasta Sławutycz⁷⁸. Latem 1986 roku dla personelu CzEJ i budowniczych Sławutycza wybudowano osiedle Zielony Przylądek (ukr. Zelenyj Mys) o powierzchni 222 ha na 10 tys. osób. Docelowo miało tam zamieszkać nawet 50 tys. mieszkańców⁷⁹. Była to dość kuriozalna próba połączenia obozu o wojskowej dyscyplinie z ośrodkiem o charakterze wypoczynkowym. Wkrótce pojawiły się trudności z terminową realizacją budowy domów, obiektów socjalnego, kulturalnego i bytowego przeznaczenia – tzw. sockultbytu, a także systemu ciepłowniczego⁸⁰. W grudniu 1986 roku mieszkało tam około 3,5 tys. osób⁸¹. Wybudowanie Sławutycza doprowadziło do ostatecznego porzucenia planów związanych z Zielonym Przylądkiem⁸².

Prawie od początku ewakuacji do władz republiki i sowieckich trafiały skargi na bezduszność lokalnych urzędników, brak mieszkań i zatrudnienia. Już w czerwcu 1986 roku ewakuowani mieszkańcy zaczęli masowo występować do władz ukraińskich o przyspieszenie przyznawania nowych mieszkań na terenie obwodów lwowskiego, winnickiego, ługańskiego, żytomierskiego, kijowskiego i innych⁸³. Na adres KC KPU napływały listy od zdesperowanych obywateli, w których ci informowali kierownictwo partii o problemach z kwaterunkiem. Zwracano uwagę na niejasne zasady przyznawania mieszkań. Osoby ewakuowane do różnych obwodów USRS oskarżały miejscowe organy partyjne i samorządowe o obojętność oraz o to, że odmawiają przekazania obiecanych wcześniej mieszkań⁸⁴. Z informacji przechowywanych w KPU wynikało, iż jeszcze na początku sierpnia 1986 roku

⁷⁷ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 65, арк. 6-8.

⁷⁸ Ю. Сафонов, *Каким он будет, Славутич*, „Неделя” 1987, nr 4 (1400), s. 4.

⁷⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2337, арк. 20-23. Dla pracowników CzEJ, ich rodzin i członków zarządu budowy wydzielono także 3170 mieszkań w Kijowie oraz 108 w Czernihowie.

⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 314, арк. 125.

⁸¹ Д. Марпзл, *Чорнобиль...*, op. cit., s. 99-100.

⁸² *Імя ему – Славутич*, „Правда України” 1987, nr 10 (13578), s. 1.

⁸³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3089, арк. 28-29.

⁸⁴ Ibidem, оп. 25, спр. 3089, арк. 34.

na terenie całej republiki nie udało się zapewnić własnego lokum ponad 38 tys. rodzin, a tylko 8,3 tys. rodzin takowe otrzymało⁸⁵. Wiele osób, które dostały mieszkania, żyło jednak w warunkach poniżej oczekiwań i ogólnie przyjętych, nawet jak na Związek Sowiecki, standardów. Duża liczba ewakuowanych oraz niewystarczające tempo budowy nowych domów zmusiły władze do rozmieszczania rodzin w hotelach, akademikach, szkołach, magazynach lub dokwaterowywania do zajętych już mieszkań. Często umieszczano po 2-3 rodziny w jednym mieszkaniu lub budynku. Inni zmuszeni byli za własne środki wynajmować pokoje⁸⁶. Dla ewakuowanych brakowało odzieży, bielizny, obuwia, a miejscowe władze tkwiły w bezczynności, oczekując szczegółowych rozporządzeń z Moskwy. Dochodziło również do malwersacji ze strony nieuczciwych urzędników i wojskowych: „Miskwykonkom [Miejski Komitet Wykonawczy Rady Delegatów Ludowych – P.S.] wydzielił byłym mieszkańcom Prypeci mieszkania, ale w Służbie Kwaterunkowo-Eksploatacyjnej wszystko przetasowali. Chorążego Stepana Kopacza razem z rodziną umieścili w zaszczerzonej suterenie, skąd ludzi wcześniej wysiedlono z polecenia stacji sanitarno-epidemiologicznej, która uznała pomieszczenie za niezdatne do zamieszkania”⁸⁷.

W KC KPZS 25 czerwca 1986 roku przyjęto uchwałę nr 664 „O zatrudnieniu, zapewnieniu mieszkań i obsłudze w sferze socjalno-bytowej ludności ewakuowanej ze strefy Czarnobylskiej EJ”. Uchwała zakładała, iż w 1987 roku we wsi Fenewyczi rejonu iwankowskiego w obwodzie kijowskim zostanie oddanych do eksploatacji 90 domów dla ewakuowanych z Prypeci, przedszkole na 90 miejsc we wsi Zdwyżiwka (rejon borodiański) oraz po jednej szkole w miejscowościach Wełyka Wilszanka, Jacky (rejon wasylkowski) i Fenewyczi⁸⁸. Prace te nie zostały wykonane na czas, tj. powstało tylko 20 domów w Fenewyczi, szkoły we wsiach Jacky i Wełyka Wilszanka oraz przedszkole w Zdwyżiwce. Co więcej, szereg organizacji i przedsiębiorstw budowlanych w ogóle nie przejmowało się opóźnieniami. Podobnie nie realizowano wynikających z uchwały postanowień w zakresie dostarczania ewakuowanej ludności produktów spożywczych oraz zapewnienia miejsc pracy. Nie

⁸⁵ Ibidem, op. 32, стр. 2331, арк. 41-43.

⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, стр. 6092, арк. 205.

⁸⁷ Н.Т. Долгих, ор. cit., s. 99.

⁸⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 55, стр. 4396, арк. 20-21.

przynosiły skutku próby ukarania kierowników komitetów rejonowych KPU (rajkomów). Rok później Komitetowi KPU w Kijowie pozostało tylko stwierdzić, iż uchwała nr 664 w większości przypadków nie jest realizowana⁸⁹.

Z kolei na mocy uchwały KC KPZS oraz Rady Ministrów ZSRS z 2 października 1986 roku „Kwestie organizacji zarządzania pracami związanymi z likwidacją skutków awarii Czarnobylskiej EJ” oraz uchwały KC KPU i Rady Ministrów USRS w tej sprawie rozpoczęto tworzenie republikańskich, a następnie obwodowych Komisji do spraw Likwidacji Skutków Awarii w Czarnobylskiej EJ. Do ich kompetencji należało zapewnienie pracy, mieszkań i ochrony medycznej przesiedlonym, organizacja pracy przedsiębiorstw przemysłowych i rolniczych realizujących zamówienia dla CzeJ, likwidacja skutków katastrofy na terytorium rejonów i obwodów, a także informowanie obywateli w środkach masowego przekazu na temat postępu prac w CzeJ i w Sławutyczu⁹⁰.

Ewakuowanej ludności okazana została jednorazowa pomoc w formie pieniężnej wypłaty 200 rubli na osobę. Ogółem wypłacono 18,7 mln rubli (do 15 maja 1986 roku – 5,1 mln rubli) z budżetu państwa oraz 4,9 mln rubli z Czerwonego Krzyża⁹¹. Kwoty te stanowiły obciążenie dla budżetu państwa, w dodatku jednorazowe wypłaty nie rozwiązywały problemów przesiedleńców, którzy na nowych miejscach osiedlenia nie mogli znaleźć stałego źródła utrzymania, a także borykali się z kłopotami mieszkaniowymi. Równie istotną kwestią pozostawały rekompensaty dla ewakuowanej ludności za szkody materialne spowodowane katastrofą. Zadania te realizowano na podstawie uchwały KC KPZS i Rady Ministrów ZSRS z 20 czerwca 1986 roku nr 745-209 „O odszkodowaniu za straty materialne ludności ewakuowanej z miejscowości na terenie Strefy Alienacji Czarnobylskiej EJ”. Odszkodowanie za utracone domy, dacje, garaże i inne budowle gospodarcze oraz

⁸⁹ Ibidem.

⁹⁰ Державний архів Чернігівської області (ДАЧО), ф. П-470, оп. 13, спр. 1461, арк. 1, 49-51, 53.

⁹¹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 2131, арк. 27-28; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3166, арк. 2-7. Bardziej konkretną pomoc okazał Państwowy Bank ZSRS (Gosbank), który udzielił ewakuowanym bezprocentowej pożyczki na zaopatrzenie gospodarstw rolnych do 5000 rubli z terminem spłaty 15 lat. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 189, арк. 53.

ubezpieczone zwierzęta hodowlane wypłacano w pełnym wymiarze (jeżeli przesiedleńcy otrzymywali nowy dom lub mieszkanie – jego wartość potrącano z kwoty kompensacji). Za dobytek domowy, zasiewy oraz nieubezpieczone zwierzęta hodowlane realizowano wypłaty w wysokości 4 tys. rubli dla pojedynczych osób, 7 tys. dla rodzin składających się z dwóch osób i 1,5 tys. dla każdego następnego członka rodziny. Wypłacano także odszkodowania za samochody i inne pojazdy, które zostały w zonie. Ogółem zrekompensowano szkody za utracone mienie na sumę 316,8 mln rubli⁹².

Na mocy uchwały KC KPZS i Rady Ministrów ZSRS z 22 sierpnia 1986 roku nr 1005-285 „O podjęciu dodatkowych przedsięwzięć celem zapewnienia pracy, mieszkań i obsługi w sferze socjalno-bytowej ludności ewakuowanej w związku z awarią w Czarnobylskiej EJ, oraz odszkodowaniach za straty materialne” obniżono kompensaty, a wypłaty za utracony dobytek realizowano w następującym porządku:

- Wartość budynków (domów, domków działkowych, dacz, garaży, budowli gospodarczych) rekompensowano w pełnej wysokości (minus wartość nowego domu lub mieszkania).
- Wartość ubezpieczonych zwierząt hodowlanych skierowanych do wymuszonego uboju rekompensowano w pełnej wysokości.
- Za sadzonki i zasiewy, a także nieubezpieczone zwierzęta hodowlane wypłacano sumy: 500 rubli pojedynczym osobom, 1000 rodzinom składającym się z dwóch osób i 250 na każdego kolejnego członka rodziny.

Poszkodowanym przysługiwało prawo odwołania do komisji utworzonych przy miskwykonkach. Ponadto w uchwale polecono przeprowadzenie od sierpnia do września 1986 roku dodatkowych przesiedleń ludności ze skażonych obszarów⁹³.

Pomimo uchwał i rozporządzeń władz ZSRS na dzień 22 września 1986 roku za utracony dobytek na Ukrainie kompensacji nie otrzymało 7,7 tys. rodzin na sumę 51,4 mln rubli, za budynki – 935 gospodarstw na sumę 7,4 mln rubli, samochodów – 251 na sumę 1,54 mln rubli⁹⁴. Wśród przyczyn takiego stanu rzeczy znalazły się błędy organizacyjne,

⁹² ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 2131, арк. 65; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3166, арк. 2-7.

⁹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2993, арк. 113-125.

⁹⁴ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 2131, арк. 118.

oszustwa popełniane przez urzędników oraz brak wiedzy osób poszkodowanych na temat przysługujących im odszkodowań (np. do końca grudnia 1986 roku 152 rodziny w ogóle nie złożyły wniosku o wypłatę rekompensat)⁹⁵. Wielu odszkodowań nie wypłacono z winy władz. Pod koniec 1987 roku mieszkańcy Kijowa pochodzący z ewakuowanej Prypeci złożyli zbiorowe zażalenie do Politbiura KC KPZS na brak odszkodowań za część utraconego mienia (garaże, dachy oraz samochody)⁹⁶.

W nowych miejscach zamieszkania pojawiły się także problemy związane z adaptacją przesiedleńców. W jednym z listów skierowanych do władz ewakuowani mieszkańcy Czarnobyli skarżyli się, iż na miejscu: „Zetknęliśmy się z brakiem zrozumienia, obojętnością pracowników administracyjnych, związkowych i partyjnych. Nikt z tych organizacji nie zainteresował się, jak żyjemy, jakie mamy problemy, zwłaszcza mieszkaniowe. Dyrektor Zaporoskiej EJ Kupyj oświadczył, że jesteśmy winni katastrofy i dlatego nie powinniśmy oczekiwać dobrobytu, a mieszkań i tak nie mają”⁹⁷. W innych przypadkach lokalni mieszkańcy byli bardziej skłonni do pomocy, ale nie za darmo – proponowano czarnobylcom mieszkania w cenie wynajmu 90 rubli za miesiąc⁹⁸. Do przesiedleńców obojętnie i bezdusznie odnosiła się także lokalna administracja. Kierownicy miejscowej władzy, dyrektorzy sowchozów i kołchozów ignorowali potrzeby nowoprzybyłych, zwłaszcza ludzi w zaawansowanym wieku, i niekiedy wręcz prowokowali osoby ewakuowane do powrotu za granicę zony⁹⁹. Doprowadziło to do wytworzenia napiętej atmosfery, wzajemnych obwinień i zarzutów. W jednym z wielu listów skierowanych do władz centralnych przesiedleńcy z rejonu czarnobylskiego skarżyli się na zachowanie dyrektora sowchozu we wsi Muzyczi: „Zwracaliśmy się do dyrektora sowchozu, ale on nie chciał nas słuchać. Ordynarnie krzyczy na nas, przeżywa nas i sprawy z nami traktuje jak pańszczyznę (...). Kogo przeżywa dyrektor sowchozu? Starszych ludzi, weteranów wojny i pracy. A przecież my nie z własnej woli żyjemy

⁹⁵ Ibidem, арк. 154.

⁹⁶ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 80, арк. 1-2.

⁹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2338, арк. 13-15.

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ *Чорнобильська катастрофа в документах...*, op. cit., s. 219.

we wsi Muzyczi”¹⁰⁰. W maju 1986 roku telefonowała mieszkanka Prypeci tymczasowo zameldowana w hotelu ze skargą, iż personel restauracji „Dżokej” w Kijowie odmówił obsługiwania jej i dziecka za rozprzestrzenianie przez nich skażenia radioaktywnego¹⁰¹. Albo: „W wiosce Paskiwszczyna w rejonie zhuriwskim [dokąd przesiedlono mieszkańców wioski Steczana (rejon iwankowski) oddalanej 15 km od reaktora – P.S.] wydzielono dla ponad 60 przesiedleńców cztery budynki. Inne budynki, jak wyjaśnił kierownik kołchozu, rozdano specjalistom spółdzielni. Więcej nawet, on ogłosił, że przesiedleńcami zajmować się nie będzie i zapewnił im transport dla powrotu wraz z dobytkiem i bydłem do czarnobylskiej zony”¹⁰². Podobnych sytuacji było o wiele więcej, a oprócz strachu przed napromieniowaniem jedną z podstawowych przyczyn konfliktów były ulgi otrzymywane przez przesiedleńców. Zazdrość sąsiadów wywoływał fakt, iż w warunkach powszechnego deficytu towarów nowi osiedleńcy otrzymywali od państwa niektóre artykuły spożywcze i przemysłowe. Szczególną zawiść wzbudzały jednak osoby, którym udało się otrzymać mieszkanie poza kolejnością. Nic zatem dziwnego, że w tych warunkach, według danych socjologicznych, przynajmniej co trzeci przesiedleńca w stosunkach towarzyskich z autochtonami odczuwał dyskomfort psychiczny¹⁰³. Strefą konfliktów były zazwyczaj miejsca publiczne i najczęściej odwiedzane: urzędy, sklepy oraz przychodnie lekarskie¹⁰⁴.

Na psychologiczny stan napięcia wpływały także informacje płynące z mediów o możliwym powrocie do Prypeci i wiosek w promieniu 30 km od reaktora, a głoszone często ustami sowieckich specjalistów. Reżimowi naukowcy zwracali uwagę, iż promieniotwórcze izotopy rozrzucone wokół elektrowni mają krótki okres połowicznego rozpadu (jod-131), a co za tym idzie, powrót do Strefy Alienacji będzie wkrótce możliwy¹⁰⁵. Dwa miesiące po katastrofie w partyjnych gazetach oficjalnie rozpatry-

¹⁰⁰ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 81, арк. 75-78.

¹⁰¹ Ibidem, оп. 78, спр. 310, арк. 20.

¹⁰² *Чорнобильська катастрофа в документах...*, op. cit., s. 249.

¹⁰³ О. Донченко, О. Злобіна, В. Тихонович, *Чорнобильський синдром: соціально-психологічний аналіз*, [w:] *Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи. Результати соціологічних досліджень 1986-1995 рр.*, Харків 1996, s. 72-73.

¹⁰⁴ Ibidem.

¹⁰⁵ А. Беліков, М. Железнов, *Ситуація стабілізується, „Деснянська правда”* 11 V 1986, nr 93 (17376), s. 3.

wano możliwość powrotu mieszkańców Prypeci do domów. Łudzono ich nadzieją także w kolejnych latach. Wiele osób ze świata sowieckiej polityki i medycyny powoływało się na artykuły członka Akademii Nauk Medycznych ZSRS, profesora biofizyki Leonida Iljina, w których naukowiec niejednokrotnie wyrażał pogląd, iż w Strefie Alienacji „w zasadzie można żyć”¹⁰⁶. Przeczyła tym tezom sytuacja radiologiczna na terenie czarnobylskiej zony oraz wokół niej. W wiosce Opaczyce skażenie cząstkami beta przedmiotów codziennego użytku i odzieży ponad trzykrotnie przekraczało dopuszczalne normy przewidziane dla Strefy Alienacji przez Ministerstwo Ochrony Zdrowia (MOZ) ZSRS. W wiosce Kupowate w popiele z pieców domowych – aż 25-krotnie. W wodzie pitnej czerpanej ze studni w wioskach Opaczyce, Kupowate, Ilińce i innych przewyższało normy ponad 200 razy¹⁰⁷. Po upływie ponad trzech lat od wybuchu katastrofy skażenie cezem-137 powyżej 100 Ci/km² zajmowało 36% powierzchni Prypeci, od 50 do 100 Ci/km² – 43%, poniżej 50 Ci/km² – 21% (przy maksymalnie dopuszczalnych 15 Ci/km²). Skażenie plutonem-239 i 240 powyżej 3 Ci/km² pokrywało ponad 21% powierzchni miasta, od 1-3 Ci/km² około 64%, poniżej 1 Ci/km² – około 15%¹⁰⁸. Natężenie dawki promieniowania (gamma) powyżej 600 µR/h utrzymywało się na 20% terytorium Prypeci, do 300 µR/h – na 40%. Te dane, przygotowane dla rządu sowieckiego przez pracowników naukowych Gosgidrometu, potwierdzały zarówno kłamstwa władz, jak i nieefektywność prowadzonych prac dezaktywacyjnych¹⁰⁹.

W tajnym raporcie Kijowskiego Obkomu KPU z 1989 roku stwierdzono, iż pojawiające się w prasie i na oficjalnym poziomie informacje o tym, że wkrótce będzie można wrócić do domów oraz pracy w rolnictwie na terenie Strefy Alienacji, są „niebezpieczną próbą uspokojenia społeczeństwa” i w poprzednich latach odegrały już smutną rolę w potęgowaniu napięcia wśród mieszkańców wielu rejonów Białorusi i Ukrainy. Tymczasem „realny wygląd spraw wyklucza taką możliwość [reewakuacji – P.S.]”¹¹⁰. Skażenie niektórych obszarów 30-kilome-

¹⁰⁶ *Чорнобильська катастрофа в документах...*, op. cit., s. 248-249.

¹⁰⁷ Ibidem.

¹⁰⁸ Л. Ковалевская, *Чернобыль «ДСП». Последствия Чернобыля*, Киев 1995, s. 71-72.

¹⁰⁹ Ibidem.

¹¹⁰ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 98а, арк. 15-26.

trowej strefy w połowie 1989 roku cezem-137 wynosiło ponad 1100 Ci/km² (tymczasowa norma to 15 Ci/km²). Promieniowanie gamma utrzymywało się na poziomie w przedziałach od 0,2 do 20 mR/h (od 15 do 1500 powyżej normy). Skażenie gleby strontem-90 także przewyższało przedawaryjne poziomy setki razy. Promieniowanie alfa dziesiątki razy przewyższały tymczasowe normy ustalone przez władze sowieckie. Promieniotwórcze cząstki zmywane z powierzchni ziemi na terenie zony wpadały do warstw wodonośnych oraz do Dniepru i licznych potoków¹¹¹.

Niestety, informacje te pozostawały niejawne, zaś problemy z aklimatyzacją osób ewakuowanych w nowych miejscach zamieszkania, nieprzychylny lub obojętny stosunek lokalnych władz i mieszkańców do nowych osiedleńców wywierały bezpośredni wpływ na decyzję wielu z nich o powrocie do domów za granicami zamkniętej zony. Już w maju 1986 roku zaobserwowano pierwsze powroty dawnych mieszkańców opustoszałych wiosek. Wkrótce przyłgnęło do nich potoczne określenie samoosiedleńców (samosiołów). W tym samym miesiącu oddziały MSW ochraniające Strefę Alienacji wykryły w ewakuowanych wioskach 187 osób, przy czym ponad 50 z nich ze względu na stan zdrowia wymagało natychmiastowej hospitalizacji¹¹². W sierpniu 1986 roku służby mundurowe odnalazły 194 obywateli ukrywających się w swoich dawnych mieszkaniach¹¹³. Latem 1986 roku, gdy natężenie promieniowania w Prypeci wynosiło od kilkudziesięciu do kilkuset milirentgenów na godzinę¹¹⁴, a skażenie powierzchni miasta: gleby, dachów itd. substancjami beta promieniotwórczymi przewyższało dopuszczalne normy 70-krotnie, zaś alfa – od dwóch do czterech razy, wciąż odnajdywano tam ukrywających się ludzi, przeważnie osoby w podeszłym wieku¹¹⁵.

¹¹¹ Ibidem.

¹¹² *Чорнобильська катастрофа в документах...*, op. cit., s. 318.

¹¹³ Ibidem, s. 54.

¹¹⁴ Ilościowa ocena promieniowania jonizującego jest wyrażana za pomocą dawek i aktywności. Dawka promieniowania to ilość promieniowania jonizującego pochłoniętego przez organizm żywy, natomiast moc dawki określa się przedziałem czasu, w którym została otrzymana. Jednostką czasu jest często godzina (h). Powszechnie stosowaną jednostką dawki promieniowania jonizującego w czarnobylskiej strefie (tzw. dawki ekspozycyjnej), gdzie mierzono głównie promieniowanie gamma, był rentgen (R). 1 rad = 0,01 Gy (grej).

¹¹⁵ Л. Ковалевская, *Чернобыль «ДСП»...*, op. cit., s. 73, 87.

Najbardziej rozpowszechnionym sposobem przenikania do strzeżonej strefy było podejmowanie, głównie nocą, przeprawy w miejscach szczególnie trudnych do ochrony – na leśnych bezdrożach lub łódkami na rzece Prypeć. Duża liczba osób przedostawała się od strony Białoruskiej SRS, gdzie Strefa Alienacji nie była chroniona kolczastym ogrodzeniem¹¹⁶. Innym sposobem powrotu do domu, poniekąd oficjalnym, było dobrowolne zgłoszenie się do usuwania skutków katastrofy na terenie strefy, gdyż miejscowi likwidatorzy mogli liczyć na ponowne zasiedlenie swojego mieszkania, zwłaszcza na terenie Czarnobyla funkcjonującego w latach 80. jako centrum dowodzenia pracami dekontaminacyjnymi i siedziba instytutów, miejscowych rad oraz komitetów wykonawczych.

Samoosiedleńcy, którzy wbrew zakazom wrócili do domu, w zaistniałych okolicznościach zmuszeni byli do prowadzenia bardzo skrytego trybu życia, utrudniającego funkcjonariuszom milicji ich identyfikację. W ciągu dnia nie palono w piecach, nocami nie zapalano światła. Podczas przeszukiwania wiosek nielegalni rezydenci ukrywali się w lasach, piwnicach, na strychach, a nawet w drewnianych beczkach po ogórkach i pod stosami drewna¹¹⁷. Wykrytych nielegalnych mieszkańców natychmiast deportowano poza granice strefy. Wkrótce jednak ponownie podejmowali oni (najczęściej skuteczne) próby przeniknięcia do zamkniętej strefy.

Powroty samoosiedleńców odbywały się nocą, a znajomość terenu pozwalała im na ominięcie posterunków milicji. Zastosowanie wobec nich perswazji lub użycie siły nie przynosiło oczekiwanych przez władze rezultatów. „Zdarzało się, że do ewakuowanej wsi po kryjomu wracał się jakiś samotny staruszek i, gdy go na werandzie domu znajdował patrol, ten z łatwością i sprytem, tak jak nauczyło go doświadczenie w ciągu jego długiego życia, niezwykle spokojnie mówił: »Umrzeć, synku, trzeba na ziemi ojczystej. Tam to i matka moja i ojciec mój we śnie wiecznym spoczywają. Jakże ja bym tak mógł wyjechać daleko od nich?«¹¹⁸.

Liczba obywateli nielegalnie zamieszkujących Strefę Alienacji bezustannie wzrastała, aby na początku 1987 roku przekroczyć 1000 osób¹¹⁹.

¹¹⁶ *Чорнобильська катастрофа в документах...*, op. cit., s. 248-249.

¹¹⁷ T. Avikson, *Tšernobõl, juuli 1986*, „Noorte Hääl” 14 VIII 1986, nr 185, s. 2.

¹¹⁸ M. Kostęnecka, *Černobylas ikdiēna. Rudens*, „Padomju Jaunatne” 31 X 1986, s. 2.

¹¹⁹ P. Sekuła, *Czarnobyl. Społeczno-gospodarcze, polityczne i kulturowe konsekwencje katastrofy jądrowej dla Ukrainy*, Kraków 2014, s. 256.

Nowa fala samoosiedleńców zaczęła wzrastać w latach 1987-1988, a ich liczba według danych MSW wyniosła 1093 osoby, z tego 718 kobiet, 850 emerytów i 18 dzieci¹²⁰.

Prawie od razu wokół ewakuacji i powrotów do zony powstało mnóstwo legend i opowieści funkcjonujących w obiegu słownym, a później także w popularnych publikacjach, np. o mieszkańcach wsi Ilińce, którzy gromadnie przez długi czas ukrywali się w lasach przed przymusową ewakuacją, korzystając z partyzanckiego doświadczenia zdobytego podczas Wielkiej Wojny Ojczyźnanej. Innym razem pogłoski dotyczyły pojedynczych osób: „Chodzą legendy o jednym staruszku, który dwa miesiące przeżył w lasach w ziemiance, tak, że ani razu nie został zauważonym przez patrole milicjantów i żołnierzy poszukujących nielegalów”¹²¹.

Jak już wspomniano, u podstaw powrotów do skażonych miejscowości leżały trudności adaptacyjne w docelowych miejscach osiedlenia. Znaczna liczba samoosiedleńców była przekonana, iż w nowym miejscu nie będą nikomu potrzebni, stąd przeprowadzkę uważali za zbędną. Wśród motywów o charakterze psychologicznym, oprócz kwestii adaptacji, należy wymienić także nierozwiązane problemy socjalno-ekonomiczne. Na postawę przyszłych samoosiedleńców znaczny wpływ wywierały informacje o problemach z otrzymaniem pracy i przyznaniem nowych mieszkań osobom, które opuściły już skażone obszary. Do pogorszenia sytuacji nałożyły się konflikty z lokalną społecznością, często na tle socjalnym. Natomiast w gronie młodszych obywateli mniejsze znaczenie miała nostalgia za domem i przywiązanie do miejsc rodzinnych¹²².

Wobec silnego oporu samoosiedleńców przed deportacjami w sierpniu 1988 roku Nadzwyczajna Komisja przy Radzie Ministrów USRS przystała na propozycję MOZ USRS, MSW USRS, Obrony Cywilnej (OC) USRS oraz Państwowego Komitetu Rolno-Przemysłowego (Derzhaprom) USRS i wyraziła zgodę na stałe przebywanie osób, które

¹²⁰ *Чернобильська катастрофа в документах...*, op. cit., s. 248-249.

¹²¹ С. Паскевич, Д. Вишневский, *Чернобыль. Реальный мир*, Москва 2011, s. 58.

¹²² А.І. Нягу, К.М. Логановський, К.Л. Юр'єв та ін., *Стан здоров'я громадян, які переселилися після евакуації в чорнобильську зону відчуження („самосели”)*, [w:] *Чернобыль. Зона відчуження: збірник наукових праць*, Київ 2001, s. 279.

już samowolnie wróciły do 30-kilometrowej strefy, pod warunkiem ukończenia 50. roku życia. Przy tej okazji MSW USRS oraz Obwodowy Komitet Wykonawczy (Obwykonkom) w Kijowie zostały zobowiązane do wywiezienia z zamkniętej strefy rodzin z dziećmi¹²³, ale jeszcze na początku 1990 roku przebywało w niej 1076 osób, w tym 14 dzieci¹²⁴. W konsekwencji decyzji rządowej mieszkańcy ewakuowanych wiosek na terenie strefy czarnobylskiej przestali być niepokojeni przez organy administracji państwowej, jednocześnie w wielu wypadkach byli zdani wyłącznie na własne siły. Samoosiedleńcy kontynuowali dawny tryb życia (sprzed katastrofy), często niezgodny z pryncypiami bezpieczeństwa radiologicznego. Nie mieli też innego wyjścia wobec nieskutecznej pomocy państwa¹²⁵. Nie zaopatrzone ich w najbardziej podstawowe środki ochrony, nie posiadali nawet dozymetrów. Wraz z upływem czasu na mieszkańców Strefy Alienacji poddanych codziennej rutynie coraz silniej zaczął oddziaływać efekt przyzwyczajania do warunków ekstremalnych, tym samym zmniejszając do pewnego stopnia stan psychologicznego napięcia samoosiedleńców¹²⁶.

Wraz z formalną legalizacją pobytu w strefie zwiększył się napływ kolejnych grup obywateli. Prawdopodobnie w styczniu i lutym 1991 roku liczba oficjalnych samosiołów, a także nielegalnie przebywających osób wyniosła prawie 2000. W związku z tym jeszcze w 1990 roku władze planowały wywiezienie ze Strefy Alienacji 267 rodzin, a w 1991 roku aż 460. Deportowane rodziny osiedlano w obwodzie kijowskim, w rejonach borodiańskim, zhuriwskim, makarowskim, jagodzińskim, baryszowskim, boryspolskim, browarskim, perejasławsko-chmielnickim¹²⁷. Wskutek działań podejmowanych przez komunistyczne władze, a następnie rozpadu ZSRS, przemian ustrojowych w państwie ukraińskim oraz dużej dynamiki śmiertelności wśród samoosiedleńców, liczba zamieszkujących czarnobylską strefę w pierwszej połowie lat 90. systematycznie spadała i według oficjalnych rejestrów zmniejszyła

¹²³ *Чорнобильська катастрофа в документах...*, op. cit., s. 248-249.

¹²⁴ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 98, арк. 8-9.

¹²⁵ *Экологические, медико-биологические и социально-экономические последствия катастрофы на ЧАЭС в Беларуси*, pod. red. E.Ф. Конопки, И.В. Ролевича, Минск 1996, s. 259.

¹²⁶ *Ibidem*.

¹²⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2815, арк. 13-14.

się do 820-1000 osób¹²⁸. W rzeczywistości jednak musiała być wyższa, zwłaszcza wśród osób nieposiadających oficjalnego zezwolenia na zamieszkiwanie w zonie.

Pod koniec lat 80. władze sowieckie wciąż nie dysponowały pełnym obrazem sytuacji radiologicznej poza Strefą Alienacji. W 1989 roku przeprowadzono dodatkowe badania skażonych obszarów, po czym podjęto decyzję o utworzeniu na terytorium obwodu żytomierskiego i kijowskiego jeszcze jednej strefy (wzdłuż tzw. zachodniego śladu radioaktywnego). Otrzymała ona nazwę strefy Bezwarunkowego (Obowiązkowego) Wysiedlenia (w jej skład weszła większość miejscowości należących uprzednio do Strefy Ścisłej Kontroli Radiologicznej). Na podstawie uchwały Rady Ministrów USRS nr 224 z 22 czerwca 1989 roku w najbliższym czasie planowano wysiedlić 1460 rodzin z 12 wsi rejonu narodyckiego (obwód żytomierski) oraz 274 osoby z rejonu poleskiego (obwód kijowski)¹²⁹. Jednak do września 1989 roku udało się przesiedlić tylko 130 rodzin. Na wniosek Obwykonkomów z Żytomierza i Kijowa Rada Ministrów USRS 30 grudnia 1989 roku podjęła uchwałę nr 333, w której na następny rok przewidziano wysiedlenie mieszkańców z rejonu narodyckiego i poleskiego przebywających stale w miejscowościach o podwyższonym poziomie skażenia promieniotwórczego (ogółem 16 miejscowości), a także osób tymczasowo zamieszkujących w miejscowościach na terenie Strefy Alienacji. Zatem w 1990 roku planowano przesiedlić z obwodu żytomierskiego 1610 rodzin, z kijowskiego – 1300, z tego ze Strefy Alienacji – 267 rodzin; dodatkowo w 1991 roku – 460 rodzin ze Strefy Alienacji (obwód kijowski). W sumie – 3370 rodzin¹³⁰.

Wdrożono przy tym stosowany już w poprzednich latach schemat nieodległych wysiedleń w granicach obwodów. Z rejonu narodyckiego

¹²⁸ Dane Ministerstwa ds. Sytuacji Nadzwyczajnych i Państwowej Agencji Ukrainy ds. Zarządzania Strefą Alienacji.

¹²⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2612, арк. 26-27.

¹³⁰ *Про переселення жителів з населених пунктів Народицького району Житомирської області і Поліського району Київської області, а також будівництво для них об'єктів соціально-побутового і виробничого призначення*, Постанова Ради Міністрів Української РСР від 30.12.1989, N 333, [w:] *Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи»*, упоряд. В.Д. Байбіков, А.І. Цупрій, М.І. Велика, Кіровоград 1996, s. 46-48.

przewożono ludność do rejonu radomyskiego, korosteszowskiego, popilniańskiego, nowogrodzkiego, czerwoonoarmijskiego. Na początku maja 1990 roku specjalnie dla przesiedleńców z rejonu narodyckiego utworzono jeszcze jeden rejon na Ukrainie – brusiłowski. Z rejonu poleskiego przesiedlano ludność do rejonów: perejasław-chmielnickiego, zhuriwskiego, baryszowskiego, makarowskiego, skwyrskiego, stawiszczęńskiego, jagodzińskiego, borodziańskiego¹³¹. Dla nowo przybyłych mieszkańców zaplanowano budowę budynków sockultbytu, 2318 domów jednorodzinnych i 18 budynków wielopiętrowych z ogólną liczbą mieszkań – 1052, a także poprowadzenie gazyfikacji¹³². Uchwała nr 333 z 30 grudnia 1989 roku przewidywała również wysiedlenie w 1990 roku wszystkich rodzin z niepełnoletnimi dziećmi lub matkami w ciąży z miasteczka Poliśke i Wilcza – a konkretnie 850 rodzin z Poliśke i 100 z Wilczy (obwód kijowski). Wbrew decyzji o wysiedleniu rodzin z miejscowości: Jasień, Szewczenkowe, Wilcza (później także wioski Żowtnewe), rejonu poleskiego, w których skażenie promieniotwórcze wynosiło ponad 40 Ci/km², oraz Poliśke (gdzie jeszcze w 1988 roku znajdowały się miejsca skażone 60-80 Ci/km²)¹³³ do końca lutego 1991 roku z Poliśkego i Wilczy przez brak mieszkań zamiast 950 rodzin z dziećmi wysiedlono tylko 595 rodzin. Natomiast 45 rodzin, nie czekając na relokację, wyjechało samodzielnie. Ekonomiczną sytuację mieszkańców, którzy pozostali na miejscu, pogorszyło obniżenie funduszy na zaopatrzenie w nieskażoną żywność¹³⁴. W dodatku pomimo znacznych opóźnień w budowie mieszkań dla przesiedlanej ludności do kwietnia 1991 roku w żadnym obwodzie nie przystąpiono do budowy nowych mieszkań, pozwalając, by opóźnienie się zwiększało. Przykładowo, jeszcze w lutym 1991 roku planowano wysiedlić mieszkańców czterech wiosek rejonu dąbrowickiego (obwód rówieński), ale budowa nowych domów została wstrzymana z uwagi na brak materiałów, tymczasem oczekującej na przesiedlenie ludności nie dostarczano czystej żywności, przy czym zarówno indywidualni mieszkańcy, jak i sklepy

¹³¹ Ibidem.

¹³² *Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2004 році*, Міністерство надзвичайних ситуацій України, Київ 2005, www.mns.gov.ua [21.06.2011].

¹³³ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 52, арк. 56-58.

¹³⁴ Ibidem, оп. 118-г, спр. 102, арк. 116-117; ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 101, арк. 22-26.

nie posiadały lodówek¹³⁵. Pełne wysiedlenie mieszkańców z Wilczy oraz Poliśkiego nastąpiło dopiero po upływie dekady od wybuchu w CzEJ, do połowy lat 90.

Równoległe z nielegalnymi powrotami samoosiedleńców do Strefy Alienacji odwrotny proces zachodził w pozostałych miejscowościach skażonych rejonów Ukrainy. Ich mieszkańcy wielokrotnie apelowali o jak najszybszą ewakuację, najczęściej bezskutecznie. Pojawiające się trudności dobrze obrazuje przykład rodzin z miejscowości Poliśke, gdzie na przeszkodzie relokacji stanęły problemy z terminową budową mieszkań. W 1991 roku ze 160 mieszkań w Baryszówce oraz 100 mieszkań w miejscowości Berezeń (rejon baryszowski) zaplanowanych dla mieszkańców Poliśkiego żadne nie było gotowe. Z planowanych 210 mieszkań w Perejaśławiu Chmielnickiem żadne nie było gotowe. Ze 100 w miejscowości Skwyrza (rejon skwyrski) również żadne nie było gotowe wskutek braku ogrzewania, z 80 w mieście Jagodzin (rejon jagodziński) też żadne nie było gotowe z tej samej przyczyny. Zaś ze 100 mieszkań w Makarowie (rejon makarowski) gotowych do zasiedlenia było 70, a ze 100 mieszkań w Tetyjowie (rejon tetyjowski) z powodu braku kanalizacji oddano do użytku tylko 40. Ze 100 planowanych mieszkań w samym Kijowie oddano 83. W sumie z 950 zaplanowanych mieszkań oddano do użytku jedynie 193¹³⁶.

Po upływie kilku miesięcy od przyjęcia uchwały nr 333 oraz w oparciu o rozporządzenie Rady Ministrów USRS nr 32 z 8 lutego 1990 roku rozpoczęto wysiedlanie rodzin z dziećmi z miejscowości Narodycze (rejon narodycki). Przesiedlenia prowadzono jednak opieszale i bardzo nieudolnie. Część mieszkańców przewieziono do obwodu mikołajowskiego, ale na miejscu okazało się, że nie czekały na nich żadne mieszkania, a lokalna społeczność odnosiła się do czarnobylców z dużą rezerwą. W obwodzie tarnopolskim tylko jedna na dziesięć przesiedlonych rodzin była zadowolona z warunków mieszkaniowych. Rodzinom 4-5-osobowym władze zaproponowały jeden lub dwa pokoje. W Samborze (obwód lwowski) zwyczajnie odmówiono czarnobylcom przekazania mieszkań. W lipcu 1991 roku władze republikańskie podjęły decyzję o wznowieniu wysiedleń z Narodycz, a także innych miejscowości rejonu, ale w związku z sytuacją mieszkaniową znów zaczęły odwlekać rozpoczęcie operacji.

¹³⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2942, арк. 28-30.

¹³⁶ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 101, арк. 22-26.

Zdesperowani mieszkańcy od początku 1990 roku zaczęli samodzielnie opuszczać swoje domy i we własnym zakresie organizować sobie życie w nowych miejscach zamieszkania. Według pierwszego sekretarza Narodycznego Rajkomu KPU W. Budki stan psychologiczny ludności groził wymknięciem się sytuacji spod kontroli władz. Sekretarz zażądał zwołania natychmiastowego posiedzenia Komisji Rządowej z udziałem przedstawicieli wszystkich obwodów Ukraińskiej SRS¹³⁷.

Z dokumentów Kijowskiego Obkomu partii wynikało, iż w sierpniu 1990 roku sytuacja moralno-psychologiczna wśród poszkodowanej ludności (mieszkańców skażonych rejonów i osób wysiedlonych) zaostrzyła się, a cierpliwość ludzi była „na granicy wytrzymałości”. Władze w Kijowie podkreślały, że przesiedlenia są realizowane „z brakiem poszanowania ludzkich praw” oraz przy „samowoli urzędów i organów państwowych podczas rozwiązywania problemów socjalnych”¹³⁸. Tam, gdzie budowano nowe mieszkania dla ewakuowanej ludności, widać było bierność ze strony miejscowych rad, a partyjne organy nie dbały o informowanie ludności, jakie decyzje są podejmowane przez władze lokalne i państwowe. Nawet w dokumentach rządowych podkreślano „obniżone wymagania i osobistą odpowiedzialność [za popełnione nieprawidłowości – P.S.] kierowników-komunistów”¹³⁹. Terminy budowy domów i mieszkań nie zostały dotrzymane, a same prace konstrukcyjne wstrzymane z powodu przerw w dostawie materiałów: cementu, żwiru, oprzyrządowania, elementów konstrukcyjnych, piasku. Wyraźny był także brak koordynacji prac budowlanych na poziomie obwodu i lokalnym. Skrajnie trudna sytuacja mieszkaniowa miała miejsce w miejscowościach: Perejasław Chmielnicki, Berezań, Tetyjów, Stawiszczce. Decyzji organów państwowych po prostu nie realizowano. Dyrektor sowchozu w rejonie makarowskim pisał, że Charkowski Obwodowy Komitet Wykonawczy po upływie 6 miesięcy od przyjęcia uchwały Rady Ministrów USRS nr 288 z 23 sierpnia 1990 roku, przewidującej m.in. budowę nowych domów, obiektów przemysłowych, a także socjalnego, kulturalnego i bytowego przeznaczenia (sockultbytu) dla przesiedleńców, nie realizuje w rejonie żadnych punktów uchwały¹⁴⁰. W Sławutyczu – nowo powsta-

¹³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2815, арк. 110.

¹³⁸ Ibidem, оп. 55, спр. 6601, арк. 2-5; ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 100, арк. 2-3.

¹³⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 55, спр. 6601, арк. 2-5.

¹⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 2487, арк. 6.

jącym mieście dla pracowników CzEJ – sytuacja wyglądała równie krytycznie, gdyż do połowy 1990 roku nie oddano do użytku szeregu obiektów: szkoły na 1266 miejsc, przedszkola – 300 miejsc, szpitala – 300 łóżek, powierzchni mieszkalnej – 35 tys. m² i wielu innych¹⁴¹.

Nieefektywnie podczas budowy domów pracowały przedsiębiorstwa i organizacje z obwodu mikołajewskiego, odeskiego, charkowskiego i tarnopolskiego. Brakowało materiałów budowlanych oraz rur do montażu gazociągu. Członkowie Rady Ministrów ZSRS odnotowali, iż kierownicy obwodów bezkarnie sabotują decyzje Rady Najwyższej ZSRS oraz Rady Ministrów Ukraińskiej SRS¹⁴². Z zaplanowanych do przekazania w 1990 roku 1960 domów w republice oddano do eksploatacji 1226, a z 950 mieszkań tylko 114. Brak wody, gazu, kanalizacji wstrzymywał oddanie do użytku znacznej liczby budynków. Z 4910 gospodarstw domowych wyznaczonych do przesiedlenia na „czyste” tereny Ukrainy mieszkania znalazły się zaledwie dla 2646 rodzin¹⁴³.

Należy wrócić uwagę, że choć większość ewakuowanej ludności osiedlano w obwodach ukraińskich, miały również miejsca relokacje poza granicę republiki, głównie do sąsiedniej Białorusi i Rosji, ale także do Mołdawii oraz republik azjatyckich (Uzbekistanu i Kazachstanu)¹⁴⁴. Rodziny osadzone w „egzotycznych” miejscach ZSRS doświadczały problemów z aklimatyzacją. Niektóre z nich chciały wrócić na Ukrainę, ale wówczas okazywało się, iż władze republiki nie były skłonne „repatriować” czarnobylców, bo wymagałoby to przydzielenia im kolejnych mieszkań. Charakterystyczny jest przykład dawnych pracowników zakładu Jupiter w Prypeci (148 rodzin) ewakuowanych po katastrofie do mołdawskiej SRS. Po upływie kilku lat niejednokrotnie kierowali prośby do Rady Ministrów USRS o umożliwienie im powrotu i przyznanie mieszkań na terenie ukraińskiej republiki – bez skutku¹⁴⁵. Nieprzychylnie do inicjatywy przesiedleńców nastawione były także władze w Moskwie. Ich zdaniem kwestia relokacji obywateli do ich historycznych ojczyzn pozostawała „trudna, bolesna z nieprzewidywalnymi skutkami społeczno-politycznymi

¹⁴¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 55, спр. 6601, арк. 2-5; ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 93, арк. 1-3.

¹⁴² ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 2405, арк. 9-10.

¹⁴³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2943, арк. 151-155.

¹⁴⁴ ДАЧО, ф. Р-9014, оп. 1, спр. 29, арк. 64-65.

¹⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2815, арк. 57.

dla ogromnych mas ludności kraju”¹⁴⁶. Ponadto jeszcze w lipcu 1991 roku władze argumentowały, iż obecnie nie ma żadnych aktów prawnych, które umożliwiałyby ewakuowanym powrót na Ukrainę i Białoruś¹⁴⁷.

Przesiedlenia prowadzone w ramach obwodów miały w założeniu zapewnić ewakuowanym zbliżone warunki do tych, które panowały w skażonych miejscowościach, nie uwzględniały jednak podstawowych różnic geograficznych. Przez obwód kijowski przebiega bowiem granica dwóch stref – leśnej na północy i leśno-stepowej na południu. Obie strefy mają nie tylko odmienny krajobraz, zwłaszcza stopień zalesienia, ale występują w nich inne rodzaje gleb – biellicowe i piaszczyste na północy oraz czarnoziemy na południu. Zmiana środowiska przyrodniczego wymusiła na przesiedleńcach porzucenie niektórych zwyczajów, systemu pracy, czasem nawet sposobu życia. Przykładowo, mieszkańcy północnych rejonów stracili możliwość korzystania z zasobów leśnych, zbierania jagód, grzybów itd. Ziemie na północy były co prawda ubogie w składniki mineralne i substancje organiczne, ale na południu uprawa roli wymagała innego rodzaju gospodarowania i rozkładu sił¹⁴⁸. Zdaniem części ekspertów ludność należało przesiedlić do mniej skażonych rejonów na północy kraju celem zachowania identycznego środowiska geograficzno-przyrodniczego¹⁴⁹.

W styczniu 1991 roku kijowski Obkom KPU informował, iż z rejonu poleskiego przesiedlono 650 rodzin, z tego do Kijowa 80 rodzin, do obwodu kijowskiego 278 rodzin, do innych obwodów republiki 292 rodziny. Odmówiło wysiedleń 760 rodzin z niepełnoletnimi dziećmi. W sumie planowano przesiedlić 2167 rodzin. Celów tych nie udało się zrealizować, a główną przyczyną tkwiła, obok odmowy rodzin, w braku mieszkań, tj. dla czarnobylców z rejonu poleskiego zarezerwowano 1160 mieszkań w 20 obwodach republiki i samym Kijowie, ale gotowych do eksploatacji na początku 1991 roku było tylko 301¹⁵⁰.

Do marca 1991 roku wybudowano ogółem 88 wsi dla przesiedleńców, oddano do kwaterunku 33,7 tys. mieszkań – z nich 16 tys.

¹⁴⁶ Ibidem, арк. 58.

¹⁴⁷ Ibidem..

¹⁴⁸ І. Бекешіна, *Покинуті і забуті (несоціологічні нотатки соціолога)*, [w:] *Соціалні наслідки чорнобильської катастрофи. Результати соціологічних досліджень 1986-1995 рр.*, Харків 1996, s. 143-144.

¹⁴⁹ Ibidem.

¹⁵⁰ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 93, арк. 5-6.

w obwodzie kijowskim, ale z powodu kiepskiego wykonania prawie od razu pojawiła się potrzeba kapitalnego remontu, zarówno mieszkań, jak i domów, z których wielka liczba nie nadawała się do zamieszkania. W 930 domach ulokowano po 2-3 rodziny, co prowadziło niekiedy do konfliktów¹⁵¹. Jedna trzecia miejscowości dla czarnobylców nie posiadała koniecznych obiektów socykultbytu. Kontrola warunków życia ewakuowanych wykazała, iż w nowych miejscach zamieszkania nie posiadali nawet przedmiotów pierwszej potrzeby i nie mogli ich nabyć, jak choćby pościeli, łóżek, szaf, naczyń, ubrań. Również w tych miejscowościach tempo gazyfikacji i budowa dróg były bardzo wolne. W obwodzie kijowskim do połowy 1991 roku plan podłączenia gazu wypełniono w 42%, budowy dróg w 85%¹⁵². Z kolei czernihowski rajkom informował, że w rejonie obok socykultbytu brakuje mieszkań o powierzchni 6,7 tys. m² oraz dwóch szkół na 736 miejsc¹⁵³. Podobnie sytuacja wyglądała w innych miejscowościach. Mieszkania i domy, które oddano do użytku w latach 1986-1988, już rok później wymagały remontu. W 1989 roku 14% domów z 7530 oddanych do eksploatacji w obwodzie kijowskim potrzebowało pilnego remontu, ale organizacje budowlane prowadziły prace poprawkowe zbyt wolno¹⁵⁴. Mankamenty techniczne, zwłaszcza inżynierii sanitarnej, powodowały, że nowe domy nie mogły być normalnie wykorzystywane. Budowle bywały podtopione wodami gruntowymi, woda pitna niezdatna do spożycia, a ludność pozostawała bez opieki lekarskiej¹⁵⁵. W wioskach, gdzie nowo wybudowane domy w odróżnieniu od tradycyjnych chat lokalnej ludności zostały zaprojektowane na gazowy system grzewczy, dotkliwie odczuwano brak postępów w gazyfikacji. Z konieczności błękitne paliwo wożono w butlach, a wobec nieregularnych dostaw nad mieszkańcami zawisła groźba nieogranych mieszkań podczas mroźnej zimy¹⁵⁶.

Dużą wadę miejscowości założonych od podstaw dla osób ewakuowanych (rejon baryszowski) stanowił bardzo słaby system komu-

¹⁵¹ Ibidem, op. 113, spr. 507, ark. 1-2.

¹⁵² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, spr. 2815, ark. 58.

¹⁵³ Ibidem, op. 32, spr. 2943, ark. 7.

¹⁵⁴ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, spr. 88, ark. 9-14.

¹⁵⁵ Ibidem, op. 118-г, spr. 102, ark. 116-117; ф. П-5, оп. 118-г, spr. 65, ark. 1-5.

¹⁵⁶ І. Бекешіна, *Покинуті і забуті (несоціологічні нотатки соціолога)*, [w:] *Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи. Результати соціологічних досліджень 1986-1995 рр.*, Харків 1996, s. 143.

nikacji, zwłaszcza pomiędzy wioską i miastem oraz poszczególnymi punktami rejonu, a także skromne wyposażenie sklepów i punktów aptecznych¹⁵⁷. W wiosce Szpyli z rejonu iwankowskiego w 1986 roku przez ponad miesiąc nie pracował wodociąg i gazociąg. Do wszystkich nowych wiosek rejonu makarowskiego nie podłączono telefonu, a w niektórych brakowało także filii pocztowych, choć już wcześniej wybrano dla nich pomieszczenia. Z kolei mieszkańcom wiosek z rejonów makarowskiego, jagodzińskiego i baryszowskiego nie zapewniono opału (drewno lub węgiel) na zimę 1986 roku¹⁵⁸.

Ewakuowani często przywozili ze sobą do nowych domów rzeczy promieniotwórczo skażone. Jednak w obliczu prowadzonej wybiórczo kontroli radiometrycznej nie wiadomo, jak dużo było takich przypadków¹⁵⁹. W Kijowie dopiero w styczniu 1987 roku udało się sprawdzić 6439 lokali zamieszkałych przez wysiedleńców z czarnobylskiej zony – w 107 znaleziono rzeczy osobiste skażone powyżej dopuszczalnych norm (głównym źródłem promieniotwórczości okazywało się skażenie cząsteczkami beta)¹⁶⁰.

Osobny problem stanowiły budowa i eksploatacja nowego miasta energetyków Sławutycza (decyzja KC KPZS i Rady Ministrów ZSRS nr 1179 z 2 października 1986 roku), mającego zastąpić opuszczoną Prypeć. Miejsce pod budowę wybrano w okolicach wioski Nedanczyzi w rejonie ripkyńskim obwodu czernihowskiego. Nowe miasto przeznaczono dla 20 tys. mieszkańców i postanowiono zapewnić mu jak najlepszą komunikację z CzEJ trzema drogami: kolejową, drogową (w tym celu wybudowano nowy most na Prypeci) oraz rzeczną. Budowę prowadzono siłami prawie wszystkich republik ZSRS¹⁶¹. Oficjalnie Sławutycz został oddany „pod klucz” w 1988 roku, w rzeczywistości pierwsze rodziny zamieszkały tam jeszcze w 1987 roku, a wobec planowanej rozbudowy CzEJ zamierzano w przyszłości pomieścić tam 30 tys. osób. Powierzchnia mieszkalna oddana do użytku miała wynieść 400 tys. m², tj. 6383 mieszkań¹⁶².

¹⁵⁷ ДАКО, ф. П-5, оп. 113, спр. 277, арк. 3-5.

¹⁵⁸ Ibidem, оп. 113, спр. 277, арк. 8-13.

¹⁵⁹ ДАКО, ф. П-5, оп. 78, спр. 310, арк. 121.

¹⁶⁰ ДАК, ф. Р-1, оп. 7-с, спр. 291, арк. 1-9.

¹⁶¹ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 1, арк. 56-59.

¹⁶² Ibidem, оп. 118-г, спр. 95, арк. 195; В. Белоусов, *Город энергетиков*, „Правда” 1987, nr 14 (25001), s. 3.

Największym problemem nowych lokatorów Sławutyacza okazało się skażenie promieniotwórcze. Problem ten zaczął się już w momencie wyboru placu budowy pod przyszłe miasto zlokalizowanego w samym środku promieniotwórczej plamy z izotopami cezu. Badania przeprowadzone w 1989 roku potwierdziły, że miasto podzieliło na dwie części obszar skażony cezem od 5 do 16 Ci/km²¹⁶³. W tajnym raporcie KC KPU z marca 1991 roku znalazła się informacja, że wybór miejsca pod nowe miasto dla pracowników czarnobylskiej elektrowni był kompletnie nietrafiony¹⁶⁴. Zarówno w Sławutyczu, jak i w przyległych rejonach znajdowały się radionuklidy cezu-134 i 137, ale także strontu-90, rutenu-106 i ceru-144. W rezultacie przeprowadzonych prac dezaktywacyjnych skażenie na terytorium miasta rozkładało się bardzo nierównomiernie. Procentowy udział promieniotwórczych nuklidów wyglądał następująco: Ce-144: 15%, Cs-134: 16%, Cs-137: 52%, Ru-106: 12%, Sr-90: 4%. Najbardziej skażona była północno-zachodnia część miasta, tzw. Pribałtyka (kwartały: estoński, łotewski i litewski), gdzie moc dawki ekspozycyjnej (gamma) wynosiła 0,15 mR/h, a promieniowania beta 240 cząsteczek na cm² na minutę. Wysoki poziom promieniowania utrzymywał się w okolicznych lasach, a jego głównym źródłem była leśna ściółka i stary drzewostan. Zdarzały się przypadki, choć sporadycznie, przenoszenia substancji promieniotwórczych do domów i mieszkań oraz pomieszczeń służbowych¹⁶⁵. Władze zupełnie zignorowały fakt, że w mieście będą żyli ludzie, którzy przyjęli już duże dawki promieniowania w kwietniu 1986 roku w Prypeci oraz w samej CzEJ¹⁶⁶. Gdy wreszcie w 1988 roku zdecydowano się na częściową dezaktywację Sławutyacza (zakończoną dopiero w połowie lat 90.), władze, aby nie denerwować mieszkańców, przedstawiły całą akcję jako sanitarne oczyszczanie miasta¹⁶⁷. Jednak wbrew państwowej cenzurze informacje na temat stanu radiologicznego w Sławutyczu szybko się rozchodziły. Pomimo silnej agitacji, w tym osobistej dyrektora CzEJ, pracownicy elektrowni odmawiali osiedlenia się na stałe w Sławutyczu

¹⁶³ *Радиоэкологические проблемы Славутича*, „Импульс” 1993, nr 31, s. 3.

¹⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2943, арк. 44.

¹⁶⁵ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 102, арк. 53-62.

¹⁶⁶ *Чорна книга України: збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе*, упоряд. Ф. Зубанич, Київ 1998, s. 548.

¹⁶⁷ *Радиоэкологические проблемы Славутича...*, op. cit., s. 3.

(w tym 1/3 partyjnego komitetu CzEJ), zwłaszcza członkowie rodzin z małymi dziećmi¹⁶⁸.

Wokół Sławutycza znajdowały się rejonys skażone ponad dopuszczalne normy, ale również jakość mieszkań okazała się bardzo niska. Dochodziło do opóźnień w realizacji budowy: w 1990 roku ukończono tylko 36% z zaplanowanych lokali mieszkalnych, nie powstało na czas wiele obiektów socjokultury. W opinii sekretarza KPU zaistniałe okoliczności prowadziły do poważnej politycznej destabilizacji w mieście¹⁶⁹. Jesienią 1989 roku pracownicy sławutycyckiego wydziału transportowego ZP „Ukrenergostrojtrans” rozpoczęli strajk przeciwko trudnej sytuacji mieszkaniowej oraz problemom z flotą samochodową – większość pojazdów nie nadawała się do użytku i wymagała natychmiastowego remontu¹⁷⁰.

W trakcie budowy Sławutycza, prowadzonej siłami wielonarodowych kontyngentów, nieporozumienia i konflikty występowały nie tylko na linii lokalne władze kontra załogi robotników, ale także pomiędzy pracownikami z różnych republik ZSRS. Starcia stanowiły najczęściej przedłużenie dawnych konfliktów etnicznych. Szczególnie wyraźnie dawało się to zaobserwować w relacjach pomiędzy Ormianami i Azerami, którzy pracowali w sąsiednich kwartałach budowlanych. W lipcu 1988 roku doszło do zabójstwa na podłożu etnicznym azerskiego robotnika organizacji budowlanej „Azsławutyczstroja”¹⁷¹. Echa wydarzeń w Karabachu i Sumgaicie rezonowały z całą siłą w Sławutyczu¹⁷². Napięta sytuacja groziła wybuchem poważnego konfliktu na tle narodowym. Ormianie ogłosili strajk, zażądali podstawienia samolotu do Erewania, z kolei Azerowie sformowali kolumnę z zamiarem wyjazdu do Czernihowa. Tylko szybka reakcja rady miejskiej i miejscowej władzy komunistycznej zapobiegła ogólnemu rozkładowi w szeregach pracowników – Ormianie otrzymali czarterowy lot z Boryspola do Erewania. Wrócili

¹⁶⁸ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 65, арк. 1-5; ф. П-5, оп. 118-г, спр. 89, арк. 1-5. Nadmierny stopień skażenia terenu budowy nowego miasta znany był władzom sowieckim oraz grupom ekspertów z prowadzonych wcześniej pomiarów radiometrycznych na promieniowanie gamma.

¹⁶⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2943, арк. 44.

¹⁷⁰ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 98а, арк. 190-193.

¹⁷¹ Ibidem, оп. 118-г, спр. 79, арк. 1-3.

¹⁷² W Sumgaicie w lutym 1988 r. Azerowie przeprowadzili pogromy ludności ormiańskiej, w wyniku których życie straciły setki osób, w tym kobiety i dzieci.

po miesiącu, również Azerowie po dłuższych pertraktacjach zgodzili się kontynuować pracę¹⁷³. Jeszcze trzy lata wcześniej taka sytuacja byłaby nie do pomyślenia w totalitarnym państwie, w którym leninowska przyjaźń narodów była wypisana niemal na wszystkich sztandarach.

Pomiędzy szeregowymi dochodziło czasami do bójek w miejscach odpoczynku, a duża liczebność jednostek wojskowych oraz ich wielonarodowościowy skład utrudniały utrzymanie dyscypliny¹⁷⁴. Władze sowieckie nie dostrzegały jednak problemu albo na antagonizmy narodowościowe reagowały nieadekwatnie, np. serią wykładów i pogadanek w rodzaju „Narodowe procesy w ZSRS – osiągnięcia i problemy”¹⁷⁵.

Mimo wszystko odejście pod koniec 1989 roku z miejsca budowy grup robotników z poszczególnych republik dodatkowo utrudniło sytuację¹⁷⁶. Na rok 1991 nie zaplanowano już budowy żadnego przedszkola ani szkoły, co, biorąc pod uwagę rządowe plany rozbudowy dla 30 tys. mieszkańców, było poważnym niedociągnięciem¹⁷⁷.

W 1991 roku po zaakceptowaniu przez władze sowieckie nowych przepisów radiologicznych bardziej odpowiadającym standardom europejskim (prawnie umocowanych w ustawach przyjętych przez władze republiki ukraińskiej) okazało się, że znaczna liczba obywateli ukraińskiej SRS wciąż żyje na terenach skażonych w stopniu niedopuszczalnym. Przeprowadzenie kolejnych relokacji ludności uznano za konieczne. W przeddzień rozpadu Związku Sowieckiego Rada Ministrów ZSRS określiła, że na terenie Ukrainy należy jeszcze przesiedlić 15 tys. rodzin – 50 tys. osób, jednak: „Dzisiaj przychodzi nam konstatować, iż stan budowy domów mieszkalnych dla przesiedleńców ze skażonych rejonów tradycyjnie pozostaje niezadawalający”¹⁷⁸. Z 15110 mieszkań, które planowo powinny zostać oddane do użytku w 1991 roku, w ciągu pół roku oddano 200, czyli 1,3% (164 w obwodzie żytomierskim i 36 w kijowskim). Wiadomo było już, że tylko z obwodu kijowskiego nie uda się przesiedlić co najmniej 4 tys. rodzin. Prace budowniczo-

¹⁷³ О.Т. Паньков, *Місто, яке люблю*, записав С. Реп'ях, „Сіверянський літопис” 1995, nr 6, s. 80-89.

¹⁷⁴ „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Чорнобильська трагедія в документах та матеріалах” 2001, nr 1 (16), гол. ред. Ю. Данилюк, Київ 2001, s. 204.

¹⁷⁵ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 79, арк. 1-3.

¹⁷⁶ Ibidem, оп. 118-г, спр. 98а, арк. 17-26.

¹⁷⁷ Ibidem, оп. 118-г, спр. 98, арк. 73-74.

¹⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 2026, арк. 43.

-montażowe wykonane do połowy 1991 roku według obwodów przedstawiały się następująco: w żytomierskim – 17%, kijowskim – 12% (w samym Kijowie 15%), rówieńskim – 18%, czernihowskim – 24%¹⁷⁹. Opinia pierwszego sekretarza kijowskiego Obkomu KPU, Anatolija Kikota, o tym, że „czarnobylskie problemy nabierają nadzwyczajnego charakteru i narastają szybciej, niż są rozwiązywane”, nie prognozowała dobrze na przyszłość¹⁸⁰.

Według międzynarodowej klasyfikacji ewakuacje i przesiedlenia ludności na Ukrainie po wybuchu w czarnobylskiej elektrowni jądrowej można zaliczyć ze względu na ich przyczynę – katastrofę ekologiczną lub znaczne pogorszenie stanu środowiska naturalnego – do migracji ekologicznych, a osoby ewakuowane bądź przesiedlone do tzw. ekologicznych migrantów¹⁸¹. Relokacje obywateli z terenów uznanych za niebezpieczne ze względu na stopień skażenia radioaktywnego stanowiły formę ochrony ludności przed skutkami promieniowania jonizującego, jednak prowadzone często w sposób chaotyczny i podporządkowane funkcjom propagandowym stawały się przyczyną dodatkowych cierpień ludności. Etapowość ewakuacji w latach 1986-1991 zdaniem niektórych badaczy wiązała się z przedłużonym okresem otrzymywania danych na temat zasięgu skażenia, a później także wprowadzeniem (w 1991 roku) nowych kryteriów radiologicznych¹⁸². Do równie istotnych czynników należały zabiegi komunistycznych władz zmierzające do rozwiązywania problemów drogą ich ignorowania bądź omijania, np. poprzez podwyższanie limitów dopuszczalnego skażenia, powyżej których rząd sowiecki musiałby podjąć określone działania. Na przeszkodzie stały również względy ekonomiczne i organizacyjne skutkujące niedostatecznym finansowaniem budownictwa nowych mieszkań i domów, infrastruktury komunalnej i technicznej. W rzeczywistości proces wysiedleń, również tych uchwalonych jeszcze w ZSRS w 1989 roku, zakończył się dopiero w drugiej połowie lat 90. XX wieku.

Nie można również pominąć faktu, iż Czarnobyl wpisywał się w szerszy problem związany z sowiecką gospodarką i kwestią ochrony środowiska naturalnego w ogóle. W 1989 roku pierwszy sekretarz

¹⁷⁹ Ibidem.

¹⁸⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2971, арк. 12-20.

¹⁸¹ Н.В. Гунько, *Уроки Чорнобилю...*, оп. cit., s. 1-11.

¹⁸² Ibidem.

Obkomu KPU w Kijowie Hryhorij Rewenko oraz przewodniczący Komitetu Wykonawczego Kijowskiej Rady Obwodowej Iwan Pluszcz informowali premiera Ryżkowa, a także samego Gorbaczowa, o sytuacji w obwodzie. Wskutek awarii w CzEJ strefa odpoczynku dla 5 mln mieszkańców Kijowa i okolic została przeniesiona z rejonów północno-zachodnich obwodu do południowo-wschodnich. Miało to zmniejszyć ryzyko dodatkowego napromieniowania obywateli i wpłynąć na poprawę ich stanu zdrowia. Tam jednak znajdowała się najpotężniejsza na Kijowszczyźnie Trypilska Elektrownia Ciepła, która negatywnie oddziaływała na środowisko naturalne. Najbardziej niebezpieczna była emisja do atmosfery zanieczyszczeń stałych i gazowych w rezultacie spalania wysokopopiołowego, zasiarczonego węgla o zbyt wysokiej zawartości części lotnych. Związki węglowodorowe, tlenki węgla, siarki i azotu w spalinach wylotowych przekraczały wielokrotnie dopuszczalne normy. Prócz tego w hałdach przy elektrowni już znajdowało się 14 milionów ton popiołowo-żużlowych odpadów, które regularnie zanieczyszczały Dniepr¹⁸³.

Odczuwalne do dzisiaj negatywne skutki przesiedleń wiązały się nie tylko z nuklearną specyfiką samej katastrofy, ale również z traktowaniem jej wyłącznie jako wydarzenia o charakterze politycznym, gospodarczym czy nawet prestiżowym. Jeszcze przez wiele lat po 1986 roku, jak zauważają eksperci, eksplozja w elektrowni jądrowej i jej następstwa nie były postrzegane jako katastrofa kulturowa¹⁸⁴. Natomiast podczas ewakuacji i planowych przesiedleń brano pod uwagę czynniki biologiczne, zupełnie nie uwzględniając kontekstu społecznego. Spowodowało to szereg negatywnych procesów związanych z adaptacją ofiar Czarnobyla do nowych warunków kulturowych i geograficzno-przyrodniczych, których nie udało się przezwyciężyć w ciągu ponad trzech dekad od wybuchu w CzEJ.

¹⁸³ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 102, арк. 69-70; 75-81.

¹⁸⁴ В. Піддубний, М. Сакада, *Оцінка управлінських рішень щодо дiквiдацiї наслiдкiв аварiї на ЧАЕС*, [w:] *Соцiальнi наслiдки чорнобильської катастрофи. Результати соцiологiчних дослiджень 1986-1995 рр.*, Харкiв 1996, s. 179.

2. Życie na nieludzkiej ziemi. Rzeczywistość mieszkańców ZSRS na obszarach skażonych

Podstawowym kryterium oceny rozmiarów czarnobylskiej katastrofy jest jej oddziaływanie na zdrowie człowieka oraz warunki przebywania ludzi na terenach skażonych promieniotwórczo¹⁸⁵. W ciągu pierwszych kilku lat od wybuchu większość rejonów Ukrainy, gdzie stopień skażenia przekraczał dopuszczalne normy ustanowione przez ekspertów sowieckich, była stale zamieszkiwana przez ludność w różnym wieku i stanie zdrowia. Część rodzin nie została ewakuowana w 1986 roku, nie udało się ich przesiedlić także w późniejszym okresie. Miejscowości z podwyższonym poziomem promieniowania nie zostały zdefiniowane przez władze sowieckie jako skażone niebezpiecznymi dla zdrowia izotopami promieniotwórczymi (gdyż wymusiłoby to konkretne działania), ale jako abstrakcyjne miejscowości, związane ze Strefą Alienacji ciasnymi ekonomicznymi i społecznymi więzami.

Przywódcy ZSRS z rosnącym niepokojem liczyli straty w przemyśle i rolnictwie wywołane katastrofą czarnobylską, a także wzrastające koszty akcji dekontaminacyjnej w skażonych rejonach. Tam, gdzie nie chodziło o względy prestiżowe, władze wykazywały jeszcze mniejszą aktywność. Błędem było pozbawienie dużych miast, zwłaszcza Kijowa, stacji kontroli radiologicznej oraz punktów dezaktywacji transportu, a przecież jeszcze w listopadzie/grudniu 1986 roku około 80 samochodów dziennie zatrzymywano na rogatek Kijowa ze względu na zbyt wysoki poziom skażenia promieniotwórczego¹⁸⁶. Ukraińskie władze postanowiły jednak zmniejszyć koszty i zlikwidowały Punkty Specjalnej Dezaktywacji (tzw. PUSO)¹⁸⁷ wokół stolicy republiki (zarówno transportu kolejowego, jak i samochodowego), gdyż ich zdaniem pochłaniały

¹⁸⁵ Е.Б. Бурлакова, В.М. Кузнецов и др., *Неизвестный Чернобыль...*, op. cit., s. 349.

¹⁸⁶ Latvijas Valsts arhīvs (LVA), f. 2197, apr. 1-v, li. 122, lp. 55.

¹⁸⁷ Punkt Specjalnej Dezaktywacji, utarła się również popularna nazwa rosyjskiego skrótu PUSO. Tłumaczony również jako Punkt Specjalnej Obróbki, ros. Пункт специальной обработки. Analogicznie: Punkt Specjalnej Obróbki Transportu, ros. Пункт специальной обработки транспорта, i Punkt Specjalnej Obróbki (dezaktywacji) Transportu, ros. Пункт специальной обработки (дезактивации) техники.

zbyt duże środki z budżetu. Stwarzało to poważne ryzyko skażenia miasta – w pierwszej kolejności dworców kolejowych, bowiem składy pociągowe przejeżdżały przez rejon z poziomem skażenia 80 Ci/km², a następnie docierały do Kijowa (80% ładunków przechodziło przez stolicę) bez uprzedniej dezaktywacji. Poziom skażenia na poszczególnych węzłach kolejowych jeszcze na początku 1990 roku podniósł się do ponad 5 Ci/km²¹⁸⁸. PUSO nie powstał również dla pojazdów szynowych przewożących robotników CzEJ z nowo wybudowanego Sławutycza do pracy w elektrowni i z powrotem. Skażenie zewnętrznych części pociągu przekraczało normy nawet półtora raza (zwłaszcza koła), ale skażone zostały także wnętrza wagonów¹⁸⁹.

Aby ograniczyć nieco wydatki z budżetu lub rekompensować straty poniesione podczas zwalczania skutków katastrofy, komunistyczne władze zdecydowały się na podjęcie działań, które wywarły bezpośredni wpływ na zdrowie mieszkańców wielu republik ZSRS. W kolejnych miesiącach od wybuchu w CzEJ w poszczególnych obwodach ukraińskiej SRS, a nawet republikach niedotkniętych bezpośrednio skutkami katastrofy, ujawniano przypadki dostarczania do sklepów żywności zatrutej promieniotwórczymi substancjami, pochodzącej z białoruskich i ukraińskich obszarów, które zostały silnie skażone wylęgami z reaktora czarnobylskiego. Proceder ten mógł być szeroko rozpowszechniony wobec braku kontroli produktów żywności, zwłaszcza mleka i mięsa wysyłanego na rynki, do sklepów i zakładów mięsnych oraz mleczarskich w różnych obwodach Ukrainy. Nie ustalono żadnych norm dotyczących wykorzystania produkcji rolniczej w rejonach znajdujących się w pobliżu Strefy Alienacji¹⁹⁰. Na skażonych obszarach nieprzerwanie prowadzono produkcję rolną, nawet gazety informowały o pracy ludzi przy żniwach. Skażone mięso mieszano z „czystym” w proporcjach – 3% do 97%, skażone ziarno i kartofle przerabiane później na alkohol przyjmowano bez żadnych ograniczeń¹⁹¹.

W rejonie narodyckim lokalne władze zaczęły stopniowo zaopatrzać ludność w czyste (nieskażone) artykuły spożywcze, ale jednocześnie wyhodowane w rejonie produkty rolne wywożono do wielu

¹⁸⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2815, арк. 20-21.

¹⁸⁹ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 95, арк. 4-7, 9.

¹⁹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2993, арк. 22-33.

¹⁹¹ Л. Вевере, *Ликвидаторы*, „Суббота” 3-9 VI 2005, s. 10-11.

obwodów Ukrainy oraz poza republikę¹⁹². Generał mjr Aleksiej Iwanow wspominał: „Zdarzało się też, że do wagonów kolejowych ładowaliśmy zebrany jesienią plon – zebrane na okolicznych polach ziemniaki dla górników z północnych rejonów Rosji, bo Ministerstwo Zdrowia ZSRR ogłosiło wcześniej specjalne normy, które zezwalały na mieszanie tych ziemniaków z ziemniakami nieskażonymi, aby zmniejszyć dawkę promieniowania. O tym, jaki to mogło mieć wpływ na ludzkie zdrowie i jakie mogły być tego skutki, nikt tak naprawdę nie wiedział i nie myślał”¹⁹³.

Do znacznie oddalonego od miejsca katastrofy obwodu lwowskiego wysłano żywność z obwodu homelskiego z poziomem promieniotwórczego skażenia powyżej norm zalecanych przez MOZ ZSRS. Z Owrucza dostarczono do Lwowa 150 ton niezdatnego do spożycia mleka skondensowanego. Produkty zrobione ze skażonego mleka (np. sery, słodczyce, suchary) zawierały podwyższony poziom promieniotwórczych substancji. W samym mleku wykryto długotrwałe izotopy promieniotwórcze: cezu-137, ceru-144, rutenu, rodu-103 i 106 oraz cyrkonu¹⁹⁴. W czerwcu 1986 roku ze żłobińskiego kombinatu mięsnego (obwód homelski) trafiło do Lwowa 37 ton mięsa, którego poziom skażenia prawie trzykrotnie przekraczał dopuszczalne normy. Sekretarz lwowskiego Obkomu Kompartii Ukrainy skarżył się władzom w Kijowie, że skażone produkty stwarzają niebezpieczną sytuację nie tylko dla konsumentów, ale również w miejscach ich przechowywania, w magazynach, chłodniach¹⁹⁵. Skażona żywność trafiała głównie na Ukrainę i Białoruś, ale także na rynki republik bałtyckich i Rosji¹⁹⁶.

Polityka władz komunistycznych prowadziła do stałego pogorszenia sytuacji zdrowotnej obywateli, przeprowadzania diagnostyki wybiórczo i wdrażania mechanizmów ochrony zdrowia w bardzo ograniczonym zakresie. W czerwcu 1989 roku Politbiuro Kijowskiego Obkomu KPU przyznało, iż ze względu na brak kompleksowego podejścia do proble-

¹⁹² Л. Ковалевская, *Чернобыль «ДСП». Последствия Чернобыля*, Киев 1995, s. 131.

¹⁹³ A. Ivanovs, „*Mana Černobiļa*”. *Par to savas atmiņās daļas generālmajors Aleksējs Ivanovs*, [w:] *Černobiļa arvien mūsu atmiņā*, E. Begens et al., Rīga 2011, s. 52-57.

¹⁹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2993, арк. 26-27.

¹⁹⁵ *Ibidem*.

¹⁹⁶ Л. Ковалевская, *Чернобыль «ДСП»...*, *op. cit.*, s. 131.

mów, z którymi borykali się mieszkańcy skażonych miejscowości, oraz z powodu długofalowej strategii realna sytuacja radiologiczna w strefie awarii, jak również na całym zanieczyszczonym radionuklidami obszarze Ukrainy, pozostaje ciężka i wysoce szkodliwa dla zdrowia ludzi¹⁹⁷.

Należy podkreślić, że od początku katastrofy tereny skażone izotopami promieniotwórczymi, które znalazły się poza granicami zamkniętej strefy, również otaczał szczelny mur sowieckiej propagandy i medialnego milczenia. J. Szczerbak w powściągliwej formie zwracał uwagę na ów fakt w artykule opublikowanym na łamach „Literaturnej Hazety” w 1987 roku: „Niestety nasza prasa pisze bardzo mało na temat obecnego życia w tych regionach, chociaż nie jest ono łatwe. Występują tam liczne problemy o szczególnym znaczeniu dla zdrowia ludzi. Nie ma traktorów z hermetycznymi kabinami. Dlaczego traktorzysta musi połykać kurz, nawet jeżeli zawartość radionuklidów jest w nim niska?”¹⁹⁸.

Jednym z kluczowych problemów, który wywierał dominujący wpływ na jakość życia i kondycję zdrowotną mieszkańców w skażonych miejscowościach, była kwestia zaopatrzenia w nieskażone produkty spożywcze oraz wodę. W marcu 1987 roku władze obwodowe informowały KC KPU w Kijowie, iż tylko w rejonie narodyckim i poleskim znajdowały się 33 miejscowości, gdzie stan radiologiczny kwalifikował miejscową ludność do zaopatrywania w „czystą” żywność¹⁹⁹. Działania takie nie zostały jednak podjęte. W lipcu 1987 roku władze żytomierskiego obwodu informowały KC KPU, iż w 106 miejscowościach zamieszkałych przez 32,5 tys. ludzi występował dotkliwy brak czystej żywności oraz wody. Niezależnie od prowadzenia akcji dezaktywacyjnej sytuacja w obwodzie pozostawała bardzo ciężka. W rejonie narodyckim i owruckim zarejestrowano zwiększone skażenie gleby oraz źródeł ujęć wody pitnej. Zwiększyła się zawartość promieniotwórczych substancji w mleku. W rejonie korosteńskim w 18 wioskach aktywność promieniotwórcza zarejestrowana w mleku wynosiła 1,3-17,4 Ci/litr. W wiosce Czyhyry 30% próbek mleka 10-15 razy przekraczało dopuszczalne normy, zaś w organizmach dzieci wykryto zwiększoną zawartość substancji radioaktywnych²⁰⁰.

¹⁹⁷ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 98а, арк. 13-14.

¹⁹⁸ LVA, f. 2197, арг. 1-в, li. 122, лр. 28.

¹⁹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3166, арк. 72.

²⁰⁰ Ibidem, оп. 25, спр. 3166, арк. 126.

Do sierpnia 1987 roku z rejonu iwankowskiego wyjechało 1721 osób. Na mieszkania czekało 713 rodzin. Życie rodzin pozostających na miejscu było skrajnie trudne: mleko i produkty mleczne z prywatnego sektora przewyższały dopuszczalne normy skażenia. Sytuacja radiologiczna, zwłaszcza w niektórych północnych częściach rejonu (wioski Pisky i Karpyliwka), zagrażała zdrowiu mieszkańców – poziom promieniowania utrzymywał się nawet do 0,21 mR/h. W samym Iwankowie wynosił od 0,04 do 0,11 mR/h²⁰¹.

Mieszkańcy rejonu włodarsko-wołyńskiego (obwód żytomierski) wielokrotnie wnosili o dokładne zbadanie skażonego terytorium oraz produktów rolniczych. Ostatecznie siłami rejonowych służb zbadano mleko na zawartość radionuklidów we wszystkich miejscowościach przyrzędem DP-100. Okazało się wówczas, iż w każdej z 5 próbek mleka krowiego, z każdej miejscowości, skażenie przewyższa 1,2-3,6 razy dopuszczalne normy. Ponadto w kołchozach „Polesie”, „Iskra” im. Czapaiewa, „Bolszewik” im. Bogdana Chmielnickiego, „Ukraina” im. Dzierżyńskiego i „Zwycięstwo” skażenie mleka również przewyższało normy, co więcej, w karmie dla zwierząt, np. w sianie, w wymienionych kołchozach przewyższało 2-3 razy, w burakach pastewnych 2-3 razy, a w koncentratkach paszowych z dziesięciu badanych gospodarstw 1,2-2,1 razy. W rejonie wykryto również przypadki zachorowań u 259 dzieci (na 10 tys.), wynikających bezsprzecznie z oddziaływania izotopów promieniotwórczych²⁰².

Obkom KPU w Kijowie warunki panujące w skażonych rejonach obwodu, gdzie wciąż przebywała ludność, scharakteryzował jako „nadzwyczajnie ciężką ekologiczną sytuację”, która wywoływała u ludzi uzasadnione zaniepokojenie i trwogę o zdrowie własne i bliskich, a zwłaszcza dzieci. Zwrócono uwagę na niskie rezultaty dezaktywacji, brak gazyfikacji i wody, fatalny stan dróg oraz nowe źródła wysokiego promieniowania. Wobec niedostatecznego zaopatrzenia mieszkańców skażonych rejonów w czystą żywność zaobserwowano wzrost zachorowań. „Brak możliwości obcowania z przyrodą, strach przed niewiadomą, która kryje się w lasach i wodach, łąkach oraz polach ogranicza i zubaża duchowe życie ludzi” – konstatowano w raporcie Obkomu²⁰³.

²⁰¹ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 102, арк. 30-31.

²⁰² ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 2026, арк. 6-7.

²⁰³ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 98, арк. 55-62.

Przeprowadzone na polecenie władz rozmowy z poszkodowanymi świadczyły o tym, iż mogą oni pogodzić się z czasowymi trudnościami, ale nie z brakiem pełnej informacji, nieznaną przyszłością oraz lekceważeniem ich problemów przez państwo. Najwięcej niepokoju przysparzała mieszkańcom nieznaną otrzymanych dawek promieniowania, realnego stanu zagrożenia w ich miejscowościach, a także jakości produktów spożywczych. Ogromny negatywny wpływ na psychikę poszkodowanych miały zbyt późne wysiedlenia, nawet z najbardziej niebezpiecznych miejsc, oraz niepewność co do dalszego losu. Zdecydowana większość uważała, iż władze nie podejmują działań adekwatnych do pojawiających się zagrożeń²⁰⁴. Chłopi narzekali na opieszałość i brak zainteresowania ich problemami ze strony Państwowego Rolno-Przemysłowego.

Komitetu ZSRS (ros. Gosagroprom ZSRS²⁰⁵). W skargach składanych do lokalnych władz podkreślali, iż Gosagroprom nie udzielał im pomocy przy hodowli zwierząt, zarówno z sektora publicznego, jak i indywidualnego. Bydło na zimę 1986 roku nie zostało zaopatrzone w paszę i chłopi obawiali się, że trzeba będzie je żywić karmą skażoną²⁰⁶.

Uchwała Rady Ministrów USRS nr 315 z 14 grudnia 1989 roku miała na celu polepszenie sytuacji obywateli stale przebywających na skażonych obszarach republiki. Główny wysiłek zamierzano skoncentrować na przyspieszeniu wysiedlania ludzi do końca 1990 roku – 1300 rodzin w obwodzie kijowskim (ostatecznie 1760) oraz 1610 w obwodzie żytomierskim. Za niezbędne uznano zapewnienie przesiedleńcom domów i lokali mieszkaniowych oraz rozbudowę sieci uzdrowiskowej i medycznej – sanatoria, szpitale i zakłady medyczne wyposażone w nowoczesną aparaturę do leczenia i diagnostyki. Do momentu planowanej relokacji wszyscy mieszkańcy skażonych miejscowości mieli otrzymywać czyste produkty spożywcze, posiadać dostęp do właściwej opieki lekarskiej, zwłaszcza dzieci, oraz odbywać wyjazdy sanatoryjne. Organizacje państwowe, kołchozy, przedsiębiorstwa zamierzano zaopatrzyć, a indywidualnym mieszkańcom sprzedawać, w dozymetry i urządzenia

²⁰⁴ Ibidem, оп. 118-г, спр. 102, арк. 116-117.

²⁰⁵ Gosagroprom w 1989 roku przemianowany został na Ministerstwo Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej ZSRS.

²⁰⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3166, арк. 41-46.

radiometryczne typu „Prypec’”²⁰⁷. W wioskach nieprzeznaczonych do wysiedlenia zaplanowano budowę sieci gazowej, infrastruktury drogowej i sanitarnej. Mieszkańcy rejonów, gdzie spożywanie mleka zostało ograniczone, mieli otrzymywać zapomogę pieniężną w rozmiarze 15 karbowanów – ogółem 1023 miejscowości w obwodach kijowskim, żytomierskim, rówieńskim i czernihowskim. Obywatele obszarów, na których ograniczono spożywanie wszystkich pokarmów miejscowej produkcji, otrzymywali rekompensatę pieniężną w dwukrotnym rozmiarze. Poza tym przyznawano dodatkowe urlopy w pracy, zapomogi dla rodzin z dziećmi oraz podwyższono renty. Uczniom szkół początkowych i średnich zagwarantowano bezpłatne posiłki. Jednak już po upływie ponad pół roku członkowie KC KPU w prywatnej rozmowie przyznawali, że w większości przypadków uchwały nr 315 i 333 z grudnia 1989 roku nie były realizowane lub wykonywano je w sposób nieefektywny. Zwracano uwagę na problemy z zaopatrzeniem ludności w nieskażoną żywność, brak owoców i warzyw w codziennej diecie oraz fakt, że dzieci nie otrzymują w szkołach wartościowych posiłków. Wynikało to m.in. z licznych oszustw i nielegalnego obrotu produktami spożywczymi, które nie trafiały do mieszkańców skażonych rejonów. Zwlekanie z dostawami żywności dla dzieci wywoływało oburzenie rodziców i wzbudzało nieufność do republikańskich władz Ukrainy. KC KPU obwiniało za całą sytuację Ministerstwo Handlu USRS: „Ogółem od początku roku [1990 roku – P.S.] dzieciom w Żytomierzu nie dostarczono produktów spożywczych na sumę ponad 400 tys. karbowanów. Działania Ministerstwa Handlu ludność zaczyna traktować jak sabotaż”²⁰⁸.

Lokalnym organom władzy i instytucjom brakowało aparatury (spektrometrów), aby efektywnie badać lokalną żywność. Nawet w tych rejonach, gdzie wyposażenie w spektrometry w porównaniu z innymi pozostawało stosunkowo dobre (np. rejon poleski), nie było możliwości sprawdzenia wszystkich produktów spożywczych, a kontrole

²⁰⁷ *Про додаткові заходи щодо посилення охорони здоров'я та поліпшення матеріального становища населення, яке проживає на території, що зазнала радіоактивного забруднення в результаті аварії на Чорнобильській АЕС, Постанова Ради Міністрів Української РСР від 14.12.1989, N 315, <http://zakon2.rada.gov.ua> [11.02.2016].*

²⁰⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2815, арк. 84-87.

miały charakter wyrywkowy. Żywność badano tylko na zawartość promieniotwórczego cezu-131 i 134, a dopiero od 1991 roku także na zawartość strontu, przy czym wymagało to unowocześnienia aparatury dozymetrycznej. Inne rejony, np. iwankowski czy wyszogrodzki, posiadały znikomą ilość niezbędnej aparatury²⁰⁹.

Władze rejonowe i obwodowe alarmowały zwierzchników w Kijowie o stale pogarszającej się sytuacji moralno-psychologicznej ludności ze skażonych obszarów. Kiedy skargi zdesperowanych mieszkańców nie przynosiły rezultatów, niektórzy z nich samodzielnie opuszczali swoje domy. Wśród przyczyn decyzji o wyjeździe podawano najczęściej obawy o zdrowie dzieci i własne, oddziaływanie promieniowania na styl życia, brak informacji, a także wzrost przestępczości²¹⁰.

We wsiach i w miasteczkach zaczęła gwałtownie spadać liczba mieszkańców, zwłaszcza wysokiej klasy specjalistów, którzy łatwiej mogli znaleźć zatrudnienie gdzie indziej. Pracownicy kołchozów i sowchozów zostali skazani na egzystencję w wysoce niesprzyjającym, promieniotwórczo skażonym środowisku²¹¹. W marcu 1987 roku mieszkańcy rejonu narodyckiego kierowali apele do władz o przyłączenie do sieci gazowej szeregu miejscowości. Sytuacja stała się bardzo poważna, bowiem ludność była zdana na ogrzewanie domów drewnem, które zawierało znaczną ilość substancji promieniotwórczych. Władze zabraniały palić w piecach, ale jednocześnie nie przeprowadzały gazyfikacji. Taka sama sytuacja miała miejsce w wioskach na terenie Strefy Alienacji zamieszkałych przez samoosiedleńców.

Do poważnych zaniedbań dochodziło także na innych odcinkach walki z promieniotwórczością. Brakowało siły roboczej i materiałów na zmianę pokrycia dachowego domów oraz budowę sieci wodociągowej. Mieszkańcy rejonu narodyckiego (obwód żytomierski) zwracali uwagę na brak przedsięwzięć modernizacyjnych w zakładach, fabrykach i przychodniach lekarskich. Nie wznoszono nowych domów i szkół²¹². W OTM Piskiwka (stacja kolejowa Teteriw) w rejonie borodzjańskim (obwód kijowski), która służyła jako ważny punkt przeładunkowy dla

²⁰⁹ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 101, арк. 1-8.

²¹⁰ *Экологические, медико-биологические и социально-экономические последствия...*, op. cit., s. 251.

²¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3166, арк. 126.

²¹² Ibidem, оп. 25, спр. 3166, арк. 41-46.

sprzętu i ludzi uczestniczących w likwidacji skutków katastrofy CzEJ, pozostawiono bez zabezpieczenia odpady radioaktywne. Zaledwie 200 m od przedszkola i domów porzucono sprzęt używany w pracach likwidacyjnych z poziomem promieniowania gamma ponad pięciokrotnie przekraczającym dopuszczalną normę. W pobliskim lesie składowano brudną odzież, a na drogach wokół szkoły leżały skażone maski przeciwgazowe, którymi bawiły się dzieci²¹³.

Najbardziej dotkliwy dla lokalnych społeczności był brak lekarzy, inżynierów i innych fachowców. W rejonie poleskim, według ostrożnych ustaleń miejscowych władz, brakowało 56 lekarzy, w iwankowskim – 40, narodockim – 28, owruckim – 75. Również osoby piastujące kierownicze funkcje w Ministerstwie Ochrony Zdrowia rzadko decydowały się odwiedzić skażone rejony. W dokumentach KC KPU znalazła się informacja, że nawet pracownicy Centrum Medycyny Radiacyjnej Akademii Medycznej ZSRS w Kijowie ignorowali prośby mieszkańców o przyjazd i rozmowę na tematy wywołujące ich największy niepokój²¹⁴. MOZ próbowało ratować sytuację, wysyłając do skażonych rejonów młodych lekarzy po studiach. Młodzi i niedoświadczeni specjaliści pracowali jednak w złych warunkach mieszkaniowych i niesprzyjającej sytuacji radiologicznej. Wielu z nich poniosło poważne uszczerbki na zdrowiu²¹⁵.

Wciąż wykrywano nowe miejscowości, w których poziom skażenia przekraczał dopuszczalne normy, co wynikało z prowadzenia bardziej szczegółowych badań w miejsce ogólnej kontroli promieniowania gamma. Od lipca 1986 roku w obwodzie żytomierskim rozpoczęto badania ludności na obecność w ich organizmach cezu-137. We wrześniu 1986 roku Rada Ministrów USRS przedstawiła spis miejscowości, gdzie mieszkańcy otrzymywali 25-procentową dopłatę za pracę w trudnych warunkach radiologicznych. W 1986 roku tylko w obwodzie żytomierskim było 45 takich miejscowości oraz 15, do których dostarczano czystą żywność. W 1987 roku już odpowiednio 58 i 27, w 1988 roku – 87 i 45, w 1989 roku – 125 (41,8 tys. mieszkańców) i 49 wiosek (23,9 tys.)²¹⁶. U ludności pracującej w miejscach ze zwiększonym poziomem skażenia

²¹³ ДАКО, ф. П-5, оп. 113, спр. 386, арк. 15-17.

²¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3166, арк. 41-46.

²¹⁵ Ibidem, оп. 32, спр. 2815, арк. 16-17.

²¹⁶ ДАЖО, ф. 1654, оп. 7, спр. 850, арк. 68.

promieniotwórczego duże rozgoryczenie wywołała decyzja GO Politbiura KC KPU z początku lutego 1987 roku o cofnięciu 25-procentowej dopłaty do pensji za pracę w trudnych warunkach w rejonie poleskim, czarnobylskim i iwankowskim (obwód kijowski) oraz narodyckim i owruckim (obwód żytomierski)²¹⁷. Osobom, które pracowały przy relokacji uszkodzonych oraz zajmowały się obsługą bydła, nie wypłacano pensji lub czyniono to nieregularnie²¹⁸. Wywołało to oburzenie pracowników kołchozów i dopiero po licznych protestach władze przywróciły wcześniejszą dopłatę, a w październiku 1989 roku Rada Ministrów ZSRS ustanowiła 25-procentową dopłatę także dla niepracujących emerytów²¹⁹.

Sposób i metody, którymi posługiwano się przy wyznaczaniu granic skażonych stref, również wywoływały wiele kontrowersji. Zdarzało się, że przez terytorium jednej tylko rady wiejskiej (ukr. selrady) przechodziły granice Strefy Alienacji, Zwiększonej Kontroli Radioekologicznej oraz obszary uznane za zupełnie nieskażone. Gdy dwie wioski znajdowały się obok siebie, przegrodzone tylko drogą, mieszkańcy jednej z nich nie mogli zaakceptować, że ich sąsiedzi po drugiej stronie gościńca mają ulgi i dopłaty, a oni żadnych. Tak było np. w wiosce Lubowicze w rejonie malińskim, która od wioski Zaruddja w rejonie iwankowskim odgradzona była tylko „łąką i rzeczką Irszą”²²⁰. Zdarzało się również, że pola uznane za całkowicie nieprzydatne do uprawy odgradzała tylko miedza od pól uznanych za zupełnie czyste²²¹. Na terenach uznanych za bezpieczne produkowano skażone mleko, którego nie chciano przyjmować w innych obwodach. I tak np. w 146 miejscowościach obwodu czernihowskiego, w których badano mleko w 1990 roku, w ponad połowie promieniotwórczy cez przewyższał dopuszczalne normy²²². Mimo wszystko próba określenia wielkości skażenia ziem na podstawie zanieczyszczenia samym cezem okazywała się zawodna, ponieważ istniały tereny mocno skażone innymi pierwiastkami, które jednocześnie zawierały niekiedy niewielkie tylko ilości cezu²²³.

²¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3166, арк. 41-46; ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 30, арк. 9-12

²¹⁸ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 54, арк. 5-6.

²¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2815, арк. 3-4, 5-10.

²²⁰ Ibidem, оп. 32, спр. 2942, арк. 3.

²²¹ Ibidem, оп. 25, спр. 3166, арк. 126.

²²² ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 2026, арк. 161-162.

²²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2815, арк. 20-21.

Granice 30-kilometrowej strefy nawet dwa lata po wybuchu katastrofy nie były doprecyzowane, podobnie jak porządek funkcjonowania wszystkich skażonych ziem, zarówno tych, które podlegały przesiedleniom, jak i obszarów przylegających do strefy z liczbą mieszkańców wynoszącą 120 tys.²²⁴ Do rejestru osób poszkodowanych nie zaliczono rodzin z rejonów o wysokim poziomie skażenia cezem-137, ale występującym lokalnie w rejonie białocerkiewskim do 13,3 Ci/km²; taraszczańskim i bohusławskim – do 6,5; mironowskim – 5,9; obuchowskim – 3,5; kahałyckim – 1,8²²⁵.

Jedną z głównych przyczyn stojących na przeszkodzie w otrzymaniu statusu miejscowości promieniotwórczo skażonej były wynikające z takiej decyzji konsekwencje o charakterze demograficznym w postaci wysiedleń lub samodzielnych migracji ludności. Znaczny odpływ ludzi prowadził do zmniejszenia produkcji rolno-przemysłowej. Potwierdzały to liczne przypadki. Gdy w 1989 roku szereg wiosek rejonu olewskiego został włączony do spisu skażonych miejscowości (jednakże niekwalifikującego ich do przesiedleń), fakt ten wywołał panikę mieszkańców, którzy uzyskali potwierdzenie swoich obaw. Wielu wówczas wyjechało, a przedsiębiorstwa borykały się z brakiem robotników i gwałtownym spadkiem produkcji. Zwiększanie dyscypliny pracy i wykorzystywanie miejscowych rezerw nie mogło wyrównać wszystkich strat²²⁶. Najważniejsze dla komunistycznych władz było utrzymanie siły roboczej na miejscu. Z tych samych powodów starano się dystrybuować skażone produkty żywnościowe pomiędzy ludność oraz na rynki do innych obwodów. Ogólny chaos, jaki zapanował w tej materii ze względu na brak mechanizmów kontroli, stał się dla władz bardzo korzystny. Z drugiej strony kierownictwo partii nie było skłonne wykładać środków finansowych na rozbudowę lokalnej infrastruktury, a nawet na dezaktywację, bowiem przyszłość skażonych rejonów pozostawała mimo wszystko niepewna²²⁷. W związku z tym, że wcześniejsze prace dekontaminacyjne nie przyniosły oczekiwanych rezultatów, a wyniki badań radiometrycznych przeczyły oficjalnym twierdzeniom władz, jedynym sposobem przekonania ludności, że ich miejsca zamieszkania

²²⁴ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 65, арк. 1-5.

²²⁵ Ibidem, оп. 118-г, спр. 101, арк. 9-15.

²²⁶ ДАЧО, ф. П-470, оп. 13, спр. 1577, арк. 1-2.

²²⁷ ДАЖО, ф. 1654, оп. 7, спр. 850, арк. 1-83.

są bezpieczne, pozostało ukrywanie informacji i wprowadzanie zaniżonych norm radiologicznych. W październiku 1988 roku kolegium MOZ ZSRS zatwierdziło koncepcję stałego i bezpiecznego zamieszkiwania ludności na skażonych terenach. Ustalono indywidualną maksymalną dawkę napromieniowania człowieka równą 35 berom w ciągu całego życia (70 lat). W drugiej grupie znalazły się miejscowości, gdzie dawka zawierała się pomiędzy 30 a 50 berów, więc wprowadzono tam pewne ograniczenia w sposobie życia i produkcji, jednak bez podejmowania decyzji o ewakuacji. Trzecia grupa miejscowości (z ludnością ponad 22 tys.) to wioski, gdzie dawka wynosiła powyżej 50 berów. Decyzje sowieckich władz usprawiedliwiały porzucenie planów ewakuacji dla ponad pół tysiąca miejscowości, na których zamieszkiwało kilkaset tysięcy obywateli z terenów Ukrainy, Białorusi oraz Rosji²²⁸.

Dopiero po kilku latach milczenia i ukrywania informacji niektóre prawdziwe dane zostały ujawnione, ale wówczas ludność nie wierzyła już żadnym oficjalnym deklaracjom. W rejonie iwankowskim mieszkańcy zwracali uwagę, że wbrew wcześniejszym zapewnieniom władz o bezpieczeństwie radiologicznym rejonu (skażenie cezem-137 i 134 miało nie przekraczać 5 Ci/km²) pod koniec 1989 roku cały obszar został wpisany na listę miejscowości, gdzie ograniczono spożywanie mleka. Okazało się wówczas, że do wielu kołchozów rejonu należy od 25 do 2,5 tys. hektarów ziemi, których zanieczyszczenie wynosiło od 5 do 10 Ci/km². Ponadto mieszkańcy skarżyli się, że niektórych rodzajów produkcji rolnej nie można nigdzie sprzedać, bo zawartość radionuklidów przekracza dopuszczalne normy: „Nawet dzisiaj nikt z nas nie wie, jakie jest skażenie lasów (stanowiących 50% powierzchni rejonu iwankowskiego), w których pracują setki ludzi i z których korzysta prawie cała ludność rejonu”²²⁹. W jednym z wielu listów wysyłanych do redakcji gazet mieszkańcy obszarów przylegających do czarnobylskiej strefy tak opisywali teraźniejszość, z którą mierzyli się już od kilku lat: „Nasze miasteczko znajduje się osiem kilometrów od 30-kilometrowej strefy. Wszystko musieliśmy przeżyć: i ewakuację dzieci wywiezionych dopiero 7 maja, i wysyłkę do pracy w strefie w celu przygotowania zapasów paszy, i brak możliwości sprzedaży

²²⁸ Н. Омелянец, Н. Гулько, Н. Дубовая, *Демографические потери Украины от Чернобыльской катастрофы*, Saarbrücken 2015, s. 10.

²²⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2815, арк. 3-4.

żywego inwentarza z prywatnej hodowli z powodu zwiększonej zawartości radiacji (...). Analizy krwi naszych dzieci pogarszają się, ale skąd wziąć dla nich czyste produkty? Mleko czyste tylko warunkowo, warzywa – warunkowo, mięso – warunkowo. A my – warunkowo żyjemy? Jaki sens ma wyrzucanie olbrzymich pieniędzy na budowę, dezaktywację, na radiologiczne posterunki na drogach, których pracownikom nie chce się wziąć dozymetru do ręki? Czy nie ma nikogo, kto mógłby wyliczyć, że taniej byłoby wybudować nowe miejscowości i przesiedlić ludzi zamiast kontynuować marnowanie środków? Obserwowaliśmy, jak ostrożnie zachowywali się uczeni i lekarze, którzy przyjechali spotkać się z nami. Przyjeżdżali ze swoimi termosami i torebkami z kanapkami, ale zapewniali nas, że przed awarią brakowało nam jodu, żelaza, a teraz sytuacja znacznie się poprawiła. Zapraszaliśmy tych towarzyszy, żeby przyjeżdżali do nas ze swoimi rodzinami odpocząć, skoro u nas jest tak wspaniale, ale czemuś nikt z nich nie przyjechał...”²³⁰.

Sytuacja mieszkańców z wiosek i miasteczek wpisanych na listę skażonych miejscowości nie przedstawiała się lepiej. Jednym z najważniejszych zadań państwa sowieckiego było zapewnienie tym obywatelom dostępu do bezpiecznych produktów spożywczych z zawartością radionuklidów poniżej tymczasowych dopuszczalnych norm. Pozostałe działania przybierały formę różnorodnych obostrzeń związanych z prowadzoną na tych obszarach działalnością gospodarczą. Należały do nich:

- kontrola dozymetryczna w fabrykach i zakładach oraz w czasie prac polowych;
- kontrola miejsc przeznaczonych do wypasu bydła;
- kontrola żywności;
- zapewnienie bezpieczeństwa radiologicznego pracownikom kołchozów i sowchozów (kontrola dozymetryczna, dezaktywacja sprzętu i ludzi, dostęp do czystej odzieży, bielizny, respiratorów, masek przeciwpyłowych);
- badania medyczne ludności;
- przetrzymywanie zwierząt w oborach przez 3-4 tygodnie przed ubojem i karmienie nieskażoną karmą²³¹.

²³⁰ *Атомная Энергетика – надежды ведомств и тревоги общества*, „Новый Мир” 1989, nr 4, s. 185.

²³¹ ДАЖО, ф. Р-6501, оп. 1, спр. 428, арк. 70-73.

Nie wszystkich zaleceń przestrzegano. Najbardziej dotkliwy był brak dostępu do czystych produktów spożywczych. Wobec tego pracownicy przedsiębiorstw i gospodarstw rolnych spożywali wyprodukowaną przez siebie żywność, nie tylko zresztą z potrzeby, ale także z powodu nieświadomości zagrożeń. Próby przeprowadzenia regularnej kontroli jakości żywności zakończyły się niepowodzeniem. Nie zadbano także o rejestrowanie promieniowania gamma. Wiele sztuk bydła zostało zabitych na terenie gospodarstw bez wiedzy odpowiednich służb zamiast w specjalnie przeznaczonych do tego miejscach²³². „W rejonie narowelskim zaopatrzenie fatalne: wszystkie produkty były po cenach spółdzielczych. Na przykład mięso 4-5 rubli za kilogram (...). Każdy otrzymuje [za darmo – P.S.] jedynie trzy puszki mięsnych konserw na miesiąc. Dlatego wielu spożywa warzywa, mięso, jaja i mleko ze swoich gospodarstw”²³³.

Odpowiedzialność za zaistniały stan rzeczy ponosiły zarówno organy republikańskie, jak i rajkomy, selrady, obkomy i obwykonkomy oraz sowieckie organy na miejscu. W kołchozach i na działkach przyzagrodowych rejonu narodyckiego nie prowadzono kontroli dozymetrycznej, selrady odsunęły się od organizacji prac dezaktywacyjnych i „zostawiły tę pracę własnemu biegowi”²³⁴. W rejonie korosteńskim mieszkańcy bulwersowali się beczynnością władz, nierealizowaniem uchwały nr 315 oraz licznymi małwersacjami²³⁵. W czerwcu 1989 roku zastępca kierownika Wydziału Socjalno-Ekonomicznego KC KPU W. Wołodin informował na temat sytuacji w skażonych obszarach: „Jest szereg problemów, które nie zostały rozwiązane. Dotyczy to w pierwszej kolejności przestawienia całych rejonów na czyste produkty spożywcze”²³⁶.

Równie tragicznie wyglądała sytuacja samoosiedleńców, którzy zdecydowali się na powrót do swoich domów na terenie Strefy Alienacji. Nie prowadzono analizy radiometrycznej spożywanej przez nich żywności, a o większość produktów spożywczych musieli zadbać sami. W poszczególnych przypadkach samosiołom zawożono tylko chleb²³⁷.

²³² Ibidem, op. 1, spr. 428, ark. 70-73.

²³³ *Атомная Энергетика – надежды ведомств...*, op. cit., s. 186.

²³⁴ ДАЖО, ф. Р-6501, оп. 1, spr. 404, ark. 211.

²³⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, spr. 2815, ark. 48.

²³⁶ Ibidem, op. 32, spr. 2612, ark. 6.

²³⁷ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, spr. 81, ark. 2-4.

Tajny raport KGB z października 1986 roku zawiera wyniki kontroli ewakuowanych wiosek przeprowadzonej przez przedstawicieli sowieckich i partyjnych organów. Okazało się, że w 30-kilometrowej strefie ujawniono obecność 250 osób, które samowolnie wróciły do swoich domów (wioski: Opaczyczi, Parysziw, Horodyszcze, Kupowate, Teremci, Ładyżycze). Sytuacja samoosiedleńców została określona w raporcie jako katastrofalna z powodu braku produktów żywnościowych. Ludzie zmuszeni byli spożywać warzywa, które zbierali ze skażonych działek i pól kołchozowych. Oprócz tego pewne niebezpieczeństwo stwarzała dla nich duża liczba zdziczałych psów łączących się w stada²³⁸. Duża populacja zdziczałych psów, a zwłaszcza kotów w zonie zwiększała również ryzyko występowania wypadków wścieklizny. Do najczęstszych roznosicieli wścieklizny należały lisy, wilki oraz właśnie zdziczałe psy i koty. Od czasu do czasu zdarzały się ataki na samoosiedleńców zarażonych wścieklizną zwierząt²³⁹.

Materiały kontroli przeprowadzonej w lutym 1987 roku przez Oddział Radiologii Ukraińskiego Związku Spółdzielczego „Ukropspiłka” i Obwodowe Laboratorium Kontroli Produkcji Żywności w Żytomierzu wykazały, że od początku katastrofy władze rejonowych związków spożywców oraz spółdzielni spożywców w podległych sobie przedsiębiorstwach i organizacjach nie prowadziły kontroli radiologicznej żywności przeznaczonej dla mieszkańców rejonów korosteńskiego, narodyckiego, owruckiego i łuhńskiego. Wyrwykowe badania wykazały zwiększoną zawartość radionuklidów m.in. w mięsie. Kierownicy spółdzielni przyjmowali żywność bez uprzedniej kontroli radiologicznej i wypuszczali na rynki produkty spożywcze niesprawdzone pod kątem zawartości izotopów promieniotwórczych. Nie badano pasz dla zwierząt w gospodarstwach podporządkowanych rejonowemu związkowi spożywców i spółdzielni spożywców. W laboratoriach nie wystarczało sprzętu, aby przeprowadzać kontrolę produkcji wymaganą liczbę razy. Zdarzały się także wtórne skażenia żywności w transporcie samochodowym wskutek nieprzestrzegania przez pracowników norm sanitarnych. Miały miejsce liczne przypadki,

²³⁸ Довідка 6-го Управління КДБ УССР про хід робіт з ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. 10 жовтня 1986 р., „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ...”, op. cit., s. 172-175.

²³⁹ В. Скаченко, *Проце не допустить*, „Вестник Чернобыля” 1990, nr 29, s. 3.

gdy pojazdy do składów żywności zawoziły produkty promieniotwórczo skażone²⁴⁰.

W ciągu 11 miesięcy w 1989 roku do iwankowskiego zakładu mleczarskiego nadesłano 1254,9 ton skażonego mleka z gospodarstw z całego rejonu. Miejscowe laboratorium radiologiczne miało na wyposażeniu tylko niewystarczającą liczbę przestarzałych spektrometrów DP-100, przez co kontrola produkcji stawała się coraz trudniejsza. Brakowało także przyrządów do mierzenia promieniowania gamma. Sporadyczne, nieco dokładniejsze pomiary wykazywały w różnych miejscach tzw. gorące punkty, gdzie występowały znaczne przekroczenia dopuszczalnych poziomów promieniowania, czasem idące w dziesiątki milirentgenów, w tym na terenie szkół i przedszkoli. Według danych obwodowego szpitala klinicznego w rejonie iwankowskim śmiertelność w latach 1986-1989 była prawie dwukrotnie większa niż średnia w całym obwodzie kijowskim. Główną przyczyną wzrostu śmiertelności stały się choroby krwi i organów krwioobiegu, drugie miejsce zajmowały nowotwory²⁴¹. Jednak i w samym obwodzie kijowskim w porównaniu z 1960 rokiem współczynnik urodzeń do 1988 roku obniżył się z 18,8 do 13,7 na 1000 osób. Małodzinne rodziny stały się większością. Dynamika umieralności mieszkańców w ciągu ostatnich dziesięcioleci wahała się z tendencją do wzrostu, aby w kolejnych latach stopniowo się pogłębiać. Był to ogólny trend niezwiązany tylko ze skutkami katastrofy czarnobylskiej, ale szczególnie ostra sytuacja wystąpiła w miejscowościach, które zostały silnie skażone opadem promieniotwórczym. Na 54 osiedlach wiejskich w ogóle nie było dzieci w wieku przedszkolnym, na 80 było od 1 do 3, na 578 mniej niż 30. W tych wioskach tylko co piąty absolwent szkoły decydował się zamieszkać i pracować na stałe²⁴².

Sekretarz Olewskiego Rajkomu KPU (obwód żytomierski) W. Rudyk 31 maja 1989 roku informował KC KPU o warunkach egzystencji w rejonie. Jego zdaniem w związku z sytuacją radiologiczną mieszkańcy żyli w ogromnym stresie: „Liczne komisje pracujące w rejonie ukrywają prawdziwe dane. Niepokoi zwłaszcza to, że praktycznie we

²⁴⁰ ДАЖО, ф. Р-2614, оп. 2, спр. 2101, арк. 19-21; ф. Р-2614, оп. 2, спр. 2111, арк. 100-104.

²⁴¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2815, арк. 3-4.

²⁴² ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 65, арк. 9-23.

wszystkich miejscowościach skażenie mleka kilkukrotnie przewyższa dopuszczalne normy, skażenie mięsa z prywatnego sektora także przewyższa normy. Te produkty są jednak spożywane przez miejscową ludność”²⁴³. Sekretarz rajkomu wymienił także inne problemy mieszkańców: kiepski stan dróg, brak sieci wodociągowych, gazowych, które stwarzały dodatkowe trudności z zachowaniem wymogów sanitarnych, a także pogłębiały u ludzi poczucie braku perspektyw²⁴⁴. W czerwcu 1989 roku Rada Ministrów USRS zapoznała się z kolejnym opracowaniem dotyczącym sytuacji radiologicznej w skażonych regionach Ukrainy. W rejonie olewickim gęstość skażenia cezem-137 wynosiła 1-13,2 Ci/km². Moc dawki ekspozycyjnej – 0,02-0,15 mR/h. Według służby sanitarno-epidemiologicznej obwodu żytomierskiego w latach 1987-1989 żywność w wielu gospodarstwach nie odpowiadała normom, aż w 18 gospodarstwach skażenie mleka przewyższało dopuszczalne poziomy osiem razy. Kontrola przeprowadzona we wsiach Dibrowa i Rudnia-Radowelska wykazała, że od momentu wybuchu katastrofy zachodziły tam procesy akumulacji inkorporowanego cezu w organizmach żywych (zbadano 1804 osoby, w tym 622 dzieci). Prawie 92% mieszkańców wioski Dibrowa otrzymało dawki cezu do 0,5 bera/rok, 8% 0,5-1,0 bera/rok, w wiosce Rudnia-Radowelska 25% dzieci powyżej 0,5 bera²⁴⁵.

W październiku 1989 roku podczas sesji olewskiej rady rejonowej podsumowano ponad trzyletni okres po awarii w Czarnobylu. Zwrócono uwagę, że republikańskie i obwodowe organy nie doceniły warunków w rejonie, brakowało specjalistów, środków finansowych oraz zaplecza technicznego, aby można było skutecznie walczyć ze skutkami awarii. To, co najbardziej bulwersowało mieszkańców, to fakt, że po trzech latach milczenia wciąż niedostępne były rezultaty badań, na podstawie których można byłoby dokonać oceny stanu środowiska naturalnego i opracować plan niezbędnych przedsięwzięć, szczególnie w zakresie ochrony zdrowia ludności. Nie ujawniono wszystkich danych na temat natężenia promieniowania i gęstości skażenia gruntów, a te, które udostępniono, często się wzajemnie wykluczały. Żywności produkowanej w domowych warunkach nikt nie sprawdzał, podobnie jak zużywanych

²⁴³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2612, арк. 8.

²⁴⁴ Ibidem, оп. 32, спр. 2612, арк. 8.

²⁴⁵ Ibidem, оп. 32, спр. 2612, арк. 10.

materiałów opałowych, głównie silnie skażonego drewna. Występowały regularne problemy z zaopatrzeniem w lekarstwa, sprzęt medyczny i radiometryczny. Niedostateczna opieka lekarska wynikała m.in. z bardzo wolno postępującej budowy mieszkań dla lekarzy i pracowników służby zdrowia. W rejonie żyło ponad 10 tys. dzieci w wieku szkolnym, które cały czas spożywały skażoną żywność²⁴⁶.

W zdecydowanej większości sowchozów oraz prawie we wszystkich sektorach indywidualnych na terenie rejonu olewskiego mleko i produkty mleczne znacznie przewyższały tymczasowe dopuszczalne normy na zawartość radionuklidów. Notowano również przypadki nadmiernego nagromadzenia substancji promieniotwórczych w mięsie bydła. Poziom skażenia promieniotwórczego wymagał szybkiego rozwiązania problemu budowy obiektów wodociągowych, oczyszczalni, mieszkań oraz dróg, zwłaszcza że wioski rejonu uległy skażeniu bardzo nierównomierne – od poziomu zadawalającego do jednoznacznie niebezpiecznych. Tymczasem obwodowe organy, ministerstwa i urzędy, a także przedsiębiorstwa i organizacje, które pracowały w rejonie, nie posiadały odpowiedniej ilości materiałów budowlanych i oprzyrządowania technologicznego. W 1989 roku tylko 14% dróg w rejonie było wyasfaltowanych. Do tego czasu nie rozwiązano kwestii pastwisk i gruntów rolnych²⁴⁷. Według rekomendacji Państwowego Komitetu Rolno-Przemysłowego ukraińskiej SRS na pastwiskach, gdzie natężenie promieniowania nie przekraczało 30 $\mu\text{R/h}$, a skażenie pozostawało poniżej poziomu 35 Ci/km², dozwolona była produkcja czystego mleka, tymczasem istniały zakłady, gdzie pomimo przestrzegania zaleceń mleko trzykrotnie przekraczało dopuszczalne normy²⁴⁸. Po upływie ponad trzech lat wciąż nie udało się obniżyć zawartości radionuklidów w mleku. Ludność bała się go spożywać, a z drugiej strony, wobec braku zaopatrzenia, nie miała innego wyjścia²⁴⁹.

Zmiana stylu życia znacznej liczby ludności Ukrainy wymuszona sytuacją radiologiczną prowadziła do wielu napięć społecznych. Dodatkowo sytuację zaostrzały sprzeczne informacje i odwołanie

²⁴⁶ ДАЖО, ф. 1654, оп. 7, спр. 850, арк. 1-83.

²⁴⁷ Ibidem, оп. 7, спр. 850, арк. 84-88.

²⁴⁸ Stan taki miał również związek z brakiem niezbędnej wiedzy na temat sposobów wypasania bydła na pastwiskach promieniotwórczo skażonych.

²⁴⁹ ДАЖО, ф. 1654, оп. 7, спр. 850, арк. 1-83.

zamierzonych wcześniej przedsięwzięć. Nie zrealizowano planów budowy gazyfikacji, wodociągów, dezaktywacji, nie opracowano strategii polepszenia jakości produkcji rolniczej w prywatnych gospodarstwach, co prowadziło do spożywania przez ludzi skażonej żywności. KC KPU 7 sierpnia 1989 roku zwracał uwagę, że sytuacja w 1/3 obwodu kijowskiego pozostawała „niepokojąca”, a żyło tam 300 tys. obywateli, w tym 59 tys. dzieci²⁵⁰.

Dezaktywację skażonych miejscowości prowadzono zdecydowanie za wolno, a w latach 90. w wielu rejonach w ogóle jej zaprzestano. W obwodzie czernihowskim w 1995 roku oczyszczono jedną miejscowość, w kolejnym roku też tylko jedną²⁵¹. Poza tym prace dezaktywacyjne często nie dawały widocznych rezultatów. Co więcej, kilka lat po wybuchu wciąż odkrywano nowe obszary skażone, m.in. w południowych rejonach obwodu kijowskiego z gęstością skażenia 2-15 Ci/km² i więcej cezem-137. Na terenach skażonych zaobserwowano wzrost zachorowań i śmiertelności mieszkańców. Pojawiały się również wcześniej nienotowane komplikacje podczas porodów i nietypowe formy zachorowań. Nie było jednak możliwości przeprowadzenia bardziej dokładnych badań z powodu braku odpowiedniej aparatury, zwłaszcza zagranicznej²⁵².

W rejonie dąbrowickim (obwód rówieński) ludności nie zagwarantowano pełnej opieki zdrowotnej, nie prowadzono pomiarów dozymetrycznych – do 31 marca 1990 roku przebadano mniej niż 1/3 dzieci w rejonie, zaś kontrola dorosłych mieszkańców zdarzała się sporadycznie. Ukraińskie władze republiki wciąż odwlekały gazyfikację rejonu, tymczasem 70% gospodarstw domowych ogrzewano drewnem ze skażonych lasów²⁵³.

W rejonie narodyckim (obwód żytomierski) ludność pracowała w nadzwyczajnie ciężkich warunkach radiologicznych, gdyż znaczna część obszaru została mocno skażona radionuklidami od 15 do nawet (miejscami) 400 Ci/km² i więcej. Większość pracowników kolchozu im. Lenina (315 osób) w miasteczku Narodycze pod koniec lat 80. poważnie zachorowała. Produkty wytwarzane w lokalnych spółdzielniach rolniczych i zakładach były nieprzydatne do spożycia. Ludność

²⁵⁰ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 102, арк. 75-81.

²⁵¹ ДАЧО, ф. Р-9014, оп.1, спр. 36, арк. 1-2.

²⁵² ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 102, арк. 75-81.

²⁵³ ЦДАГО України; ф. 1, оп. 32, спр. 2815, арк. 92-96.

niepokoiły coraz częściej pojawiające się wówczas przypadki urodzeń zmutowanych zwierząt domowych²⁵⁴. Szef sztabu OC rejonu narodycznego I. Makrenko w maju 1989 roku informował władze republiki, że całe terytorium rejonu pozostawało w różnym stopniu skażone radionuklidami, a ludności nie zaopatrywano w bezpieczne produkty spożywcze. Według szefa OC rezultaty badań zachorowalności osób dorosłych i dzieci wymagały natychmiastowego przestawienia na czystą żywność. Makrenko uważał, że epidemii chorób w dłuższej perspektywie zapobiec może tylko przyznanie dzieciom prawa do otrzymania mieszkania poza kolejnością w nieskażonych rejonach republiki, a także niezwłoczne wysiedlenie ludności z wiosek, gdzie poziom napromieniania przekraczał dawkę 35 berów²⁵⁵.

Tajne raporty Ministerstwa Ochrony Zdrowia ZSRS z 1989 roku zawierały informacje o wzrastającej zachorowalności wśród mieszkańców skażonych obszarów Ukraińskiej SRS. Sowieccy eksperci nie mieli wątpliwości, że poszczególne choroby to rezultat napromieniania lokalnej ludności. Pisano o wzrastającej liczbie późnych toksykoz wśród ciężarnych kobiet, anemii u dzieci oraz nowotworach tarczycy, a także chorobach otorynolaryngologicznych²⁵⁶.

Podczas przeprowadzonej w 1990 roku przez Goskomgidromet i prokuraturę kijowskiego obwodu kontroli w 30-kilometrowej strefie oraz w miejscowościach do niej przyległych zwrócono uwagę na pogarszającą się sytuację radiologiczną oraz wykryto liczne nieprawidłowości. W miejscowości Poliśke w lipcu 1989 roku średni poziom promieniowania gamma wynosił 0,247 mR/h, a w styczniu 1990 roku na ulicy Październikowej od 0,296 do 0,459 mR/h, natomiast na terenie szkoły nr 1 miejscami do 0,788 mR/h. Maksymalna dawka promieniowania gamma w powietrzu podczas kontroli wynosiła 1,0 mR/h. Takie skoki natężenia promieniowania wiązały się z dużą plamistością skażenia, lecz najbardziej zanieczyszczone radionuklidami pozostawały gleby i otrzymywane z nich produkty rolne. Według danych na 1 stycznia 1990 roku w rejonie poleskim 2849 ha gruntów rolnych wykazywało gęstość skażenia cezem od 40 do 80 Ci/km², ale i tak ziemie te wykorzystywano pod sianokosy. W efekcie siano 20 razy przewyższało

²⁵⁴ Ibidem, op. 32, спр. 2815, арк. 41-43.

²⁵⁵ Ibidem, op. 32, спр. 2612, арк. 2-3.

²⁵⁶ Ibidem, op. 32, спр. 2671, арк. 66, 71.

maksymalne dopuszczalne normy dla bydła mlecznego, sianokiszonki – 14 razy, słoma – 5, mieszanka paszowa – prawie trzykrotnie, ziemniaki – 1,2. W raporcie prokuratury wskazano, że karmienie takimi paszami doprowadzi do skażenia produktów mlecznych również w czystych sektorach, gdzie korzysta się z zatrutej karmy. Dalej stwierdzono, że skażone bydło oddawano do żytomierskiego kombinatu mięsnego, a mleko do iwankowskiej i bobrujskiej mleczarni. Ziemniaki z zawartością radionuklidów przekraczającą dopuszczalne normy wywożono do wszystkich regionów republiki, gdzie wykorzystywano je w przemyśle spożywczym lub jako sadzeniaki²⁵⁷. Ludność w Strefie Ścisłej Kontroli Radiologicznej cztery lata po katastrofie wciąż nie posiadała indywidualnych dozymetrów. Nie istniała możliwość rejestrowania dawek otrzymanych przez dużą liczbę mieszkańców. W miejscowościach Strefy Ścisłej Kontroli rozwinięto budownictwo wielu mieszkań i obiektów o przeznaczeniu socjalno-kulturalnym bez jakiegokolwiek konsultacji ze specjalistami i uprzedniego rozeznania radiologicznego (raport prokuratury określał to „brakiem zdrowego rozsądku” i „działaniem na szkodę państwa”). Tylko w miejscowościach rejonu poleskiego, pomimo wysokiego skażenia i wciąż aktualnej kwestii wysiedleń ludności, w latach 1986-1989 wybudowano 19 obiektów socjalnego budownictwa (szkoły, przedszkola, mieszkania), przeprowadzono gazyfikację i wybudowano drogi za sumę 46 milionów rubli²⁵⁸.

Aby nieco złagodzić trudną sytuację ludności w skażonych rejonach obwodu żytomierskiego, Biuro Obkomu KPU na czele z W. Fedorowem 1 lutego 1990 roku przyjęło uchwałę nr 16 „O dodatkowych środkach w związku z likwidacją skutków awarii w Czarnobylskiej EJ”. Podkreślono w niej, że zaistniałe problemy wywołują niezadowolenie ludzi, napięcia społeczne i paniczne reakcje. Zwrócono również uwagę na niezadawalającą postawę kierowników obwodowych organizacji i służb, których w zasadzie nikt nie kontrolował²⁵⁹. Problem został dostrzeżony także przez władze republiki, albowiem w trakcie posiedzenia Politbiura KC KPU w sierpniu 1990 roku stwierdzono, że zaostrzyła się moralno-psychologiczna sytuacja wśród mieszkańców skażonych rejonów: „Cierpliwość społeczeństwa wyczerpuje się.

²⁵⁷ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 98, арк. 8-9.

²⁵⁸ Ibidem, оп. 118-г, спр. 98, арк. 8-9.

²⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 2026, арк. 103-108.

Przeciąganie spraw związanych z wysiedleniami jest odbierane przez ludzi jako ignorowanie ich praw i potrzeb, jako swawola urzędników i przedstawicieli organów państwowych, co nieuchronnie prowadzi do konfliktów²⁶⁰. Szczególnie silne nastroje niezadowolenia, a nawet buntu, występowały wśród mieszkańców zmuszonych do zajmowania się rolnictwem²⁶¹. Jeden z wielu pracowników kołchozu relacjonował: „My traktorzyści całe lato pracujemy w pyle, oddychamy nim, wiemy, że jest radioaktywny. Dzisiaj trudno znaleźć człowieka chętnego na traktor, a jak uprawiać ziemię, która i tak jest uboga i nie daje możliwości otrzymywania takich plonów, żeby można było za pozyskane środki budować obiekty niezbędne dla ludzi?”²⁶². Łąki przeznaczone do wypasu bydła i owiec nie zostały sprawdzone, zatem nie bardzo było wiadomo, gdzie można robić to bezpiecznie²⁶³. Sytuację pracowników pogarszał fakt, że w wielu miejscowościach z dużą gęstością skażenia nie mieli nawet możliwości umycia się po pracy²⁶⁴.

Ratunku dla ludności zamieszkującej skażone tereny ukraińskiej republiki nie przyniosły również wizyty zachodnich specjalistów, o które zabiegali m.in. aktywiści opozycyjni, licząc, że sama ich obecność wytworzy presję na komunistyczne władze i spowoduje większą otwartość w sferze informacyjnej. Pod koniec czerwca 1989 roku na zaproszenie władz ZSRS na Ukrainę przybyła grupa ekspertów ds. bezpieczeństwa radiologicznego ze Światowej Organizacji Zdrowia (WHO). Ich zadaniem była próba oceny skali zagrożenia promieniowaniem jonizującym dla mieszkańców skażonych rejonów. W skład grupy wchodził przedstawiciel Międzynarodowej Komisji Ochrony Radiologicznej – D. Benison (Argentyna), dyrektor Służby Ochrony Radiologicznej Ministerstwa Zdrowia we Francji – P. Pelerin oraz kierownik Zespołu Ochrony Radiologicznej Sekretariatu Światowej Organizacji Zdrowia – P. Veit (Kanada). Naukowcy bez większych zastrzeżeń zaakceptowali sowieckie raporty i konkluzje, a następnie oświadczyli, iż ryzyko dla zdrowia mieszkańców skażonych miejscowości ZSRS wynikające z napromieniowania pojawia się przy przekroczeniu limitów 2-3-krotnie

²⁶⁰ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 100, арк. 1-3.

²⁶¹ Л. Ковалевская, *Чернобыль «ДСП»...*, op. cit., s. 133.

²⁶² ДАЖО, ф. 1654, оп. 7, спр. 850, арк. 1-83.

²⁶³ Ibidem, оп. 7, спр. 850, арк. 1-83.

²⁶⁴ Ibidem.

wyższych niż 35 berów²⁶⁵. W opinii zachodnich ekspertów większość chorób wywołana była radiofobią, czyli strachem przed promieniowaniem. Członkowie grupy odwiedzili nawet Narodyczę, a ich wizyta została szeroko zrelacjonowana w sowieckich mediach – w telewizji i prasie²⁶⁶. Podobne rezultaty przynosiły kilkakrotne wizyty w rejonie Czarnobyla przedstawicielei Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej (ang. International Atomic Energy Agency, MAEA,). Podczas jednej z nich (w 1988 r.) zachodni specjaliści – po uzgodnieniach z przedstawicielami Ministerstwa Ochrony Zdrowia ZSRS i sowieckimi naukowcami – ogłosili obszary poszkodowane wskutek czarnobylskiej katastrofy za zupełnie bezpieczne i nadające się do stałego zamieszkania²⁶⁷. Dyrektor generalny MAEA Hans Blix wyraził przekonanie, że sytuacja radiologiczna w opuszczonej Prypeci również nie wywołuje powodów do obaw²⁶⁸.

Społeczeństwo ukraińskie nie zdawało sobie sprawy, że od czasu wybuchu w Czarnobylu postawa rządów państw zachodnich (w tym również USA) oraz wielu międzynarodowych organizacji ewoluowała od nagłaśniania rozmiarów wybuchu w CzEJ w kierunku ignorowania bądź pomniejszania konsekwencji katastrofy. Jak zauważył Peter Gould, dotyczyło to głównie państw z rozwiniętą energetyką jądrową²⁶⁹. Gdy w 1992 roku czarnobylską Strefę Alienacji zwiedzała zagraniczna delegacja zachodnich dyplomatów, jeden z nich na widok opuszczonych wiosek i Prypeci skwitował tylko: „Kiepska reklama dla energetyki jądrowej”, i dodał, że jedyną szansą na rozwój tej gałęzi przemysłu była zmiana opinii społecznej²⁷⁰.

Wśród specjalistów związanych z przemysłem jądrowym przeważała tendencja, aby większość przypadków zachorowań zarówno wśród li-

²⁶⁵ W tym samym czasie w Stanach Zjednoczonych kryterium wynosiło nie 0,5 bera, ale 0,1, i odpowiednio zamiast 35 berów w ciągu 70 lat – 7 berów. ДАЖО, ф. 1654, оп. 7, спр. 850, арк. 1-83.

²⁶⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2671, арк. 66.

²⁶⁷ Е.Б. Бурлакова, В.М. Кузнецов и др., *Неизвестный Чернобыль...*, оп. cit., s. 340.

²⁶⁸ В. Жуковский, *Дозиметри показывают одинаково*, „Україна” 1987, nr 17, s. 18.

²⁶⁹ P. Gould, *Fire in the rain: the democratic consequences of Chernobyl*, Baltimore 1990, s. 114-115. Wyjątek od reguły stanowiły Szwecja oraz Niemcy Zachodnie (RFN).

²⁷⁰ В. Савран, *Куда ни кинь все клин*, „Вестник Чернобыля” 1992, nr 92, s. 1.

kwidatorów, jak i ludności stale przebywającej na skażonych terenach, przypisywać trudnym warunkom socjalnym, patologiom społecznym, a nie samej katastrofie. Chociaż wpływ tych czynników na stan zdrowia ludzi był oczywisty, to prowadzone w latach późniejszych lokalne badania epidemiologiczne wśród ludności zamieszkującej obszary skażone na tle porównawczym z terenami uznanymi za bezpieczne, osób napromieniowanych i nie (także pracujących w szkodliwych warunkach), pozwoliły ukraińskim, białoruskim i rosyjskim naukowcom wysunąć wnioski o znacznym wpływie promieniowania jonizującego na utratę zdrowia ludności poszkodowanej, zwłaszcza czarnobylskich likwidatorów i dzieci²⁷¹.

Termin „radiofobia” – wprowadzony i szeroko spopularyzowany przez moskiewskich naukowców i chętnie przywoływany przez zwolenników „wylbrzymionych strat” Czarnobyla – oznaczał natrętny i nieadekwatny strach przed promieniowaniem, a jego szerokie zastosowanie w sowieckiej propagandzie miało oczywisty kontekst społeczno-polityczny. Jeżeli bowiem zaniepokojenie skutkami katastrofy było irracjonalne i wylbrzymione, głównym celem przedsięwzięć mających na celu minimalizację skutków wybuchu powinny być nie same skutki, ale nieuzasadniony strach obywateli²⁷².

Współpraca pomiędzy władzami ZSRS i Międzynarodową Agencją Energii Atomowej od samego początku zmierzała do uwiarygodnienia sowieckich twierdzeń na arenie międzynarodowej, ponieważ leżało to także w interesie MAEA dbającej o rozwój światowej energetyki jądrowej. Wyraźnym tego przykładem stał się zrealizowany na prośbę władz ZSRS w 1990 roku pod egidą MAEA tzw. Międzynarodowy Projekt Czarnobyl (The International Chernobyl Project). W ramach projektu sfinansowanego ze środków ZSRS 200 zachodnich ekspertów miało za zadanie przebadać wpływ katastrofy na stan zdrowia ludności poszkodowanej, ocenić poziom skażenia radioaktywnego ziemi oraz przedsięwzięcia podejmowane przez rząd sowiecki z zakresu ochrony zdrowia obywateli. Zaledwie kilkumiesięczne analizy zaowocowały

²⁷¹ Е.Б. Бурлакова, В.М. Кузнецов и др., *Неизвестный Чернобыль...*, op. cit., s. 354.

²⁷² Є. Головаха, *Сучасний стан досліджень соціальних і психологічних наслідків чорнобильської катастрофи*, [w:] *Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи. Результати соціологічних досліджень 1986-1995 рр.*, Харків 1996, s. 18-19.

konferencją w Wiedniu i obszernym sprawozdaniem pt. Raport techniczny, opublikowanym w 1991 roku. W raporcie podkreślono, że nie istnieją przesłanki do stwierdzenia, iż katastrofa (a raczej jej rezultat w postaci skażenia radioaktywnego) wpłynęła negatywnie na zdrowie obywateli sowieckich. Podkreślano natomiast chętnie wpływ radiofobii na kondycję psychiczną mieszkańców skażonych miejscowości²⁷³. Wyniki badań MAEA wywołały dezaprobatę wielu naukowców na świecie, działaczy społecznych i politycznych, a z Ukrainy m.in. takich instytucji, jak Ministerstwo Czarnobyla i Akademia Nauk Ukrainy. Autorów raportu krytykowano za brak odpowiednich danych statystycznych i zbyt krótki czas przeznaczony na badania, w trakcie którego niemożliwe było rzetelne przeanalizowanie tysięcy kilometrów kwadratowych skażonych rejonów oraz przebadanie setek tysięcy ludzi²⁷⁴. Głównym zarzutem pozostawała jednak łatwowierność, z jaką zachodni eksperci odnieśli się do informacji przekazanych przez ministerstwa i instytucje kontrolowane przez Moskwę. Jak podkreśla Natalia Baranowska: „Pytania poddane analizie zostały sformułowane przez ZSRS i zawczasu przewidywały odpowiedzi, które miały go zadowolić, tym bardziej że informacja na potrzeby pracy międzynarodowych naukowców była dostarczana przez rząd ZSRS. Ani MAEA, ani Międzynarodowa Komisja Ochrony Radiologicznej (ICRP), ani inne organizacje międzynarodowe nie wzięły na siebie odpowiedzialności za udostępniony materiał, chociaż raport uważano za sprawozdanie MAEA”²⁷⁵.

Należy zauważyć, że nie tylko lekarze i międzynarodowi eksperci odnieśli się negatywnie do raportu MAEA, zwłaszcza rozdziału dotyczącego medycznych konsekwencji katastrofy. W tym samym czasie również sowieccy psychiatry i psychologowie nie poparli rządowej koncepcji radiofobii. Co więcej, psychoterapeuci podkreślali, że obywatele poszkodowani w katastrofie nie tylko nie ulegli masowej radiofobii, ale w warunkach psychotraumatycznej sytuacji wykazali się dużą wytrzymałością psychiczną²⁷⁶.

²⁷³ *The International Chernobyl Project Technical Report: assessment of radiological consequences and evaluation of protective measures*, IAEA, Vienna 1991, *passim*.

²⁷⁴ Н.П. Барановська, *Україна – Чорнобиль – Світ. Чорнобильська проблема у міжнародному вимірі 1986-1999*, Київ 1999, s. 67-74.

²⁷⁵ *Ibidem*.

²⁷⁶ Є. Головаха, *Сучасний стан досліджень...*, *op. cit.*, s. 18-19

Podczas gdy eksperci zachodni starali się przekonać opinię publiczną o znikomej liczbie zachorowań wśród ofiar katastrofy, w tajnych dokumentach MOZ ZSRS znalazły się informacje o wzrastającej zachorowalności mieszkańców skażonych rejonów, które pracownicy Ministerstwa wiązały bezpośrednio z oddziaływaniem promieniowania jonizującego²⁷⁷. Niezależnie od uspokajających wizyt zachodnich naukowców mających potwierdzić ustabilizowaną sytuację radiologiczną w ukraińskiej republice, Kijowski Obkom KPU w czerwcu 1989 roku w tajnym raporcie stwierdził, że w 9 z 27 rejonów obwodu kijowskiego, w których żyło 293 tys. ludzi – z tego 59 tys. dzieci, gęstość skażenia promieniotwórczym cezem w 130 miejscowościach miała charakter zmienny od 0,5 do 15 Ci/km², w 5 miejscowościach od 15 do 40 Ci/km², w 3 – od 40 do 80 Ci/km² i więcej. W punktach stałej kontroli obwodu (z wyłączeniem 30-kilometrowej strefy) natężenie promieniowania w 25 miejscowościach rejonu poleskiego oraz w 20 rejonu iwankowskiego wynosiło od 2,5 do 25 razy powyżej maksymalnego pułapu. Szczególnie zatrważająca sytuacja panowała w północnych rejonach rejonu poleskiego, gdzie skażenie 15 razy przekraczało czasowe normy, które nakładały ograniczenia na przebywanie ludzi na wolnym powietrzu oraz prowadzenie prac rolniczych. Z tego powodu w szeregu miejscowości nie było możliwości zorganizowania dla dzieci wolnego czasu na zewnątrz, ponieważ przebywanie w ciągu 4-5 godzin w czasie pozaszkolnym pod gołym niebem skutkowało zewnętrznym napromieniowaniem do 0,75 bera/rok. Ponad 44% przebadanych próbek mleka na zawartość promieniotwórczego cezu wielokrotnie przekraczało nawet tymczasowe wartości maksymalne, a w rejonie poleskim aż 90%. Zarejestrowano także przypadki skażenia mleka o tysiąc i więcej razy ponad dopuszczalne normy. W rejonach obwodu żytomierskiego i kijowskiego wciąż istniały wioski, których oficjalny status bezpieczeństwa nie uległ zmianie pomimo zwiększonej ponad normy zawartości cezu w mleku. Duże dawki promieniowania lokalni mieszkańcy otrzymywali w rezultacie zewnętrznego napromieniowania (dawka ekspozycyjna). W raporcie Obkomu KPU konkludowano, iż realna sytuacja w kontrolowanych miejscowościach wyklucza realizowanie indywidualnej koncepcji dawki 35 berów w ciągu życia²⁷⁸. Według autorów raportu jedynym ratunkiem

²⁷⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2671, арк. 66-69; 71.

²⁷⁸ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 98а, арк. 15-26.

dla ludności były przesiedlenia, bowiem władze republiki nie potrafiły zapewnić warunków, w których mieszkańców otoczono by dostateczną ochroną przed skutkami promieniowania jonizującego²⁷⁹.

We wspomnianym raporcie kijowskiego Obkomu podkreślono również, iż eksperci sowieccy mieli pełną świadomość, że długie utajnianie rzeczywistych rozmiarów skażenia radionuklidami oraz brak realnej możliwości jego likwidacji miejscowymi siłami doprowadziły do zaostrzenia sytuacji: „Nagromadzone doświadczenie pokazało, że ani republika, ani obwód, ani rejony nie mają takich możliwości, aby w krótkim terminie swoimi siłami zrealizować przedsięwzięcia związane z dezaktywacją, a przedłużanie ich realizacji w ostatecznym rezultacie wpłynie fatalnie na zdrowie ludzi”. Zwrócono przy tym uwagę, że skrajnie niesprzyjająca sytuacja radiologiczna już doprowadziła do pogorszenia stanu zdrowia ludności oraz wzrostu śmiertelności, zwłaszcza na raka krwi i od pęknięcia przetyku. W raporcie zaznaczono także, że sytuacja w rejonach skażonych prowadzi do częstych prób samobójczych wśród miejscowej ludności²⁸⁰.

Długotrwały wpływ czynnika czarnobylskiego stopniowo wyczerpał psychologiczne systemy obronne ludności. Grupa moskiewskich psychiatrów zanotowała, iż w pierwszych tygodniach, a nawet miesiącach po katastrofie wśród osób ewakuowanych, które zwracały się po specjalistyczną pomoc, tylko u 13% badanych wystąpiły stany neurotyczne i neurozy, a znacznie częściej niepatologiczne reakcje nerwicowe. Później jednak problem się nasilił i już wśród 66% pacjentów stwierdzono stan neurotyczny. Niemniej diagnoza „stan neurotyczny” nie dowodziła radiofobii, czyli uporczywego i ciągłego strachu²⁸¹.

Destrukcyjny wpływ na życie i zdrowie psychiczne mieszkańców skażonych rejonów wywarła propaganda milczenia stosowana od początku katastrofy przez władze komunistyczne. Najdłużej chroniczny stres utrzymywał się wśród matek z niepełnoletnimi dziećmi. W tej grupie poszkodowanych symptomy silnego dystresu, tzw. nieprzyjemnego stresu, utrzymywały się jeszcze wiele lat po katastrofie²⁸². Matki wzbraniały się przed karmieniem dzieci piersią, bowiem obawiały się,

²⁷⁹ Ibidem, оп. 118-г, спр. 98а, арк. 15-26.

²⁸⁰ Ibidem.

²⁸¹ С. Головаха, *Сучасний стан досліджень...*, оп. cit., s. 19.

²⁸² Ibidem, s. 20.

że jest ono promieniotwórcze. Doprowadziło to do wzrostu zachorowań wywołanych niedoborem witamin, zwłaszcza brakiem witaminy D, który odpowiadał za wzrost przypadków krzywicy wśród dzieci. Apogee paniki przypadło jednak na pierwsze miesiące po wybuchu, kiedy przestraszone kobiety, które jeszcze nie urodziły, szukały wszelkich sposobów na usunięcie ciąży, a niektóre poddawały się aborcji nawet w ostatnim stadium rozwoju nienarodzonego dziecka²⁸³.

W trakcie badań medycznych przeprowadzonych na dzieciach ujawniono znaczną liczbę zachorowań tarczycy, złe wyniki analizy krwi i inne. Najczęstszym zaleceniem lekarskim było zapewnienie dzieciom żywności bezpiecznej pod względem radiologicznym, a właśnie z tym władze miały największe problemy. Mykoła Siemienuk – zastępca głównego lekarza szpitala rejonowego w Olewsku – w 1987 roku tak opisywał sytuację zdrowotną w rejonie: „Możemy teraz z całą pewnością powiedzieć, że co drugie dziecko w rejonie cierpi na powikłania endokrynologiczne, a w takich regionach jak radowski, choćyński, družbiński, czy zolnianski hiperplazja tarczycy wynosi 80% wśród przebadanych dzieci. Obniżenie odporności widać po wzroście zachorowań na gruźlicę. Analizując wrodzone patologie, doszliśmy do wniosku, że za miniony okres od momentu wybuchu o półtora raza zwiększyła się liczba poronień. Wady wrodzone niemowląt wzrosły w 1987 roku, równocześnie zauważono występowanie ciężkich wad wrodzonych, których nie spotykaliśmy wcześniej, np. Zespół Pierre’a Robina”²⁸⁴.

Wzrost zachorowań i bezczynność władz wywoływały silne zaniepokojenie i desperację ludzi: „Ponad trzy lata dzieci i dorośli mieszkańcy olewskiego rejonu spożywają skażone produkty spożywcze, oddychają promieniotwórczym pyłem, dymem. Czystych produktów nam nie dowożą, nawet dla dzieci. Oprócz tego środki służące do ogrzewania domów (torf, drewno, brykiet) miejscowej produkcji zwiększają skażenie powietrza (...). Cały czas nas uspakaają tak zwanymi dopuszczalnymi normami, ukrywając przed nami konsekwencje takich dopuszczalnych norm. To jest norma tylko dla tych, którzy żyją na terenach zanieczyszczonych radionuklidami. Ona została wymyślona po to, by utrzymać nas – siłę roboczą – w skażo-

²⁸³ LVA, f. 2197, apr. 1-v, li. 122, lp. 48.

²⁸⁴ ДАЖО, ф. 1654, оп. 7, спр. 850, арк. 1-83.

nych miejscowościach (...). Przesiedlenie i tylko przesiedlenie może uratować naszą teraźniejszość i przyszłość”²⁸⁵.

Na początku lat 90. zaniedbania w sferze ochrony obywateli przed skutkami katastrofy wciąż były olbrzymie. W dalszym ciągu nie posiadano pełnego rozeznania w sytuacji radiologicznej panującej w obwodach przylegających do Strefy Alienacji. Jeszcze w 1991 roku zlokalizowano dodatkowe obszary ukraińskiej SRS skażone ponad dopuszczalne normy i zamieszkiwane przez 470 tys. obywateli²⁸⁶. W całym obwodzie kijowskim do kwietnia 1991 roku zbadano tylko 291 miejscowości, a ślady opadu radioaktywnego w 17 południowych rejonach obwodu kijowskiego zostały odkryte dopiero po czterech latach od wybuchu w CzEJ, przy czym poziom skażenia radionuklidami w 14 miejscowościach rejonów białocerkiewskiego, taraszczańskiego i bohusławskiego wyniósł pomiędzy 5-15 Ci/km², a w pozostałych rejonach był wyższy. To w nich najbardziej rosła zachorowalność dorosłych i dzieci. W porównaniu z rokiem 1985 hipotensyjne zachorowania mieszkańców obwodu kijowskiego wzrosły o 19,9%, choroba niedokrwienia serca – 54%, choroby płuc – 30%, choroby żołądka – 30,5%, zachorowania limfatyczne – 23,4%, onkologiczne – 6%. Najgorzej sytuacja przedstawiała się w rejonie poleskim, gdzie zachorowalność wzrosła o 150%. Wśród dzieci zaobserwowano anemię i inne choroby krwi – wzrost o 43%, oraz zwiększenie chorób tarczycy. Ogólna śmiertelność mieszkańców obwodu kijowskiego zwiększyła się w ciągu trzech lat o 13%. Również pod tym względem najgorzej było w rejonie poleskim²⁸⁷. Statystyki pokazywały wzrost dokonanych aborcji oraz zgonów płodu i poronień na wszystkich skażonych terenach²⁸⁸.

W tym miejscu należy zwrócić uwagę na bezzasadne opinie, regularnie pojawiające się w publikacjach popularnych poświęconych katastrofie, jakoby zarejestrowany wzrost zachorowalności na terenach skażonych był rezultatem zwiększonej kontroli wprowadzonej po 1986 roku i skuteczniejszych sposobów wykrywania zapadalności

²⁸⁵ Ibidem, op. 7, spr. 850, ark. 1-83.

²⁸⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, spr. 2971, ark. 12-20.

²⁸⁷ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, spr. 102, ark. 116-117; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, spr. 2971, ark. 12-20.

²⁸⁸ Н.В. Карпан, *Чернобыль. Месть мирного атома*, Днепропетровск 2006, s. 238.

mieszkańców na różnego rodzaju schorzenia. Z wyjątkiem lepszej profilaktyki i rozpoznawania chorób tarczycy żadne dane nie potwierdzają takiej tezy, natomiast analiza dokumentów i materiałów archiwalnych wykazuje, że system opieki zdrowotnej oraz obsługiwanie poszkodowanej ludności w skażonych obwodach nie uległy znaczącej zmianie, a niekiedy były wręcz katastrofalne. Szpitale i przychodnie miały bardzo ograniczony dostęp do infrastruktury diagnostycznej, brakowało doświadczonych lekarzy i specjalistów, którzy byliby w stanie pokierować systemem monitorowania zachorowań. Postępujący rozkład ZSRS i kryzys gospodarczy państwa ukraińskiego skutkowały znaczącym ograniczeniem wydatków na służbę zdrowia i usługi diagnostyczno-badawcze.

Jedną z najbardziej wrażliwych grup ludności narażonych na medyczne konsekwencje katastrofy były dzieci w okresie prenatalnym i niemowlęcym. Specjaliści wielokrotnie zwracali uwagę, że poronienia i zgony nowo narodzonych dzieci wzrosły znacznie po 1986 roku na obszarach skażonych czarnobylskimi izotopami. Dane sowieckie, a później ukraińskie, notujące wyraźny wzrost śmiertelności niemowląt, w tym wcześniaków, nie odzwierciedlają jednak prawdziwej skali problemu, bowiem według obowiązującego wówczas prawa za człowieka uważano niemowlę, którego waga wynosiła powyżej jednego kilograma. Jeżeli ważyło mniej, uznawano je za bezosobowy embrion, odpad medyczny lub „materiał z aborcji”. Gdy niemowlę urodziło się żywe, a później zmarło, również nie było wliczane do statystyk zgonów. Inną przyczyną zaniżonych rejestrów była przyjęta praktyka zapisywania w ewidencji zgonów dzieci tylko dla miejsca (szpitala, kliniki), w którym dziecko zmarło, nawet gdy zostało przywiezione (najczęściej już w stanie krytycznym) z innych obwodów²⁸⁹.

Powołany w listopadzie 1990 roku Państwowy Komitet USRS ds. Ochrony Ludności Przed Skutkami Awarii w Czarnobylskiej EJ – Derżkomczornobyl USRS²⁹⁰ – słabo wywiązywał się ze swojej misji. W skażonych rejonach kraju wciąż wzrastała zachorowalność. Przez cały okres lat 90., również po uzyskaniu niepodległości przez państwo

²⁸⁹ *Кілька цифр дуже локального масштабу*, „Київський вісник” 1993, nr 41 (4416), s. 3.

²⁹⁰ Державний комітет УРСР по захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС (Держкомчорнобиль УРСР).

ukraińskie i rozpadzie ZSRS, dezaktywację z braku środków prowadzono w skali niewspółmiernie mniejszej od założeń i rzeczywistych potrzeb (w strefach 3-4 w ograniczonym zakresie wymieniano dachy, wywożono skażony grunt). Dezaktywację prowadzono tradycyjnymi metodami według schematów z 1986 roku²⁹¹.

Z powodu zbyt późnego przyjęcia decyzji ze strony Państwowego Rolno-Przemysłowego Komitetu USRS, Ministerstwa Budownictwa USRS i wielu innych resortów, jak również niedostatecznego zabezpieczenia szeregu obiektów w materiały, budowa obiektów sfery socjalnej, gazyfikacja i wodociągowanie wiosek oraz małych miasteczek nie zostały przeprowadzone przed rozpadem ZSRR. Skrajnie wolno przebiegały przedsięwzięcia związane z polepszeniem jakości wody, budowy wodociągów oraz sieci gazyfikacyjnej w wioskach rejonu poleskiego i iwankowskiego. Widoczna była także słabość naukowego ukierunkowania prowadzonych działań, zwłaszcza prac dezaktywacyjnych, co w konsekwencji prowadziło do ogromnych strat materialnych, ale także wyczerpywania zasobów ludzkich. Również ze względu na czynnik ludzki prace w Strefie Alienacji wydawały się mniej pilne niż w strefach wokół niej, gdzie wciąż żyli obywatele²⁹².

Począwszy od połowy 1990 roku, prace w zakresie likwidacji skutków katastrofy czarnobylskiej prowadzono zgodnie z sowiecko-republikańskim ogólnopaństwowym programem przedsięwzięć na lata 1990-1992 (dalej – Program Państwowy), zatwierdzonym w kwietniu w 1990 roku przez Radę Najwyższą ZSRS, a następnie przez parlament USRS. W uchwale zwrócono uwagę, iż dotychczasowe przedsięwzięcia w zakresie likwidacji skutków awarii okazały się niedostateczne, a sprzeczne rekomendacje specjalistów i uczonych oraz brak wypracowanej koncepcji bezpiecznego przebywania mieszkańców na skażonych obszarach (m.in. wytwarzania czystej produkcji rolnej) opóźniały dezaktywację skażonych rejonów. Program Państwowy przewidywał celowe finansowanie poszczególnych zadań, z których za najważniejsze uznano wysiedlenie ludności z obszarów skażonych ponad dopuszczalne normy, tj. kobiet w ciąży i matek z dziećmi oraz mieszkańców wiosek i miasteczek, gdzie dawka skutecznego promieniowania w ciągu roku przewyższała pół bera. Na pozostałych obszarach zamierzano

²⁹¹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 6974, арк. 137.

²⁹² ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 98а, арк. 15-26.

zaostrzyć kontrolę produkcji rolnej, a mieszkańców zaopatrywać w czystą żywność. Program zakładał także zwiększenie efektywności prac dezaktywacyjnych i przyspieszenie procesu rehabilitacji osób poszkodowanych w rezultacie katastrofy, m.in. opracowanie i adaptację sorpcyjnych metod profilaktyki i recept żywienia celem szybszego oczyszczania organizmów z radionuklidów. W wielu punktach Program Państwowy powtarzał założenia uchwał nr 315 i 333 z grudnia 1989 roku. Nie uwzględniono w nim jednak wielu faktów, m.in. tego, iż w republice ukraińskiej nie istniały specjalistyczne instytucje, które potrafiłyby realizować niektóre jego założenia, takie jak monitoring sytuacji radioekologicznej w skażonych rejonach, prowadzenie działalności naukowo-badawczej, tworzenie rejestru osób poszkodowanych (zajmowały się tym tylko urzędy ogólnopaństwowe). Istotny z punktu widzenia interesów ludności poszkodowanej był zapis o obowiązku wprowadzenia do obiegu publicznej informacji na temat sytuacji radiologicznej, publikacji map skażenia promieniotwórczego oraz koncentracja środków na ochronę zdrowia dzieci²⁹³.

Kolejny etap wyznaczała uchwała Rządu Ukrainy z 23 sierpnia 1990 roku nr 228, przewidująca dodatkowe wysiedlenie 14,7 tys. rodzin poszkodowanej ludności z 66 miejscowości położonych w strefie Bezwarunkowego (Obowiązkowego) Wysiedlenia z obwodów żytomierskiego, kijowskiego, rówieńskiego i czernihowskiego. W obwodzie żytomierskim: w rejonie narodyckim 23 wioski, korosteńskim – jedna wioska, w owruckim – 10 wiosek, w malińskim – jedna wioska, w łuhynskim – 4 wioski, w olewskim – 2 wioski. W obwodzie kijowskim: z rejonu poleskiego 18 miejscowości. W obwodzie rówieńskim: w rejonie dąbrowickim 4 miejscowości. W obwodzie czernihowskim: w rejonie ripkińskim jedna miejscowość i w rejonie czernihowskim także jedna (w sumie około 50 tys. osób)²⁹⁴. Zaznaczono przy tym, że mieszkania

²⁹³ *О единой программе по ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС и ситуации, связанной с этой аварией*, Постановление Верховного Совета СССР от 25.04.1990, N 1452-1, <http://ipravo.info> [10.11.2016].

²⁹⁴ ДАЖО, Р-ф. 1150, оп. 2, спр. 3293, арк. 230; Министерство Украины по вопросам чрезвычайных ситуаций и по делам защиты населения от последствий Чернобыльской катастрофы. Министерство охраны окружающей природной среды Украины. Национальная академия наук Украины, www.mns.gov.ua; Н. Омелянец, Н. Гунько, Н. Дубовая, *Демографические потери Украины...*, оп. cit., s. 11.

należy zagwarantować również tym obywatelom, którzy samodzielnie zdecydowali się opuścić skażone rejonu.

Przyjęcie wymienionych uchwał nie wpłynęło znacząco na poprawę jakości życia mieszkańców skażonych rejonów, gdyż zapisy nie były w pełni realizowane. Jeszcze w maju 1991 roku nawet nie rozpoczęto realizacji programu wysiedleń ludności z 66 miejscowości w obwodzie żytomierskim, kijowskim, rówieńskim i czernihowskim²⁹⁵. Również prace dezaktywacyjne prowadzone były niezadawalająco. W momencie rozpadu Związku Sowieckiego przebieg prac wyznaczonych Państwowym Programem na lata 1990-1992 został przerwany, co w konsekwencji uniemożliwiło jego dalszą realizację²⁹⁶. Uchwały te i rozporządzenia, których przyjęcie wymuszone zostało głównie presją społeczną²⁹⁷, nigdy nie były skutecznie egzekwowane. Władze ukraińskiej republiki nie mogły ich samodzielnie realizować, gdyż nie wystarczało środków własnych na przeprowadzenie tego typu operacji. Brakowało również efektywnego zarządzania. W liście skierowanym do pierwszego sekretarza KC KPU Stanisława Hurenki mieszkańcy wioski Hrezlia (rejon narodycki, obwód żytomierski) i Rudnia Hrezliańska (rejon poleski, obwód kijowski) skarżyli się, że już szósty rok żyli w Strefie Bezwarunkowego (Obowiązkowego) Wysiedlenia, a ich wioski znajdowały się 38 km od reaktora: „Sąsiednie wsie Worowicze i Kowszylivka wysiedlono po awarii [w maju 1986 roku – P.S.²⁹⁸], a nas nie – zwierzęta wywieźli, a nas zostawili, ziemi nie można obrabiać na skutek skażenia cezem i strontem. Zachorowalność dzieci według poleskiego szpitala rejonowego wzrosła w porównaniu z 1985 roku o 136% (...). Dawni kierownicy rejonu, w tym pierwszy sekretarz poleskiej KPU, obiecali, że nas wysiedlą, a potem sami wyjechali i nikt się nami nie zainteresował”. List kończy się słowami: „ludzie są poważnie zaniepokojeni i stracili już nadzieję na wysiedlenie”²⁹⁹.

²⁹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2943, арк. 88-90.

²⁹⁶ *Концепція Національної програми ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи і соціального захисту громадян на 1994-1995 роки та період до 2000 року, Постанова Верховної Ради України від 2.10.1993, N 3421-XII. ВВР, 1993, N 41, ст. 393.*

²⁹⁷ Zob. rozdział Doświadczeni Czarnobylem. Wpływ katastrofy jądrowej na zmiany świadomości społecznej na Ukrainie.

²⁹⁸ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 67, арк. 9.

²⁹⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2943, арк. 114.

Analiza informacji zawartych w listach z 1988 roku, napisanych do władz centralnych przez osoby ewakuowane, mieszkańców wiosek i miasteczek przyległych do zamkniętej strefy oraz z pozostałych obszarów skażonych, wskazała, iż najczęściej miejsca (ponad 36% listów) zajmowały żądania relokacji do czystej strefy, następnie zażalenia na warunki życia i prośby o zezwolenie na powrót do dawnych miejsc zamieszkania (po 18%)³⁰⁰. Na kolejnych miejscach znalazły się kwestie dostępu do odpowiednich usług, przede wszystkim opieki zdrowotnej, ale również problemy wypłaty odszkodowań. Jednak niemal w każdym z wymienionych przypadków wskazywano na niedostatek informacji oraz słabą komunikację z odpowiedzialnymi organami rządowymi republiki i kraju.

Inercja i słabość państwa sowieckiego ujawniała się wszędzie tam, gdzie poszkodowanej ludności nie potrafiąco przez wiele lat zapewnić podstawowych środków do normalnego życia. Szczególnie dawała o sobie znać w sferze komunalnej, aprowizacji i dostępu do czystej żywności. Nie wyłączono również z użytku ziemi uprawnej, na której skażenie cezem-137 przekraczało 5 Ci/km² i strontu-90 powyżej 2 Ci/km². Poza tym pomimo oficjalnych zakazów nie udało się wprowadzić skutecznej kontroli produktów sprzedawanych na rynkach i bazarach – zdaniem samych władz to, co działo się na rynku żywności, to był „prymitywizm i chałupnictwo, niedopuszczalna niefrasobliwość i mydlenie oczu”³⁰¹. Na 22 bazarach Kijowa handlowano zabronionym nabiałem i mlekiem, wszystko bez odpowiedniego nadzoru – brakowało sprzętu i wyszkolonych kadr³⁰². Oprócz tego w mieście funkcjonowały dziesiątki nielegalnych rynków żywności stanowiących potencjalne źródło rozprowadzania skażonej żywności wśród mieszkańców. Urzędnicy państwowi odnosili się obojętnie do swoich obowiązków, próbki do kontroli wybierali sami handlarze, a część sprzedawców, usłyszawszy wcześniej o inspekcji dozymetrycznej, w pośpiechu opuszczała targowiska³⁰³.

MOZ USRS nie przywiązywało do tych problemów należytej uwagi. Szpitale rejonowe i przychodnie nie posiadały odpowiedniej

³⁰⁰ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 78, арк. 17.

³⁰¹ Ibidem, оп. 118-г, спр. 102, арк. 116-117.

³⁰² LVA, f. 2197, apr. 1-v, li. 122, lp. 55.

³⁰³ ДАКО, ф. П-5, оп. 78, спр. 310, арк. 130.

aparatury, lekarstw i reagentów, a także wystarczającej liczby specjalistów, zatem nie mogły skutecznie przyjść z pomocą poszkodowanej ludności. W rejonie poleskim na początku 1991 roku brakowało 30 lekarzy, w iwankowskim – 29. Nie wystarczało także radiometrycznej i ultrasonograficznej aparatury, a cały obwód kijowski posiadał tylko jeden Spektrometr Napromieniowania Człowieka. W innych rejonach bywało jeszcze gorzej³⁰⁴.

Oprócz stref, które zostały uznane za skażone i podlegających ewakuacji, sytuacja wyglądała równie niepokojąco. Władze ukraińskie pozostawały w pełni świadome rzeczywistych rozmiarów katastrofy i możliwych jej następstw dla ludzi. Brak opieki lekarskiej, diagnostyki, profilaktyki chorób wywołanych napromieniowaniem wymagał jak najszybszego zakazu przebywania ludności na skażonych terenach. Mimo to przez cały okres ZSRS nie podjęto zdecydowanych kroków zmierzających do minimalizacji skutków czarnobylskiej katastrofy, a charakter działań komunistycznego rządu i powołanej w tym celu Komisji Państwowej miały charakter zaledwie połowiczny. Wśród największych zaniechań w stosunku do ludności żyjącej na skażonych terenach Ukrainy i w pozostałych republikach sowieckich należy wymienić:

1. Brak informacji na temat sytuacji radiologicznej, wiele rejonów dotkniętych konsekwencjami jądrowego wybuchu nie było dokładnie sprawdzonych pod kątem stopnia skażenia i jego wpływu na ludzki organizm, nie wyznaczono granic bezpiecznego zamieszkania.
2. Nie opracowano ugruntowanej naukowo koncepcji likwidacji skutków katastrofy.
3. Nie rozwiązano problemu wykorzystania lasów, ziemi.
4. Zezwolono na produkcję zanieczyszczoną żywności.
5. Mieszkańcom skażonych miejscowości nie zapewniono dostępu do bezpiecznych produktów spożywczych.
6. Brak właściwej opieki medycznej i leków doprowadziły do wzrostu zachorowalności.
7. W wielu przypadkach nie prowadzono kontroli wody i żywności.
8. Polityka władz spowodowała ucieczkę kadr i specjalistów ze skażonych terenów.

³⁰⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2971, арк. 12-20.

9. Trwały opóźnienia w budowie mieszkań dla potencjalnych przesiedleńców.

10. Nawet przyjęcie przez rząd poszczególnych uchwał nie oznaczało polepszenia losu ludności, gdyż często nie były one realizowane.

W świetle całego szeregu zaniedbań i nieprawidłowości popełnionych przez komunistyczne władze szczególnie rażąca była bierność struktur państwowych wobec realizowania wynikających z odpowiednich ustaw i rozporządzeń różnorodnych przedsięwzięć w miejscowościach skażonych opadem promieniotwórczym, gdzie wciąż żyli ludzie. Towarzyszyły temu brak jakiegokolwiek kontroli ze strony odpowiednich organów, wszechobecna korupcja w instytucjach administracji publicznej i przyzwolenie na samowolę urzędników. Ich źródło nie tkwiło jedynie w stałych elementach rzeczywistości sowieckiej, takich jak niskie standardy zawodowe i osobiste dużej części społeczeństwa lub brak odpowiednich środków coraz bardziej bankrutującego państwa. Podstawową przyczyną był sposób postrzegania 30-kilometrowej strefy przez przedstawicieli rządzących elit, którym Strefa Alienacji posłużyła do wirtualnej minimalizacji skutków katastrofy, zarówno w kraju, jak i za granicą. Cały problem konsekwencji katastrofy jądrowej sprowadzony został, co z punktu widzenia komunistycznej propagandy było niezwykle istotne, do zamkniętej zony wokół reaktora, a koszty tej manipulacji ponieśli mieszkańcy rejonów, które w 1986 roku miały nie szczęście znaleźć się poza jej granicami, najczęściej zresztą wskutek zbyt późnego rozeznania sytuacji radiologicznej.

W lutym 1991 roku władze ukraińskiej SRS przyjęły ustawę „O prawnym statusie terytorium, które uległo skażeniu promieniotwórczemu w rezultacie katastrofy w Czarnobylu”, a następnie rozporządzenie Rady Ministrów ukraińskiej SRS z lipca 1991 roku nr 106. Ustawa wraz z rozporządzeniem stanowiła odpowiedź na protesty społeczeństwa domagającego się dostosowania sowieckiego prawa radiologicznego do standardów międzynarodowych. Wraz z przyjęciem nowego prawodawstwa, zwanego powszechnie czarnobylskim, dokonano nowego podziału terytorium Ukrainy na kilka stref, w zależności od stopnia skażenia, a władze zostały zmuszone do rozpoczęcia wysiedlenia kolejnych dziesiątek tysięcy ludzi z rejonów uznawanych do tej pory za zupełnie bezpieczne do życia³⁰⁵. Zaledwie kilka

³⁰⁵ *Про правовий режим території, що зазнала радіоактивногозабруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, Закон України від 28.02.1991, N 795-XII, ст. 12-13. ВВР УРСР, 1991, N 16, ст. 198, [w:] Соціальний, ме-*

lat później, po kolejnych pomiarach i analizie stanu radioekologicznego terytorium kraju, okazało się, że dotychczasowe granice stref promieniotwórczego skażenia były niewystarczające. Gabinet Ministrów Ukrainy w styczniu 1993 roku, na wniosek Minczarnobyla, Ministerstwa Ochrony Zdrowia oraz administracji obwodowych, zdecydował (rozporządzenie nr 17-p) o włączeniu dodatkowych miejscowości do spisu zatwierdzonego uchwałą nr 106. Do Strefy Gwarantowanego (Dobrowolnego) Wysiedlenia włączono ogółem 49 miejscowości z obwodów wołyńskiego, żytomierskiego, kijowskiego, czerkaskiego, czerniowieckiego i czernihowskiego. Do Strefy Zwiększonej Kontroli Radioekologicznej zaklasyfikowano jeszcze 106 miejscowości z 9 obwodów Ukrainy. Jednak w kolejnych latach spis ten powiększono o dodatkowe pozycje³⁰⁶. W latach 1991-1995 doprecyzowano granice terytorium promieniotwórczo skażonego z 2293 miejscowościami w 74 rejonach 12 obwodów Ukrainy³⁰⁷. Realizacja kolejnych planów przesiedleń przypadła już – powstałemu na gruzach Związku Sowieckiego – państwu ukraińskiemu.

дичний та протирадіаційний захист постраждалих в Україні внаслідок чорнобильської катастрофи. Збірник законодавчих актів та нормативних документів 1991-2000 роки, ред. В. Дурдинець, Ю. Самоїленко, В. Яценко, В. Яворівський, Київ 2001, s. 297-307.

³⁰⁶ *Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 23 липня 1991 р. N 106, Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.01.1993, N 17-р, Київ (wraz z dodatkami).*

³⁰⁷ *Інформаційно-довідковий матеріал з питань подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, Київ 2004, s. 33.*

3. Przetrwanie. Problemy funkcjonowania ludności w strefach skażenia po roku 1991

Warunki radioekologiczne i środowiskowe panujące na terytorium czarnobylskiej biosfery oraz stan porzuconej ponad 30 lat temu infrastruktury zasadniczo wpłynęły na kondycję zdrowotną i tryb życia zarówno zwierząt, jak i ludzi przebywających na stałe w 30-kilometrowej strefie zamkniętej. Losy mieszkańców najbardziej skażonego miejsca na Ukrainie, gdzie świat wykreowany przez człowieka musiał ustąpić dzikiej naturze, zostały trwale wpisane w historię czarnobylskiej katastrofy, wzbudzając przy tym spore zainteresowanie odwiedzających zonę dziennikarzy, publicystów oraz badaczy różnych dyscyplin nauki³⁰⁸. Do momentu katastrofy w Fukushima w 2011 roku i utworzenia przez rząd Japonii wokół elektrowni jądrowej strefy zamkniętej o promieniu 20 kilometrów czarnobylska Strefa Alienacji (wraz z towarzyszącymi jej obszarami objętymi szczególnymi restrykcjami bezpieczeństwa ze względu na ich stan radiologiczny) była jedynym z nielicznych tego rodzaju miejsc na świecie³⁰⁹.

Zona przetrwała nie tylko jako rezerwat rzadkich gatunków zwierząt i roślin, ale także miejsce, gdzie człowiek przystosował się do niespotykanych wcześniej warunków oraz podporządkował nowym regułom tam panującym. Należy podkreślić, iż uwarunkowania wynikłe z zagrożeń radiologicznych w skażonych rejonach kraju znajdujących się poza granicami Strefy Alienacji w mniejszym, ale równie istotnym stopniu

³⁰⁸ В.А. Гайченко, *Особливості існування диких тварин в умовах радіоактивного забруднення біогеоценозів*, [w:] *Чорнобиль. Зона відчуження: збірник наукових праць*, Київ 2001, s. 320-321; R.L. Johnson, *Chernobyl's wild kingdom: life in the dead zone*, Minneapolis 2015, s. 28-44.

³⁰⁹ Wyjątkiem był założony w 1950 roku The Savannah River Site w Karolinie Południowej (USA). Powstanie tzw. amerykańskiej Strefy Alienacji nie było jednak związane z żadnym wypadkiem technologicznym, ale celowym przedsięwzięciem mającym za zadanie wzmocnienie potencjału nuklearnego Stanów Zjednoczonych poprzez budowę zakładów przeznaczonych do produkcji plutonu i przechowywania odpadów promieniotwórczych. Amerykańska Strefa Alienacji jest znacznie mniejsza od czarnobylskiej zony (800 km²) i skażona lokalnie. О. Сургай, *«Американська» зона відчуження*, „Вісник Чорнобиля” 1991, nr 43-44 (1039-1040), s. 5.

determinowały procesy przemian demograficznych, osadniczych, gospodarczych i kulturowych na tych terenach.

Katastrofa w Czarnobylu doprowadziła do zanieczyszczenia 145 tys. km² obszarów Ukrainy, Białorusi oraz Federacji Rosyjskiej, gdzie gęstość skażenia promieniotwórczym izotopem cezu-137 przewyższa 1 Ci/km²³¹⁰. Po upływie kilku lat od wybuchu takie czynniki, jak poziom promieniowania gamma w powietrzu, gęstość skażenia gleby, a następnie obecność radionuklidów w produktach spożywczych, stały się głównymi kryteriami w trakcie prowadzonej ewakuacji i wysiedleń ludności.

W 1986 roku ustanowiono również maksymalną dopuszczalną dawkę napromieniowania człowieka – 10 berów w ciągu pierwszego roku (dla Strefy Alienacji roczna dawka wynosiła powyżej 40 berów, Strefy Tymczasowego Wysiedlenia – 10-40 berów, Strefy Ścisłej Kontroli Radiologicznej – 5-10 berów), w 1987 roku – 3 bery, a w latach 1988-1989 – 2,5 bera³¹¹. W 1988 roku sowieckie władze zaproponowały zastosowanie nowego kryterium: całkowitej dawki skutecznej ze wszystkich źródeł promieniowania jonizującego otrzymanej w ciągu całego życia (70 lat), której maksymalną wartość ustalono na 35 berów (35 remów lub 350 mSv). Była to tzw. koncepcja 35 berów³¹². Wkrótce okazało się, że warunki radiologiczne uniemożliwiają powrót mieszkańców do Strefy Tymczasowego Wysiedlenia, a nawet zachodziła konieczność prowadzenia dalszych wysiedleń poza obszarem wymienionych stref.

³¹⁰ *Радіологічний стан територій, віднесених до зон радіоактивного забруднення (у розрізі районів)*, Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, ред. В.І. Холоша, Київ 2008, s. 5. Dla porównania: obszar ziemi skażony serią wybuchów w reaktorach elektrowni jądrowej w Fukushima wyniósł 30 tys. km², ale skażone zostały także olbrzymie ilości wód Pacyfiku.

³¹¹ *Чернобыльская катастрофа: Причины и последствия. Непосредственные причины аварии на чернобыльской АЭС. Дозиметрический контроль. Меры защиты и их эффективность*, ред. В.Б. Нестеренко, Д.С. Фирсова, Минск 1993, т. 1, s. 150.

³¹² W rezultacie społecznych protestów komunistyczne władze wycofały się później z tego pomysłu. P.H. Jensen, T. Belyaev, V.F. Demin et. al, *Management of Contaminated Territories. Radiological Principles and Practice*, [w:] *The radiological consequences of the Chernobyl accident*, ed. A. Karaoglu et al., Minsk 1996, s. 325-338.

W 1991 roku na jeszcze sowieckiej, ale już niezależnej Ukrainie wprowadzono w życie nowe kryteria podziału skażonego terytorium, którego mieszkańcy (jeżeli stopień skażenia wymagał przedsięwzięć kontrolno-ochronnych, ale jednocześnie dopuszczał stałe przebywanie ludzi na tych terenach) otrzymywali określone przywileje, jak ulgi czy dopłaty. Pierwszy dokument odnoszący się do liczby dawek napromieniowania ludności oraz koniecznych działań ochronnych został uchwalony 27 lutego 1991 roku przez Radę Najwyższą USRS – była to tzw. Koncepcja zamieszkiwania ludności na terytoriach Ukrainńskiej SRS z podwyższonym poziomem skażenia promieniotwórczego w rezultacie katastrofy czarnobylskiej (zwana potocznie Koncepcją 7 berów). W Koncepcji tej jako podstawę klasyfikacji skażonych ziem i planowanych przedsięwzięć (wysiedleń) mających na celu ochronę zdrowia ludności przyjęto maksymalną dawkę dodatkowego napromieniowania – 0,1 bera na rok oraz 7 berów w ciągu życia. Koncepcja przewidywała obowiązkowe wysiedlenie mieszkańców ze skażonych obszarów etapowo, w zależności od poziomu zagrożenia. Etap pierwszy dotyczył strefy drugiej (pierwsza – Strefa Alienacji – została wyizolowana, a następnie ewakuowana jeszcze w 1986 roku), tj. obszaru, gdzie szacunkowa skuteczna dawka napromieniowania ludności mogła przekroczyć 0,5 bera ponad dawkę otrzymywaną przed katastrofą; etap drugi (trzecia strefa) dotyczył dobrowolnych wysiedleń – 0,1 bera ponad dawkę otrzymywaną przed katastrofą³¹³. W konsekwencji tej uchwały ukraiński parlament zatwierdził ustawę „O prawnym statusie terytorium, które uległo skażeniu promieniotwórczym w rezultacie katastrofy w Czarnobylu” (dalej w skrócie – Ustawa o skażonym terytorium), a następnie rozpoczęto akcję wysiedlania ludności z terenów skażonych. Podstawowym kryterium podziału zatrutego radionuklidami terytorium była gęstość skażenia gruntów promieniotwórczym cezem, strontem oraz plutonem, a dla strefy drugiej i trzeciej także liczba szkodliwych dawek. Wielkości dawek napromieniowania ludności obliczano drogą rekalkulacji danych na temat gęstości skażenia gleb promieniotwórczymi izotopami. Te dwa kryteria stanowiły podstawę

³¹³ Про Концепцію проживання населення на територіях Української РСР з підвищеними рівнями радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, Постанова Верховної Ради Української РСР від 27.02.1991, N 791-XII. ВВР УРСР, 1991, N 16, ст. 197.

funkcjonującego prawa i stały za podziałem obszaru państwa na strefy o odrębnym statusie prawnym.

W Ustawie o skażonym terytorium pojawiła się także strefa czwarta. Przy wyznaczaniu jej granic początkowym kryterium była tylko gęstość skażenia, a następnie także liczba dawek. A zatem w latach 1991-1995 zgodnie z obowiązującym prawodawstwem terytorium kraju zostało podzielone na cztery podstawowe strefy w zależności od stopnia skażenia. Obejmowały one 8% powierzchni Ukrainy: 2293 wiosek, osiedli typu miejskiego oraz miast (w 12 obwodach i 74 rejonach), zamieszkałych na początku lat 90. przez 2,6 mln obywateli³¹⁴. Podział przedstawiał się następująco:

1. Strefa Alienacji (Odosobnienia) obejmuje terytorium, z którego ewakuowano ludność w 1986 roku.
2. Strefa Bezwarunkowego (Obowiązkowego) Wysiedlenia to obszar, który został intensywnie skażony radionuklidami o długim okresie rozpadu, z gęstością promieniotwórczego skażenia gruntu ponad poziom przedawaryjny izotopami cezu powyżej 15,0 Ci/km² lub strontu od 3,0 Ci/km² i więcej, lub plutonu od 0,1 Ci/km² i powyżej, gdy szacowany efektywny równoważnik dawki napromieniowania człowieka, z uwzględnieniem migracji radionuklidów w roślinach i innych czynników, może przekroczyć 5,0 mSv na rok ponad dawkę, którą otrzymywał rocznie do momentu awarii.
3. Strefa Gwarantowanego (Dobrowolnego) Wysiedlenia to obszar z gęstością promieniotwórczego skażenia gruntu ponad poziom przedawaryjny izotopami cezu od 5,0 do 15,0 Ci/km² lub strontu od 0,15 do 3,0 Ci/km², lub plutonu od 0,01 do 0,1 Ci/km², gdy szacowany efektywny równoważnik dawki napromieniowania człowieka, z uwzględnieniem migracji radionuklidów w roślinach i innych czynników, może przekroczyć 1,0 mSv na rok ponad dawkę, którą otrzymywał rocznie do momentu awarii.
4. Strefa Zwiększonej Kontroli Radioekologicznej to obszar z gęstością promieniotwórczego skażenia gruntu ponad poziom przedawaryjny izotopami cezu od 1,0 do 5,0 Ci/km² lub strontu od 0,02 do 0,15 Ci/km², lub plutonu od 0,005 do 0,01 Ci/km², gdy szacowany efektywny równoważnik dawki napromieniowania

³¹⁴ Ibidem.

człowieka z uwzględnieniem migracji radionuklidów w roślinach i innych czynników przekracza 0,5 mSv na rok ponad dawkę, którą otrzymywał rocznie do momentu awarii³¹⁵.

Granice poszczególnych stref zostały w kolejnych latach skorygowane i uściślone na podstawie nowych danych radiologicznych oraz decyzji o charakterze administracyjnym. Szczególnie w drugiej połowie lat 90. zmienił się obszar Strefy Alienacji (ostatecznie jej powierzchnia wyniosła 2600 km²) oraz Strefy Bezwarunkowego (Obowiązkowego) Wysiedlenia. Do drugiej strefy należą obecnie tylko miejscowości z obwodu żytomierskiego.

Jak widać, dość lakoniczna definicja Strefy Alienacji przyjęta w ukraińskim prawodawstwie była w przeszłości przyczyną wielu nieporozumień na tle legislacyjnym i merytorycznym. Przytoczmy zatem rozszerzoną interpretację Konstytucyjnego Sądu Ukrainy, według której należy rozumieć tę strefę w taki sposób: Strefa Alienacji to terytorium, które od 26 kwietnia 1986 roku obejmuje tę część promieniotwórczo niebezpiecznych ziem, których poziom skażenia wywołał konieczność ewakuacji ludności w 1986 roku na podstawie odpowiednich aktów organów władzy państwowej, niezależnie od czasu przyjęcia tych aktów i przeprowadzenia ewakuacji³¹⁶.

Nowe zasady podziału skażonych ziem Ukrainy wraz z trybem ich wykorzystania i ochrony zostały poparte rozbudowanym pakietem różnorodnych świadczeń socjalnych dla poszkodowanej ludności zamieszkującej skażone tereny. Gwarantuje je ustawa „O statusie i ochronie socjalnej obywateli poszkodowanych na skutek katastrofy w Czarnobylu”³¹⁷. Konieczne było także prowadzenie dalszych prze-

³¹⁵ *Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи*, Закон України від 28.02.91, N 795-XII, ст. 12-13. ВВР УРСР, 1991, N 16, ст. 198, [w:] *Соціальний, медичний та протирадіаційний захист постраждалих в Україні...*, op. cit., s. 297-307; P. Sekuła, *Czarnobyl...*, op. cit., s. 237; *Радіологічний стан територій...*, op. cit., s. 9-10.

³¹⁶ Касаційна скарга громадянина Кулай Леоніда Ілліча до Верховного Суду України з 25.09.2001, арк. 1-2. Dokument w posiadaniu autora.

³¹⁷ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 16, спр. 4608, арк. 20-47; *Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи*, Закон України від 28.02.1991, N 797-XII, ст. 14. ВВР УРСР, 1991, N 16, ст. 200; „Чорнобиль нагадує” 1-30 VI 2010, nr 6 (12), s. 2.

siedleń ludności z terenów uznawanych wcześniej za bezpieczne. Tak szeroko zakrojone projekty wymagały odpowiedniego finansowania oraz efektywnej współpracy pomiędzy władzami republiki i władzami centralnymi. Podczas rozpatrywania projektów tzw. ustaw czarnobylskich na posiedzeniu Rady Najwyższej USRS w lutym 1991 roku jako źródło finansowania zaplanowanych przedsięwzięć oraz wynikających z nich różnorodnych zobowiązań wskazano budżet Związku Sowieckiego. W przypadku, gdyby Gabinet Ministrów ZSRS odmówił realizacji zapisów ustawy „O statusie i ochronie socjalnej obywateli poszkodowanych na skutek katastrofy w Czarnobylu”, zamierzano to osiągnąć poprzez zmniejszenie wpłat do budżetu państwa przeznaczonych na finansowanie prac związanych z minimalizacją skutków katastrofy³¹⁸. Nikt wówczas nie brał pod uwagę finansowania ustaw wyłącznie ze środków USRS, jednak w momencie odzyskania przez Ukraińców niepodległości wcześniejsze założenia straciły na aktualności³¹⁹. W efekcie „czarnobylskie prawodawstwo” (rozumiane jako zestaw ustaw przyjętych w 1991 roku i w okresie późniejszym) nigdy nie było w pełni realizowane. Natomiast kolejne rządy niejednokrotnie podejmowały próby jego omińnięcia lub zniwelowania, często uciekając się do stosowania nielegalnych procedur. W rozwiązaniu problemu nie pomógł również fakt, że doniosłość i ranga problemów wynikłych z katastrofy jądrowej znalazły swoje odbicie w Konstytucji Ukrainy z 28 czerwca 1996 roku. Artykuł 16 Konstytucji stwierdza, iż: „Zapewnienie bezpieczeństwa ekologicznego i utrzymanie równowagi ekologicznej na terytorium Ukrainy oraz przezwyciężenie skutków czarnobylskiej katastrofy – katastrofy o rozmiarach globalnych, – i zachowanie podstawowej substancji narodu ukraińskiego jest obowiązkiem państwa”³²⁰.

³¹⁸ *Постановление Верховного Совета Украинской ССР о порядке введения в действие закона украинской ССР «О Статусе и Социальной защите граждан, пострадавших в результате черновильской катастрофы»*, [w:] *Законодательные акты Украинской ССР, связанные с черновильской катастрофой. Законы и постановления, принятые на третьей сессии Верховного Совета Украинской ССР двенадцатого созыва 27-28 февраля 1991 года*, Киев 1991.

³¹⁹ *З виступу С.М. Глазунова на парламентських слуханнях 17 квітня 2013 р. «Про стан, заходи і перспективи подолання наслідків Чорнобильської катастрофи»*, <http://komekolog.rada.gov.ua> [17.03.2015].

³²⁰ Art. 16., *Konstytucja Ukrainy*, tłum. E. Toczek, Warszawa 1999, s. 34. Dalej jako – *Konstytucja Ukrainy*. „Забезпечення екологічної безпеки і підтримання

Najważniejsze problemy związane z realizacją ustaw czarnobylskich zostały sformułowane w przyjętej w grudniu 1991 roku przez Radę Najwyższą Ukrainy uchwały „O przebiegu realizacji przedsięwzięć przewidzianych uchwałami Rady Najwyższej Ukraińskiej SRS »O koncepcji zamieszkania ludności na terytoriach Ukraińskiej SRS z podwyższonymi poziomami promieniotwórczego skażenia wskutek czarnobylskiej katastrofy«, »Rozporządzenia wykonawczego do Ustawy Ukraińskiej SRS *O prawnym statusie terytorium, które uległo skażeniu promieniotwórczemu w rezultacie katastrofy w Czarnobylu*« oraz »Rozporządzenia wykonawczego do Ustawy Ukraińskiej SRS *O statusie i ochronie socjalnej obywateli poszkodowanych w rezultacie katastrofy w Czarnobylu*»³²¹. W uchwale zwrócono uwagę, że przewidziane poprzednimi rozporządzeniami i ustawami przedsięwzięcia odnośnie do likwidacji skutków katastrofy nie są realizowane w pełnym zakresie. Główną przyczyną tego stanu rzeczy był brak kompleksowego mechanizmu wprowadzania w życie wspomnianych ustaw oraz brak kontroli i nieskuteczna egzekucja ich realizacji.

Do podstawowych błędów popełnionych podczas próby minimalizacji następstw awarii jądrowej zaliczono:

- brak opracowanego systemu odtwarzania i pomiaru dawek promieniowania pochłoniętych przez ludność (zwłaszcza radioaktywnego jodu);
- zarzucenie realizacji programu wysiedlania ludności ze Strefy Bezwarunkowego (Obowiązkowego) Wysiedlenia;

екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави”. Tekst oryginału za: *Конституція України: Станом на 20.03.2012 року*. Київ 2012, ст. 16.

³²¹ Про хід виконання заходів, передбачених постановами Верховної Ради Української РСР «Про Концепцію проживання населення на територіях Української РСР з підвищеними рівнями радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи», «Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» і «Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», Постанова Верховної Ради України від 11.12.1991, N 1962-XII. ВВР України, 1992, N 10, ст. 144, [w:] *Соціальний, медичний та протирадіаційний захист постраждалих в Україні...*, op. cit., s. 353-354.

- brak miejsc pracy dla mieszkańców wysiedlonych ze skażonych rejonów Ukrainy;
- niedotrzymanie terminów budowy domów i mieszkań dla relokowanej ludności – 2500 domów jednorodzinnych, wielopiętrowych (1170 mieszkań), sześciu szkół, dwóch szpitali, pięciu przedszkoli oraz innych obiektów przewidzianych na 1991 rok. W Strefie Gwarantowanego (Dobrowolnego) Wysiedlenia oraz Zwiększonej Kontroli Radioekologicznej również nie przestrzegano terminów budowy obiektów socjokultury³²².

Niezbędne było opracowanie długoterminowego programu likwidacji skutków katastrofy i ochrony socjalnej poszkodowanych mieszkańców Ukrainy. Za obligatoryjne uznano także stworzenie sprzyjających warunków dla inwestycji zagranicznych. Kontrolę nad wykonaniem powyższych zadań powierzono Komisji Rady Najwyższej Ukrainy ds. Czarnobylskiej Katastrofy.

Ogromne rozmiary katastrofy spowodowały, że kwestie bezpieczeństwa radiologicznego, ochrony socjalnej i medycznej zostały wyodrębnione jako niezależne przedsięwzięcia. Pierwszy kierunek bazował na określeniu poziomów skażenia promieniotwórczego, przedsięwzięciach obliczonych na obniżenie dawek promieniowania otrzymywanych przez ludność; kierunek socjalny – na ustanowieniu ulg i kompensacji, natomiast medyczny – na prowadzeniu corocznych badań, leczeniu, rehabilitacji, analizie i ocenie zdrowia poszkodowanych³²³.

Celem zwiększenia efektywności polityki państwowej w sferze ochrony ludności przed skutkami katastrofy czarnobylskiej w 1991 roku przekształcono Państwowy Komitet USRS ds. Ochrony Ludności Przed Skutkami Awarii w Czarnobylskiej EJ – Derżkomczornobyl – w osobne ministerstwo – Ministerstwo Ochrony Ludności przed Skutkami Awarii w Czarnobylskiej EJ (Minczornobyl Ukrainy)³²⁴. Pierwszym ministrem Minczornobyla został Heorhij Hotowczyc,

³²² Ibidem.

³²³ Ю. Самойленко, В. Яценко, М. Борисюк, М. Омелянець, *Стан правового і законодавчого забезпечення соціального, медичного і протирадіаційного захисту населення у зв'язку з Чорнобильською катастрофою*, www.mns.gov.ua [11.08.2018].

³²⁴ Odpowiednia ustawa o systemie organizacji pracy i warunkach funkcjonowaniu Minczornobyla została zatwierdzona przez Radę Ministrów Ukrainy 11 czerwca 1992 roku.

wcześniej sprawujący funkcję zastępcy przewodniczącego Obwodowego Komitetu Wykonawczego w Żytomierzu (Obwykonkomu), a od 1990 roku przewodniczącego Derżkomczornobyła. Ministerstwo odpowiadało za organizację i kontrolę egzekutywy czarnobylskich aktów prawodawczych Ukrainy, a do jego głównych zadań należał udział w rozwiązywaniu problemów i opracowywanie projektów związanych z likwidacją skutków katastrofy czarnobylskiej (w tym postępowania z odpadami promieniotwórczymi) oraz ochroną ludności przed jej wpływem³²⁵.

Część z wymienionych zadań wymagała natychmiastowej realizacji, bowiem w momencie powołania Minczornobyła na skażonych obszarach Ukrainy wciąż przebywało na stałe 2,6 mln obywateli. Po upływie sześciu lat od wybuchu katastrofy ich wysiedlenie było sprawą najwyższej wagi, podobnie jak pomoc socjalna i medyczna poszkodowanym, rozwiązanie szeregu problemów społeczno-psychologicznych, wreszcie zmniejszenie dawek napromieniowania ludności zamieszkującej skażone miejscowości i zapewnienie dostępu do czystej żywności oraz wody. W dalszej kolejności planowano prace dezaktywacyjne i zaostrzenie monitoringu radioekologicznego. Życie na terenie skażonym wywoływało różnorakie choroby, niejednokrotnie występowały problemy z lekami, na ogół bardzo kosztownymi, a prawo gwarantujące ofiarom Czarnobyli ich bezpłatne nabycie nie było wykonywane. W latach 90. poważnym zaniedbaniem w stosunku do poszkodowanej ludności pozostawał także brak sprzętu medyczno-diagnostycznego, zwłaszcza aparatury umożliwiającej wykrycie raka tarczycy³²⁶.

W 1993 roku Rada Najwyższa Ukrainy zatwierdziła „Narodową koncepcję Programu Minimalizacji Skutków Czarnobylskiej Katastrofy na lata 1994-1995 oraz do 2000 roku” (dalej – Narodowa koncepcja). Zgodnie z nią wyznaczono najważniejsze zadania na najbliższe kilka lat. Istotne, że przy jej opracowywaniu wzięto pod uwagę także czynnik społeczno-psychologiczny. Główne zadania Narodowej koncepcji wpisywały się w rozmaite przedsięwzięcia mające na celu neutralizację skutków katastrofy, a zwłaszcza:

³²⁵ Питання Міністерства України у справах захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, Постанова Кабінету Міністрів України від 11.06.1992, N 327. ЗП України 1992 р., N 7, ст. 155.

³²⁶ ДАЖО, ф. Р-6623, оп. 1, спр. 6, арк. 2.

1. Zmniejszenie ogólnego ryzyka utraty zdrowia ludności poszkodowanej wskutek katastrofy oraz grup ludności, które wciąż żyły na obszarach skażonych, poprzez zmniejszenie dawek ich napromieniowania.
2. Minimalizacja ekologicznych, ekonomicznych i społeczno-psychologicznych skutków katastrofy.

Realizacja wymienionych zadań wymagała wdrożenia szczegółowych procedur i zasad postępowania, takich jak:

1. Opracowanie systemu zaopatrywania ludności ze skażonych rejonów w ekologicznie czystą żywność oraz leki.
2. Zapewnienie bezpieczeństwa technologicznego obiektów znajdujących się wewnątrz Strefy Alienacji oraz ograniczenie wpływu samej strefy na okoliczne środowisko.
3. Realizacja systemu ulg i kompensacji dla osób poszkodowanych w rezultacie katastrofy (przewidzianych istniejącym prawodawstwem).
4. Analiza wpływu małych dawek promieniowania na zdrowie ludzi i migracji radionuklidów w łańcuchach pokarmowych.
5. Informowanie ludności o stanie ekologicznym kraju i stanie zdrowia obywateli.

Podstawową metodą, za pomocą której zamierzano realizować strategię ograniczania dawek napromieniowania ludności, było wysiedlenie wszystkich obywateli z terytorium Strefy Bezwarunkowego Wysiedlenia oraz osób, które zadeklarowały chęć wyjazdu ze Strefy Gwarantowanego (Dobrowolnego) Wysiedlenia. Druga metoda polegała na zmniejszeniu napromieniowania wewnętrznego poprzez ograniczenie spożycia produktów rolnych i innych (zwłaszcza mleka) miejscowej produkcji, które stanowiły 75% ogólnej dawki otrzymywanej przez mieszkańców skażonych rejonów. Planowano dystrybucję czystej żywności z obszarów znajdujących się poza czarnobylskimi strefami, a dla bydła dostarczanie nieskażonej paszy i karmy. Trzecia metoda przewidywała prowadzenie dalszych prac dezaktywacyjnych oraz inżynieryjno-technicznych, zwłaszcza w miejscowościach, gdzie napromieniowanie drogą zewnętrzną (nierównomierny „wyspowy” charakter promieniowania) stanowiło główny problem mieszkańców (na początku lat 90. według statystyk rządowych istniało 149 takich zamieszkałych miejscowości)³²⁷.

³²⁷ *Концепція Національної програми ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи і соціального захисту громадян на 1994-1995 роки та період до 2000*

W związku z kryzysem ekonomicznym w państwie Narodowa koncepcja nigdy nie została w pełni zrealizowana. Plan zmniejszenia napromieniowania ludności poprzez wysiedlenia przeprowadzono tylko częściowo na skutek braku mieszkań dla ludności przesiedlonej lub niewystarczającej infrastruktury socjalnej, warunków do pracy. Pewien wpływ wywarły również niedostateczne kwalifikacje kadr oraz scentralizowany system zarządzania i kontroli realizacji przedsięwzięć przewidzianych Narodową koncepcją w poszczególnych obwodach i rejonach Ukrainy. Warunkiem sukcesu była także ściślejsza współpraca na tym polu z państwami zachodnimi oraz Białorusią i Rosją. Z powodu niewystarczających środków finansowych Rada Najwyższa Ukrainy nie zatwierdziła proponowanego przez Radę Ministrów Ukrainy w 1995 roku Narodowego Programu Minimalizacji Skutków Katastrofy Czarnobylskiej na lata 1996-2000³²⁸. Nie tylko nie podjęto prac przy likwidacji następstw katastrofy, ale pojawiły się również trudności z zagwarantowaniem ochrony radioekologicznej mieszkańcom skażonych obszarów.

Wobec mało efektywnej działalności ministerstw i urzędów administracji państwowej obwodów żytomierskiego, kijowskiego, czernihowskiego i rówieńskiego, aby przyspieszyć proces minimalizacji katastrofy i ochrony ludności przed jej skutkami, na podstawie dekretu prezydenta Ukrainy z 1992 roku w składzie obwodowych administracji państwowych rozpoczęto tworzenie Urzędów do spraw Ochrony Ludności przed Następstwami Awarii Czarnobylskiej (dalej – obwodowe urzędy ds. katastrofy). Jako miejscowe organy władzy wykonawczej zostały podporządkowane Minczornobylowi Ukrainy, następnie Ministerstwu Ukrainy ds. Sytuacji Nadzwyczajnych oraz Ochrony Ludności przed Skutkami Katastrofy Czarnobylskiej (MNS Ukrainy), a także delegatowi prezydenta Ukrainy w obwodzie, a od 1995 roku przewodniczącemu obwodowej administracji państwowej. Do najważniejszych zadań, finansowanych z Funduszu Czarnobylskiego, obwodowych urzędów ds. katastrofy wraz z rejonowymi i miejskimi komitetami wykonawczymi należały likwidacja skutków katastrofy i prowadzenie przesiedleń

року, *Постанова Верховної Ради України* від 2.10.1993, N 3421-XII. ВВР, 1993, N 41, ст. 393.

³²⁸ Ю. Самойленко, В. Яценко, М. Борисюк, М. Омелянець, *Стан правового і законодавчого забезпечення...*, *op. cit.*

ze skażonych terenów, budowa mieszkań dla rodzin ewakuowanych, a także dbanie o bezpieczeństwo i zdrowie obywateli wciąż przebywających w promieniotwórczo zanieczyszczonych rejonach kraju. W tym ostatnim przypadku chodziło głównie o kontrolę produkcji żywności rolniczej i leśnej oraz zaopatrywanie obywateli w czyste produkty spożywcze. Ponadto w gestii obwodowych urzędów ds. katastrofy leżała organizacja pracy i wyjazdów do sanatoriów, zapewnienie opieki medycznej poszkodowanej ludności, a także informowanie obywateli o poziomie skażenia radiologicznego poszczególnych obwodów i miast (publikacja map skażenia)³²⁹. Nieco później, w sierpniu 1993 roku, prezydent Ukrainy Leonid Krawczuk wydał dekret „O dodatkowych przedsięwzięciach związanych z likwidacją skutków katastrofy”. Na jego podstawie główne zadania powierzono obwodowej, miejscowej administracji oraz podlegającym jej urzędom i służbom. Ewakuacja ludności ze Strefy Obowiązkowego (Gwarantowanego) Wysiedlenia do końca 1994 roku oraz zakończenie budownictwa mieszkaniowego dla osób już przesiedlonych otrzymały status priorytetowy³³⁰.

Znaczna liczba uchwał ukraińskiego parlamentu, dekretów prezydenta i rozporządzeń nie przekładała się na poprawę sytuacji w zakresie zwalczania skutków katastrofy, a potrzeby poszkodowanych wciąż nie były zaspakajane. Relokacje ludności prowadzone na podstawie Ustawy o skażonym terytorium przebiegały opieszale, podobnie system zaopatrywania w czystą żywność ludności zamieszkującej skażone tereny. Brakowało kontroli oraz koordynacji działań miejscowych władz z przedsiębiorstwami przemysłu przetwórczego i zakładami produkcyjnymi. Organizacje handlowe i przedsiębiorstwa przetwórstwa żywnościowego niezależnie od dekretu prezydenta z sierpnia 1993 roku odmówiły podpisania umowy z obwodowymi związkami spożywców na dostawę żywności do zamkniętej strefy. Niezadowolająco w 1993 roku był realizowany także program produkcji artykułów spożywczych z radioprotektorami. Nie działał system zbiorowego żywienia, stołówki nie otrzymywały żywności³³¹. Równie nieefektywny pozostawał system

³²⁹ ДАЧО, ф. Р-9014, оп. 1, спр. 22, арк. 1-2.

³³⁰ *Про додаткові заходи щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи*, Указ Президента України від 21.08.1993, N 348/93, „Голос України” 1993, s. 6.

³³¹ ДАЧО, ф. Р-9014, оп. 1, спр. 25, арк. 5-11.

opieki zdrowotnej w skażonych rejonach, a także w miejscach relokacji ludności.

Pod koniec 1991 roku w rejonach narodyckim, łuhyńskim, emilczyńskim, korosteńskim, olewskim i innych żytomierska prokuratura i specjalnie powołana w tym celu Komisja Obwodowego Komitetu Wykonawczego w Żytomierzu ds. Łamania Prawa w Związku z Likwidacją Następstw Katastrofy Czarnobylskiej przeprowadziły wspólnie kontrolę podwydziałów Obwodowej Służby Sanitarnej, a także przedsiębiorstw przemysłowych i spożywczych, kołchozów i sowchozów. Owa kontrola wykazała, że wymienione podmioty i instytucje nie prowadziły radiologicznego monitoringu produktów i surowców wytwarzanych na obszarach skażonych, chociaż istniały ku temu warunki. Przykładowo, w sowchozie „Lipniki” rejonu łuhyńskiego w ciągu ośmiu miesięcy 1991 roku przeprowadzono ubój prawie stu sztuk bydła, a całe mięso niesprawdzone pod względem zawartości radionuklidów zostało wysłane do stołówek pracowniczych i do przedszkoli. Podobne przypadki zarejestrowano w wielu innych sowchozach i kołchozach. W najlepszym razie do laboratorium zawożono próbki tylko z kilku zabitych tusz zwierząt. Według pracowników Stacji Sanitarно-Epidemiologicznej w Żytomierzu rezultaty kontroli radiologicznej w wymienionych rejonach wskazywały na 1-9,1% przypadków przekroczenia dopuszczalnych norm zawartości radionuklidów w produktach mięsnych³³². Mimo to Obwodowa Rada Rolno-Przemysłowa w Żytomierzu zwlekała z rozwiązaniem problemów przechowywania skażonej produkcji zwierzęcej i roślinnej. Obwodowe przedsiębiorstwa, spółdzielnie produkcyjno-handlowe oraz Obwodowy Związek Stowarzyszeń Konsumentów nie zapewniały ludności poszkodowanej produktów spożywczych zgodnych z normami fizjologicznymi, zwłaszcza warzyw i owoców, a także ryb. W rejonie malińskim, łuhyńskim, olewskim oraz w mieście Korosteniu nie podejmowano działań zapewniających wyżywienie dzieci i odpowiednią bazę materialną dla szkół i stołówek³³³.

Jednym ze stałych powodów frustracji czarnobylców były również problemy mieszkaniowe. W latach 1986-1996 dla przesiedleńców na Ukrainie wybudowano domy i mieszkania o łącznej powierzchni

³³² ДАЖО, ф. Р-1150, оп. 2, спр. 3352, арк. 230-238.

³³³ Ibidem, оп. 2, спр. 3352, арк. 225-242.

ponad 2065 tys. m², w tym w okresie niezależności (1991-1996) ponad 1276 tys. m², a także liczne obiekty o przeznaczeniu socjalnym i kulturalnym³³⁴. Pomimo tych imponujących – jak na postsowieckie warunki – danych wiele domów i mieszkań znajdowało się w bardzo kiepskim stanie, a znaczna liczba rodzin wciąż oczekiwała na przyznanie mieszkania. Główna przyczyna tkwiła w niedostatecznym finansowaniu zarówno nowych mieszkań dla przesiedleńców, jak i organizacji samych relokacji rodzin z terenów skażonych. Nie byli oni przecież jedynymi, którym państwo gwarantowało lokum w ramach rekompensaty. W 1993 roku tylko rodzin likwidatorów w kolejce po mieszkanie oczekiwało powyżej 27 tys.³³⁵ Do nich zaliczali się także likwidatorzy z Czarnobyla – inwalidzi I grupy³³⁶. W miarę upływu lat kolejka oczekujących tylko nieznacznie się zmniejszała. W 1997 roku na mieszkanie wciąż czekało 8,4 tys. rodzin inwalidów Czarnobyla, z tego 2,6 tys. rodzin z listy osób, które zachorowały na chorobę popromienną, dzieci-inwalidów oraz rodzin, które straciły żywiciela z I kategorią. W praktyce mieszkania poza kolejnością przyznawano jedynie tym osobom, które ze względu na swoje kalectwo nie mogły mieszkać razem z członkami rodziny³³⁷.

Na Czernihowszczyźnie terytorium o powierzchni 177,4 tys. hektarów w 15 rejonach zostało skażone ponad 1 Ci/km² (promieniotwórczym cezem), z tego 74,7 tys. hektarów gruntów rolnych w 158 gospodarstwach oraz 102,7 tys. hektarów skażonych lasów wykorzystywanych w gospodarce leśnej. W strefie skażenia znalazło się również 77 przedsiębiorstw rolno-spożywczych. Lokalnie występowało skażenie plamiste o znacznie większej gęstości niż średnia dla poszczególnych miejscowości. Przekroczenie dopuszczalnych norm zawartości radionuklidów zaobserwowano w grzybach, a w poszczególnych przypadkach również w mleku i sianie. Po upływie 10 lat od

³³⁴ Н.П. Барановська, *Життєвий простір України: Чорнобильська складова*, [w:] *Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри, 1991-2010 роки : збірник наукових статей*, авт. кол.: Г.В. Касьянов, Н.П. Барановська, С.С. Падалка та ін., Київ 2012, s. 82-101.

³³⁵ *Концепція Національної програми ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи і соціального захисту громадян на 1994-1995 роки та період до 2000 року*, Постанова Верховної Ради України від 2.10.1993, N 3421-XII. ВВР, 1993, N 41, ст. 393.

³³⁶ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 6092, арк. 87.

³³⁷ Ibidem, оп. 15, спр. 6092, арк. 91-92.

wybuchu katastrofy ogólny stan środowiska uległ pewnej poprawie, ale lokalnie wzrosła zawartość promieniotwórczego cezu w mleku³³⁸.

Wskutek niedostatecznego finansowania radykalnie pogorszyło się zaopatrzenie mieszkańców promieniotwórczo skażonych miejscowości obwodu czernihowskiego w czyste produkty spożywcze. Bardzo słabo była rozbudowana infrastruktura materialno-techniczna. W rejonach zanieczyszczonych radionuklidami ponad normę żyło prawie 25 tys. dzieci, w tej liczbie 15 tys. uczniów, którzy nie byli dożywiani stosownie do obowiązujących przepisów. Według podsumowań medycznych z 1994 roku na skażonych terenach Czernihowszczyzny za całkiem zdrowych uznano tylko 23% osób dorosłych i 21% dzieci, podczas gdy w 1987 roku wskaźniki te wyniosły odpowiednio 87,2% i 79,3%. Śmiertelność zwiększyła się z 15,1 do 17,8 na tysiąc mieszkańców. Czterokrotnie w porównaniu z okresem przed awarią wzrosła liczba wrodzonych wad rozwojowych u noworodków. Mimo to w połowie lat 90. w obwodzie brakowało ponad 120 specjalistów, głównie lekarzy i terapeutów³³⁹.

Finansowanie programu mieszkaniowego w obwodzie czernihowskim rozpoczęto dopiero w 1991 roku i wydzielono na ten cel nader skromne środki. W 1995 roku w obwodzie żyło 277,2 tys. osób, które ucierpiały na skutek katastrofy, w tej liczbie prawie 15 tys. likwidatorów (kat. IA – 1158 osób, 2A, 3A – 13583), poszkodowanych obywateli – 102,9 tys., a dzieci – 159,4 tys. Na skażonych terenach w 252 miejscowościach przebywało 123 tys. osób (z tego ponad 30 tys. dzieci). W trzeciej strefie zamieszkiwało 3998 rodzin, którym państwo gwarantowało relokację na życzenie. W czwartej strefie żyło 36706 rodzin, z tego 10% stanowiły rodziny z kobietami w ciąży albo dziećmi z medycznymi przeciwwskazaniami do przebywania na obszarach z podwyższoną gęstością promieniotwórczego skażenia.

W kolejce po mieszkanie w 1994 roku czekało 647 zarejestrowanych rodzin i 196 rodzin poszkodowanych w rezultacie katastrofy z I kategorią. W 1995 roku 636 rodzin przesiedleńców (z tego w samym Czernihowie 476). Liczba rodzin poszkodowanych z I kategorią, które wymagały polepszenia warunków mieszkaniowych, wynosiła 186 (z tego w Czernihowie 120) oraz 397 rodzin likwidatorów z II katego-

³³⁸ ДАЧО, ф. Р-9014, оп. 1, спр, 29, арк. 97-104.

³³⁹ Ibidem, оп. 1, спр. 29, арк. 36-41.

rią (z ogólnej liczby likwidatorów z II kategorią w obwodzie – 1358 rodzin)³⁴⁰. W 1996 roku już 676 rodzin przesiedleńców i 184 rodziny poszkodowanych z I kategorią oczekiwały na mieszkanie³⁴¹. Z powodu stałego pogarszania się stanu zdrowia ludności każdego roku w obwodzie wzrastała liczba poszkodowanych o 50-60 rodzin oraz liczba poszkodowanych I kategorii. Ponad 80% wiosek nie posiadało obiektów sfery socjalnej, bitych dróg, gazyfikacji, a ludność czerpała ze studni wodę nieodpowiadającą normom sanitarnym. Badania wykazały, że korzystanie z miejscowego paliwa (drewno, torf) przyczyniało się do koncentracji radionuklidów i wzrastania poziomu skażenia poszczególnych miejscowości. Mimo to większość wiosek była niezgazyfikowana, przy czym niektórzy czekali na gazyfikację od 1986 roku. Środków finansowych nie wystarczało nawet na budowę najbardziej niezbędnych obiektów ochrony zdrowia ani przedsiębiorstw przemysłu przetwórczego do produkcji ekologicznie czystej żywności³⁴².

Bardzo negatywnie na stan budownictwa we wszystkich obwodach Ukrainy wpłynęła praktyka Minczornobyla Ukrainy, aby finansować wszystkie przedsięwzięcia *post factum*, bez zaliczek na zakup materiałów budowlanych³⁴³. Jak stwierdzono w raporcie Zespołu ds. Ochrony Socjalnej Ludności Obwodu Czernihowskiego Poszkodowanej wskutek CzEJ z 17 lutego 1994 roku, na budowie obiektów powstających w ramach programu czarnobylskiego nikt nie pracował od kilku miesięcy, bowiem robotnikom nie wypłacono pensji. Nie prowadzono również prac dezaktywacyjnych, przy czym wykonanie niektórych uważano wcześniej za pilne. Zaopatrywanie chorych w leki odbywało się w wymiarze 30-35%. Nie wystarczało środków transportu, aby zawieźć dzieci na leczenie, a 217 likwidatorów zmarło. W rejonie kozieleckim brakowało produktów spożywczych, w tym dla osób starszych, chorych oraz dzieci. Stan ów pogarszał fakt, że w rejonie połowa krów chorowała na białaczkę³⁴⁴.

Na początku 1997 roku w rejonie poleskim obwodu kijowskiego w Strefie Bezwarunkowego Wyszędlenia wciąż mieszkały 462 rodziny,

³⁴⁰ Ibidem, оп. 1, спр. 29, арк. 20-21, 22-25.

³⁴¹ Ibidem, оп. 1, спр. 44, арк. 1-7.

³⁴² Ibidem.

³⁴³ Ibidem, оп. 1, спр. 29, арк. 47-55.

³⁴⁴ Ibidem, оп. 1, спр. 25, арк. 1-4.

w obwodzie żytomierskim – 1212 rodzin. W Strefie Alienacji przebywało kilkaset osób³⁴⁵. Decyzją Rady Ministrów Ukrainy rodziny przebywające w Strefie Bezwarunkowego Wysiedlenia poleskiego rejonu powinny być zostać relokowane do stycznia 1998 roku, jednak w wyznaczonym terminie udało się przesiedlić tylko 230 rodzin. Dla 139 rodzin nie znaleziono mieszkań, 48 rodzinom z różnych przyczyn nie zatwierdzono dokumentów niezbędnych do otrzymania mieszkania. Z obwodu żytomierskiego udało się przesiedlić jedynie 343 rodziny (Strefa Bezwarunkowego Wysiedlenia), również z powodu niewystarczających środków finansowych³⁴⁶. Przesiedlenia ze skażonych obszarów stawały się dla władz coraz większym problemem. Przewodniczący kijowskiej rady obwodowej A. Zasucha informował, że na początku 1998 roku w 30-kilometrowej strefie mieszkało 400 rodzin (750 osób), przy czym około 100 rodzin wyraziło chęć opuszczenia zamkniętej zony. Spośród osób ewakuowanych w 1986 roku 30 rodzin z obwodu kijowskiego wciąż nie otrzymało mieszkań, a 243 rodziny z obwodu, również ewakuowane w 1986 roku, 10 lat później nadal mieszkały po kilka rodzin w jednym domu. Tymczasem na 1998 roku nie przewidywano już dalszych przesiedleń. Dla osób relokowanych brakowało nie tylko mieszkań, ale również pracy. Zasucha alarmował, że wśród tych rodzin wynikła nadzwyczajnie trudna sytuacja moralno-psychologiczna³⁴⁷.

W miastach Bereżań i Baryszówka ludność przesiedlona ze Strefy Alienacji nie mogła znaleźć pracy, więc jedynym źródłem przetrwania stały się państwowe dopłaty do żywności i emerytury. Jednak mieszkańcom szeregu miejscowości rejonu poleskiego, iwankowskiego, makarowskiego, borodziańskiego i wyszogrodzkiego przez ponad rok nie płacono dodatków do czystej żywności, wobec czego zdobywali ją o własnych siłach, hodując warzywa³⁴⁸.

W obwodzie czernihowskim stan obsługi i warunki zaopatrywania poszkodowanych rodzin w czystą żywność pogarszały się corocznie. W 1994 roku dla mieszkańców Strefy Zwiększonej Kontroli Radioekologicznej z wydzielonych funduszy realizowano tylko 20,6% dostaw mięsa i produktów mięsnych, mleka oraz produktów mlecznych

³⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 6099, арк. 2-3; спр. 6092, арк. 205.

³⁴⁶ Ibidem, оп. 15, спр. 6097, арк. 109.

³⁴⁷ Ibidem, оп. 15, спр. 6099, арк. 10-11; спр. 6985, арк. 53, 74.

³⁴⁸ Ibidem, оп. 15, спр. 6976, арк. 20.

w rozmiarze 73,2%, olejów – 32%, kasz – 87%, cukru – 63,7%. Obniżenie produkcji, brak zorganizowanego systemu zaopatrzenia, niska wypłacalność spowodowana wzrostem cen doprowadziły do naruszenia regularności dostaw oraz braków w asortymencie towarów pierwszej potrzeby³⁴⁹. W połowie kwietnia 1997 roku Rówieńska Rada Obwodowa zwróciła się z apelem o pomoc do Rady Ministrów Ukrainy. Samorządowcy alarmowali, że zdrowie ludności w skażonych rejonach ulegało ciągłemu pogorszeniu. Wskutek ciężkiej sytuacji materialnej mieszkańcy musieli spożywać mocno skażone przetwory własnej produkcji pochodzące z przydomowych gospodarstw. Zaobserwowano gromadzenie się w organizmach ludzi dużych ilości radionuklidów, co mogło wyjaśniać wzrost zachorowalności dorosłych oraz dzieci, zwłaszcza na choroby przewodu pokarmowego, endokrynologiczne i nowotwory³⁵⁰.

Osoby, które otrzymały nowe mieszkania poza zoną, znajdowały się często w mało komfortowej sytuacji, ponieważ jakość budynków bywała katastrofalna. We wsi Pasieczna rejonu baryszowskiego domy ulegały ustawicznym podtopieniom, a obiekty niszczały pod wpływem wilgoci. Ostatecznie budowę nowych domów w wiosce wstrzymano, ale materiały z niepilnowanych placów zostały rozkradzione, a gdzieś niedługo rozebrano nawet dachy i ściany niedokończonych budynków. W wiosce Nowa Wasyliwka w rejonie żytomierskim, do której przesiedlono część mieszkańców z rejonów owruckiego, narodyckiego i korosteńskiego, domy były zagrzybione, a na ścianach i fundamentach widniały pęknięcia. Dotyczyło to nie tylko obiektów mieszkalnych, ale również szkół, domów kultury i innych. Ściany wielu budynków w lecie wilgotniały od deszczu, a zimą przemarzały, niemniej na usunięcie usterek brakowało funduszy³⁵¹. W 1998 roku w Eupatorii, podobnie jak w wielu innych miejscowościach na Krymie, doszło do licznych napięć na tle problemów bytowych, gdyż nie wystarczało środków na budowę mieszkań dla likwidatorów i przesiedleńców (w sumie 50 tys. osób), na które czekali od 1992 roku. Wielu z nich nie miało pracy, a przecież musieli żyć w mieszkaniach wynajmowanych na własny koszt³⁵².

³⁴⁹ ДАЧО, ф. Р-9014, оп. 1, спр. 29, арк. 13-16.

³⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 6098, арк. 154-157.

³⁵¹ Ibidem, оп. 15, спр. 6976, арк. 15-16, 90.

³⁵² Ibidem, оп. 15, спр. 6976, арк. 77-78.

W innych rejonach położenie przesiedleńców wyglądało podobnie, a nawet zdarzały się sytuacje bardzo niebezpieczne. Tak było w Chersoniu i Kachowce na południu Ukrainy, gdzie nowe mieszkania przydzielono osobom ewakuowanym z Prypeci oraz Czarnobyla. Do budowy domów użyto jednak żwiru i innych odpadów z tołkowskiego kamieniołomu granitu (wówczas obwód dniepropietrowski). Odpady wykazywały podwyższoną radioaktywność (znacznie powyżej promieniowania samego granitu)³⁵³. Dopiero po kilku latach okazało się, że poziom promieniowania w mieszkaniach osób ewakuowanych wynosi nawet do 80 mikrorentgenów na godzinę. Sytuacja była tym poważniejsza, że chodziło o osoby, które otrzymały już spore dawki promieniowania w 1986 roku. Kierowane do władz prośby o przyznanie bezpiecznych mieszkań pozostawały bez odpowiedzi, tymczasem mieszkańcy skarżyli się na liczne dolegliwości zdrowotne, jak bóle głowy, bezustanne krwotoki z nosa, obniżona odporność, problemy endokrynologiczne³⁵⁴.

List przewodniczącego poleskiej administracji rejonowej z 1997 roku do władz centralnych zawierał opis typowych problemów, z którymi borykała się ludność przesiedlona ze skażonych obszarów kraju. Należały do nich niewypłacone rekompensaty za utracone mienie: domy i budynki gospodarcze (dług państwa z tego tytułu wynosił w 1997 roku ponad 3 miliony hrywien), zaleganie z wypłatą dopłat pomocowych (220 tys. hrywien), brak rekompensaty za utracone prawo do prywatyzacji ziemi (prywatyzacja na obszarach skażonych nie została przeprowadzona), niedostateczna opieka medyczna i niedobór lekarstw, brak środków na żywienie dzieci w szkołach oraz skierowań do sanatorium na leczenie dzieci w wieku od dwóch lat. Ponadto w liście przewodniczącego znalazła się informacja, że ze Strefy Bezwarunkowego Wysiedlenia wciąż nie relokowano 334 rodzin w rejonie poleskim³⁵⁵.

Ponieważ nie wszystkie rodziny zostały wysiedlone z wiosek na obszarze Strefy Bezwarunkowego Wysiedlenia, Administracja Strefy Ali-

³⁵³ Eskortowany m.in. do Polski granit tołkowski (o bardzo charakterystycznym czerwono-brązowym kolorze) należy do jednych z najwyższym poziomem promieniowania. Jego złoża na Ukrainie znajdują się w pobliżu Żółtych Wód, w których wydobywa się uran na potrzeby produkcji paliwa jądrowego.

³⁵⁴ *Дом номер 17 и другие*, „Вестник Чернобыля” 1990, nr 64, s. 1.

³⁵⁵ *Ibidem*, op. 15, спр. 6092, арк. 115-117.

nacji i Strefy Bezwarunkowego (Obowiązkowego) Wysiedlenia (dalej – Administracja Strefy) odmówiła przyjęcia pod swoją pieczęć tej części terytorium. Sytuacja w zamieszkałych miejscowościach nie była kontrolowana także przez rejonowe lub obwodowe administracje państwowe bądź służby podległe Ministerstwu ds. Sytuacji Nadzwyczajnych. Szef Wydziału ds. Bezpieczeństwa Ekologicznego i Ochrony Ludności przy Sekretariacie Rady Ministrów Wasylj Łucko alarmował, że zaistniałe okoliczności doprowadziły do masowych grabieży mienia państwowego, a także rozprzestrzenienia poza granice strefy promieniotwórczo skażonego mienia, materiałów budowlanych i innych, wreszcie do powstania na terenie zamkniętej strefy kryminalnego podziemia³⁵⁶.

Tabela 1. Charakterystyka Stref Promieniotwórczo Skażonych (2003)³⁵⁷

Charakterystyka stref	Razem	Strefa 1.	Strefa 2.	Strefa 3.	Strefa 4.
Liczba miejscowości	2293	76	92	835	1290
Liczba ludności (tys. osób)	2291,93	0,12	9,04	637,23	1645,54
W tej liczbie dzieci do 14. roku życia (tys. osób)	488,69	0	1,87	150,16	336,66
Obszar terytorium (km ²)	53454	2122	2003	22619	26710
W tym lasy (km ²)	25357	1058	1315	14194	8790

Na dzień 1 stycznia 1999 roku 15783 rodziny przesiedlone z obszarów skażonych wciąż oczekiwały na mieszkania, z tego 8595 rodzin tzw. inwalidów Czarnobyla. Na początku 2002 roku w kolejce po mieszkania było zapisanych od 1990 roku ponad 24 tys. rodzin poszkodowanych w rezultacie katastrofy, z tego ponad 9 tys. rodzin inwalidów Czarnobyla oraz 15 tys. rodzin przesiedleńców. W Strefie Bezwarunkowego

³⁵⁶ Ibidem, op. 15, спр. 6098, арк. 270-271.

³⁵⁷ Informacje Ministerstwa Ukrainy ds. Sytuacji Nadzwyczajnych oraz Ochrony Ludności przed Następstwami Katastrofy Czarnobylskiej. *Інформаційно-довідковий матеріал з питань подолання наслідків Чорнобильської катастрофи*, Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, Київ 2004, s. 34.

(Obowiązkowego) Wysiedlenia w 2002 roku przebywało 1612 rodzin, zaś łącznie ze Strefą Gwarantowanego (Dobrowolnego) Wysiedlenia mieszkało tam na stałe 700 tys. osób, z tego 40 tys. wymagało natychmiastowej relokacji, a jeszcze 11,4 tys. rodzin pragnęło samodzielnie opuścić skażone ziemie³⁵⁸. W 2005 roku w Strefie Bezwarunkowego Wysiedlenia znajdowało się 5 tys. mieszkańców w czterech obwodach Ukrainy, z tego prawie 21% stanowiły dzieci. W 2005 roku na obszarze Strefy Dobrowolnego Wysiedlenia nadal żyły 623444 osoby (z 821781 osób w 1995 roku), w Strefie Zwiększonej Kontroli Radioekologicznej 1568375 osób (2141829 w 1995 roku)³⁵⁹. W kolejnych latach liczba mieszkańców stref 2-4 nie uległa już drastycznej zmianie – w 2009 roku wyniosła ogółem 2151694 osoby³⁶⁰.

Pomimo prowadzonego, choć w ograniczonym stopniu, programu budownictwa mieszkaniowego liczba oczekujących na przyznanie lokum wciąż wzrastała, ponieważ w miarę upływu lat zachodziła konieczność zapewnienia mieszkań nie tylko obywatelom bezpośrednio wysiedlonym (relokacje prowadzono przez cały czas), ale także ich rodzinom. Budowa nowych domów nie nadążała za coraz większymi potrzebami³⁶¹. W obwodzie żytomierskim w 1988 roku na przydział mieszkania oczekiwało ponad 2700 rodzin, z tego 600 rodzin zostało wpisanych na listę oczekujących jeszcze w ZSRS. Natomiast 400 rodzin posiadało status poszkodowanych I kategorii, czyli prawo do otrzymania mieszkania poza kolejnością³⁶². W 1998 roku tylko w obwodzie kijowskim w kolejce do relokacji i na mieszkania oczekiwało 767 rodzin (126 rodzin ze Strefy Bezwarunkowego Wysiedlenia) oraz 728 rodzin inwalidów-czarnobylców. Jednak w tym samym roku na mieszkanie mogły liczyć tylko osoby, które ubiegały się o własne lokum jeszcze w czasach sowieckich³⁶³.

Prowadzenie aktywnej polityki przesiedleńczej było niemożliwe z powodu niedostatecznego finansowania nie tylko samej relokacji

³⁵⁸ Н.П. Барановська, *Життєвий простір України...*, op. cit., s. 82-101.

³⁵⁹ Н. Омелянец, Н. Гулько, Н. Дубовая, *Демографические потери Украины...*, op. cit., s. 42.

³⁶⁰ *Twenty-five Years after Chernobyl Accident: Safety for the Future*, Ministry of Ukraine of Emergencies, ed. V.I. Baloga, Kiev 2011, s. 185.

³⁶¹ Н.П. Барановська, *Життєвий простір України...*, op. cit., s. 82-101.

³⁶² ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 6980, арк. 2.

³⁶³ Ibidem, оп. 15, спр. 6974, арк. 141.

ludności ze skażonych rejonów Ukrainy, ale przede wszystkim budownictwa mieszkaniowego dla przesiedleńców i ofiar Czarnobyla w ogóle. W 2006 roku wydzielono na ten cel prawie 55 mln hrywien (wybudowano 277 mieszkań), w 2007 roku ponad 68 mln hrywien (349 mieszkań), w 2008 roku – 69 mln (nieco ponad 300 mieszkań). Jednak w latach 2009-2011 w budżecie państwa nie przewidziano na ten cel żadnych środków³⁶⁴. Również od 2007 roku wstrzymano finansowanie dalszych przesiedleń³⁶⁵. Najgorzej ze względu na warunki bytowe wyglądała sytuacja tych osób, które żyły samotnie w jednej wiosce na terenie Strefy Bezwarunkowego Wysziedlenia, ewentualnie w kilka osób, zdani wyłącznie na własne siły i umiejętności³⁶⁶.

Tabela 2. Przesiedlenia ze Strefy Dobrowolnego (Gwarantowanego) Wysziedlenia w latach 1990-2003 (rodzin)³⁶⁷

Razem	14102
1996	1367
1997	945
1998	504
1999	615
2000	370
2001	286
2002	86
2003	229

³⁶⁴ Про Загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006-2010 роки, Закон України від 14.03.2006, N 3522-IV. ВВР України, 2006, N 34, ст. 290; Н.І. Карпачова, Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні, Омбудсман України, Київ 2011, s. 213, 485.

³⁶⁵ Про стан, заходи і перспективи подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, Постанова Верховної Ради України від 18.04.2008, N 276-VI. ВВР України, 2008, N 26, ст. 250.

³⁶⁶ А.С. Малиновський, М.І. Дідух, Л.Д. Романчук та ін., *Радіоекологічна оцінка території зони безумовного (обов'язкового) відселення Житомирської області (20 років після аварії на ЧАЕС)*, Житомир 2006, s. 49.

³⁶⁷ Informacje Ministerstwa Ukrainy ds. Sytuacji Nadzwyczajnych oraz Ochrony Ludności przed Następstwami Katastrofy Czarnobylskiej. *Інформаційно-довідковий матеріал...*, op. cit., s. 30-31.

Tabela 3. Przesiedlenia rodzin ze Strefy Bezwarunkowego (Obowiązkowego) Wysiedlenia (stan z 1.01.2004 r.)³⁶⁸

	Razem	Obwód żytomier- ski	Obwód kijowski	Obwód rówieński	Obwód czerni- howski
Planowano przesiedlić	18147	8480	8721	721	228
Przesiedlono w latach 1990-2003	14814	5882	8382	344	206
2001	45	40	5	–	–
2002	68	68	–	–	–
2003	52	52	–	–	–
Liczba rodzin mieszkających w Strefie Bezwarunkowego (Obowiązkowego) Wysiedlenia (1.01.2004 r.)	1503	967 839*	5	517**	12**

* – rodziny wyraziły chęć przesiedlenia, ** – rodziny odmówiły zmiany miejsca zamieszkania

Na początku 2006 roku w całym kraju jeszcze 45 tys. rodzin poszkodowanych wskutek katastrofy nie otrzymało mieszkań, z tego 10,5 tys. rodzin inwalidów, którzy zgodnie z obowiązującym prawem powinni dostać mieszkania w ciągu roku, oraz 14,5 tys. rodzin wysiedlonych z obszarów promieniotwórczo skażonych, posiadających prawo do mieszkania poza kolejnością. Co najmniej 860 rodzin wciąż zamieszkiwało Strefę Bezwarunkowego Wysiedlenia³⁶⁹. W 2008 roku na liście oczekujących na mieszkania znajdowało się 41454 rodzin poszkodowanych w rezultacie katastrofy. Aby zapewnić lokum tej grupie obywateli, potrzeba było 8312 mln hrywien, gdy w rzeczywistości przeznaczono, jak już wspomniano, zaledwie 69 mln³⁷⁰. Na początku 2009 roku na mieszkania czekało prawie 40 tys. rodzin poszkodowanych,

³⁶⁸ Ibidem.

³⁶⁹ *Про Загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006-2010...*, op. cit., str. 290.

³⁷⁰ *Про стан, заходи і перспективи подолання наслідків Чорнобильської катастрофи*, op. cit., str. 250.

z tego 10 tys. inwalidów Czarnobyła³⁷¹. Niskie tempo budowy nowych mieszkań (ok. 300 rocznie) pozwalało łatwo obliczyć, że potrzeby wszystkich czarnobylców zostaną zaspokojone dopiero po upływie ponad 100 lat³⁷². Ponieważ w 2010 roku w ogóle zaprzestano finansowania budownictwa mieszkaniowego dla przesiedleńców, według Komisarza Praw Człowieka Ukrainy w 2011 roku w kolejce po mieszkanie wciąż oczekiwało ponad 39 tys. czarnobylców, w tym również rodzin, które miały prawo do otrzymania lokum w trybie nadzwyczajnym³⁷³.

W związku z zamknięciem elektrowni czarnobylskiej w 2000 roku pojawiły się nowe problemy związane głównie z zapewnieniem pracy i zabezpieczeniem socjalnym byłych pracowników CzEJ oraz ich rodzin mieszkających na terenie Sławutyca. Elektrownia corocznie wpłacała do budżetu miasta ponad 40 mln hrywien, które stanowiły podstawowe źródło finansowania socjalnej sfery Sławutyca³⁷⁴. W 2000 roku w Sławutyczu żyło 26 tys. osób, z tego 6 tys. pracujących w elektrowni. Połowa mieszkańców posiadała status likwidatora lub poszkodowanego, a zatem były to osoby w różny sposób dotknięte skutkami tragedii jądrowej. Samo miasto należało do czwartej strefy skażenia (Zwiększonej Kontroli Radioekologicznej). Zamknięcie elektrowni doprowadziło do utraty głównego sponsora miasta oraz zmniejszenia liczby pracowników CzEJ. Znacznie obniżyła się jakość systemu bezpieczeństwa socjalnego i opieki medycznej. W efekcie spadła także liczba mieszkańców Sławutyca, ponieważ część z nich zdecydowała się na opuszczenie miasta³⁷⁵.

Problem spodziewanego wzrostu bezrobocia mieszkańców próbowano rozwiązać jeszcze w 1997 roku poprzez stworzenie nowych miejsc pracy i przyciągnięcie do miasta inwestorów, których miały zachęcić liczne ulgi podatkowe (częściowe zwolnienie od podatku dochodowego od osób prawnych, VAT, cła). Biorąc pod uwagę kwali-

³⁷¹ *З виступу А.І. Семиноги на парламентських слуханнях 8 квітня 2009 р. «Сучасний стан та актуальні завдання подолання наслідків Чорнобильської катастрофи»*, <http://static.rada.gov.ua> [17.03.2015].

³⁷² В.Ф. Опришко, *Система законодавства з питань подолання наслідків Чорнобильської катастрофи*, „Правове регулювання економіки” 2010, nr 10, s. 11-12.

³⁷³ Н.І. Карпачова, *Щорічна доповідь...*, op. cit., s. 213, 485.

³⁷⁴ Н.П. Барановська, *Испытание...*, op. cit., s. 263.

³⁷⁵ Ibidem.

fikacje personelu CzEJ, postanowiono obrać kurs na przedsiębiorstwa z najnowszą technologią (ang. *high technology*). W listopadzie 1997 roku opracowano projekt ustawy „O wolnej strefie ekonomicznej Sławutycz” (weszła w życie w 1998 roku)³⁷⁶. Z kolei ustawa „O specjalnej strefie ekonomicznej Sławutycz” z 2005 roku przedłużyła termin funkcjonowania strefy do 2020 roku, nie zatrzymała jednak widocznego pogorszenia stopy życiowej mieszkańców w porównaniu z okresem przed zamknięciem CzEJ³⁷⁷. Należy dodać, że kwestiami socjalnymi Sławutycza zajmowały się również międzynarodowe organizacje oraz państwa Wielkiej Siódemki (G7) i Komisja Europejska (KE) w ramach programu TACIS, a także uzgodnień zawartych w ramach tzw. Memorandum budapeszteńskiego z grudnia 1995 roku³⁷⁸.

Celem ochrony zdrowia osób zamieszkujących terytorium skażone czarnobylskimi radionuklidami, zwiększenia bezpieczeństwa radioekologicznego, ograniczenia rozprzestrzeniania radionuklidów poza Strefę Alienacji, udoskonalenia systemu ochrony socjalnej osób poszkodowanych w rezultacie katastrofy jądrowej, a także rekultywacji obszarów i miejscowości skażonych ukraińscy eksperci opracowali w 2006 roku program przezwyciężenia skutków katastrofy, na podstawie którego Rada Najwyższa Ukrainy przyjęła ustawę „O ogólnopaństwowym programie przezwyciężenia skutków katastrofy czarnobylskiej na lata 2006-2010” (dalej – Program Ogólnopaństwowy). Do podstawowych projektów realizowanych w jego ramach należały:

1. Ochrona zdrowia osób poszkodowanych w rezultacie katastrofy i obniżenie wskaźników śmiertelności poprzez zapewnienie szeregu świadczeń o charakterze profilaktycznym: zdrowotnych, rehabilitacyjnych i edukacyjnych.
2. Osiągnięcie i utrzymanie wysokiego poziomu usług medycznych, gwarantowanie leczenia sanatoryjnego.
3. Organizacja i wzmocnienie infrastruktury medyczno-sanitarnej.
4. Prowadzenie wczesnej diagnostyki – corocznych badań medycznych, zwłaszcza u osób, które w przeszłości cierpiały na chorobę popromienną, uczestników likwidacji skutków awarii, którzy otrzy-

³⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 5944, арк. 264-266.

³⁷⁷ Про спеціальну економічну зону „Славутич”, Закон України від 31.03.2005, N 721-XIV, ст. 1. ВВР України 1999, N 32, ст. 263.

³⁷⁸ P. Sekuła, *Czarnobyl...*, op. cit., s. 284.

mali dawkę napromieniowania powyżej 250 miligrów (mGy), osób cierpiących na choroby onkologiczne, białaczkę, niedoczynność tarczycy, zapalenie tarczycy Hashimoto lub mielodysplazję szpiku z powodu promieniowania jonizującego, a także likwidatorów w latach 1986-1987, ludności ewakuowanej ze Strefy Alienacji, dzieci napromieniowanych we wczesnym, tzw. jodowym okresie (do września 1986 roku) oraz przebywających stale na terenach promieniotwórczo skażonych³⁷⁹.

Bardzo ważne okazało się potwierdzenie związku przyczynowego pomiędzy występowaniem poszczególnych chorób i oddziaływaniem promieniowania jonizującego oraz innych negatywnych czynników katastrofy w Czarnobylu, wraz z doprecyzowaniem wykazu chorób. Z tego również względu niezwykle ważne było, aby utworzyć operatywny i obiektywny system informowania obywateli o sytuacji radiologicznej, efektywności środków zaradczych, rekomendacji nauki i medycyny w sferze ochrony zdrowia przed oddziaływaniem promieniowania jonizującego.

Z punktu widzenia bezpieczeństwa radiologicznego obywateli zamieszkujących skażone ponad dopuszczalne normy miejscowości Ukrainy istotne były działania zmierzające do ograniczenia rozprzestrzeniania radionuklidów ze Strefy Alienacji oraz stały monitoring wszystkich stref czarnobylskich. W tym wypadku zwrócono szczególną uwagę na zapewnienie odpowiedniego poziomu bezpieczeństwa obiektów, które stanowiły zagrożenie dla zdrowia i życia personelu obsługującego (przede wszystkim betonowej osłony zniszczonego reaktora – obiektu „Ukrycie”), okolicznych mieszkańców i środowiska naturalnego³⁸⁰.

Wiele uwagi w ramach Programu Ogólnopństwowego poświęcono przedsięwzięciom chroniącym przed negatywnymi skutkami promieniowania w zakładach produkcji rolnej i przemyśle leśnym, a także gospodarstwach prywatnych poprzez stworzenie odpowiednich warunków pracy i kontroli produkcji wyrobów spożywczych na zawartość radionuklidów. Innymi słowy, zaprzestanie produkcji żywności skażonej ponad dopuszczalne normy stanowiło klucz do zmniejszenia

³⁷⁹ *Про Загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006-2010...*, op. cit., str. 290.

³⁸⁰ Ibidem.

kolektywnej dawki dodatkowego napromieniowania ludności. Wiązało się to zarówno z wyłączeniem z eksploatacji części ziem uprawnych, jak i próbami rehabilitacji niektórych gruntów w zależności od gęstości zabrudzenia, rodzaju gleb (mineralnych, torfowych itd.), liczby funkcjonujących gospodarstw³⁸¹.

Sytuacja ekologiczna skażonych rejonów miała negatywne reperkusje także w sferze ekonomicznej. Emerycy stanowili połowę ludności najbardziej zanieczyszczonych promieniotwórczo miejscowości (np. w rejonie iwankowskim). Zatem problemy wynikłe z niepłacenia należności socjalnych czy kompensacji miały tam szczególnie ostry wydźwięk. Jeszcze w drugiej połowie lat 90. w czarnobylskich strefach obywatele borykali się z najbardziej elementarnymi problemami bytowymi. Niektóre z nich świadczyły o tym, że władze nie interesowały się inwestycjami w skażonych rejonach i odsuwały rozwiązywanie problemów na później. W Iwankowie położonym w odległości 80 km od Kijowa (trzecia strefa skażenia), oprócz kryzysu demograficznego, wysokiej zapadalności na choroby przewlekłe i wzrastającej śmiertelności mieszkańców wystąpił szereg innych problemów o charakterze socjalnym i ekonomicznym. Najbardziej dokuczliwe pozostawały kwestie mieszkaniowe oraz brak właściwej opieki zdrowotnej. W miasteczku nie istniała odpowiednia infrastruktura i sfera usług. Jeszcze w latach 90. przez długi okres wodę do Iwankowa dostarczano tylko kilka godzin na dobę³⁸². W trakcie minimalizacji skutków katastrofy załogi likwidatorów wykorzystywały miejscowy hotel oraz łaźnię, wskutek czego obiekty te doznały znacznego skażenia promieniotwórczego. Na rekonstrukcję łaźni i budowę nowego hotelu zabrakło środków, podobnie jak na wiele innych projektów³⁸³. Narodowy szpital rejonowy od momentu powstania w 1981 roku prawie do końca lat 90. nie posiadał ciepłej wody³⁸⁴. Wydział Ochrony Zdrowia Obwodowego Komitetu Wykonawczego w Żytomierzu już na początku lat 90. alar-

³⁸¹ Działania dekontaminacyjne nie obejmowały np. pastwisk, na których nie można było przeprowadzić prac melioracyjnych z wysokim współczynnikiem migracji do traw cezu-137. *Про Загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006-2010 роки*, Закон України від 14.03.2006, N 3522-IV. ВВР України, 2006, N 34, ст. 290.

³⁸² ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 6974, арк. 44-45.

³⁸³ Ibidem, оп. 15, спр. 6980, арк. 21.

³⁸⁴ ДАЖО, ф. Р-6623, оп. 1, спр. 6, арк. 12-13.

mował o niedostatecznej liczbie specjalistów w Centralnym Szpitalu Rejonowym (w Żytomierzu)³⁸⁵.

Tymczasem zarówno wśród mieszkańców rejonów skażonych, jak i wszystkich obywateli Ukrainy poszkodowanych w rezultacie katastrofy co roku obserwowano stałe zmniejszanie się liczby osób wyleczonych. Liczba rehabilitowanych pacjentów w 2007 roku w porównaniu z rokiem poprzednim zmniejszyła się o 20%³⁸⁶. W tym samym roku na koszt budżetu państwa wyleczono tylko 15,5% dzieci oraz zaledwie 1,4% populacji dorosłych czarnobylców³⁸⁷. Nie rozwiązano problemu dostępu do czystej żywności – uważanego przecież za zadanie priorytetowe – oraz zabezpieczenia produkcji radiologicznie bezpiecznej w sektorze państwowym i prywatnym. Ludność w Strefie Bezwarunkowego Wysiedlenia wobec braku pomocy państwa i permanentnych kryzysów ekonomicznych musiała prowadzić indywidualną gospodarkę rolną, wykorzystując pod uprawę roślin i wypas bydła ziemie skażone radionuklidami, a także dokonywać zbioru jagód, grzybów lub aktów kłusownictwa na terenie zamkniętej strefy. Wytworzone przez nich produkty rolne i zwierzęce, zebrane owoce leśne i grzyby powodowały zwiększenie dawek wewnętrznego napromieniowania organizmu w prawie 80%³⁸⁸. Po upływie ponad 30 lat od wybuchu katastrofy zwyczaje ludności wiejskiej na skażonych obszarach nie zmieniły się znacząco lub wcale, odpowiadając za powstanie bądź nasilenie wielu rodzajów zachorowań.

Pracownicy Instytutu Endokrynologii i Przemiany Materii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy informowali w 2009 roku o wzrastającym poziomie zachorowalności na raka tarczycy, który w najbardziej skażonych obwodach Ukrainy – kijowskim, czernihowskim, żytomierskim, rówieńskim i czerkaskim – był dziesiątki razy wyższy niż na pozostałym obszarze kraju³⁸⁹. Według danych Ministerstwa Ochrony Zdrowia

³⁸⁵ ДАЖО, ф. Р-2959, оп. 2, спр. 1222, арк. 25-26.

³⁸⁶ Ibidem.

³⁸⁷ Ibidem.

³⁸⁸ *З виступу Д.М. Гродзинського на парламентських слуханнях 8 квітня 2009 р. «Сучасний стан та актуальні завдання подолання наслідків Чорнобильської катастрофи»*, <http://static.rada.gov.ua> [17.03.2015].

³⁸⁹ *З виступу М.Д. Тронько на парламентських слуханнях 8 квітня 2009 р. «Сучасний стан та актуальні завдання подолання наслідків Чорнобильської катастрофи»*, <http://static.rada.gov.ua> [17.03.2015].

України wzrost zachorowalności wśród dzieci żyjących w najbardziej skażonych regionach to także efekt trwającego wiele lat napromieniania małymi dawkami (podczas badania produktów spożywczych w 18% przypadków zarejestrowano ponadnormatywne zawartości promieniotwórczego cezu-137 w produktach mięsnych i mlecznych oraz w 30% owoców leśnych i grzybów)³⁹⁰.

Badania epidemiologiczne prowadzone na obszarach skażonych w rezultacie katastrofy jądrowej przez ekspertów Narodowej Akademii Nauk Medycznych Ukrainy wykazały, że zdrowie reprodukcyjne kobiet wiejskich (do 30. roku życia) znacznie się pogorszyło. Sytuacja taka, zdaniem naukowców, obok czynników nieradiologicznych była konsekwencją wieloaspektowego oddziaływania katastrofy czarnobylskiej, przejawiającego się m.in. wzrostem przypadków śmierci prenatalnej, niedonoszenia ciąży i chorób ginekologicznych. Nastolatki żyjące na terenach silnie skażonych wyróżniały się niskim poziomem rozwoju fizycznego i zdrowia, opóźnionym dojrzewaniem i zaburzeniami funkcji menstruacyjnych³⁹¹.

Wśród najbardziej poszkodowanej grupy ludności, zwłaszcza likwidatorów oraz dzieci ze skażonych regionów, zaobserwowano występowanie specyficznych objawów zdrowotnych, które w środowisku lekarskim zyskały miano „czarnobylskiego AIDS”. Objawia się on ogólnym spadkiem limfocytów NKT (ang. *Natural Killer T-cells*) odpowiadających za eliminację w organizmie wirusów i bakterii, a także regulujących system immunologiczny. Jednym z głównych symptomów choroby jest apatia pacjentów i ogólne zmęczenie. Spadek odporności skutkuje zwiększoną podatnością na wiele różnych chorób, jak alergie, przeziębienia, bóle głowy itd. Czarnobylski AIDS, choć nie jest zakaźny, podobnie jak wirus HIV pozostaje nieuleczalny³⁹².

W konkluzji do przywołanych faktów i rezultatów badań naukowych należy zaznaczyć, że działania mające na celu minimalizację skutków

³⁹⁰ З виступу О.К. Толстанова на парламентських слуханнях 17 квітня 2013 р. «Про стан, заходи і перспективи подолання наслідків Чорнобильської катастрофи», <http://komekolog.rada.gov.ua> [17.03.2015].

³⁹¹ Ю.И. Кундиев, В.И. Чернюк, А.Н. Каракашян, Т.Ю. Мартыновская, *Чернобыль и Репродуктивное здоровье женщин села*, „Проблеми радіаційної медицини та радіобіології” Київ 2013, вип. 18, s. 102-118.

³⁹² E. Ochiai, *Hiroshima to Fukushima: Biohazards of Radiation*, Heidelberg 2014, s. 163.

katastrofy oraz ochronę ludności zamieszkującej skażone obszary Ukrainy nie przyniosły oczekiwanych rezultatów. Ukraińskie państwo okazało się niezdolne do całkowitego rozwiązania żadnego z najistotniejszych problemów ofiar Czarnobyla. Szczególnie ostro ujawniły się one na terytorium promieniotwórczo skażonych obwodów kraju zamieszkałych przez kilka milionów ludzi. Najważniejsze z nich to:

1. Wzrost zachorowalności mieszkańców;
2. Pogorszenie jakości opieki medycznej;
3. Brak dostępu do radiologicznie bezpiecznej żywności;
4. Niska dostępność mieszkań dla rodzin przesiedlonych;
5. Niedostateczne wyżywienie dzieci³⁹³.

Opracowane przy udziale Minczornobyla, a następnie Ministerstwa Ukrainy ds. Sytuacji Nadzwyczajnych oraz Ochrony Ludności przed Następstwami Katastrofy Czarnobylskiej, programy ekonomicznej i ekologicznej rehabilitacji terenów zanieczyszczonych izotopami promieniotwórczymi oraz ograniczania negatywnego wpływu Strefy Alienacji na okoliczny ekosystem – z braku środków finansowych, korupcji i problemów w zarządzaniu – nie mogły zostać zrealizowane. Nie przesiedlono na czas mieszkańców Strefy Bezwarunkowego (Obowiązkowego) Wysiedlenia, ponadto władze nie wywiązały się z wielu innych zobowiązań: rokrocznie nie wypłacano poszkodowanym należnych rent i kompensacji, nie realizowano w dostatecznym zakresie dożywiania dzieci w szkołach i stołówkach, usług sanatoryjnych i uzdrowiskowych. Nie zadbano również o realizację projektów ukierunkowanych na ochronę środowiska naturalnego i edukację ekologiczną.

³⁹³ ДАЧО, ф. Р-9014, оп. 1, спр. 29, арк. 36-41, 72-78.

3.1. „Tam, gdzie umarła Ukraina”. Rezydenci Strefy Alienacji

*Pojedźcie tam, gdzie umarła Ukraina.
Kto nie zna zony, ten nie wie bardzo dużo o Ukrainie.
Lina Kostenko³⁹⁴*

Transformacja ustrojowa i przemiany gospodarczo-polityczne, które nastąpiły po proklamowaniu niepodległości Ukrainy i rozpadzie Związku Sowieckiego, nie wpłynęły zasadniczo na sposób funkcjonowania 30-kilometrowej strefy odosobnienia, a zwłaszcza nie odmieniły losów jej stałych mieszkańców nazywanych samoosiedleńcami. Od początku wpisani w hermetyczną rzeczywistość czarnobylskiej zony, żyli za jej ogrodzeniem jak schowani za murem we własnym kraju – świadkowie przedapokaliptycznej epoki.

Katastrofa jądrowa zmieniła postrzeganie rzeczywistości przez rezydentów Strefy Alienacji nie tylko w czasie – na okres przed katastrofą i po niej, co jest wspólną cechą wielu czarnobylców³⁹⁵ – ale także w przestrzeni: na obszar oswojony, zawarty w obrębie zamkniętej zony, oraz na obcy świat poza jej granicami. Obie kategorie pozostają w ścisłej zależności, a przebywanie w strefie odosobnienia utrwała w samoosiedleńcach poczucie odmienności mieszkańców „zony” w stosunku do ludzi przybywających „z zewnątrz” lub zamieszkujących tzw. Wielką Ziemię bądź kontynent³⁹⁶. Ten oczywisty znak podziału przestrzeni nakreśla również granicę magiczną pomiędzy przestrzenią dobrze znaną, swojską oraz zewnętrzną – obcą i niekiedy również wrogą.

Należy podkreślić, że znana autochtonom poleskich wiosek przestrzeń – domy, zabudowania gospodarcze oraz dalsze obszary zony

³⁹⁴ С. Махун, Ліна Костенко: «Поїдьте туди, де вмерла Україна», <http://gazeta.dt.ua> [2.03.2017].

³⁹⁵ М. Горбачов, *Sam ze wspomnieniami*, Warszawa 2014, s. 282-284; Ю. Щербак, *Документальна повість*, Київ 1989, s. 3-4; Y. Shcherbak, *The Strategic Role of Ukraine. Diplomatic Addresses and Lectures (1994-1997)*, Cambridge 1998, s. 41-46; В. Шовкошитний, Ю. Косін, *Я бачив*, Київ 2016, s. 13. Takie postrzeganie czasu jest typowe również dla ofiar innych kataklizmów.

³⁹⁶ Terminy używane podczas II wojny światowej przez partyzantów sowieckich w odniesieniu do nieokupowanych terenów ZSRS. Podobnie stosowane były przez więźniów sowieckich łagrów rozrzuconych na Dalekiej Północy ZSRS. Zob. W. Szałamow, *Opowiadania kołymskie*, przekł. J. Baczyński, Poznań 2011, s. 309, 488, passim.

– choć uległa pewnym przeobrażeniom będącym skutkiem wybuchu, dość łatwo została przez nich ponownie oswojona, a raczej nigdy nie stała się naprawdę obca, jak to często się zdarza wśród ofiar różnych kataklizmów (powodzi, pożarów), wracających do zrujnowanych i niekiedy zmienionych nie do poznania domów³⁹⁷. Wynikało to ze specyfiki samej katastrofy stwarzającej osobliwy rodzaj zagrożenia, bowiem promieniowanie jonizujące, z całą pewnością szkodliwe dla organizmów żywych, pozostawało niewidoczne, nieodczuwalne i nie powodowało widocznych zmian, a siedziby ludzkie (jeżeli nie zostały zburzone podczas dezaktywacji bądź zdemolowane przez szabrowników) wydawały się nietknięte. Tym łatwiej podejmowano decyzję o powrocie do zony i zamieszkaniu w niej na stałe, natomiast stopniowo postępująca degradacja opuszczonych wiosek i całej infrastruktury dawały czas na przystosowanie się do sytuacji. Również z upływem lat samoosiedleńcy przywykli do niewidzialnego niebezpieczeństwa czającego się w ogrodzie, na polach i w lesie, a oswojonego codzienną rutyną jej mieszkańców.

Od początku katastrofy samoosiedleńcy pozostawali zakładnikami społeczno-ekonomicznych aspektów funkcjonowania państwa ukraińskiego i bieżącej polityki. Zniszczona infrastruktura Strefy Alienacji, zrujnowane miasta i wioski, brak podstawowych instytucji użyteczności publicznej oraz trudności w dostępie do usług socjalnych wymusiły na nich powrót do dawnego sposobu życia, ale jednocześnie przyniosły szereg nowych trudności i wyzwań, które zamieniły codzienną egzystencję w rodzaj walki o przetrwanie. Regres jakości życia mieszkańców zony, wynikający z degradacji ich przestrzeni życiowej, nieustannie się pogłębiał. Tamara Hundorowa, pisząc o ludziach, którzy wrócili do swoich domów na terenie zamkniętej strefy, zwraca uwagę, że żyją oni jak gdyby w epoce post-jądrowej, w okresie nowego średniowiecza: „Ubranie, jedzenie, nawet język – wszystko zostało zredukowane do zupełnie niezbędnego minimum (...). Współczesny Czarnobyl łączy w sobie post-industrialną realność wcieloną w piękno monumentalnej elektrowni, która odbija się w tafli atomowego jeziora oraz realność

³⁹⁷ J. Hajduk-Nijakowska, *Żywioł i kultura. Folklorystyczne mechanizmy osvajania traumy*, Opole 2005, s. 197. Niektóre domy i obiekty gospodarcze zostały jednak zniszczone podczas akcji usuwania skutków katastrofy lub działalności szabrowników.

średniowieczną, przedmodernistyczną, gdzie pozostawieni w zonie ludzie żyją resztkami kultury w pierwotnym, oderwanym od cywilizacji świecie³⁹⁸. Paradoksalnie ta sama katastrofa jądrowa, która wygnała z mieszkań dziesiątki tysięcy ludzi i przyczyniła się do przerwania wielowiekowej kulturowej i społecznej więzi Poleszczuków, jednocześnie umożliwiła samoosiedleńcom – ze względu na specyfikę Strefy Alienacji – zakonserwowanie minionego świata i zachowanie choćby tej resztki tradycyjnego życia, które wskutek procesów industrialnych w kraju oraz rozwoju cywilizacji niechybnie było skazane na powolne zanikanie.

Pomimo upływu lat nie zmieniły się przyczyny, dla których samoosiedleńcy wybrali wyalienowane życie w niebezpiecznej strefie, w surowych i prymitywnych warunkach przypominających krajobraz po zagładzie. Na podstawie przeprowadzonych badań socjologicznych i wywiadów stwierdzono, że wśród powodów o decydującym znaczeniu respondenci wymieniali niechęć lub strach przed opuszczeniem rodzinnego domu, grobów przodków oraz przed zmianą trybu życia i przyzwyczajzeń. Poczucie przygnębienia i bezradności w nowych miejscach osiedlenia pogłębiała świadomość, że również po śmierci ewakuowani nie będą mogli spocząć w rodzinnej ziemi, o ile władze zabroniły pochówków na cmentarzach w obrębie strefy, aby „nie roznosić radiacji”. Przekonania te wzmocnione zostały negatywnymi doświadczeniami wielu samoosiedleńców podczas próby adaptacji do nowych warunków życia poza granicami zakazanej strefy – nierozwiązanych problemów socjalnych i mieszkaniowych, bezrobocia, konfliktów z lokalną społecznością i władzami. Wynikające stąd poczucie bycia niepotrzebnym, a nawet niechcianym, motywowało do powrotu za kolczasty drut 30-kilometrowej strefy w nie mniejszym stopniu jak przywiązanie do rodzinnej ziemi. Co więcej, czynnik ekonomiczno-społeczny w miarę upływu czasu i pogarszania się warunków mieszkalno-socjalnych, a także napiętych relacji międzyludzkich, stał się głównym impulsem do podejmowania niełatwych decyzji o wyjeździe do strefy.

Jedną z wielu historii samoosiedleńców, którzy znaleźli schronienie w czarnobylskiej zonie, były losy Tatiany Koliakowej, którą po kata-

³⁹⁸ Т. Гундорова, *Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодернізм*, Київ 2013, s. 46.

strofie przesiedlono do wioski Sukaczi w rejonie iwankowskim. Zakwaterowanie otrzymała w domu, w którym żyli już gospodarze: „To nie było życie z tymi ludźmi, a nieprzerwane męczarnie. Nie dawali mi przejść, obrażali najbardziej obrzydliwymi słowami. Nawet myślałam się jak kotka: nabierałam wody w usta, wychodziłam na ulicę i tą wodą starałam się choć twarz odświeżyć... Potem zebrałam swoje zawiniątka i piechotą poszłam do domu. Na początku milicja chciała mnie stąd przepędzić, ale powiedziałam, że ja już nigdzie nie pójdę. Tę chatę sama budowałam i w niej umrę”³⁹⁹.

Zdecydowanie lepszym rozwiązaniem była budowa nowych osiedli dla przesiedleńców niż dokwaterowywanie do już istniejących. Jednak nowe domy miały wiele mankamentów, które skłaniały ludzi do ich porzucenia. Dachy przeciekały, ściany pozostawały wilgotne, zdarzały się także katastrofy budowlane. Jeszcze gorzej sytuacja przedstawiała się niekiedy z budynkami gospodarczymi, które były zbyt małe, aby np. trzymać krowę, a rozmiar przydzielonej działki nie pozwalał na ich rozbudowę. Innym czynnikiem zmuszającym ludzi do powrotu na terytorium zony był fakt, że aż do 1990 roku domy przydzielone przez władze osobom ewakuowanym z poleskich wiosek jako rekompensata za utracony dobytek nieruchomy nie były ich własnością, ale państwową dzierżawą.

Była mieszkanka wioski Tołstij Lis była gotowa za wszelką cenę wrócić w rodzinne strony: „Mój mąż brał udział w wojnie fińskiej, a zginął podczas Ojczyźnianej. Niedawno zmarł mi także syn na zawał serca. Miałam chatkę w miejscowości Tołstij Lis. Wróciłabym tam z największą radością, ale nie puszczają. A tutaj, w tym cudzym domu, to nie jest życie. Sąsiadka mnie obraża, przeklina, niby to ja jestem winna temu, że nas zakwaterowali w jednym domu. Wypiłabym truciznę, ale boję się Boga. Trzeba umrzeć swoją śmiercią...”⁴⁰⁰.

W latach 80. XX w. pewien wpływ na przyspieszenie decyzji o powrocie miała również propaganda państwowa, która zapewniała przesiedleńców o rychłej reewakuacji. Sofia Iwanowna z wioski Kupowate: „Obiecywali nam złote góry, mówili, że wszyscy tutaj wrócimy, że nasze życie będzie piękne, że gospodarstwa będą się rozwijać”⁴⁰¹.

³⁹⁹ Н. Горицвет, *Зона для робинзонов*, „Вестник Чернобыля” 1990, nr 96, s. 3.

⁴⁰⁰ Н. Хриенко, *Мы не хотим в самоселы*, „Вестник Чернобыля” 1990, nr 76, s. 2.

⁴⁰¹ Nagranie audio, Kupowate 2019, archiwum własne autora.

Motywy natury emocjonalno-egzystencjalnej najsilniej oddziaływały wśród starszego pokolenia przesiedleńców. Wielu mieszkańców martwej strefy, pomimo otrzymania nowego gospodarstwa w czystym rejonie, odmawiało przeprowadzki: „Musisz zrozumieć, że chociaż nowe wioski były w porządku, to tam jest ziemia naszych ojców, nasz prawdziwy dom, nigdy nie przestaniemy za nim tęsknić”⁴⁰². Walentyna Kuchorenko z Czarnobyli podkreśla swoje przywiązanie do rodzinnego miasteczka: „Czarnobyl to cudowne miejsce, bajeczne, lepiej niż w sanatorium, jest las, rzeczka. Ja na przykład mieszkałam koło rzeki, od dziecka łowiłam ryby. Mój mąż również lubił łowić ryby, więc jak tylko mieliśmy wolny czas, to chodziliśmy nad Prypeć. Jestem szczęśliwa, że mieszkam w swojej rodzinnej ziemi, gdyby nie to, już dawno bym umarła”⁴⁰³. Eudoksja Bezoszczenko z Paryszewa: „Podczas ewakuacji musieliśmy zostawić kury, prosięta, cały dobytek, zabrali nam krowę, powiedzieli, że wywożą na kilka dni. Teraz mieszkam tutaj sama, ludzi prawie nie ma, ale jestem szczęśliwa, że żyję w mojej rodzinnej wiosce, zajmuję się ogrodem i mam pieska, który ochrania dom”⁴⁰⁴.

Niekiedy podawane argumenty mogły wydawać się dość infantylne, jednak w rzeczywistości kryło się za nimi o wiele głębsze poczucie tożsamości i emocjonalnego związku z rodzinnymi stronami. Na przykład, 72-letnia Anastazja Panasiwna żaliła się na centralne ogrzewanie w nowym mieszkaniu i tęskniła za możliwością spania na gorącym piecu – był to ulubiony sposób mieszkańców poleskich wiosek spędzania nocy podczas mroźnej zimy⁴⁰⁵.

Po wielu latach konfliktów z władzami zony i milicją stosunki pomiędzy administracją Strefy Alienacji i samoosiedleńcami na początku lat 90. układały się w miarę poprawnie. Decyzja Rady Ministrów o zalegalizowaniu pobytu na terenie czarnobylskiej zony każdego mieszkańca, który do 1992 roku powrócił do domu, otworzyła nowy etap w historii

⁴⁰² Ch. Walker, *Chernobyl where no money can change hands*, „The Times” 11 VI 1987, s. 1, 24.

⁴⁰³ Rozmowa przeprowadzona przez autora z Walentyną Kuchorenko w Czarnobylu. Nagranie audio w archiwum autora.

⁴⁰⁴ Rozmowa przeprowadzona przez autora z Eudoksją Bezoszczenko w Paryszewie. Nagranie audio w archiwum autora.

⁴⁰⁵ Ch. Walker, *Ukraine struggles to cope with Chernobyl radiation risk*, „The Times” 16 XII 1986, s. 16.

nielegalnych rezydentów najbardziej skażonej ziemi na Ukrainie. Choć samoosiedleńcy próbują żyć jak dawniej, odtworzenie sytuacji sprzed katastrofy okazało się niemożliwe ze względu na okoliczności wynikające ze statusu zony oraz jej mieszkańców. Pomimo pomocy ze strony służb państwowych i administracji, a także zaangażowania wolontariuszy wciąż nie udało się rozwiązać najważniejszych problemów bytowych i nie rozstrzygnięto kwestii bezpieczeństwa radiologicznego. Pierwszym zwiastunem powrotu do umownej normalności było podłączenie prądu elektrycznego do każdego zamieszkałego domu. Od początku lat 90. w cerkwi prawosławnej pod wezwaniem św. Eliasza w Czarnobylu odbywają się nabożeństwa z udziałem miejscowej ludności oraz niektórych pracowników zony. Możliwość uczestnictwa w mszach i kontaktu z Bogiem jest okolicznością, która niełatwe życie samoosiedleńców czyni możliwie znośnym i jest traktowana przez nich jako wielki dar. Sprawa ponownego otwarcia cerkwi potrafiła zjednoczyć prowadzących raczej samotniczy tryb życia wielu samoselów. Zbierano podpisy, kierowano petycje do władz, które bardzo długo odmawiały przywrócenia porządku nabożeństw, argumentując to brakiem parafian⁴⁰⁶.

Kilka razy w miesiącu samoosiedleńcom dostarczane są emerytura, opał oraz żywność i inne produkty. Obwoźny „sklepek” stanowi nie tylko okazję do nabycia potrzebnych rzeczy, ale także zdobycia wiadomości o tym, co dzieje się w zonie i na „kontynencie”. Pani Maria z wioski Kopowate od dawna nie wyjeżdżała, nie tylko z zony, ale również z wioski: „Wcześniej podstawiali autobus z Czarnobyla, który zabierał nas do cerkwi na nabożeństwa, a teraz nie ma kto jeździć, to i autobusów nie dają. Powiedzieli: pojedzie jedna albo dwie dusze, kto będzie gnał dla was autobus. A dawniej to nawet do Iwankowa podstawiali autobus, można było zrobić zakupy”⁴⁰⁷.

Oprócz trudnych warunków bytowych i stanu zdrowia ludzi, którzy po katastrofie nie porzucili swoich domów, w radioaktywnej strefie najbardziej niepokoją sprawy związane ze śmiercią i należyтым pochówkiem. „Stara kobieta ze wsi Omelianiwka, w której mieszkało tylko dwóch starych ludzi, wzięła sobie »męża« – alkoholika, który jest młodszy od niej o 40 lat. Pójść na takie »małżeństwo« zmusił ją

⁴⁰⁶ Ю. Тарарин, *Утоли моя печали*, „Вестник Чернобыля” 1990, nr 17, s. 4.

⁴⁰⁷ Nagranie audio, Kupowate 2019, archiwum własne autora.

strach. »Co będzie ze mną, kiedy umrę, w wiosce nikogo nie ma. On da znać ludziom, oni albo on mnie zakopią«⁷⁴⁰⁸.

Dużo większy kontakt z cywilizacją mają rezydenci samego Czarnobyli, gdzie od 1991 roku mieści się siedziba Administracji Strefy Alienacji i strefy Bezwarunkowego (Obowiązkowego) Wysiedlenia, a następnie Ukraińskiej Agencji Państwowej ds. Zarządzania Strefą Alienacji i Strefą Bezwarunkowego Wysiedlenia. W odróżnieniu od wiosek Strefy Alienacji miasto pozostaje tylko na wpół wymarłe. Średni poziom promieniowania na ulicach Czarnobyli wynosi 30 $\mu\text{R}/\text{h}$. W bardziej sprzyjających radiologicznie dzielnicach wyznaczono strefy zamieszkania. Dość dobrze zachowała się infrastruktura miasta, w którym rozmieszczono budynki administracji, obiekty zbiorowego żywienia, działają sklepy i poczta. Miasto otrzymało status miejscowości ze zmianowym systemem pracy, gdzie do końca 2021 r. mieszkało na stałe około 2800 personelu, nie licząc samoosiedleńców⁴⁰⁹. Pierwsi samoosiedleńcy wrócili do miasta jeszcze w 1986 roku i dzięki ich działaniom oraz trosce nie doszło do jego całkowitego upadku.

Oczywiste koszty i straty wywołane życiem w skrajnie prymitywnych i niekorzystnych warunkach kompensowała satysfakcja z przywrócenia emocjonalnego poczucia identyfikacji z rodzinnymi stronami, krajobrazem i symbolami, a także elementami kultury materialnej. Ważną rolę odgrywała tutaj kilkumiesięczna lub nawet kilkuletnia rozłąka z rodzimą miejscowością i domem, bowiem, jak wskazuje Krzysztof Kaniasty, „symbolika czy lokalizacja w zbiorowym systemie znaczeń pewnych budynków, parków, skwerów i pomników rzadko bywa uświadamiana i doceniana w życiu codziennym, utrata tych miejsc stanowi jeszcze większy szok, gdyż społeczność nagle uświadamia sobie, że nie tylko utraciła element powszedniego krajobrazu, ale i symbol tożsamości, a wraz z nim poczucie psychologicznej stabilności i przewidywalności”⁷⁴¹⁰.

Podstawowy trzon samoosiedleńców sformował się jeszcze w ZSRS, w późniejszym okresie skład osobowy 30-kilometrowej strefy nigdy nie

⁴⁰⁸ Я. Тарас, *Голодомор як засіб боротьби з церквою і народною релігійністю*, [w:] *Відлуння голодомору – геноциду 1932-1933*, Львів 2005, s. 133-154.

⁴⁰⁹ М.В. Черніговец, Н.М. Черніговец, *Чорнобиль: історичний нарис*, Київ 2016, s. 3.

⁴¹⁰ K. Kaniasty, *Kłęska żywiołowa czy katastrofa społeczna?*, Gdańsk 2003, s. 17, 73.

został uzupełniony w liczbie przekraczającej 10% (nie licząc pracowników zony)⁴¹¹. W niepodległej Ukrainie Strefę Alienacji zamieszkiwali zarówno emeryci, jak i osoby w wieku produkcyjnym, a nawet dzieci (również w XXI wieku znane były przypadki przebywania dzieci przez dłuższy czas na terenie strefy)⁴¹². W pierwszej połowie lat 90. większość samoosiedleńców żyła w dwuosobowych rodzinach (81%), osoby samotne stanowiły 18%, rodziny trzyosobowe 1%. Jak wykazały badania, aż 52% powracających mieszkańców zony od początku katastrofy nie udało się wysiedlić⁴¹³. Co istotne, 63% z nich maksymalnie raz do roku opuszczało granicę zony, 3% nigdy, a 33% raz na kwartał⁴¹⁴. Zdecydowana większość mieszkała w swoich siedzibach i tylko 3% zasiedliło porzucone domy.

Na przełomie wieków zonę na stałe zamieszkiwało jeszcze 500 samoosiedleńców⁴¹⁵. Obecnie są to przeważnie osoby w wieku bardzo zaawansowanym (około 80 lat), w większości samotne kobiety. W 30. rocznicę katastrofy w 11 miejscowościach na terytorium Strefy Alienacji mieszkało już tylko 160-170 samoosiedleńców, z tego około 80-100 w samym Czarnobylu. Na początku 2017 roku zarejestrowano 148 osób⁴¹⁶.

Z punktu widzenia stanu oraz ochrony zdrowia samoosiedleńców największe zagrożenie stanowi promieniotwórcze skażenie 30-kilotmrowej zony i związane z nim ryzyko przedostawania się radionuklidów do organizmów ludzi. Zatem dostęp do czystej żywności i wody był deklarowany przez władze jako priorytet polityki czarnobylskiej państwa na terenie zamkniętej strefy. Na drugim miejscu stało dostarczanie

⁴¹¹ Ю. Саєнко, «Самосели», або жителі мертвої зони Чорнобиля, [w:] Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи. Результати соціологічних досліджень 1986-1995 рр., Харків 1996, s. 148.

⁴¹² О. Гусєв, 25 років віч-на-віч..., op. cit., s. 32.

⁴¹³ Ю. Саєнко, «Самосели»..., op. cit., s. 148.

⁴¹⁴ Ibidem, s. 152.

⁴¹⁵ Dane Ministerstwa ds. Sytuacji Nadzwyczajnych i Ukrainińskiej Agencji Państwowej ds. Zarządzania Strefą Alienacji i Strefą Bezwarunkowego Wysiedlenia, www.mns.gov.ua [11.09.2011].

⁴¹⁶ Як самосели живуть у Чорнобильській зоні, <http://europe.newsr.uua> [12.09.2018]; Віталій Петрук: В роботі з радіоактивними відходами нам заважає нестабільне фінансування, <http://dazn.gov.ua> [16.06.2016]; М.В. Черніговець, Н.М. Черніговець, Чорнобиль..., op. cit., s. 147.

samoosiedleńcom paliwa do ogrzewania mieszkań, tak aby nie musieli korzystać z okolicznych zasobów leśnych. Mieszkańcom Strefy Alienacji surowo zakazano produkcji i spożywania miejscowych wyrobów rolnych, zbieractwa, połowu ryb, a także wykorzystywania własnego opału. Jednak w obliczu nieregularnych dostaw żywności i nieskażonego paliwa oraz braku środków na gazyfikację (90% domów posiadało piece) wyegzekwowanie tych zakazów okazało się niemożliwe⁴¹⁷.

Niska efektywność dystrybucji produktów spożywczych oraz średni dochód miesięczny (lata 90.) na poziomie około 10 dolarów USD na osobę (w skrajnych przypadkach nawet 5 dolarów) zmuszała samoosiedleńców do zdobywania żywności własnymi sposobami. Według danych z 1993 roku aż 93% z nich uprawiało działkę, 80% zbierało jagody i grzyby, 43% korzystało z innych jeszcze źródeł⁴¹⁸. Na terenie Strefy Alienacji utrzymywali oni ponad 100 krów, prawie 20 kóz, 420 świń, 50-100 kur – w zależności od pory roku. Większość posiadała psy. Podstawę produkcji rolnej stanowiły warzywa, zwłaszcza ziemniaki, marchew, cebula i buraki, natomiast z owoców głównie jabłka, gruszki i śliwy⁴¹⁹. Ponad 60% mieszkańców zony włączało do swojej diety produkty lasu: grzyby, jagody, maliny, poziomki. Wielu z nich zajmowało się także połowem ryb. Wydaje się jednak, że nie mieli złudzeń co do stanu radiologicznego swojej hodowli, bo aż 97% ankietowanych samoosiedleńców uważało, że powietrze, woda i grunt, a także żywność w zonie były skażone radionuklidami⁴²⁰. Mimo to nie ograniczali się tylko do spożywania własnych wyrobów, ale obdarowywali nimi swoje rodziny w wielu miastach⁴²¹.

Promieniotwórczy cez-137 trafiał do organizmów mieszkańców zony przede wszystkim z mlekiem, mięsem i rybami, a także w mniejszym stopniu z warzywami, zwłaszcza ziemniakami. Stront-90 dostaje się do organizmu poprzez warzywa, jarzyny, mięso ryb i zwierząt. Z upływem lat obserwowana jest tendencja do zwiększania koefi-

⁴¹⁷ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 6976, арк. 2.

⁴¹⁸ Ю. Саєнко, «Самосели», ..., оп. cit., s. 151.

⁴¹⁹ Є. Солонина, *Радіоактивна загроза людського фактору*, www.radiosvoboda.org [2.04.2017]. Swoje „udziały” w warzywnych poletkach mają również pracownicy Strefy Alienacji, w zamian odwdzięczając się samoosiedleńcom na różne sposoby.

⁴²⁰ Ю. Саєнко, «Самосели», ..., оп. cit., s. 152.

⁴²¹ Є. Солонина, *Радіоактивна загроза...*, оп. cit.

cjentu przenikania strontu w systemie gleba – roślinność, niezależnie od gęstości skażenia ziemi, i jego większej obecności w produktach spożywczych. Na działkach przyzagrodowych samoosiedleńcy uprawiają warzywa i owoce, z których na progę XXI stulecia ok. 1/3 nie odpowiadała państwowym normom co do zawartości izotopu strontu-90 i cezu-137. Podobnie norm radiologicznych (a często również sanitarnych) nie spełnia woda czerpana ze studni przez mieszkańców opuszczonych wiosek. Jednak największą zawartość radionuklidów mają produkty leśne – grzyby i owoce. Zwłaszcza w grzybach, których rozbudowana plecha sięga wierzchniej warstwy gleby, nagromadzenie substancji promieniotwórczych jest wyjątkowo wysokie. Dawki wewnętrznego napromieniowania samoosiedleńców zależą zatem od pory roku, wzrastając z nadejściem wiosny (oraz w okresie grzybobrania) i malejąc w okresie zimowym. Natomiast jeśli chodzi o zewnętrzne napromieniowanie, to największe dawki otrzymali mieszkańcy wioski Opaczyczi (1,63 mSv/rok), a najmniejsze wioski Ładyżycze (0,81 mSv/rok)⁴²². W latach 1995-1997 efektywny równoważnik dawki napromieniowania samoosiedleńców wynosił od 2-24 mSv/rok i znacznie przewyższał ogólnopolską, jak i międzynarodową dopuszczalną dawkę (1 mSv/rok). Obecnie najważniejszy wkład do ogólnej dawki napromieniowania samoosiedleńców wnosi napromieniowanie drogą wewnętrzną poprzez spożywanie skażonej żywności (90-95%), choć dawki napromieniowania różnią się w zależności od aktywności i sposobu życia samoosiedleńców.

Problem zdrowia psychicznego i ogólnej sprawności fizycznej samoosiedleńców zależy od szeregu determinantów egzogennych, z których każdy ma bezpośredni wpływ na ich kondycję psychofizyczną i codzienną aktywność. Wszelako to czynniki radiologiczne pozostają przedmiotem szczególnej uwagi badaczy. Zaobserwowano, że najbardziej rozpowszechnione są zachorowania sercowo-naczyniowe, atypia starzenia centralnego układu nerwowego wiązana zarówno z podeszłym wiekiem, jak i wpływem stałych dawek promieniowania, a także

⁴²² О.О. Бобильова, А.М. Сердюк, В.В. Станкевич, І.І. Карачов, І.В. Какура, Л.І. Наговіцина, М.Д. Маленко, *Гігієнічна оцінка умов проживання населення яке мешкає на території чорнобильської зони відчуження несанкціоновано*, [w:] *Чорнобиль. Зона відчуження: збірник наукових праць*, Київ 2001, s. 268-276.

dysfunkcje mózgu o charakterze organicznym (nie psychicznym). To ostatnie zaburzenie zdiagnozowano u 97% badanych⁴²³.

Długotrwałe oddziaływanie małych dawek promieniowania na organizmy saomoosiedleńców, będące rezultatem częstego przebywania w skażonych miejscowościach, w połączeniu ze stresem psycho-emocjonalnym prowadzi do osłabienia układu immunologicznego i zaostrzenia chorób chronicznych, jednak dokładne rozgraniczenie pomiędzy wpływem promieniowania, nieodpowiednim trybem życia i psycho-emocjonalnym stresem jest niezwykle trudne. Badania prowadzone w grupie osób najbardziej uszkodzonych w katastrofie, m.in. likwidatorów, pokazały, że zwiększanie dawek promieniowania może w znacznym stopniu wpływać na kondycję zdrowotną i funkcje psychiczne ofiar. Z oddziaływaniem promieniowania jonizującego należy wiązać także zaburzenia sfery kognitywnej – pamięci, uwagi⁴²⁴. Osoby z wysokim poziomem koncentracji radionuklidów w organizmie znacznie częściej skarżyły się na złe samopoczucie. Część badaczy wysunęła hipotezę, że przekroczenie dopuszczalnej koncentracji radionuklidów (w 1991 roku Ministerstwo Ochrony Zdrowia ZSRS zaakceptowało kryterium międzynarodowe o wartości 1,32 μCi) stanowi czynnik, który znacząco wpływa na jakość samopoczucia⁴²⁵.

Psychiczne zdrowie samoosiedleńców było gorsze niż populacji całego kraju, nie tylko wskutek zaburzeń organicznych, ale również schizofrenii⁴²⁶. Śmiertelność wśród samoosiedleńców w 2000 roku w stosunku do ogólnej liczby mieszkańców Strefy Alienacji wynosiła ponad 12,8%, głównie w związku z zaawansowanym wiekiem, jednak wśród przyczyn zaobserwowano także wzrost zachorowań onkologicznych. O ile w pierwszej połowie lat 90. liczba zgonów z powodu

⁴²³ P. Sekuła, *Zona. Opowieść o radioaktywnym świecie*, Będzin 2020, s. 122.

⁴²⁴ Є. Головаха, *Сучасний стан досліджень соціальних і психологічних наслідків чорнобильської катастрофи*, [w:] *Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи. Результати соціологічних досліджень 1986-1995 рр.*, Харків 1996, s. 20, za: P. Sekuła, *Zona...*, op. cit., s. 122.

⁴²⁵ Є. Головаха, Н. Паніна, *Досвід комплексного дослідження соціального самопочуття, психологічного стану, самооцінки здоров'я та радіобіологічних показників у зоні радіаційного забруднення*, [w:] *Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи...*, op. cit., s. 29.

⁴²⁶ А.І. Нягу, К.М. Логановський, К.Л. Юр'єв та ін., *Стан здоров'я громадян...*, op. cit., s. 284.

nowotworów nie przekraczała 10%, to w drugiej połowie już ponad 20%. Według pracowników Instytutu Radiologii Klinicznej Akademii Nauk Medycznych Ukrainy (dalej – Instytut Radiologii Klinicznej) można przypuścić, że sytuacja ta została wywołana oddalonym w czasie efektem przewlekłej choroby popromiennej formującej się wśród samoosiedleńców w rezultacie oddziaływania małych dawek promieniowania przez dłuższy okres, ale przewyższających maksymalne dopuszczalne normy, a także dawek otrzymanych w 1986 roku⁴²⁷.

Zdecydowana większość samoosiedleńców (90%) w połowie lat 90. oceniła ogólny stan swojego zdrowia jako zły⁴²⁸. Respondenci skarżyli się głównie na choroby przewlekłe. Równie negatywnie oceniali jakość opieki medycznej, swój stan materialny oraz zaopatrzenie w produkty spożywcze. Od mieszkańców z innych rejonów skażonych różnili się m.in. tym, że temat Czarnobyla i jego różnorodnych skutków niezmiennie zajmował pierwsze miejsce wśród trosk i niepokojów dnia codziennego. Nawet kryzysy ekonomiczne i polityczne niepokoje, które regularnie wstrząsały państwem ukraińskim, nie mogły wyprzeć Czarnobyla z centrum uwagi odosobnionej i zamkniętej społeczności samoosiedleńców. Izolacja społeczna i informacyjna, obok wysokiego poziomu skażenia środowiska i ryzyka radiologicznego, to jedna z cech wyróżniających mieszkańców Strefy Alienacji na tle pozostałych kategorii poszkodowanych. Równie istotna jest mniejsza stabilizacja materialna i poczucie socjalnego bezpieczeństwa. Wszelako żadne obawy ani warunki życia nie były w stanie zmusić ich do opuszczenia zony – w badaniach socjologicznych 99% zadeklarowało, że nie zamierza zostawiać swoich domów⁴²⁹.

Niektóre z zaburzeń psychicznych skutkowały przypadkami samobójstw wśród samoosiedleńców. Wśród chorych zdiagnozowano przypadki depresji i schizofrenii. Drugą grupę ryzyka stanowią zachorowania nowotworowe: „Śmiertelność wśród samoosiedleńców zwią-

⁴²⁷ Nie określono stosunku zaobserwowanych efektów napromieniowania – oddalonym w czasie napromieniowaniu ludności w 1986 roku czy też w większym stopniu przewlekłej choroby popromiennej na skutek wieloletniego zamieszkiwania zony, niewątpliwie wystąpił każdy z tych czynników. А.І. Нягу, К.М. Логановський, К.Л. Юр'єв та ін., *Стан здоров'я громадян...*, op. cit., s. 279.

⁴²⁸ Ю. Саєнко, *«Самосели»*, ..., op. cit., s. 151.

⁴²⁹ Ibidem.

zana jest z podeszłym wiekiem, ale wśród przyczyn zaobserwowano także wzrost zachorowań onkologicznych. Jeszcze w połowie lat 90. liczba zgonów z powodu nowotworów nie przekraczała 10%, natomiast w drugiej połowie wzrosła o ponad 20%. Zdaniem specjalistów wielu samoosiedleńców ze względu na zaawansowany wiek zmarło, zanim nowotwory w ich organizmach zdążyły się rozwinąć⁴³⁰.

Osobną kategorię mieszkańców 30-kilometrowej strefy, a także znacznie liczniejszą, stanowią pracownicy Strefy Alienacji: CzEJ, obiektu „Ukrycie”, przedsiębiorstw podlegających MNS Ukrainy, służby ochrony oraz wykonujący inne obowiązki i zadania związane z funkcjonowaniem strefy. Wielu pracowników CzEJ było wcześniej uczestnikami likwidacji skutków katastrofy w latach 80. Po zamknięciu w grudniu 2000 roku czarnobylskiej elektrowni liczba pracowników CzEJ zmniejszyła się o ponad połowę i obecnie wynosi około 2,5 tys. osób. Na obszarze całej strefy pracuje 9-10 tys. pracowników systemem zmianowym po 15 dób (dwa tygodnie w strefie i dwa poza nią). Część pracowników administracji przebywa w Strefie Alienacji cztery dni robocze i opuszcza ją na weekendy, pozostali dojeżdżają do pracy z miejscowości znajdujących się poza strefą, głównie ze Sławutyca, który ma bardzo dobre połączenie kolejowe z CzEJ⁴³¹.

Badania przeprowadzone przez specjalistów Instytutu Radiologii Klinicznej wśród pracowników Strefy Alienacji wykazały, że stała praca i zamieszkiwanie w strefie od 1986 roku przez minimum 10 lat doprowadziło do pogorszenia stanu psychicznego 93% składu osobowego strefy. Różnorakie zaburzenia psychiczne występowały 2-3,9 razy częściej w porównaniu z osobami poszkodowanymi na skutek konfliktów wojennych lub naturalnych kataklizmów. Oznacza to, że w latach 1996-1997 za zdrowych psychicznie można było uznać tylko 7% pracowników z 10-letnim stażem pracy⁴³². Ogółem spośród wszystkich pracowników strefy w latach 1996-1997 zaburzenia na tle psychicznym zaobserwowano u 74% robotników. Praca oraz życie

⁴³⁰ P. Sekuła, *Zona...*, op. cit., s. 123.

⁴³¹ О. Гречко, *Керівник Чорнобильської зони: Говорити про можливість проживання на цій території ми не можемо*, <http://dazv.gov.ua> [9.03.2017].

⁴³² А.І. Нягу, Н.Ю. Чупровська, К.М. Логановський та ін., *Стан нервової системи, органів чуття та психічного здоров'я персоналу зони відчуження*, [w:] *Чорнобиль. Зона відчуження: збірник наукових праць*, Київ 2001, s. 222.

w warunkach istniejących na terenie Strefy Alienacji powodowały znaczne zwiększenie ryzyka schizofrenii (spośród niealkoholowych zaburzeń). Zachorowalność personelu zony w 1990 roku na schizofrenię wzrosła ponad czterokrotnie w porównaniu z zachorowalnością ludności kraju (5,4 na 10000 pracowników Strefy Alienacji oraz 1,1 na 10000 osób populacji Ukrainy). Dla okresu 1986-1997 wskaźnik ten wynosił 2,4; 1990-1997 – 3,4 (ponad trzykrotnie większe ryzyko zachorowania na schizofrenię).

Badania zrealizowane w pierwszej połowie lat 90. wśród pracowników obiektu „Ukrycie” potwierdziły występowanie u badanych całego szeregu symptomów świadczących o różnorodnych zaburzeniach sfery psychicznej i emocjonalnej. Czynnikiem związanym z uczestnictwem w likwidacji skutków katastrofy wywoływał znaczne nasilenie tychże symptomów. Główną neurologiczną patologią wśród badanych była wegetatywno-naczyniowa dystonia (nerwica wegetatywna), występowały także cerebrałowe, patologia naczyniowa centralnego układu nerwowego i inne⁴³³. Psychiczno-emocjonalne zaburzenia wśród pracowników CzEJ objawiały się ogólną astenią, obniżeniem fizycznej i umysłowej zdolności do pracy, osłabieniem pamięci i zdolności do zapamiętywania, a także depresją⁴³⁴.

W trakcie analizy medycznej przeprowadzonej osiem lat po katastrofie wśród pracowników Zjednoczenia Produkcyjnego (ZP) CzEJ cierpiących na zaburzenia psychiczne (przed katastrofą zdrowych osób) wykazano, że powstały one na skutek współdziałania czynników

⁴³³ В.Г. Бебешко, и др., *Комплексная клиническая оценка состояния здоровья сотрудников объекта «Укрытие»*, [w:] *Чернобыльская атомная электростанция, Славутич: медицинские аспекты*, под. ред. В.Г. Бебешко, А.В. Новосовского, Д.А. Базыки, Киев 1996, s. 83-84. Termin „dystonia wegetatywna” zaproponował niemiecki psychiatra Bernhard Wichmann w 1934 roku (niem. *Vegetative Dystonie*), również „nerwica wegetatywna” (niem. *Vegetative Neurose*). Obecnie osiągnięto konsensus i wegetatywno-naczyniową dystonię zalicza się do dysfunkcji somatofornicznych – zaburzenie wegetatywne pod postacią somatyczną (F45.3). Zob. К.М. Логановський, О.К. Напрєнко та ін., *Цереброваскул ярні та нейро пси хіатричні захворювання*, [w:] *Медицині наслідки аварії на Чорнобильській атомній електростанції*, за ред. О.Ф. Возіанова, В.Г. Бебешка, Д.А. Базыки, Київ 2007, s. 253.

⁴³⁴ Н.Ю. Чупровская, А.Н. Нягу, В.Г. Костюченко, К.Н. Логановский, *Оценка состояния нервной системы и психики*, [w:] *Чернобыльская атомная электростанция, Славутич...*, op. cit., s. 138.

radiacyjnych oraz psychogennych w następstwie katastrofy. Wśród różnych zaburzeń i dysfunkcji psychicznych zidentyfikowano m.in.: organiczne zaburzenia depresyjne – 4,3% pacjentów, organiczne zaburzenia lękowe – 1,2% pacjentów, organiczne zaburzenia dysocjacyjne – 1,8%. Wśród 2,5% cierpiących na organiczne zaburzenia psychiczne wykryto także organiczny zespół amnestyczny niewywołany alkoholem i innymi substancjami psychoaktywnymi. Wśród 29,1% pacjentów wystąpiły zaburzenia pod postacią somatyczną⁴³⁵. Poza organicznymi zaburzeniami psychicznymi oraz schizofrenią charakterystyczne dla psychopatologicznego profilu pracowników zony były zaburzenia psychiczne spowodowane przyjmowaniem psychoaktywnych substancji, głównie alkoholu (w Czarnobylu dominował samogon), rzadziej środków narkotycznych.

Pracownicy Instytutu Radiologii Klinicznej są przekonani, że pogorszenia psychicznego stanu zdrowia personelu Strefy Alienacji nie można wyjaśnić tylko psychogennym wpływem ekstremalnej sytuacji, ale także innymi czynnikami występującymi na terenie zony, wśród których wiodące miejsce zajmuje chroniczny wpływ promieniowania jonizującego (nawet 53-73%)⁴³⁶. W dodatku u pracowników napromieniowanych powyżej 0,25 Sv zaburzenia występowały 3,5 razy częściej niż u innych pracowników strefy.

Należy także podkreślić cały szereg nieradiacyjnych czynników negatywnie wpływających na zdrowie psychiczne personelu Strefy Alienacji, jak nadużywanie alkoholu (m.in. wiara w jego antyradiacyjne działanie oraz stosowanie alkoholu jako swoistego antystresora), społeczno-ekonomiczny kryzys w państwie, stan pacjentów przed chorobą i zmianowy tryb pracy. Zwłaszcza ten ostatni często wywiera wpływ na sposób życia i psychikę pracowników zony, którzy w mniejszym bądź większym stopniu prowadzą podwójne życie – w zonie oraz poza nią, niekiedy także z obecnością dwóch rodzin i podwójnych standardów moralnych⁴³⁷.

⁴³⁵ Ibidem, s. 140-144.

⁴³⁶ A.I. Нягу, Н.Ю. Чупровська, К.М. Логановський та ін., *Стан нервової системи, органів чуття...*, op. cit., s. 222.

⁴³⁷ Ibidem, s. 223.

4. Nowa polityka. Przeszłość i przyszłość obszarów skażonych promieniotwórczo

Ustawa „O prawnym statusie terytorium, które uległo skażeniu promieniotwórczemu w rezultacie katastrofy w Czarnobylu” z 28 lutego 1991 roku reguluje kwestie podziału terytorium Ukrainy na odpowiednie strefy, strategię ich zarządzania oraz metody ochrony mieszkańców przed skutkami dodatkowego napromieniowania wywołanego katastrofą, jak również zasady prowadzenia na tych obszarach działalności gospodarczej, naukowo-badawczej i innych.

Strefa Alienacji (Odosobnienia) od 1996 roku wraz z częścią Strefy Bezwarunkowego (Obowiązkowego) Wysiedlenia (obwodu kijowskiego w rejonie poleskim) tworzy obszar o powierzchni 2600 km² (259 837 ha), zwany Strefą Alienacji i Strefą Bezwarunkowego (Obowiązkowego) Wysiedlenia. Z tego część Strefy Bezwarunkowego Obowiązkowego Wysiedlenia przyłączonej do Strefy Alienacji wynosi 554 km². Na terytorium zamkniętej strefy znajdowało się 96 miejscowości, z tego 76 w Strefie Alienacji: 69 w obwodzie kijowskim i 7 w żytomierskim.

Strefa Alienacji zarządzana jest przez Ukraińską Agencję Państwową ds. Zarządzania Zamkniętą Strefą (APZS). APZS stanowi centralny organ władzy wykonawczej, którego działalnością kieruje Rada Ministrów Ukrainy poprzez Ministra Ekologii i Zasobów Naturalnych Ukrainy. Administracyjne centrum APZS znajduje się w Czarnobylu.

APZS organizuje i koordynuje prowadzenie wszystkich przedsięwzięć na terytorium Strefy Alienacji, w tym przetworzenia obiektu „Ukrycie” na System Ekologicznie Bezpieczny. Odpowiada za porządek i bezpieczeństwo w strefie, ochronę interesów naukowych i ekonomicznych państwa, tworzenie bezpiecznych warunków pracy i zmniejszanie stopnia napromieniowania personelu strefy. APZS kontroluje także przestrzeganie norm bezpieczeństwa radiologicznego odnośnie do postępowania z wypalonym paliwem jądrowym, odpadami promieniotwórczymi (OP) na etapie składowania bądź przechowywania oraz ponosi odpowiedzialność za pełne i obiektywne informowanie ludności na temat stanu ekologicznego strefy⁴³⁸.

⁴³⁸ Г.І. Дзяхар, *Нормативно-правове регулювання у сфері ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи*, „Правове регулювання економіки” 2010, nr 10, s. 72.

Funkcjonowanie Strefy Alienacji stanowiło jedno z najważniejszych wyzwań dla władz niepodległej Ukrainy. Jej stan radiologiczny wpływał (i w mniejszym stopniu wciąż wpływa) na bezpieczeństwo całego regionu, przede wszystkim zaś basenu rzeki Dniepr i pośrednio ponad 30 mln obywateli korzystających z tego ujęcia wody pitnej. Dlatego też prace w Strefie Alienacji zajmowały priorytetowe miejsce w całym kompleksie zadań mających na celu przewyciężenie skutków katastrofy jądrowej.

Strefę Alienacji charakteryzuje plamisty rodzaj skażenia o różnym stopniu intensywności – znaczne zagęszczenie promieniotwórczych izotopów tuż pod powierzchnią ziemi oraz wysoka koncentracja radionuklidów w powierzchniowych wodach będących potencjalnymi ogniskami skażenia spływu rzeki Dniepr. Dodatkowo na jej terenie występują duże źródła radioaktywności (szczątki czwartego reaktora zamknięte w nowym „sarkofagu”, przechowalniki wypalonego paliwa jądrowego oraz punkty tymczasowej lokalizacji OP). Zwiększaniu migracji radionuklidów sprzyjają szczególne warunki geograficzne i przyrodnicze na obszarze zony⁴³⁹.

Trzydzieści lat od wybuchu w Czarnobylskiej EJ stan radioekologiczny skażonych obszarów uległ poprawie, głównie na skutek procesów naturalnych, minimalizacji skutków katastrofy, jak i przedsięwzięć nakierowanych na ograniczenie rozprzestrzeniania radionuklidów poza granice Strefy Alienacji. Niezależnie od tego zjawiska socjalno-ekonomiczny stan promieniotwórczo skażonych terenów w wielu rejonach pozostaje skrajnie trudny. Różnorakie programy likwidacji skutków katastrofy finansowane z budżetu państwa nigdy nie zostały zrealizowane w całości z powodu niewystarczających środków pieniężnych⁴⁴⁰.

Należy podkreślić, że przyrodniczo-geograficzna specyfika Polesia wybitnie nie sprzyja rozwiązywaniu problemów przy minimalizacji skutków katastrofy w Czarnobylu. Zarówno rodzaj gleb, system wód oraz szata roślinna na Polesiu znacznie bardziej niż w pozostałych regionach Ukrainy sprzyjają szybkiemu rozprzestrzenianiu się radionuklidów w środowisku naturalnym i stanowią zagrożenie dla człowieka.

⁴³⁹ *Про Загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006-2010 роки*, Закон України від 14.03.2006, N 3522-IV. ВРР України, 2006, N 34, ст. 290.

⁴⁴⁰ Ibidem.

Na Nizinie Poleskiej przeważają obszary zabagnione, łąki i tereny leśne, sporo jest także jezior oraz torfowisk (torf stanowi ważne bogactwo naturalne Polesia)⁴⁴¹. Grunty na Polesiu (torfowe lub bielcowe) dzięki swym właściwościom sprzyjają ogólnej biodostępności cezu-137, jego szybszej resorpcji, a tym samym nawet obszary o stosunkowo umiarkowanym skażeniu tym izotopem mogą stanowić zagrożenie dla prawidłowego funkcjonowania mieszkańców⁴⁴².

Samo Polesie to największy na Ukrainie naturalny zbiornik wody słodkiej z licznymi jeziorami oraz obszar o silnie rozwiniętej i rozgałęzionej sieci rzecznej sprzyjającej migracji radionuklidów⁴⁴³. Nad Dnieprem obok Kijowa położone są dziesiątki najważniejszych ośrodków przemysłowych i miejskich Ukrainy, jak Zaporozże, Chersoń, Krzemieńczuk, Czerkasy. Woda z Dniepru dostarczana jest m.in. do Charkowa i Krzywego Rogu⁴⁴⁴. Skażenie największej ukraińskiej rzeki może wpływać na zawartość radionuklidów w produktach rolnych pochodzących z pól posiadających system nawadniania połączony z Dnieprem. Nie mniej niebezpieczną sytuację dla zdrowia ludności stwarza spożywanie wody pitnej w przypadku, gdy radionuklidy docierają na głębokość wód zalegających pod powierzchnią ziemi.

W centralnych i południowych częściach Kijowszczyzny i Żytomierszczyzny dominują czarnoziemy ze znacznie mniejszym współczynnikiem przenikania promieniotwórczego cezu do roślin. Z punktu widzenia radiologicznych wskaźników najbardziej niebezpieczne obszary stref skażonych to lasy, łąki i pastwiska, które wykazują znaczny współczynnik przenikania radionuklidów z gruntu do roślinności. Obecnie ponad 60% obszaru Strefy Alienacji i Strefy Bezwarunkowego (Obowiązkowego) Wysiedlenia zajmują lasy. Las w znacznym stopniu sprzyja stabilizacji radiologicznej na skażonych obszarach. Akumuluje promieniotwórcze aerozole i pyły oraz zapobiega przenoszeniu radionuklidów przez wiatr lub wodę podczas wiosennych roztopów (przy czym gęstość skażenia

⁴⁴¹ F. Zastawnyj, W. Kusiński, *Ukraina: Przyroda. Ludność. Gospodarka*, Warszawa 2003, s. 82-84.

⁴⁴² *Радіологічний стан території, віднесених до зон радіоактивного забруднення (у розрізі районів)*, Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, ред. В.І. Холоша, Київ 2008, s. 13.

⁴⁴³ F. Zastawnyj, W. Kusiński, *Ukraina...*, op. cit., s. 86.

⁴⁴⁴ *Ibidem*, s. 77.

na skraju lasu bywa wielokrotnie większa niż w głębi). W skażonym lesie w miarę upływu czasu postępują procesy horyzontalnej i wertykalnej migracji radionuklidów. O ile w początkowej fazie substancje promieniotwórcze mogą przeniknąć do roślin i owoców drogą dolistną, to w późniejszym okresie proces skażenia flory odbywa się z gleby poprzez korzenie. Już po roku od zanieczyszczenia lasu liściastego substancjami promieniotwórczymi znacznie wzrasta gęstość skażenia ściółki leśnej. Mocnym akumulatorem radioaktywnych substancji w leśnych biogeocenozach są mchy i porosty. Najszybciej z gleby do roślin drzewiastych przenika promieniotwórczy izotop stront-90, ale z kolei cez-137 jest słabiej wiązany w pozbawionych minerałów poleskich glebach. Z kolei transuranowce posiadają znacznie mniejszą ruchliwość podczas przenikania z gleb do roślinności. Poprzez system korzeni radionuklidy zostają wchłonięte przez grzyby, owoce leśne, rośliny lecznicze i pastewne. Do znacznego wzrostu poziomu promieniotwórczości powietrza może dojść w czasie pożarów lasów, burz pyłowych i innych anomalii atmosferycznych na terenach z wysokim poziomem skażenia⁴⁴⁵.

Granice Strefy Alienacji nie stanowią stuprocentowo pewnego zabezpieczenia przed rozprzestrzenianiem pierwiastków promieniotwórczych na pozostałe obszary. Sytuacja radiologiczna na Ukrainie w bardzo dużym stopniu zależy od stopnia skażenia radionuklidami trzeciej co do wielkości rzeki Europy – Dniepru, który pozostaje najważniejszym, a w niektórych regionach jedynym źródłem wody pitnej. Podstawowe źródło skażenia wód w Dnieprze to teren zalewowy rzeki Prypeć w strefie czarnobylskiej, gdzie podczas ekstremalnych scenariuszy pogodowych i hydrologicznych odbywa się powierzchniowe wypłukiwanie radionuklidów oraz koncentracja cezu-137, strontu-90, plutonu i innych izotopów. Pod wpływem czynników migracyjnych radionuklidy przenikają do Dniepru, o czym już w latach 90. alarmowała Akademia Nauk Ukrainy⁴⁴⁶. Tylko ze Strefy Alienacji do Zbiornika Kijowskiego przedostawało się od 10 do 50% cezu-137 oraz 30-70% strontu-90.

⁴⁴⁵ *Экологические, медико-биологические и социально-экономические последствия катастрофы на ЧАЭС в Беларуси*, pod. red. Е.Ф. Конопки, И.В. Ролевича, Минск 1996, s. 21.

⁴⁴⁶ В. Холоша, *Чітко визначені пріоритети – ще один крок до розв'язання глобальних проблем*, „Вісник Чорнобілля” 2009, nr 16-17 (1579-1580), s. 7.

Pozostałe radionuklidy przenikały z drenażu poza Strefą Alienacji⁴⁴⁷. To także efekt niedostatecznego zabezpieczenia brzegów największego dopływu Dniepru, czyli rzeki Prypeć przepływającej przez zamkniętą zonę, a także nielicznych powodzi i znacznie częstszych okresowych podtopień. Każda powódź w Strefie Alienacji prowadzi do większej koncentracji radionuklidów w wodach Prypeci, co dzieje się zazwyczaj na wiosnę, czasem latem (tak było np. w 1993, 1998 roku). Jednak najwyższa koncentracja strontu-90 miała miejsce podczas zimowych podtopień wywołanych zatorami kry lodowej w głównym nurcie rzeki Prypeć (w 1991, 1994 roku)⁴⁴⁸. Ponadto na terytorium Strefy Alienacji i okolicy doszło do podniesienia poziomu wód przypowierzchniowych i podtopienia składowisk OP. W rezultacie skażeniu ulegają zarówno same wody przypowierzchniowe, jak i podziemne. I tak, skażenie rzeki Prypeć w prawie 50% odbywa się poprzez skażenie wód zaskórnych⁴⁴⁹.

Szansa na rozwiązanie problemu pojawiła się, gdy w 1993 roku specjaliści z Głównego Ukraińskiego Projektowo-Poszukiwawczego i Naukowo-Badawczego Instytutu Melioracji i Budownictwa Wodnego oraz Ukraińskiego Naukowo-Badawczego Instytutu Hydrometeorologii wraz z naukowcami z Narodowej Akademii Nauk Ukrainy (NAN Ukrainy) opracowali techniczno-ekonomiczny plan przedsięwzięć w Strefie Alienacji, mający na celu ochronę cieków wodnych, a zwłaszcza zapobieżenie przedostawaniu się radionuklidów do Prypeci i Dniepru. Na lewym brzegu Prypeci wybudowano ochronną tamę ze specjalnym systemem kontroli wód powierzchniowych i podziemnych, co pozwoliło zmniejszyć znacząco kolektywną dawkę otrzymywaną przez ludność w ciągu całego życia (70 lat) na 500-600 osobo-Sv⁴⁵⁰. Pomimo tych przedsięwzięć przewodniczący obwodowej rady w Kijowie A. Zasucha w 1997 roku alarmował ministra ds. Sytuacji Nadzwyczajnych oraz Ochrony Ludności przed Następstwami Katastrofy Czarnobylskiej Wasyla Durdynca, że udział Strefy Alienacji w ogólnym wkładzie

⁴⁴⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України у Києві (ЦДАВО), ф. 2, оп. 15, спр. 8740, арк. 66-95.

⁴⁴⁸ Ibidem, оп. 15, спр. 8740, арк. 66-95.

⁴⁴⁹ Н.П. Барановська, *Життєвий простір України: Чорнобильська складова*, [w:] *Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри, 1991-2010 роки: збірник наукових статей*, авт. кол.: Г.В. Касьянов, Н.П. Барановська, С.С. Падалка та ін., Київ 2012, s. 96.

⁴⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 8740, арк. 66-95.

strontu-90 w skażeniu Dniepru niezmiennie się zwiększa, a podczas powodzi w związku ze słabymi zabezpieczeniami może osiągnąć wielkości krytyczne. Zaproponowano wówczas budowę pięciokilometrowej tamy, która odgrodziłaby prawą stronę zalewową Prypeci, gdzie gęstość skażenia strontem-90 wynosiła od 50 do 5000 Ci/km². Projekt został jednak wstrzymany przez władze na poziomie ministerialnym z powodu niedostatecznych funduszy (całkowity koszt obliczono na 150 tys. hrywien)⁴⁵¹.

Podstawowe radionuklidy, którymi obecnie jest skażona Strefa Alienacji, to cez-137, stront-90 oraz transuranowe pierwiastki emitujące promieniowanie alfa. Cez-137 (z wyjątkiem pierwszych trzech lat od wybuchu) do dzisiaj warunkuje 90% zewnętrznego napromieniowania personelu, który pracuje w Strefie Alienacji, oraz stałych mieszkańców zony. Obszar z gęstością skażenia cezem-137 ponad 15 Ci/km² i promieniotwórczym strontem ponad 3 Ci/km² oraz izotopami plutonu 0,1 Ci/km² wynosi w przybliżeniu 1800 km². Tymczasem obszar Ukrainy o powierzchni 4200 km² został skażony transuranowcami: plutonem 238, 239, 240, 241 o gęstości 0,01 Ci/km², z tego ponad 1000 km² 0,1 Ci/km². Rozmieszczenie skupisk cezu i plutonu zdecydowanie się od siebie różni, ponieważ większość ziem skażonych izotopami plutonu należy do Strefy Alienacji, a zwłaszcza 10-kilometrowej strefy wokół elektrowni⁴⁵².

Podstawowa ilość substancji promieniotwórczych – odpady oraz radioaktywna masa zawierająca paliwo jądrowe – znajduje się wewnątrz czarnobylskiego sarkofagu zabezpieczającego resztki zniszczonego reaktora. To ok. 200 ton paliwa jądrowego zmieszanego z innymi materiałami i występującego w różnych formach. Ogólna aktywność długożyciowych radionuklidów wynosi 740x10¹⁵ bekereli. Jeszcze w 1987 roku na terytorium Strefy Alienacji utworzono także liczne miejsca przechowywania OP. Aktywność promieniotwórczych odpadów skoncentrowanych w miejscach ich stałego i tymczasowego przechowywania wynosi ponad 8x10¹⁵ bekereli.

Począwszy od lat 90., na Ukrainie rozgorzała dyskusja na temat przyszłości poszczególnych stref skażonych, która dekadę później znacznie przybrała na sile. Pomimo przyjęcia Ustawy o skażonym terytorium

⁴⁵¹ Ibidem, op. 15, спр. 6098, арк. 263-265.

⁴⁵² *Радіологічний стан територій...*, op. cit., s. 13.

już w kwietniu 1991 roku Jurij Samojlenko, generalny dyrektor ZP „Specatom”, przeznaczonego do zwalczania skutków awarii w strefie CzEJ⁴⁵³ i podlegającego bezpośrednio Ministerstwu Energii i Przemysłu Atomowego ZSRS (Minatomenergoprom⁴⁵⁴), starał się przekonać ukraińskie władze, że przymusowe wysiedlenia doprowadzą do utraty zdrowia (głównie psychicznego) relokowanej ludności. Za najlepsze rozwiązanie uważał pozostawienie mieszkańców na skażonych obszarach, jednak pod warunkiem, że będą oni regularnie zaopatrywani w czystą żywność, wodę pitną, paliwo i inne produkty. Samojlenko przedstawił także rezultaty badań przeprowadzonych przez Akademię Nauk USRS wśród ludności rejonu poleskiego (obwód kijowski), według których mieszkańcy skażonych rejonów mieli skrajnie różne nastawienie odnośnie do perspektyw możliwej relokacji (wyróżniono pięć kategorii):

1. Grupa ludzi zdeterminowana, by ochronić dzieci, chce za wszelką cenę zmienić miejsce zamieszkania.
2. Grupa ludzi niezaniepokojona sytuacją radiologiczną, chce zachować *status quo*, dobra materialne, mieszkanie i status społeczny.
3. Grupa zaniepokojona sytuacją radiologiczną, nie chce wyjeżdżać, tylko polepszyć warunki mieszkaniowe, socjalne i sytuację materialną.
4. Grupa, która nie chce wyjeżdżać, ale poprawić sytuację radiologiczną, obniżyć poziom promieniowania.
5. Grupa, która nie określiła swojego stosunku do sytuacji.

Niestety, nie przedstawiono proporcji procentowych pomiędzy poszczególnymi grupami⁴⁵⁵. Znacznie więcej wiedzy na ten temat do-

⁴⁵³ „Specatom” (1988-1991) powstał w miejsce założonego w 1988 roku w celu zwalczania skutków katastrofy SP „Kompleks” (będącego częścią ZP „Kombinat”).

⁴⁵⁴ W 1989 roku ponownie zreorganizowano struktury sowieckiego przemysłu jądrowego, w lipcu decyzją Rady Ministrów ZSRS połączono Ministerstwo Energetyki Atomowej (Minatomenergo) i Minsredmaszu (zwłaszcza wydziałów zajmujących się postępowaniem z paliwem jądrowym) w jedno Minatomenergoprom. Zob. C.K. Dodd, *Industrial Decision Making and High-risk Technology: Siting Nuclear Power Facilities in the USSR*, London 1994, s. 104-107.

⁴⁵⁵ Ponieważ propozycja dyrektora „Specatomu” była niezgodna z ustawą o skażonych obszarach Ukrainy (dane pomiarów radiometrycznych i gęstości skażenia gleb kwalifikowały ludność do wysiedleń), Derżkomeczornobyl USRS stanowczo

starczyły badania zrealizowane na początku lat 90. w ramach projektu „Dozymetr” (już w niepodległej Ukrainie) przez specjalistów z Instytutu Socjologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy oraz naukowców ze Szwajcarii. Wyniki ankiety przeprowadzonej wśród mieszkańców terenów skażonych pokazały, że przesiedlenia zostały uznane za sprawę najwyższej wagi przez 37,8% respondentów. Z kolei 21,9% ankietowanych za najważniejsze uznało zaopatrzenie mieszkańców w nieskażone produkty. Na polepszenie opieki lekarskiej wskazało 9,7%, dostawy opału i gazyfikację – 5,6%, zniwelowanie napięcia psychicznego – 4,9%, dezaktywację miejscowości – 4,0%, zamknięcie CzEJ – 2,2%, inne odpowiedzi – 12,4%. Natomiast 6,3% ankietowanych odpowiedziało: „nie ma problemów”⁴⁵⁶. Zaskakująco nisko oceniono potrzebę dezaktywacji, być może wynikało to z przekonania mieszkańców o braku efektywności tego typu przedsięwzięć wobec równoległej niekompetencji państwa w innych obszarach pomocy dla poszkodowanych.

Wiele kontrowersji wywołała sama klasyfikacja ukraińskich miejscowości do poszczególnych stref promieniotwórczego skażenia. W lipcu 1991 roku W. Moskalenko, sekretarz Rady Komisarzy Ludowych KPU (Sownarkom KPU), w Korosteniu w liście do pierwszego sekretarza KC KPU Stanisława Hurenki stwierdził, że jest przeciwko zaklasyfikowaniu miasta do czwartej strefy (Zwiększonej Kontroli Radioekologicznej) i on oraz mieszkańcy żądają przypisania do drugiej (Bezwarunkowego Wysiedlenia). Zagroził przy tym Hurencie strajkiem ludności oraz przyjazdem setek ludzi do Kijowa wraz z dziećmi⁴⁵⁷. Również mieszkańcy pozostałych rejonów oraz lokalne organy oskarżały władze republiki o niewłaściwe przyporządkowanie ich miejscowości, co ich zdaniem miało na celu cięcie kosztów poprzez pozbawienie obywateli ulg i kompensacji. W odpowiedzi Rada Ministrów USRS 23 lipca 1991 roku uchwałą nr 106 postanowiła, że decyzje zatwierdzające wcześniejsze wypłaty dla ludności pozostaną w sile,

odrzućlił prorozucję Samojlenki. Центральний державний архів громадських об'єднань України у Києві (ЦДАГО), ф. 1, оп. 32, спр. 2943, арк. 28.

⁴⁵⁶ Є. Головаха, Н. Паніна, *Досвід комплексного дослідження соціального самопочуття, психологічного стану, самооцінки здоров'я та радіобіологічних показників у зоні радіаційного забруднення*, [w:] *Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи. Результати соціологічних досліджень 1986-1995 рр.*, Харків 1996, s. 35.

⁴⁵⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2943, арк. 120-129, 132.

nawet gdy nowa klasyfikacja radiologiczna miejscowości nie dawała prawa do ich otrzymywania⁴⁵⁸.

Część ukraińskich polityków od początku optowała za ograniczeniem powierzchni stref skażenia, uważając, że stan radiologiczny obszarów dotkniętych opadem promieniotwórczym na tyle się poprawił, iż szereg wsi i miasteczek wymaga zmiany statusu bądź ich całkowitego wykreślenia z listy miejscowości skażonych, tym bardziej że po upływie ponad 30 lat od wybuchu w Czarnobylu nastąpił okres połowicznego rozpadu cezu-137 oraz strontu-90, a także naturalne procesy rehabilitacyjne. Jednakże druga grupa polityków i badaczy kategorycznie się temu sprzeciwiała, wskazując na fatalne konsekwencje katastrofy dla zdrowia obywateli zamieszkujących skażone obszary.

Nie bez znaczenia w tym konflikcie naukowców i polityków pozostaje fakt, że zgodnie z obowiązującym prawodawstwem Ukrainy prowadzenie działalności gospodarczej (z nielicznymi wyjątkami) na terenach uznanych za skażone jest zabronione. Aby zajmować się jakąkolwiek produkcją, potrzeba specjalnego zezwolenia ministra ds. Sytuacji Nadzwyczajnych Ukrainy. Z tych powodów część polityków domagała się zmiany granic stref, upatrując szansy dla gospodarczego odrodzenia regionu oraz podniesienia jakości życia jego mieszkańców, natomiast inni widzieli w tym jedynie próbę wzbogacenia się zawsze potężnych na Ukrainie grup interesów kosztem zdrowia współobywateli i domagali się utrzymania zasad podziału skażonych ziem przyjętych uchwałą z 28 lutego 1991 roku. Jak pisze jeden z autorów czarnobylskiego prawodawstwa prawa i jednocześnie wieloletni przewodniczący organizacji „Związku Czarnobyl” Wołodmyr Szowkoszytny – była to praktyczna realizacja „priorytetu ekologii nad ekonomią”⁴⁵⁹.

Najwięcej kontrowersji wzbudzała czwarta strefa (Zwiększonej Kontroli Radioekologicznej), która zajmowała połowę skażonego obszaru. Zamieszkiwała ją większość osób poszkodowanych uprawnionych do pobierania z tego tytułu niewielkich wypłat i świadczeń socjalnych. Przeciwnicy czwartej strefy podkreślali, że stała ona w sprzeczności z ukraińskimi normami bezpieczeństwa, przy jej ustalaniu przyjęto bowiem, iż szacowany efektywny równoważnik dawki napromie-

⁴⁵⁸ Ibidem.

⁴⁵⁹ В. Шовкошитний, Ю. Косін, *Я бачив*, Київ 2016, s. 203.

niowania człowieka przekracza 0,5 mSv na rok ponad dawkę, którą otrzymywał rocznie do momentu wybuchu w Czarnobylu. Tymczasem roczny dopuszczalny efektywny równoważnik dawki promieniowania jonizującego dla przeciętnego mieszkańca Ukrainy (uznanej za szkodliwy dla zdrowia) powstałej od sztucznych źródeł wynosi 1 mSv. Wynikało z tego, że na części obszaru państwa zastosowano standardy znacznie zawyżone zarówno w stosunku do norm ogólnokrajowych, jak i europejskich.

Znany z kontrowersyjnych poglądów polityk Jurij Sołomatin, niegdyś członek Komunistycznej Partii Ukrainy i pracownik Minczornobyla Ukrainy (1991-1998), przekonywał, że na początku lat 90. ukraińscy politycy i uczeni włączyli do spisu skażonych miejscowości te obszary Ukrainy, które nigdy nie powinny się w nim znaleźć. Według polityka było to działanie celowe, ukierunkowane na to, aby poderwać gospodarczo i tak już osłabiony ZSRS. Po rozpadzie Związku Sowieckiego trudno było się już z tych decyzji wycofać⁴⁶⁰. Przez 20 lat Sołomatin nawoływał, aby rangę stref obniżyć o jeden poziom, a czwartą strefę zlikwidować w całości⁴⁶¹. Z kolei Hennadij Rudenko – przewodniczący Komitetu Rady Najwyższej Ukrainy ds. Polityki Ekologicznej, Zarządzania Środowiskowego i Likwidacji Skutków Katastrofy Czarnobylskiej – przekonywał, że niezależna Ukraina podeszła do ustawodawstwa czarnobylskiego z „radzieckim rozmachem” bez uwzględnienia rzeczywistych zasobów. Ustawy uchwalone w 1991 roku określił przestępczym populizmem i przerostem ambicji polityków ukraińskich⁴⁶².

Czy zatem oznaczało to, że czarnobylskie prawodawstwo w odniesieniu do obszaru ziem skażonych opracowane zostało, jak twierdzili niektórzy politycy i naukowcy, „na wyrost”? obrońcy prawa podkreślali raczej kontekst jego powstania związany z ogromem wielowymiarowych konsekwencji katastrofy, a także doświadczeniami okresu sowieckiego (ukrywanie informacji, propagandowe próby umniejszania skutków katastrofy), które wymagały podjęcia nadzwyczajnych środ-

⁴⁶⁰ О. Гусев, *Розмикаючи кайдани Чорнобиля*, Київ 2008, s. 158.

⁴⁶¹ Ю. Соломатин, *Чернобыль – 95: катастрофа сознания?*, „Вестник Чернобыля” 1995, nr 29, s. 4.

⁴⁶² *18 річниця чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє. Матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 21 квітня 2004 року*, упоряд. М.М. Борисюк та ін., Київ 2004, s. 153-155.

ków celem ochrony poszkodowanej lub zagrożonej ludności Ukrainy. Komunistyczne władze przez lata fałszowały rzeczywisty stan radiologiczny poszkodowanych rejonów, a ich mieszkańcy otrzymali w pierwszym roku katastrofy dawki napromieniowania od nieuwzględnianych wówczas izotopów pierwiastków promieniotwórczych, czego konsekwencje łączą się ze skutkami napromieniowania od cezu i strontu⁴⁶³. Dotyczyło to także obywateli zamieszkujących Strefę Zwiększonej Kontroli Radioekologicznej. Jednocześnie w celu poprawy bezpieczeństwa wprowadzono pewne ograniczenia w działalności gospodarczej i przedsiębiorczości na terenie czwartej strefy. Konieczne było zatem wynagrodzenie tych ograniczeń poprzez ustanowienie odpowiednich ulg i rekompensat. Tak więc ich sens zasadzał się nie na przekroczonych dawkach promieniowania, lecz na zadośćuczynieniu za naruszenie tradycyjnego sposobu życia oraz obniżenie jego poziomu w permanentnie niedoinwestowanych i zapóźnionych gospodarczo rejonach kraju⁴⁶⁴.

Z całą pewnością opozycji ukraińskiej nie martwił fakt, że przeżywający głęboki kryzys ZSRS zostanie obciążony tak wielkimi zobowiązaniami. Doskonale zdawano sobie sprawę, iż realizacja prawa wymusi konieczność ponoszenia olbrzymich ciężarów finansowych⁴⁶⁵. O konsekwencjach ekonomicznych nikt wówczas jednak nie myślał, o ile rozpad ZSRS także nie wydawał się prawdopodobny, przynajmniej w bliskiej perspektywie. Jednak już kilka miesięcy później Ukraina zdobyła niepodległość, a w ciągu następnych kilku miesięcy Związek Sowiecki przestał istnieć. Państwo ukraińskie zostało samo z bagażem problemów związanych z katastrofą jądrową oraz nowym prawodawstwem uchwalonym przez ukraińskich posłów.

Dążenie do zredukowania obszaru stref uznanych za skażone ponad dopuszczalne normy i zmniejszenia liczby osób poszkodowanych od początku było postrzegane przez kolejne rządy Ukrainy jako najprostszy sposób ograniczenia wydatków socjalnych w budżecie państwa.

⁴⁶³ Początkowo tylko skażenie promieniotwórczym cezem, a następnie strontem były brane pod uwagę podczas opracowywania przez sowieckich specjalistów mapy skażenia Ukraińskiej SRS.

⁴⁶⁴ В. Усатенко, *Охота за призракoм*, www.ytime.com.ua [12.04. 2016].

⁴⁶⁵ *20 років Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє: Національна доповідь України*, Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, ред. В.І. Балoга, Київ 2006, s. 183-192.

Działania takie podejmowano już w latach 90., a niewątpliwą inspirację stanowił przykład Białorusi, której władze zmagaly się z podobnymi problemami, lecz administracja prezydenta Aleksandra Łukaszenki rozwiązywała je w sposób autorytatywny. Ambasada Ukrainy w Mińsku wyczerpująco poinformowała ówczesnego prezydenta Ukrainy Leonida Kucznię, iż na Białorusi dekretem prezydenta z 1 lutego 1996 roku zlikwidowano wiele ulg dla osób poszkodowanych wskutek katastrofy czarnobylskiej. Skasowano m.in. prawo do bezpłatnej komunikacji, mieszkania i leczenia. Najważniejszym krokiem stała się jednak ustawa Rady Ministrów Białorusi z 19 lutego 1996 roku, która zatwierdzała nowy wykaz ziem ze statusem promieniotwórczo skażonych. W rezultacie administracyjnego ograniczenia terenów skażonych, które A. Łukaszenka *a priori* uznał za czyste i nadające się do normalnego użytkowania, liczba osób otrzymujących czarnobylskie ulgi znacznie się zmniejszyła. Oburzenie ludności wywołała zwłaszcza likwidacja prawa do bezpłatnego leczenia oraz darmowych posiłków dla dzieci zamieszkujących miejscowości, których status od lutego 1996 roku uległ zmianie. Dzięki takim i podobnym działaniom wydatki z budżetu Białorusi na likwidację skutków CzEJ z roku na rok ulegały systematycznemu zmniejszeniu: 1991 – 22,3%, 1992 – 19,9%, 1993 – 16,1%, 1994 – 10,1%, 1995 – 11,5%, 1996 – 10,9%, 1997 – 9,9%, 1998 – 8,9%⁴⁶⁶.

Na Ukrainie podobne próby podejmowano w połowie lat 90. w związku z 10-leciem czarnobylskiej katastrofy oraz w czerwcu 1998 roku, gdy L. Kuczma polecił przygotowanie w ciągu dwóch miesięcy projektu dla Rady Ministrów Ukrainy, przewidującego ograniczenie obszaru ziem posiadających status skażonych⁴⁶⁷. Jednakże opór ludności i lokalnych władz wobec podobnych zamiarów uniemożliwił ich realizację. Czernihowski Obwodowy Komitet Wykonawczy zdecydowanie wystąpił przeciwko planom zmniejszenia liczby miejscowości i pozbawienia ich mieszkańców ulg. Podobnie uczyniły organy samorządowe w pozostałych obwodach. Ostatecznie rząd ugiął się i realizacja wielu już przyjętych w tej sprawie uchwał została wstrzymana⁴⁶⁸.

⁴⁶⁶ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 6979, арк. 5-6.

⁴⁶⁷ Ibidem, оп. 15, спр. 6979, арк. 8.

⁴⁶⁸ Державний архів Чернігівської області (ДАЧО), ф. Р-9014, оп. 1, спр. 29, арк. 80-84.

Protesty obywateli Ukrainy wpisywały się w akcje demonstracyjne organizowane przez opozycję podczas schyłkowego okresu sowieckiego i sami mieszkańcy odbierali działania ukraińskich władz jako kontynuację nieprzyjaznej im polityki państwowej. Jeden z listów mieszkańców wsi Wedyłci (rejon czernihowski) z 1996 roku do Rady Najwyższej pokazuje nastroje ludności, ich obawy i lęk przed likwidacją granic strefy: „Nasza wieś położona jest 50 km od reaktora, skutki tej tragedii każdego roku odbijają się na zdrowiu naszych dzieci, których jest tutaj ponad 250. Jaka przyszłość ich czeka? Można powiedzieć – straszna. Oprócz medycznych wskaźników, widać przecież gołym okiem, że dzieci mają słaby apetyt, a z nosa cieknie im krew. Bardzo częste są infekcje i przeziębienia, bóle głowy, tracą przytomność na lekcjach i podczas apeli. Tarczycyca, bez wyjątków, powiększona jest u każdego dziecka. W 1995 roku zmarła 14-letnia dziewczynka na chorobę popromienną [śmierć nastąpiła w rezultacie ostrej białaczki szpikowej – P.S.]. Miejscowość jest bardzo skażona radionuklidami, ale ludność spożywa produkty własnej produkcji, ludzie gotują jedzenie w piecach, w których palą drzewem przywiezionym ze skażonego lasu. I tak piece stały się mini-reaktorami – zostało to potwierdzone przez przedstawicieli Kijowskiego Instytutu Naukowo-Badawczego. Jesteśmy bardzo zaniepokojeni tym, że Rada Ministrów chce odebrać nam czwartą strefę, w której żyjemy. Jak tak można, jesteśmy przecież ludźmi. Państwo skaziło naszą ziemię, nasze lasy, pola, ogrody. Nie jesteśmy temu winni, więc nie zostawiajcie nas samych z nieszczęściem”⁴⁶⁹. Przeprowadzone w tej wiosce kontrole wykazały, że stopień skażenia gruntów rolniczych promieniotwórczym cezem ponad 1 Ci/km² wynosił 34%, strontem-90 – 100%, w tej liczbie od 0,15 do 3,0 Ci/km² – 11,6%. Jednak nie zarejestrowano przekroczenia norm w produktach spożywczych, z wyjątkiem grzybów. Przeprowadzone w 1996 roku badanie Spektrometrem Napromieniowania Człowieka na zawartość cezu potwierdziło tylko niewielką wewnętrzną dawkę napromieniowania (podobne rezultaty przyniosły badania w wielu innych miejscowościach czwartej strefy). Wszelako śmiertelność na raka w 1995 roku była trzykrotnie wyższa w wiosce niż w rejonie i prawie trzykrotnie wyższa niż w obwodzie czernihowskim, wreszcie ponad trzykrotnie wyższa

⁴⁶⁹ Ibidem, op. 1, стр. 44, арк. 90.

niż w całym kraju. Zachorowalność na choroby układu krwionośnego była prawie o 40% wyższa niż w rejonie, śmiertelność w rezultacie chorób układu oddechowego pięciokrotnie wyższa niż w obwodzie, z powodu chorób endokrynologicznych siedmiokrotnie większa niż śmiertelność w rejonie i obwodzie. Wśród dzieci sytuacja zdrowotna również była gorsza niż w obwodzie i na Ukrainie, a zachorowalność nieprzerwanie wzrastała.

Nie tylko w wiosce Wedyłci występowała wysoka śmiertelność mieszkańców i zwiększona zachorowalność na różnego rodzaju schorzenia i nowotwory. Dla wielu miejscowości oznaczało to demograficzną katastrofę, rodziło się bowiem nawet kilkunastokrotnie mniej dzieci, niż umierało wszystkich mieszkańców. Według ekspertów przyczyną tego stanu rzeczy było znaczne napromieniowanie ludności w pierwszym okresie po wybuchu katastrofy krótko i średniożyciowymi pierwiastkami promieniotwórczymi oraz oddziaływanie na organizm strontu-90, którego detekcji na masową skalę początkowo nie prowadzono⁴⁷⁰.

Duże dawki napromieniowania zewnętrznego ludności lub drogą inhalacji w pierwszym okresie po katastrofie wynikały ze znacznego stężenia radionuklidów w powietrzu oraz wysokiej gęstości skażenia gruntu izotopami cezu, strontu, plutonu i innych pierwiastków, co wobec braku nawet podstawowych środków ochronnych stało się przyczyną późniejszego wzrostu zachorowalności. Obecnie napromieniowanie mieszkańców skażonych terenów jest w głównej mierze spowodowane spożywaniem produktów ze zwiększoną zawartością radionuklidów (około 90% ogólnej dawki) oraz w znacznie mniejszym stopniu zewnętrznym napromieniowaniem⁴⁷¹.

⁴⁷⁰ Ibidem, op. 1, стр. 44, арк. 65-66.

⁴⁷¹ *Радіологічний стан територій...*, op. cit., s. 14.

Tabela 4. Finansowanie czarnobylskich projektów w 1999 roku z budżetu Ukrainy (w mln hrywien)⁴⁷²

	Było konieczne	Wydzielono	Źródło finansowania	Różnica
Opieka socjalna	4408,0	1310,1	Budżet	3097,9
Pomoc medyczna	–	26,837	jw.	–
Przedsięwzięcia w Strefie Alienacji	149,4	129,1	jw.	20,2
Nauka i informacja	184,0	75,6	jw.	108,4
Przesiedlenia ze stref promieniotwórczo skażonych	926,5	50,9	jw.	875,6
Inwestycje budowlane	348,1	181,1	jw.	167,0
Razem	6015,9	1746,8	jw.	4269,1

Mając na uwadze praktyczną realizację Ustawy o skażonym terytorium oraz ustawy „O statusie i ochronie socjalnej obywateli poszkodowanych na skutek katastrofy w Czarnobylu”, w punkcie dotyczącym radiologicznych podstaw klasyfikacji ziem skażonych i ochrony ludności przed nadmiernym napromieniowaniem opracowano metody ustalania wielkości dawki. W tzw. Metodologii-96 określono pojęcie „dawki paszportowej”, czyli średniej, skutecznej dawki, którą mogą otrzymać mieszkańcy danej miejscowości ze wszystkich źródeł promieniowania w danym roku – stąd pojęcie „dozymetrycznej paszportyzacji miejscowości” w skażonych rejonach Ukrainy. Dane uwzględniają napromieniowanie zewnętrzne z powodu skażenia gruntu, wewnętrzne w rezultacie spożywania produktów z zawartością cezu-137 i strontu-90 oraz wewnętrzne drogą inhalacji. Podstawą przeprowadzonej paszportyzacji ziem Ukrainy stały się badania gęstości skażenia gruntu cezem-137 i strontem-90 oraz na zawartość tych radionuklidów w mleku i ziemniakach. W celu określenia napromieniowania ludności ze Strefy Bezwarunkowego i Dobrowolnego Wysiedlenia oraz kontroli zawartości radionuklidów w środowisku naturalnym pobierano i badano próbki mleka oraz ziemniaków z indywidualnych gospodarstw rolnych

⁴⁷² ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 6980, арк. 44-45. W 2000 roku na sfinansowanie czarnobylskich programów wydzielono z budżetu 1810 mln hrywien. Ibidem.

(początkowo zajmował się tym Goskomgidromet i ZP „Specatom”, a także Instytut Badań Jądrowych Akademii Nauk ZSRS). Przeprowadzono także badania gruntu, wody, masywów leśnych i osadów, aby dokładniej określić zawartość radionuklidów w środowisku⁴⁷³. Pomimo wykonania na początku lat 90. licznych analiz próbek gleby i wody nie uwzględniono jednak skażenia amerykiem i plutonem, ponieważ koszt tych prac przewyższał kilkakrotnie badanie na zawartość cezu i strontu⁴⁷⁴. Eksperti prowadzący pomiary korzystali także z bardziej bezpośredniej metody – Spektrometru Napromieniowania Człowieka, ale niewielka liczba aparatów nie pozwoliła na szerzej zakrojone badania⁴⁷⁵.

Na początku XXI wieku przy udziale pracowników Narodowej Komisji ds. Ochrony Ludności Ukrainy przed Promieniowaniem Jonizującym (dalej – Narodowa Komisja) oraz NAN Ukrainy opracowano koncepcję ustawy „O wniesieniu zmian do ustaw Ukrainy »O prawnym statusie terytorium, które uległo skażeniu promieniotwórczemu w rezultacie katastrofy w Czarnobylu« oraz »O statusie i ochronie socjalnej obywateli poszkodowanych w rezultacie katastrofy w Czarnobylu«”, tzw. Koncepcja-2002. Zakładała ona rezygnację z dotychczasowych kryteriów paszportyzacji skażonych miejscowości – według gęstości skażenia gleb radionuklidami (tym kryterium kierowano się podczas wytyczania granic czwartej strefy po 1991 roku) na rzecz kryterium dodatkowej liczby dawek promieniowania otrzymywanych przez ludność ze skażonych terenów. Ponadto Koncepcja-2002 postulowała też m.in. o zaprzestanie dalszych wysiedleń z obszarów, gdzie średnia roczna dawka promieniowania nie przewyższała 5 mSv⁴⁷⁶. Pracownicy Narodowej Komisji, a także eksperci wchodzący w skład Forum Czarnobylskiego, argumentowali, iż gęstość skażenia nie odzwierciedlała ryzyka

⁴⁷³ ДАЧО, ф. Р-9014, оп. 1, спр. 20, арк. 1-85.

⁴⁷⁴ Ibidem, оп. 1, спр. 29, арк. 47-55.

⁴⁷⁵ Л.Н. Ковган, И.А. Лихтарев, О.Н. Переводников, *Опыт общедозиметрической паспортизации территорий, подвергшихся интенсивным чернобыльским выпадениям в Украине*, Радиационная гигиена» 2009, nr 3, s. 32-37.

⁴⁷⁶ *Про затвердження Концепції проекту Закону України «Про внесення змін до Законів України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» та «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи»*, Розпорядження Кабінету Міністрів України від 25.07.2002, N 408-p. <http://zakon2.rada.gov.ua> [12.06.2017].

radiologicznego dla ludności, o ile dawki otrzymywane przez osoby zamieszkujące obszary o podobnym stopniu skażenia mogły znacznie się różnić w rezultacie złożonych procesów zachodzących w środowisku naturalnym⁴⁷⁷. Zawartość promieniotwórczego cezu (najważniejszego pierwiastka branego pod uwagę przy wytyczaniu granic stref) oraz innych radionuklidów w produktach rolnych, roślinach i owocach, a także w grzybach nie zależy tylko od gęstości skażenia gleby, ale również od wielu procesów chemicznych, fizycznych i biologicznych wpływających na dynamikę radioaktywnych izotopów w gruncie. Szczególnie istotne są chemiczne właściwości radionuklidów, typ i struktura gleb (zwłaszcza dostępność potasu, wapnia oraz minerałów ograniczających pobieranie cezu przez rośliny), warunki topograficzne, ilość substancji organicznych, agrochemikalia, zawartość wilgoci w glebie, a także rodzaje gatunków i wiek roślin. Interspecyficzne różnice w prędkości akumulacji radionuklidów z gleby do roślin poprzez system korzeniowy mogą być nawet kilkudziesięciokrotne. Z kolei przenikanie cezu do roślin można osłabić odpowiednim prowadzeniem działalności rolniczej. W rezultacie tych złożonych zależności na ziemiach o obiektywnie małej gęstości skażenia zawartość cezu w roślinach i grzybach pozostaje wysoka, i odwrotnie – rośliny na terenach ze znaczną gęstością skażenia zawierają niekiedy tylko niewielką ilość cezu, a także promieniotwórczego strontu⁴⁷⁸. Obecnie, jak podkreślają eksperci, niebezpieczeństwo dla człowieka jest warunkowane nie tyle gęstością skażenia, co szybkością przenikania radionuklidów w obieg gleba – rośliny – zwierzęta – produkty roślinne i zwierzęce. Szczególnie na wsiach z wysokim współczynnikiem wchłaniania radionuklidów przez rośliny zaobserwowano napromieniowanie ludności ponad dopuszczalne normy⁴⁷⁹. W związku ze spożywaniem skażonych produktów przez mieszkańców ukraińskiego Polesia ponad 90% ich dodatkowego napromieniowania odbywa się

⁴⁷⁷ *Двадцять п'ять років Чорнобильської катастрофи. Безпека майбутнього. Національна доповідь України, Міністерство надзвичайних ситуацій України, ред. В.І. Балага, Київ 2011, s. 272.*

⁴⁷⁸ *Environmental Consequences of the Chernobyl Accident and Their Remediation: Twenty Years of Experience, Report of the UN Chernobyl Forum, Expert Group "Environment" (EGE), Vienna 2005, s. 54.*

⁴⁷⁹ Л.В. Калининко, Л.В. Перепелятникова, *Обоснование необходимости пересмотра перечня населенных пунктов отнесенных к зонам радиоактивного загрязнения ЧАЭС, „Безопасность и техника пожарннца” 2014, nr 1, s. 22-27.*

drogą wewnętrzną⁴⁸⁰. Jednak wzrost ryzyka napromieniowania ludności zamieszkującej tereny skażone, odbywającego się poprzez spożywanie produktów roślinnych oraz mięsa zwierząt, nie jest w głównej mierze warunkowany gęstością skażenia tych obszarów (jak podczas napromieniowania zewnętrznego, które odgrywało istotną rolę bezpośrednio po katastrofie). Przykładowo, gęstość skażenia obwodu rówieńskiego jest dziesięciokrotnie mniejsza niż niektórych obszarów w obwodzie czerkaskim, ale dawka napromieniowania wewnętrznego z żywności – dziesięciokrotnie większa⁴⁸¹. Należy dodać, iż podczas wytyczania granic czarnobylskich stref wiele ziem wyłączono z eksploatacji nie ze względu na poziom skażenia (gęstość) radionuklidami, ale ze względu na ekonomiczną niecelowość wykorzystania poszczególnych terytoriów, rozmieszczonych w otoczeniu radiologicznie skażonych i niebezpiecznych ziem, a także oddalonych od podstawowego gospodarstwa. Ten sposób postępowania dotyczył również poszczególnych obszarów wchodzących w skład 30-kilometrowej Strefy Alienacji⁴⁸².

Z całą pewnością po upływie ponad trzech dekad od wybuchu katastrofy sytuacja radiologiczna uległa poprawie na skutek naturalnych procesów samooczyszczania: rozpadu promieniotwórczych izotopów, zagłębiania w gruncie, wchłonięcia przez obiekty flory, a także przedsięwzięć podejmowanych przez człowieka. Wraz z upływem czasu radionuklidy pograżone w glebie zmieniły swoje formy fizykochemiczne, stając się trudniej dostępnymi dla roślin, co określane bywa procesem „starzenia się”⁴⁸³. Tak więc ryzyko napromieniowania ludności zamieszkującej skażone obszary również się zmniejszyło, natomiast kwestią sporną w środowisku różnych grup ekspertów i naukowców pozostaje, w jakim stopniu się to stało. Różne radionuklidy skoncentrowane w górnych, organicznych warstwach gruntu

⁴⁸⁰ *Про Загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006-2010...*, op. cit., st. 290.

⁴⁸¹ *Загальнодозиметрична паспортизація та результати ЛВЛ-моніторингу в населених пунктах України, які зазнали радіоактивного забруднення після Чорнобильської катастрофи*, www.mns.gov.ua [11.03.2017].

⁴⁸² А.С. Малиновський, М.І. Дідух, Л.Д. Романчук та ін., *Радіоекологічна оцінка території зони безумовного (обов'язкового) відселення Житомирської області (20 років після аварії на ЧАЕС)*, Житомир 2006, s. 13-17.

⁴⁸³ *Экологические, медико-биологические и социально-экономические последствия катастрофы на ЧАЭС в Беларуси*, под. ред. Е.Ф. Конопки, И.В. Ролевича, Минск 1996, s. 56.

stanowią i będą jeszcze długo stanowić źródło promieniotwórczego skażenia środowiska naturalnego, jednak w różnym stopniu. Część z nich to izotopy o bardzo długim okresie półrozpadu (różne izotopy plutonu), znacznie opóźniające procesy oczyszczania⁴⁸⁴.

Począwszy od 1991 roku, na obszarach skażonych prowadzono pomiary kontrolno-dozymetryczne (dozymetryczna paszportyzacja miejscowości). Z powodu braku środków finansowych nie robiono tego regularnie, tj. corocznie (np. w latach 2009-2010), a także nie we wszystkich miejscowościach zawartych w granicach czarnobylskich stref. W 2008 roku Wołodimir Szandra, minister Ukrainy ds. Sytuacji Nadzwyczajnych, ogłosił, iż przeprowadzono paszportyzację w 2130 miejscowościach (na 2293 posiadające status skażonych) w 12 obwodach kraju. Ich rezultaty świadczyły o tym, iż 332 miejscowości mogły zostać całkowicie wyłączone z obszaru stref skażonych, a 431 miejscowości przekwalifikowanych z jednej strefy do drugiej⁴⁸⁵. W raporcie opublikowanym w 2008 roku przez MNS Ukrainy prognozowano, iż stan radiologiczny poprawił się na tyle, że ryzyko napromieniowania ludności (zewnętrznego i wewnętrznego) zmniejszyło się nawet od dwóch do czterech razy, a przy uwzględnieniu rezultatów pomiarów dozymetrycznych okazało się, że ponad 1500 miejscowości można uznać za czyste. Tym samym z liczby 2,15 mln obywateli zamieszkujących wówczas ziemie oficjalnie uznane za ponadnormatywnie zabrudzone opadem promieniotwórczym „tylko” 320 tys. osób w 278 miejscowościach rzeczywiście zasługiwało na miano rezydentów skażonych obszarów⁴⁸⁶. Rezultaty analizy krowiego mleka w miejscowościach należących do czarnobylskich stref z 2004 roku wykazały z kolei, iż w 363 miejscowościach przekroczone zostały państwowe normy sanitarne na zawartość cezu-137. Maksymalne poziomy skażenia produktów spożywczych, które warunkują największą dawkę dodatkowego napromieniowania (mleko i mięso wołowe oraz gęsi), przewyższają

⁴⁸⁴ З.Н. Маркина, *Принципы лесовосстановления на основе анализа радиоэкологического состояния почвенно-растительного покрова Брянской области*, Брянск 2011, s. 13.

⁴⁸⁵ З виступу В.М. Шандри на парламентських слуханнях 8 квітня 2009 р., *Сучасний стан та актуальні завдання подолання наслідків Чорнобильської катастрофи*. <http://static.rada.gov.ua> [17.03.2015].

⁴⁸⁶ *Двадцять п'ять років Чорнобильської катастрофи. Безпека майбутнього...*, оп. cit., s. 272.

w wielu miejscowościach wskaźniki państwowych norm sanitarnych dwu- i trzykrotnie, a nawet więcej⁴⁸⁷.

Według danych dozymetrycznej paszportyzacji przeprowadzonej w latach 2000-2011 na 339 zbadanych miejscowości posiadających status skażonych rzeczywiście kwalifikowało się 183, z tego zdecydowana większość do Strefy Zwiększonej Kontroli Radioekologicznej – 138 miejscowości oraz 45 miejscowości do Strefy Gwarantowanego (Dobrowolnego) Wysiedlenia. Rezultaty paszportyzacji z 2011 roku dokonanej pod egidą MNS Ukrainy potwierdziły, iż w 100 miejscowościach na Ukrainie dawki napromieniowania ludności przekraczały dopuszczalne normy. Dotyczyło to zwłaszcza szeregu miejscowości w obwodzie rówieńskim, gdzie dawki wewnętrznego napromieniowania dzieci utrzymywały się na poziomie z 1987 roku⁴⁸⁸. Mimo to sytuacja radiologiczna w ciągu ostatnich ponad 30 lat w obwodzie rówieńskim polepszyła się zarówno dzięki naturalnym procesom, jak i działalności człowieka. Radiologiczne rezultaty badań użytków rolnych z pierwszej dekady XX wieku nie wykazały przekroczenia gęstości skażenia gruntów ponad 1 Ci/km², zatem w 2013 roku przeprowadzono dodatkowe badania tylko w rejonach dubieńskim i młynowskim. W rejonie dubieńskim zarejestrowano gęstość skażenia strontem powyżej dopuszczalnych norm. Badania dotyczyły obszarów innych niż użytki rolne, a zatem nie uwzględniały m.in. terenów leśnych i nieużytków.

Wprawdzie obwód kijowski i żytomierski zostały skażone o wiele bardziej niż obwód rówieński, ale to właśnie na Równieńszczyźnie dawki promieniowania otrzymywane przez lokalnych mieszkańców należą do największych, co ma bezpośredni związek z wysokim współczynnikiem przechodzenia cezu-137 z torfowych gruntów do produkcji rolniczej. W pierwszym roku po katastrofie, gdy przeważało skażenie roślinności i gleb aerozolami, udział dawek zewnętrznego i wewnętrznego napromieniowania w ogólnej dawce napromieniowania ludności był jednakowy w różnych obwodach z podobnym poziomem skażenia, ale różnymi rodzajami gleb. Niemniej już w drugim roku udział dawki wewnętrznego napromieniowania na organicznych ziemiach torfowych był dziesięciokrotnie większy niż na mineralnych czarnoziemach (głównym sposobem migracji radionuklidów do roślin jest

⁴⁸⁷ *Про Загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006-2010...*, op. cit., str. 290.

⁴⁸⁸ *Двадцять п'ять років Чорнобильської катастрофи. Безпека майбутнього...*, op. cit., s. 275.

system korzeniowy)⁴⁸⁹. Nawet tam, gdzie gęstość skażenia kształtowała się poniżej ustawowych norm, zaobserwowano kilkukrotne (a w skrajnych przypadkach nawet kilkunastokrotne) przekroczenie dopuszczalnych poziomów promieniotwórczego cezu w mleku i mięsie. Znacznie rzadziej są przekraczane normy w ziemniakach i warzywach.

W 2013 roku cały obszar ziem skażonych na Rówieńszczyźnie wynosił 11 tys. km² lub 56% powierzchni obwodu z 339 miejscowościami z rejonu: bereżeńskiego, włodzimierskiego, dąbrowickiego, pohojskiego, rokitnowskiego i sarnieńskiego. W 2012 roku liczba osób poszkodowanych w obwodzie wynosiła ponad 386 tys. Zorganizowana w tym samym roku kontrola radiologiczno-dozymetryczna objęła 337 miejscowości zamieszkałych przez 385 tys. mieszkańców, przeprowadzono badania prób mleka, ziemniaków i innych produktów na zawartość promieniotwórczego cezu i strontu, a także badania dozymetryczne wybranych osób na zawartość tych radionuklidów w organizmie. Ustalono, że gęstość skażenia użytków rolnych nie przewyższa 1 Ci/km². Mimo to zanotowano wysoki współczynnik przenikania radionuklidów z gleby do roślin. Na 4729 prób produktów rolnych w 449 wykryto przekroczenie dopuszczalnych poziomów, tj. nieco ponad 9%. Podstawowym produktem, w którym wykryto największą ilość przekroczonych norm, było mleko, ponad 11%. Przypadki silnie skażonego mleka zarejestrowano prawie w każdym rejonie, od ponad 100 do 400 bekereli na litr (Bq/l). Najgorzej sytuacja przedstawiała się w rejonie rokitnowskim, gdzie zarejestrowano przekroczenie normy 100 Bq/l w ponad 44% próbach mleka⁴⁹⁰.

Na Polesiu istnieje obecnie 20 miejscowości, w których aktywność cezu-137 w mleku i mięsie cały czas przekracza maksymalne normy od trzech do dziesięciu razy, oraz prawie 100 miejscowości, gdzie poziom skażenia mleka w 1/3 prywatnych gospodarstwach rolnych może przekraczać dopuszczalne poziomy⁴⁹¹.

⁴⁸⁹ Л.Д. Романчук, *Радіоекологічна оцінка формування дозового навантаження у мешканців сільських територій Полісся України*, Житомир 2015, s. 39.

⁴⁹⁰ *Доповідь про стан навколишнього середовища в Рівненській області за 2011 р.*, Управління охороною навколишнього середовища в Рівненській області, Рівне 2012, s.13, www.menr.gov.ua [8.07.2015]; *Доповідь про стан навколишнього середовища в Рівненській області у 2013 році*, Департамент екології та природних ресурсів Рівненської облдержадміністрації, Рівне 2014, s. 22-25, www.menr.gov.ua [8.07.2015].

⁴⁹¹ Л.Д. Романчук, *Радіоекологічна оцінка...*, op. cit., s. 33-36.

Tabela 5. Rezultaty dozymetrycznej paszportyzacji 2001-2013 roku w obwodzie rówieńskim⁴⁹²

Rejony obwo- du rówień- skiego	Strefa Bezwarunkowego Wysiedlenia		Strefa Dobrowolnego Wysiedlenia		Strefa Zwiększonej Kontroli Radioekologicznej		Razem	
	Zgodnie z ustawą paszportyzacji	Według do- zymetrycznej paszportyzacji	Zgodnie z ustawą paszportyzacji	Według do- zymetrycznej paszportyzacji	Zgodnie z ustawą paszportyzacji	Według do- zymetrycznej paszportyzacji	Zgodnie z ustawą paszportyzacji	Według do- zymetrycznej paszportyzacji
bereżeński	–	–	–	–	56	16	56	16
włodzimierski	–	–	61	1	7	63	68	64
dąbrowicki	1	–	58	6	–	11	59	17
pohojski	–	–	52	8	–	25	52	33
rokitnowski	–	–	39	16	–	11	39	27
sarnęski	–	–	63	14	2	12	65	26
razem	1	–	273	45	65	138	339	183

⁴⁹² Довідь про стан навколишнього середовища в Рівенській області за 2011 р. ..., оп. сїт., с. 13-18; Довідь про стан навко-
лишнього середовища в Рівенській області у 2013 році ..., оп. сїт., с. 22-26.

Tabela 6. Gęstość skażenia użytków rolnych cezem-137 i strontem-90 rejonów dubieńskiego i młynowskiego⁴⁹³

Rejon	Powierzchnia tys./ha	Gęstość skażenia cezem-137 (Ci/km ²)		Gęstość skażenia strontem-90 (Ci/km ²)			
		Do 1,0	Powyżej 1,0	Do 0,01	0,02-0,15	0,16-3	>3
dubieński	59,27	59,27	–	58,89	0,372	–	–
młynowski	51,10	51,10	–	51,10	–	–	–
Razem	110,37	110,37	–	109,99	0,372	–	–

Według danych Głównego Zarządu Medycyny Weterynaryjnej Obwodu Rówieńskiego ponadnormatywną zawartość radionuklidów (przede wszystkim cezu-137) zarejestrowano także w mięsie dzikich zwierząt, owocach leśnych, grzybach oraz paszach (najwięcej w mięsie dziczyzny – 100% badanych prób – oraz w owocach leśnych i grzybach). Z kolei kontrola radiologiczna produktów spożywczych na lokalnych rynkach wykazała nadmierną zawartość radionuklidów w owocach i grzybach – 64 przypadki na 82791 prób⁴⁹⁴.

W obwodzie żytomierskim granice Strefy Bezwarunkowego (Obowiązkowego) Wysiedlenia zostały zatwierdzone decyzją Obwodowej Rady Deputatów Ludowych 15 lutego 1994 roku. Żytomierszczyzna jest jednym z trzech najbardziej poszkodowanych obwodów Ukrainy w rezultacie katastrofy czarnobylskiej. Największe skażenie miało miejsce 26-27 kwietnia 1986 roku, a najbardziej poszkodowane zostały północne rejon obwodu. Cały obszar skażony promieniotwórczym opadem ponad 37 kBq/m² (>1,0 Ci/km²) wyniósł 977,6 tys. ha. W granicach czarnobylskich stref znalazła się prawie połowa Żytomierszczyzny: dziewięć rejonów, 734 miejscowości (przeważnie wiosek, ale także dość dużych miast, jak Korosteń liczący pod koniec lat 80. ponad 70 tys. mieszkańców), w których żyło wówczas łącznie 386 tys. ludzi. Dziewięć wiosek z rejonów narodockiego i owruckiego należy do Strefy Alienacji. Do drugiej strefy należą 63 miejscowości, do strefy trzeciej – 301, w tym Korosteń, do czwartej należały wtedy 363 miejscowości. 1/3 użytków rolnych i pra-

⁴⁹³ Ibidem.

⁴⁹⁴ Ibidem.

wie tyle samo ziem orných uznano za skażone ponad obowiązujące wówczas normatywy. Ponad 70 tys. ha gruntów rolnych wyłączono z uprawy, a ogólny obszar lasów z gęstością skażenia promieniotwórczym cezem ponad 1 Ci/km² wyniósł 400 tys. ha⁴⁹⁵. Skażenie (przeważnie radiocezem) charakteryzuje się znaczną plamistością, więc czyste obszary graniczą z terenami najmocniej zanieczyszczonymi promieniotwórczymi izotopami w całym obwodzie⁴⁹⁶. Zaprzestano uprawy ziemi rolnej z wysokim poziomem skażenia cezem-137 ponad 15 Ci/km² na glebach mineralnych i od 5 do 15 Ci/km² na glebach torfowych. W jednym z najbardziej zanieczyszczonych rejonów Żytomierszczyzny – narodowym – do Strefy Bezwarunkowego Wysiedlenia włączono ponad 50 tys. ha, gdzie gęstość skażenia użytków rolnych wynosiła ponad 15 Ci/km², a gęstość skażenia poszczególnych działek nawet ponad 40 Ci/km². Jednak sytuacja radiologiczna stopniowo ulegała pozytywnym przemianom. Analiza rezultatów badań z początku XXI wieku wskazywała, że gęstość skażenia niektórych ziem wyłączonych z eksploatacji rolnej za sprawą naturalnych procesów (autorehabilitacji gruntów) obniżyła się o połowę⁴⁹⁷. Nie należy jednak spodziewać się gwałtownego zmniejszenia ilości skażonej produkcji rolnej, gdyż po upływie 30 lat wciąż zachowała się połowa radionuklidów. Migracja wertykalna radiocezu i radiostrontu jest powolna⁴⁹⁸. Badania naukowców z Instytutu Rolnictwa Narodowej Akademii Nauk Agrarnych Ukrainy, dotyczące rozmieszczenia radionuklidów w glebie różnych typów, udowodniły, że główna ilość promieniotwórczego cezu po upływie kilkudziesięciu lat od wybuchu koncentruje się w ornej i ukorzenionej warstwie gleby (do 20 cm). Nie należy także oczekiwać w najbliższym czasie szybkiego zagłębiania się cezu i tym samym spadku intensyfikacji

⁴⁹⁵ А.С. Малиновський, М.І. Дідух, Л.Д. Романчук та ін., *Радіоекологічна оцінка території...*, op. cit., s. 4-8; Л.Д. Романчук, *Радіоекологічна оцінка формування дозового навантаження у мешканців сільських територій Полісся України*, Житомир 2015, s. 44.

⁴⁹⁶ Л. Д. Романчук, *Радіоекологічна оцінка...*, op. cit., s. 114.

⁴⁹⁷ М.І. Дідух, *Виробництво біопалива: світові тенденції, національні та регіональні перспективи*, [w:] *Перспективи розвитку альтернативної енергетики на Поліссі України*, відп. ред. О.В. Скидан, Житомир 2014, s. 39.

⁴⁹⁸ Po upływie 40 lat od awarii w Kysztymie stront-90 znajdował się w glebie na głębokości tylko 7 cm. *Экологические, медико-биологические и социально-экономические последствия катастрофы на ЧАЭС в Беларуси*, под. ред. Е.Ф. Конопля, И.В. Ролевича, Минск 1996, s. 223.

jego przedostawania się do produkcji roślinnej oraz organizmów zwierząt. W znacznej ilości prywatnych gospodarstwach rolnych wciąż produkuje się wyroby mleczne i mięsne z zawartością radionuklidów przekraczającą państwowe normy⁴⁹⁹.

Metody dezaktywacji ziemi można podzielić na fizyczne, chemiczne i biologiczne oraz ich kombinacje. Na terenach uprawnych obniżeniu szybkości migracji radionuklidów do flory sprzyjają przedsięwzięcia agrochemiczne ukierunkowane na zwiększanie żyzności gleby. Wiele metod chemicznej dezaktywacji opiera się na ługowaniu radionuklidów z gleby. Ponieważ promieniotwórcze izotopy skoncentrowane są w ornej warstwie ziemi, wykluczone jest wykorzystywanie tradycyjnych metod i narzędzi⁵⁰⁰. Dobre rezultaty przynosi stosowanie nawozów bakteryjnych oraz mikronawozów. Realizowane są także inne koncepcje. W XXI w. dzięki japońsko-ukraińskiej organizacji „Czarnobyl-Tubu” na skażonych rejonach Żytomierszczyzny (zwłaszcza w Strefie Bezwarunkowego Wysiedlenia) rozpoczęto program odradzania skażonych terytoriów drogą uprawy roślin na cele technologiczne. W rejonie narodyckim na obszarze z gęstością skażenia użytków rolnych powyżej 15 Ci/km² w latach 2007-2011 zrealizowano naukowy projekt „Rzepak dla odrodzenia narodyckiego rejonu” jako sposób rehabilitacji promieniotwórczo zniszczonych obszarów (zmniejszanie skażenia, polepszanie jakości gleby) i otrzymywania surowca dla biopaliw⁵⁰¹.

⁴⁹⁹ Л.Д. Романчук, *Радіоекологічна оцінка...*, op. cit., s. 14-15.

⁵⁰⁰ Na przykład w postaci pługu odwracającego skibę i sprzyjającego ekspozycji radionuklidów. *Экологические, медико-биологические и социально-экономические последствия катастрофы...*, op. cit., s. 224.

⁵⁰¹ М.І. Дідух, *Виробництво біопалива...*, op. cit., s. 60. Właściwości rzepaku umożliwiają usuwanie promieniotwórczych substancji ze skażonych gruntów, a jego nasiona nie gromadzą radionuklidów.

Tabela 7. Przekroczenie zawartości radionuklidów cezu-137 i strontu-90 podczas radiologicznej kontroli produktów rolnych w latach 2006-2009⁵⁰²

Obwód	Próbki produktów rolnych							
	2006		2007		2008		2009	
	ogółem	powyżej normy	ogółem	powyżej normy	ogółem	powyżej normy	ogółem	powyżej normy
wołyński	64508	3182	59205	2681	48740	1774	39145	1080
żytomierski	38813	1848	38581	1202	16833	741	14451	415
kijowski	71859	185	119435	48	55724	163	64282	54
rówieński	49377	872	40869	1194	26122	676	9500	458
czerkaski	912	–	833	–	788	–	1408	–
czernihowski	54170	61	104000	62	96200	68	106200	22
Razem	279639	6148	362923	5187	244407	3422	234986	2029

Rada Ministrów Ukrainy, dysponując opiniami ekspertów, próbowała niejednokrotnie przeprowadzić rewizję dotychczasowych granic stref czy też zastosować nowe kryteria. Jednak propozycje rządu nie zostały zaakceptowane przez posłów Rady Najwyższej, a także lokalne samorządy na obszarach skażonych (rady rejonowe, obwodowe i inne). Zgodnie z obowiązującym wtedy ustawodawstwem to właśnie rady obwodowe musiały wyrazić zgodę na korektę granic stref. Dopiero wówczas petycja rady mogła być rozpatrywana przez Radę Najwyższą Ukrainy. Jednak od początku zaprowadzenia czarnobylskiego prawodawstwa tylko w obwodach wołyńskim i rówieńskim w 2004 roku przekwalifikowano status sześciu miejscowości ze Strefy Bezwarunkowego Wysiedlenia do Strefy Dobrowolnego Wysiedlenia (wioski rejonu maniewickiego: Hołuzja i Prylisne oraz rejonu dąbrowickiego: Jeziory [ukr. Wełyki Oзера], Wełykyj Czeremel, Rizky i Szachy)⁵⁰³. W pozostałych przypadkach rady obwodowe odrzuciły propozycję rewizji granic. Sedno problemu zasadzało się w specyfice obowiązującego prawodawstwa, które przewidywało kom-

⁵⁰² Л.Д. Романчук, *Радіоекологічна оцінка...*, op. cit., s. 32.

⁵⁰³ *Про віднесення деяких населених пунктів Волинської та Рівненської областей до зони гарантованого добровільного відселення*, Закон України від 3.02.2004, N 1411-IV. ВВР України, 2004, N 12, ст. 166.

pensacje dla ludności za stałe przebywanie w granicach skażonych stref (utrudniając tym samym podjęcie decyzji o przeprowadzce do czystych rejonów), a nie za skutki wywołane napromieniowaniem⁵⁰⁴.

Rozpatrując problem ścierania się różnych idei, koncepcji i przekonań wokół przyszłości czarnobylskich stref, należy uwzględnić szereg innych czynników. W nowoczesnym społeczeństwie ludzie oczekują, że reprezentujące ich władze będą kompetentne oraz że politycy, funkcjonariusze państwowi, specjaliści rządowi obdarzeni zaufaniem spełnią ich oczekiwania. Nowoczesne społeczeństwo jest prawnie zdefiniowane z punktu widzenia owych oczekiwań. Brak otwartości na problemy podważa to zaufanie⁵⁰⁵. Częste zmiany polityki władz odnośnie do rehabilitacji skażonych rejonów, korupcja i polityczny kryzys w państwie, a nade wszystko trudności z odcięciem się od komunistycznego dziedzictwa spowodowały, że społeczność czarnobylców nie wierzyła w dobre intencje władz, które ze swej strony regularnie dostarczały argumentów, by ten brak zaufania jeszcze pogłębiać. W tych okolicznościach główny wysiłek poszkodowanych został skoncentrowany na utrzymaniu swojego statusu osoby pokrzywdzonej, który bronił ich przed pogorszeniem sytuacji materialnej. Obwodowe rady, także pod presją lokalnej społeczności, nie chciały zmieniać przynależności poszczególnych miejscowości do stref o mniejszym stopniu skażenia, obawiając się redukcji finansowania z budżetu państwa. Osoby poszkodowane nieufnie odnoszą się do propozycji jakichkolwiek zmian w czarnobylskim ustawodawstwie. Atmosferę podejrzliwości podsycaly relacje mediów i uczeni, którzy publicznie zwalczali swoje poglądy, zaprzeczali sobie i sporządzali wykluczające się raporty. Zwiększona uwaga mediów poświęcona Czarnobylowi w okresie tworzenia się podstaw gospodarki rynkowej, opinie wolnej prasy i polityczna rywalizacja o władzę doprowadziły do tego, że społeczeństwo przestało dowierzać praktycznie wszystkim źródłom informacji⁵⁰⁶.

Podstawowym argumentem samorządowców przeciwko zmianie kategorii ziem, a zatem likwidacji przywilejów socjalnych i darmowej opieki medycznej, jest pogarszający się stan zdrowia mieszkańców, choć

⁵⁰⁴ Л. Ковалевская, *Чернобыль «ДСП». Последствия Чернобыля*, Киев 1995, s. 313.

⁵⁰⁵ P. Gould, *Fire in the rain: the democratic consequences of Chernobyl*, Baltimore 1990, s. 112.

⁵⁰⁶ А.С. Малиновський, М.І. Дідух, Л.Д. Романчук та ін., *Радіоекологічна оцінка території...*, op. cit., s. 54.

wielu ekspertów twierdziło, iż stoją za tym zupełnie inne czynniki niż stan radiologiczny miejscowości. O złej sytuacji zdrowotnej świadczą wskaźniki zwiększonej zachorowalności (w tym przypadków onkologicznych), jak i wzrastającej śmiertelności. Lokalne władze apelowały, iż problem przynależności poszczególnych terenów do czarnobylskich stref i ewentualna zmiana istniejącego statusu prawnego powinna być rozpatrywana wielostronnie przy uwzględnieniu wszystkich kryteriów podziału na strefy: gęstości skażenia gruntu (nie tylko izotopami cezu, ale także strontu i plutonu), dawek napromieniowania ludności, kompleksowego monitoringu radiologicznego produktów spożywczych.

Przedstawiciele Czernihowskiej Rady Obwodowej podkreślali, że prowadzona w ostatnich latach paszportyzacja miejscowości w rejonach obwodu została zrealizowana w ograniczonym zakresie (niekiedy z pominięciem najbardziej skażonych miejscowości)⁵⁰⁷. Oficjalnie Czernihowszczyzna została uznana za obszar poszkodowany w rezultacie katastrofy jądrowej dopiero w grudniu 1989 roku, tj. ponad trzy lata po wybuchu. Wówczas decyzją ukraińskiego rządu do ziem skażonych włączono 91 miejscowości w pięciu rejonach obwodu zamieszkałych przez 20 tys. obywateli. Dopiero wtedy możliwe było rozpoczęcie prac nad minimalizacją skutków katastrofy w obwodzie, przy czym zakończenie badań radiologicznych miało miejsce w 1991 roku, gdy wprowadzono prawo dotyczące zasad wyznaczania nowych stref (określono poziomy skażenia, opracowano mapę). W rezultacie nowych regulacji za nadmiernie skażone uznano 252 miejscowości z rejonu kozieleckiego, koriukiwskiego, ripkyńskiego, nowogrodzko-siewierskiego, sońnickiego i czernihowskiego (w Strefie Bezwarunkowego Wysiedlenia – 2 miejscowości, Dobrowolnego Wysiedlenia – 61, Zwiększonej Kontroli Radioekologicznej – 189), w których żyło 123014 obywateli. W sumie status poszkodowanych w całym obwodzie miało w 1994 roku 277229 osób korzystających z różnorakich ulg, w tym: I kategoria (inwalidzi) – 1158 osób, likwidatorzy z kat. IIA i IIIA – 13583, ewakuowani (kat. IIB) – 1883, poszkodowani (kat. IIIB i IVB) – 101054, dzieci – 159531⁵⁰⁸. Na przełomie wieków na Czernihowszczyźnie w zonach skażenia znajdowało się 251 wiosek i miasteczek⁵⁰⁹.

⁵⁰⁷ Oficjalny portal internetowy Czernihowskiej Rady Obwodowej, www.chernihiv-oblrada.gov.ua [6.06.2015].

⁵⁰⁸ ДАЧО, ф. Р-9014, оп. 1, спр. 29, арк. 36-41, 124-133.

⁵⁰⁹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 6980, арк. 2.

W styczniu 2001 roku liczba poszkodowanych w obwodzie czernihowskim wyniosła 194087 osób:

I kategoria – 4444,

II kategoria – 10206, z tego:

1) likwidatorzy – 8463,

2) poszkodowani – 1743;

III kategoria – 12400, z tego:

1) likwidatorzy – 3117,

2) poszkodowani – 9283;

IV kategoria – 76248.

Osoby nieuwzględnione w żadnej kategorii, ale mające prawo do ulg i kompensacji na podstawie art. 24 ustawy „O statusie i ochronie socjalnej obywateli poszkodowanych na skutek katastrofy w Czarnobylu” – 594, dzieci – 90195⁵¹⁰.

Lokalni działacze i samorządowcy uważali, że wyłączenie poszczególnych miejscowości ze strefy trzeciej i czwartej, a także brak ograniczeń w działalności gospodarczej na tych terenach, doprowadzi do zniszczenia systemu monitoringu radiologicznego użytków rolnych oraz produkcji i w efekcie zwiększy stopień napromieniowania ludności⁵¹¹. Podobne stanowisko zaprezentowała większość samorządów ze skażonych obwodów. Wołyńska Rada Obwodowa przedstawiająca opinię rad rejonowych, miejskich i wiejskich w petycji skierowanej do Rady Najwyższej Ukrainy zwróciła uwagę, iż do najważniejszych kierunków działalności władz poprzedzających pozbawienie szeregu miejscowości statusu poszkodowanych powinny należeć: ochrona zdrowia ofiar katastrofy, ekonomiczny rozwój rejonu poprzez pozyskiwanie inwestorów, stworzenie nowych miejsc pracy, budowa infrastruktury (dróg, kanalizacji), a także gwarancji ekonomiczno-socjalnych dla ludności. Brak umocowanego w prawie projektu uwzględniającego powyższe postulaty mógł, zdaniem radnych, doprowadzić w przyszłości do różnorodnych zaburzeń społecznych⁵¹².

Reprezentanci Lubieszowskiej Rady Rejonowej (obwód wołyński) twierdzili, iż w efekcie niedostatecznego opracowania Państwowego

⁵¹⁰ ДАЧО, ф. Р-9014, оп. 1, спр. 94, арк. 1-9.

⁵¹¹ Oficjalny portal internetowy Czernihowskiej Rady Obwodowej, www.chernihiv-oblrada.gov.ua [6.06.2015].

⁵¹² Oficjalny portal internetowy Wołyńskiej Rady Obwodowej, www.volynrada.gov.ua [12.06.2015].

Rejestru Osób Poszkodowanych w Rezultacie Katastrofy Czarnobylskiej zaprzepaszczone możliwości obiektywnej oceny medycznych następstw wybuchu. Podkreślając trudną sytuację zdrowotną ludności, radni wskazywali na wysokie wskaźniki zachorowalności, w tym chorób onkologicznych i śmiertelności. Od 2008 do 2013 roku zachorowalność wzrosła o 12% (odpowiednio 577 i 645 osób). Każdego roku prawie 10% chorych onkologicznie umiera. Zaobserwowano także wzrost „znaku rozpoznawczego Czarnobyla”, czyli zachorowań na raka tarczycy. Problemy te dotyczą również dzieci, wśród których w 2013 roku było 230 osób niepełnosprawnych, z tego u 55 niepełnosprawność wiązała się niewątpliwie ze skutkami katastrofy w Czarnobylu. Główna patologia to wrodzone wady rozwojowe wymagające długotrwałej i żmudnej rehabilitacji. Radni zwrócili uwagę, iż wciąż nie zakończono prac mających na celu likwidację skutków katastrofy (a których czas zdaniem radnych wyznacza okres rozpadu pierwiastków promieniotwórczych), natomiast wykreślanie z listy skażonych miejscowości powinno iść w parze z opracowaniem mechanizmu modernizacji i rozwoju zacofanego przecież regionu, w którym od 1991 roku nie prowadzono żadnych znaczących inwestycji⁵¹³.

Władze rejonu maniewickiego również zwracały niejednokrotnie uwagę na stale pogarszający się stan zdrowia mieszkańców, motywując tym odmowę zmiany granic strefy. Samorządowców niepokoił zwłaszcza wzrost zachorowań onkologicznych w rejonie – w okresie 2010-2012 liczba chorych wzrosła z 810 do 878 osób, przy czym 646 z nich mieszka w miejscowościach skażonych. Zaniepokojenie budził stan zdrowia dzieci i młodzieży, gdyż według lekarzy tylko jedna czwarta była zdrowa. W 2013 roku w rejonie mieszkało 345 dzieci niepełnosprawnych, z których u 82 osób niepełnosprawność wynikała z wpływu katastrofy czarnobylskiej. Z kolei rezultaty badań radiologicznych wykonanych przez Sanitarno-Epidemiologiczną Służbę Ukrainy w latach 2011-2012 wykazały przekroczenie maksymalnych dopuszczalnych dawek promieniotwórczego skażenia w mleku w 455 przypadkach⁵¹⁴.

⁵¹³ Рішення N 162/2013 Любешівської районної ради, www.lbsrada.gov.ua [6.06.2015].

⁵¹⁴ Рішення Маневицької районної ради N 27/9 від 26.09.2013, www.manrayrada.gov.ua [2.05.2015].

Podobna sytuacja wystąpiła w poszczególnych miejscowościach obwodu czerniowieckiego (Strefa Zwiększonej Kontroli Radioekologicznej) w drugiej połowie lat 90. Podczas paszportyzacji ustalono, iż w żadnej z miejscowości obwodu szacunkowa dawka promieniowania nie przekraczała 0,5 mSv/rok. Mimo to przedstawiciele Czerniowieckiej Rady Obwodowej twierdzili, że nie zostały uwzględnione wskaźniki gęstości skażenia gruntu radionuklidami, które według prawa powinny być brane pod uwagę. Gęstość skażenia gruntu daje możliwość prognozowania napromieniowania mieszkańców oraz stopnia skażenia produktów rolnych, pasz i środków spożywczych. Ich zadaniem zmiana granic stref doprowadziłaby do złamania art. 22 Konstytucji Ukrainy, który stwierdza, iż prawa i wolności obywateli są gwarantowane i nie można ich uchylić, nie mogą także zostać ograniczone przy uchwalaniu nowych ustaw lub wprowadzaniu zmian do już istniejących⁵¹⁵. Samorządowcy z rejonu semińskiego, jednego z najbardziej skażonych w obwodzie czernihowskim, alarmowali w 2013 roku w sprawie stałego wzrostu liczby osób niepełnosprawnych, jaki miał być następstwem negatywnych konsekwencji promieniotwórczego zanieczyszczenia ich miejscowości. Zaniepokojenie radnych wywołał fakt, że wnioski ekspertów z Narodowej Komisji zostały przygotowane bez uwzględnienia wszystkich kryteriów ustalania stref. Nieregularnie prowadzona klasyfikacja dozymetryczna terenu nie pozwalała na sformułowanie obiektywnej oceny odnośnie do ich stanu radiologicznego oraz procesów formowania dawek promieniowania, co uniemożliwiało stworzenie bezpiecznych warunków do życia na tych obszarach⁵¹⁶.

Wybrane przykłady wskazują na determinację mieszkańców, aby utrzymać swój status, ale także ich obawy i zastrzeżenia. Największy niepokój budził wzrost zachorowalności, perspektywa utraty gwarancji socjalnych oraz opieki medycznej. Członkowie rad wiejskich i miejskich, rejonowych oraz obwodów wielokrotnie proponowali opracowanie projektu rehabilitacji skażonych terenów i ich ekonomicznego rozwoju pod warunkiem rzetelnie i kompleksowo przeprowadzonej kontroli radiologicznej zgodnie z obowiązującymi przepisami.

Przyjęcie gęstości promieniotwórczego skażenia gleby jako jedy- nego, a nie dodatkowego kryterium bezpieczeństwa radiologicznego

⁵¹⁵ Рішення N 126-3/98 Чернівецької обласної Ради, www.oblrada.cv.ua [7.06.2015].

⁵¹⁶ Oficjalny portal internetowy Semińskiej Rady Rejonowej, www.semrayrada.cg.gov.ua [11.08.2016].

doprowadziło do wielu pomyłek. Widać to zwłaszcza na terenach ukraińskiego Polesia, gdzie w oddalonych o 300 km od CzEJ miejscowościach przy obiektywnie niskich poziomach skażenia dawki wewnętrznego napromieniowania ludności były wyższe niż w pobliżu epicentrum⁵¹⁷. Nie uwzględniono także lokalnych właściwości środowiskowych, takich jak rodzaj gleb, nawodnienie i inne. Właśnie gęstością skażenia kierowano się podczas ustalania granic drugiej strefy w 1989/90 roku⁵¹⁸. Również okoliczność, że przez kilka miesięcy po wybuchu prowadzono pomiary promieniowania gamma, a zdecydowana większość danych na temat promieniotwórczego skażenia radionuklidami opierała się na pomiarach radiocezu, doprowadziła do wielu zaniedbań. Obszary nawet z wysokim natężeniem promieniowania, ale rozmiarem do kilku tysięcy metrów kwadratowych, podczas lotniczego rozpoznania pozostawały często niezauważone⁵¹⁹. W kolejnych dwóch latach tylko niektóre próbki gleb zostały wybiórczo przeanalizowane pod kątem zawartości strontu-90 i izotopów plutonu. Dopiero w latach 1989-1990 przeprowadzono pomiary spektrometryczne, a także analizy radiochemiczne zebranych próbek w celu oszacowania zawartości cezu-137, strontu-90, izotopów plutonu i ceru-144, choć było to zdecydowanie za mało, aby w pełni wiarygodnie odzwierciedlić skażenie nawet samej Strefy Alienacji. Jeszcze w 1990 roku kontrolę w wielu miejscowościach prowadzono tylko na podstawie detekcji natężenia promieniowania gamma⁵²⁰. W okresie 1988-1989, a także w kolejnych latach, wciąż odkrywano miejsca o małym rozmiarze, ale ze zwiększoną gęstością skażenia promieniotwórczego. W pierwszej połowie lat 90. przeprowadzono bardziej szczegółowe badania m.in.

⁵¹⁷ Л.Д. Романчук, *Радиоэкологична оцінка...*, op. cit., s. 40.

⁵¹⁸ Kryterium dla powstania tylko Strefy Gwarantowanego (Dobrowolnego) Wysiedlenia był szacowany efektywny równoważnik dawki napromieniowania człowieka w ciągu roku.

⁵¹⁹ А.В. Яблоков, В.Б. Нестеренко, А.В. Нестеренко, Н.Е. Преображенская, *Чернобыль: последствия катастрофы для человека и природы*, Москва 2016, s. 56. W niesprzyjających okolicznościach, takich jak trudna rzeźba terenu, allochtoniczne osady, efektywność takich pomiarów jest znacznie mniejsza niż prowadzonych metodami naziemnymi.

⁵²⁰ *Чернобыльская катастрофа: Причины и последствия. Непосредственные причины аварии на чернобыльской АЭС. Дозиметрический контроль. Меры защиты и их эффективность*, ред. В.Б. Нестеренко, Д.С. Фирсова, Минск 1993, т. 1, s. 150.

плутону i izotopu ameryku-241⁵²¹. W międzyczasie uległo rozpadowi wiele krótkożyciowych nuklidów, rozpoczęły się procesy migracji w glebie, zwłaszcza radiostrontu, a także doszło do wtórnego skażenia wywołanego czynnikami antropogenicznymi i klimatycznymi. Prace związane z tworzeniem radiologicznej kartografii skażonych miejscowości i użytków rolnych wciąż prowadzono głównie w oparciu o skażenie gleb cezem-137 i ukończono je dopiero na początku lat 90.⁵²² Gdy pod koniec istnienia ZSRS skasowano ograniczenia w sprawie publikacji czarnobylskich danych, w marcu – czerwcu 1989 roku oraz w kolejnych latach wydrukowano w prasie mapy skażenia cezem, a dopiero później strontem oraz plutonem-239 i 240. Praktycznie do 1997 roku nie było dokładnej mapy radiologicznej Strefy Alienacji uwzględniającej nuklidy typu paliwowego, m.in. transuranowców, ale również strontu-90⁵²³.

Poza obszarem 30-kilometrowej strefy na stopień promieniotwórczego skażenia wpływały głównie izotopy cezu i jodu, ale transuranowcami oraz radiostrontem zabrudzone zostały także obszary przyległe do Strefy Alienacji na północy obwodu kijowskiego i zachodzie obwodu czernihowskiego. W tych miejscach jeszcze kilka lat temu obserwowano przekroczenie maksymalnych poziomów zawartości radiostrontu w niektórych rodzajach produkowanej żywności. Według danych dozymetrycznych w wielu miejscowościach, które zostały skażone radionuklidami typu paliwowego, wkład Sr-90 w roczny efektywny równoważnik dawki napromieniowania ludności w latach 1992-1994 wzrósł do 15-54%, jednak w przeciwieństwie do radiocezu określenie zawartości strontu w organizmie człowieka było trudniejsze i kosztowne. Uprzednia kontrola zawartości strontu w produktach spożywczych mogła okazać się skuteczną metodą pozwalającą na oszacowanie jego ilości u osób poszkodowanych. Została ona jednak później zarzucona

⁵²¹ В.А. Агеев, С.Л. Выричек, А.В. Гайдар и друг., *Загрязнение территории зоны отчуждения ЧАЭС основными долгоживущими радионуклидами*, [w:] *Объект «Укрытие» – 10 лет. Основные результаты научных исследований*, Чернобыль 1996, s. 140-146.

⁵²² А.Ф. Войстроченко, *Как это было. Чернобыль и Брянщина*, Брянск 2008, s. 27.

⁵²³ В.О. Кашпаров, *Формування і динаміка радіоактивного забруднення навколишнього середовища під час аварії на чорнобильській АЕС та в післяаварійний період*, [w:] *Чорнобиль. Зона відчуження: збірник наукових праць*, Ред. кол.: В.Г. Бар'яхтар, І.Р. Алексеєнко, В.Г. Бебешко та ін., Київ 2001, s. 16.

lub ograniczona ze względu na niski poziom skażenia flory izotopem strontu w pierwszych latach po wybuchu katastrofy⁵²⁴.

Ustawa o skażonym terytorium niewątpliwie hamuje rozwój miejscowości na terenie strefy trzeciej i (do 2015 roku) czwartej poprzez zakazy prowadzenia pewnych rodzajów działalności, budowy nowych zakładów, placówek i fabryk niezwiązanych bezpośrednio z zapewnieniem bezpieczeństwa radioekologicznego lub ochrony mieszkającej tam ludności. Zabroniono także jakiegokolwiek korzystania z zasobów naturalnych w obu strefach⁵²⁵. Wzrost zachorowalności na tych terenach (wyraźnie większy niż w czystych rejonach Ukrainy) nie musi wiązać się tylko z samym faktem zamieszkiwania w miejscu skażonym, ale także (obok innych czynników) może być konsekwencją znacznego napromieniowania ludności jeszcze w 1986 roku. Dopiero w 1988 roku naukowcy zastosowali metodologię obliczania liczby dawek pochłoniętych przez ludność cywilną zamieszkującą tereny skażone, w której wzięto pod uwagę zewnętrzne napromieniowanie (gamma) ciała człowieka od powierzchni ziemi oraz napromieniowanie drogą wewnętrzną oceniane na podstawie zawartości radionuklidów (cezu i strontu) w produktach konsumpcyjnych. Podczas sumowania dawki promieniowania zewnętrznego uwzględniono gęstość skażenia powierzchni ziemi radionuklidem cezu-137 i strontu-90 z wliczeniem okresu 1986-1988. Zlekceważono jednak fakt, że w maju – czerwcu 1986 roku pozostałych izotopów było kilka razy więcej niż cezu-137 i cezu-134 razem wziętych.

Odpowiedzią na kryzys ekologiczny i społeczno-ekonomiczny w czarnobylskich strefach miał być Narodowy Program Przewyciężenia Skutków Katastrofy w latach 2006-2010, który zakładał udoskonalenie procedur w celu stymulowania stałego rozwoju ekonomicznego skażonych ziem (inwestycje, innowacje), a w rolnictwie wytwarzania „czyste” żywności. Oczekiwano powstania nowych miejsc pracy

⁵²⁴ Ibidem, s. 28-29.

⁵²⁵ *Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи*, Закон України від 28.02.91, N 795-XII, ст. 16-18. ВВР УРСР, 1991, N 16, ст.19, [w:] *Соціальний, медичний та протирадіаційний захист постраждалих в Україні внаслідок чорнобильської катастрофи. Збірник законодавчих актів та нормативних документів 1991-2000 роки*, ред. В. Дурдинець, Ю. Самойленко, В. Яценко, В. Яворівський, Київ 2001, s. 297-307.

i zmniejszenia bezrobocia. Natomiast w dalszej kolejności także zwiększenia bezpieczeństwa radiologicznego (m.in. poprzez przeciwdziałanie rozprzestrzenianiu się radionuklidów ze Strefy Alienacji) oraz zapewnienia właściwej opieki medycznej i socjalnej osobom poszkodowanym. Zamierzano również zachęcać mieszkańców skażonych obszarów do większej aktywności społecznej i zawodowej⁵²⁶. Żadnego z zaplanowanych celów nie udało się wówczas osiągnąć, a w budżecie państwa nie przewidziano środków na inwestycje w trzeciej lub czwartej strefie. Brak państwowego programu rehabilitacji terenów skażonych wywoływał największe rozczarowanie mieszkańców, wszak zmiana statusu poszczególnych miejscowości nie powinna była się odbywać ze szkodą dla ich mieszkańców, którzy – jak zaznaczył Dmitrij Grodziński – stanowią grupę szczególnego ryzyka, bowiem już przyjęli 80% tej dawki, na jaką byli skazani w 1986 roku⁵²⁷. Zatem niezależnie od radiologicznej klasyfikacji miejscowości, w których zamieszkuje ludność poszkodowana, powinna ona pozostawać pod stałą opieką medyczną.

Tymczasem od 2011 roku minimalizacja skutków katastrofy odbywała się bez programu państwowego, tak jak to miało miejsce w okresach wcześniejszych, co niewątpliwie utrudniało jej właściwe prowadzenie. Przygotowane projekty, m.in. Ogólnopaństwowego Programu Likwidacji Skutków Katastrofy na lata 2011-2015, nie weszły w życie. Brakowało politycznej woli ich przyjęcia pomimo patetycznie obchodzonej na Ukrainie 30. rocznicy katastrofy. Zaangażowanie państwa w proces likwidacji następstw wybuchu w CzEJ nieustannie się zmniejszało.

Wybuch zbrojnego konfliktu ukraińsko-rosyjskiego na wschodzie Ukrainy w 2014 roku oraz ostry kryzys ekonomiczny w kraju skłoniły władze w Kijowie do podjęcia zdecydowanych kroków odnośnie do dalszej przyszłości skażonego obszaru państwa. Pod koniec grudnia 2014 roku prezydent Petro Poroszenko podpisał ustawę „O wprowadzeniu zmian do ustawy Ukrainy »O statusie i ochronie socjalnej obywateli, którzy ucierpieli w wyniku katastrofy w Czarnobylu«”. Natomiast

⁵²⁶ *Twenty-five Years after Chernobyl Accident: Safety for the Future*, Ministry of Ukraine of Emergencies, ed. V.I. Baloga, Kiev 2011, s. 253.

⁵²⁷ *18 річниця Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє. Стенографічний звіт про парламентські слухання 21 квітня 2004 року*, <http://static.rada.gov.ua> [10.03.2015].

Rada Ministrów kierowana przez Arsenija Jaceniuka 28 grudnia 2014 roku ustawą nr 76 „O poprawkach i unieważnieniu niektórych aktów prawnych Ukrainy” wprowadziła również zmiany w przepisach Ustawy o skażonym terytorium. Modyfikacje w czarnobylskim prawodawstwie praktycznie zlikwidowały Strefę Zwiększonej Kontroli Radioekologicznej, a ponad 800 tys. obywateli (wraz z dziećmi), którzy z tytułu zamieszkiwania czwartej strefy posiadali status poszkodowanych, zostało pozbawionych wszystkich ulg i kompensacji, w tym prawa do bezpłatnego leczenia w sanatoriach, leków oraz darmowego żywienia dzieci w szkołach⁵²⁸. Zniesiono również szereg innych przywilejów przysługujących pozostałym kategoriom obywateli, w tym niektórych grup likwidatorów.

Decyzje te rząd uzasadniał bezpieczną sytuacją radiologiczną w czwartej strefie, a także złym stanem finansów państwa. Fale protestów czarnobylców w największych miastach Ukrainy pozostały prawie całkowicie niezauważone przez media, które swoją uwagę skupiły na działaniach wojennych w Donbasie i anektowanym Krymie. Strefa Zwiększonej Kontroli Radioekologicznej, czyli połowa skażonego obszaru Ukrainy, od 1 stycznia 2015 roku przestała istnieć.

Istoty problemu nie stanowiła tylko naukowa zasadność decyzji o likwidacji skażonej strefy, kontrole wykazały bowiem, iż stan większości terytorium czwartej strefy uległ trwałej poprawie i nie zagraża zdrowiu obywateli, ale raczej autorytarny sposób jej wykonania, który społeczeństwu przywodził na myśl prowadzoną w przeszłości przez komunistyczne władze „dezaktywację prawem” skażonych terenów, a w czasowo bliższej perspektywie przez Aleksandra Łukaszenkę na Białorusi. Podobne próby, choć nieskuteczne, podejmowały również rządy Julii Tymoszenko oraz pozbawionego władzy w 2014 roku prezydenta Wiktora Janukowycza. Pomajdanowe rządy na Ukrainie wykazały się nawet większym technokratyczno-biurokratycznym podejściem do problemów czarnobylców niż ich poprzednicy. Politycy, ale również niektórzy uczeni, często zanadto skupiali się na wątku radiologicznym bądź technicznych aspektach zagadnienia, pozostając zakładnikami cyfr i pojęć, np. „kolektywnej dawki”, gdy tymczasem

⁵²⁸ *Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України, Закон України від 28 грудня 2014 року N 76-VIII. ВВР України, 2015, N 6, ст. 40.*

psychologiczno-społeczne skutki katastrofy sięgają daleko poza granice matematycznego modelowania ryzyka⁵²⁹. Likwidacja ulg i kompensacji w miejscowościach, które przez cały okres niepodległej Ukrainy pozostawały permanentnie niedoinwestowane, gdyż nie tworzono tam nowych miejsc pracy, nie budowano zakładów i nie funkcjonowały większe przedsiębiorstwa, jako że było to zabronione prawem, a także przez 30 lat nie zrealizowano żadnego znaczącego projektu socjalnego, oznacza pozbawienie ogromnej liczby obywateli szansy na rzeczywiste przezwyciężenie postczarnobylskiej traumy. W tym sensie działania władz ukraińskich można ocenić jako niehumanitarne, ponieważ przed dokonaniem zmiany statusu miejscowości uznanych za skażone należało rehabilitować życie ludzi na tych obszarach⁵³⁰.

Ludność poszkodowana do katastrofy i postczarnobylskiej rzeczywistości ma stosunek bardzo osobisty i emocjonalny, podparty wieloletnimi doświadczeniami i przeżyciami. Polityka władz i państwowe programy powinny uwzględniać także kompensację moralnych, społecznych i ekonomicznych strat, łącznie z odnowieniem i rozwojem zaniedbanych miejscowości⁵³¹. Ważne, by w ocenie przydatności terenów skażonych do rehabilitacji, ewentualnego zasiedlenia, rozwoju infrastruktury i różnych form przedsiębiorczości, a nawet turystyki, nie wyolbrzymiać ani nie zaniżać niebezpieczeństwa.

⁵²⁹ А.С. Малиновський, М.І. Дідух, Л.Д. Романчук та ін., *Радіоекологічна оцінка території...*, op. cit., s. 54.

⁵³⁰ Б. Олексюк, *Чверть століття Чорнобильської катастрофи: чи вивчені уроки?*, <http://ukrzurnal.eu/pol.archive.html/1247> [12.01.2017].

⁵³¹ А.С. Малиновський, М.І. Дідух, Л.Д. Романчук та ін., *Радіоекологічна оцінка території...*, op. cit., s. 54.

Część II
Katastrofa społeczna

1. Doświadczeni Czarnobylem. Wpływ katastrofy jądrowej na zmiany świadomości społecznej na Ukrainie

W autorytarnie zarządzanym państwie sowieckim normatywny status ofiar Czarnobyla przez długi czas pozostawał nieuregulowany, nie istniało bowiem prawo, które w dostatecznym stopniu mogło zabezpieczyć obywateli przed różnorodnymi następstwami katastrofy oraz zrehabilitować poniesione przez nich szkody fizyczne i materialne. Ustawodawstwo Związku Sowieckiego nie zawierało również pojęcia strat moralnych, a prawa człowieka nagminnie łamano. Większość problemów związanych z radiologiczną, socjalną i medyczną ochroną obywateli rozpatrywano na podstawie poszczególnych decyzji KC KPZS bądź Rady Ministrów ZSRS, ale prawie każda z nich była tajna i społeczeństwo rzadko otrzymywało informacje o przysługujących mu uprawnieniach w odpowiednim czasie. Nawet lokalne kierownictwo nie zawsze miało pełną świadomość decyzji podjętych w Moskwie lub Kijowie. Poza tym władze ukraińskiej republiki były zobowiązane do wykonywania poleceń KC KPZS drogą wydawania odpowiednich uchwał przez Radę Ministrów USRS oraz KC KPU.

Jeszcze gorzej sytuacja przedstawiała się w sferze dostępu do wiarygodnych informacji. Choć sekwencja wydarzeń po wybuchu reaktora w Czarnobylu nastąpiła w warunkach ogłoszonej przez Michaiła Gorbaczowa przebudowy (pierestrojki) i jawności (głasności), nowa polityka Kremla tylko w niewielkim stopniu znalazła rezonans w ukraińskiej republice. Przewodniczący KPU Wołodymyr Szerbycki, piastujący to stanowisko jeszcze z nadania Leonida Breżniewa, wszelkimi sposobami próbował blokować dostęp nieprawomyślnych idei do kraju nad Dnieprem. Paradoksalnie Ukraina pod jego rządami doświadczała dużo mniejszego zakresu wolności słowa niż Moskwa, gdzie pod koniec lat 80. pierestrojka zataczała coraz szersze kręgi wśród rosyjskiej inteligencji. Miało to niebagatelne znaczenie dla poznania prawdy o wieloaspektowych konsekwencjach katastrofy. Aby uzyskać informacje na temat sytuacji radiologicznej w kraju, Ukraińcy chętnie sięgali po centralne gazety ZSRS, w których publikowano

znacznie więcej materiałów, w tym także krytycznych, niż w prasie ogólnorepublikańskiej⁵³².

Deinformacja oraz bagatelizowanie przez czynniki oficjalne konsekwencji medycznych i ekologicznych katastrofy jądrowej wywoływały w społeczeństwie stan rosnącego napięcia. Pozbawienie ludności wsparcia informacyjnego uniemożliwiało jej powrót do normalnego funkcjonowania i stało się rozsądnikiem społecznych zaburzeń w skażonych miejscowościach. W tajnym raporcie KC KPU z 1991 roku komunistyczne władze zwracały uwagę, że ludność jest gotowa wycierpieć tymczasowe trudności, ale nie chce pogodzić się z brakiem informacji i nieznaną przyszłością: „Najbardziej męczy ich niewiedza na temat otrzymanych dawek promieniowania oraz stopnia skażenia najbliższego otoczenia i żywności, którą spożywają”⁵³³.

Zachowanie władz zostało krytycznie ocenione przez społeczeństwo i potraktowane jako wyraz braku empatii i pogardy dla obywateli, ponieważ, jak pisał jeden z mieszkańców skażonej miejscowości: „Sądząc z charakteru informacji w mediach, można tylko zrozumieć, że nas żyjących w niebezpiecznej strefie nikt nie szanuje (...). Uważają, że nasz stan umysłowy nie pozwoli nam uświadomić sobie prawdy”⁵³⁴. Bardzo często w raportach i protokołach politycznych pojawia się stwierdzenie, iż brak wiadomości o katastrofie i programie likwidacji jej skutków daje powód nieformalnym ruchom o charakterze ekologicznym i politycznym do „bulwersowania społeczeństwa” oraz „wywoływania niepokoju”⁵³⁵.

Deficyt informacji stał się przyczyną pierwszych protestów ludności ze skażonych rejonów. Ich pierwotna forma przejawiała się w masowym wysyłaniu listów do redakcji gazet i rajkomów partii, w których żądano prawdy i pomocy. Zwracano się zresztą do wszystkich możliwych instancji, zaś problemy związane z katastrofą podnoszono na zebraniach obywateli, sesjach rejonowych i wiejskich radach. Władze republiki konstatowały: „Ludzie zaniepokojeni swoim losem idą na spotkanie do Rady Najwyższej, Rady Ministrów, a my nie możemy im niczego

⁵³² Державний архів Київської області (ДАКО), ф. П-5, оп. 78, спр. 310, арк. 131-132.

⁵³³ Центральний державний архів громадських об'єднань України у Києві (ЦДАГО), ф. 1, оп. 32, спр. 2971, арк. 12.

⁵³⁴ ДАКО, ф. П-5, оп. 78, спр. 316, арк. 153.

⁵³⁵ Ibidem, оп. 118-г, спр. 92, арк. 1-4.

odpowiedziec”⁵³⁶. Listy protestacyjne kierowano również do samego Sekretarza Generalnego KC KPZS, jednak pozostawały one bez odpowiedzi. Gorbaczow nie wziął także udziału w sesji Rady Najwyższej USRS poświęconej problemom czarnobylskim. W związku ze zbliżającą się pierwszą rocznicą katastrofy aktywiści zażądali od władz pozwolenia na przeprowadzenie demonstracji w Kijowie. W dokumentach KC KPU podkreślano, że demonstracji szczególnie pragną młodzież i studenci z Prypeci oraz Czarnobyła. Kijowski Obkom KPU wyraził w związku z tymi żądaniami zaniepokojenie i próbował przeciwdziałać młodzieżowej inicjatywie, ale ostatecznie demonstracja doszła do skutku. Podczas marszu ulicami miasta uczczono pamięć ofiar, a także wznoszono hasła z żądaniami ujawnienia prawdy o katastrofie⁵³⁷.

Równie irytująca była bierność władz lub działania pozorowane, które nie przynosiły wymiernych rezultatów. Pozostawienie znacznej liczby mieszkańców w skażonych miejscowościach bez jakiegokolwiek pomocy oddziaływało demoralizująco i wywołało wzrost społecznego niezadowolenia. Zaniedbania, niekonsekwencja bądź opieszałość przedstawicieli organów rządowych pozbawiły osoby poszkodowane możliwości odbudowania swojego życia i powrotu do dawnej aktywności. Nie dano im także wyboru – zamieszkania na skażonej ziemi (zapewniając jednak warunki bezpiecznego pobytu) lub przesiedlenia do rejonów mniej zanieczyszczonych. O wszystkim decydowało kierownictwo partii. Kijowski Obkom KPU ostrzegał zwierzchników w Moskwie, że nieudolność władz podczas minimalizacji następstw katastrofy, przesiedleń i budowy nowych mieszkań dla czarnobylców jest wykorzystywana przez różne „rozpolitykowane grupy” do dyskredytacji partyjnych i sowieckich (ogólnopaństwowych) organów⁵³⁸.

Zdesperowani mieszkańcy Narodycz (rejon narodycycki, obwód żytomierski), nie uzyskawszy pomocy od miejscowego aparatu partyjnego i państwowych instytucji naukowych, zażądali przyjazdu do miasteczka przedstawicieli władz republiki na spotkanie z lokalną społecznością. W liście wystosowanym do Wołodymyra Iwaszki, Walentyny Szew-

⁵³⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України у Києві (ЦДАВО), ф. 2, оп. 15, спр. 2026, арк. 9-10.

⁵³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 3166, арк. 69-70; ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 100, арк. 1-3.

⁵³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 55, спр. 6601, арк. 2-5.

czenko (przewodnicząca Prezydium Rady Najwyższej USRS w Kijowie) i Witalija Masoła (premiera USRR) pisali: „To już czwarty rok od katastrofy, jak nasi ludzie nie uśmiechają się (...), setki komisji były przez te lata w rejonie, ale postępów w kwestii ochrony zdrowia mieszkańców wciąż nie ma”⁵³⁹. Mieszkańcy domagali się prawa do ulgowej emerytury – podwójnie za każdy rok życia na skażonym obszarze, począwszy od maja 1986 roku, a także przyznania mieszkań poza kolejnością dla rodzin, które wyjechały z Narodyc – nie później niż pół roku od dnia wyjazdu⁵⁴⁰.

Trudna sytuacja radiologiczna w rejonie dąbrowickim (obwód rówieński) oraz brak reakcji władz i zwlekanie z wykonywaniem uchwał Rady Ministrów USRS skłoniły mieszkańców do zorganizowania zbiorowego protestu. Pod koniec marca 1990 roku odbyła się pikiet lokalnych urzędów, na której przyjęto rezolucję mieszkańców rejonu dąbrowickiego popartą przez sekretarz dąbrowickiego rajkomu KPU N. Koneczną. W tekście rezolucji zwrócono uwagę, że pomimo upływu lat nie opracowano programu bezpieczeństwa radiologicznego w rejonie, ludność nie ma możliwości spożywania nieskażonych produktów, nie ma dostępu do leków. Według protestujących zaistniała sytuacja wywołała krytyczny stan moralno-psychologiczny mieszkańców. W związku z tym w rezolucji przedstawiono listę żądań:

1. Do 1 lipca 1990 roku poinformować mieszkańców rejonu o otrzymanych dawkach promieniowania (począwszy od 1986 roku) oraz przedstawić prognozy dotyczące możliwości zamieszkania w każdej miejscowości z uwagi na liczbę potencjalnych dawek napromienowania.
2. Przeprowadzić kompleksowe badania medyczne ludności, zwłaszcza dzieci, oraz sprowadzić do rejonu specjalistów toksykologii, hematologii i radiologii.
3. Wyposażyć szpitale i przychodnie lekarskie rejonu w nowoczesną aparaturę medyczną – w pierwszej kolejności diagnostyczną i endoskopową. Rozwiązać problem zaopatrzenia pacjentów w jednorazowe strzykawki, lekarstwa, indywidualne dozymetry.
4. Przedstawić propozycje dotyczące leczenia dzieci podczas wakacji letnich w kurortach i obozach znajdujących się pod zarządem władz państwowych i republikańskich.

⁵³⁹ Ibidem, оп. 32, спр. 2815, арк. 41-43.

⁵⁴⁰ Ibidem.

5. Utworzyć w rejonie laboratorium radiometryczne z własną aparaturą, komputerem i środkami transportu.
6. Przeprowadzić badania działek przyzagrodowych i wydać rekomendację odnośnie do możliwości dalszego prowadzenia gospodarstwa w każdej miejscowości.
7. Biorąc pod uwagę fakt, że zwiększanie wewnętrznego napromieniowania organizmu człowieka odbywa się poprzez spożywanie skażonego jedzenia, zapewnić mieszkańcom dostęp do bezpiecznych produktów, zwłaszcza mleka, owoców, warzyw i artykułów dziecięcych.
8. Rozszerzyć zakres ulg dla robotników pracujących w szkodliwych warunkach na wszystkich mieszkańców obwodu zdolnych do pracy, którzy zamieszkują skażone obszary, tj. wprowadzić dopłatę w rozmiarze 25% do podstawowego wynagrodzenia, zwiększyć liczbę dni urlopu dla matek z dziećmi do 36 dni roboczych.
9. Przyspieszyć projekt i budowę gazociągu w rejonie oraz opracować program zaopatrzenia w wodę⁵⁴¹.

W rejonie iwankowskim mieszkańcy założyli obywatelski komitet o wymownej nazwie „Samozachowawczość”. W styczniu 1990 roku jego działacze skierowali list do członków Politbiura KC KPZS, KC KPU, W. Iwaszki, W. Szewczenko oraz W. Masoła, w którym pisali: „Minęły cztery lata, a konkretnych decyzji, zwłaszcza dotyczących zdrowia, wciąż nie ma (...). To szanowni towarzysze nie jest radiofobia ani masowa psychoza ludności iwankowskiego i poleskiego rejonu, jak to ogłosił na jednym z posiedzeń Politbiura KC KPZS Hryhorij Rewenko [sekretarz Kijowskiego Obkomu KPU – P.S.], a naturalne życzenie ludzi, by ochronić siebie i swoich potomków. Nasze żądania to krzyk duszy. (...) Nasze żądania bazują nie na emocjach, ale na konkretnych faktach. Naukowcy dyskutują na temat potencjalnej szkodliwości małych dawek promieniowania, a my tymczasem odczuwamy je na sobie”. W dalszej części listu mieszkańcy sformułowali konkretne żądania:

1. Dostarczyć do rejonu nieskażone produkty spożywcze.
2. Zwiększyć fundusz na produkty wysokokaloryczne, owoce i warzywa (zwłaszcza dla dzieci) po cenach państwowych.
3. Wyposażyć rejon w przyrządy radiometryczne, a mieszkańców w indywidualne dozymetry.

⁵⁴¹ Ibidem, op. 32, спр. 2815, арк. 92-96.

4. Przeprowadzić dozymetrię retrospektywną ludności, określić sumaryczne nagromadzenie radionuklidów w organizmach.
5. Opracować dokładną mapę skażenia obszaru nie tylko cezem-137 i 134, ale również promieniotwórczym strontem i plutonem.
6. Przeprowadzić dezaktywację skażonych ziem, a następnie przeprofilować produkcję rolniczą w niektórych kołchozach zgodnie z wymogami radiologicznymi.
7. Wybudować w latach 1990-1991 nowy szpital i szkołę średnią w centrum rejonu.
8. Powołać Komisję Republiki ds. Ochrony Radiologicznej, aby Ukraina mogła samodzielnie rozwiązywać problemy związane z ochroną zdrowia obywateli.
9. Skasować antyhumanitarną 35-berową koncepcję, która „stawia ludność skażonych obszarów w jeszcze gorszym położeniu niż pracowników EJ”.
10. Uchwalić prawo likwidujące opodatkowanie skażonych rejonów – „Po co płacić podatki za ziemię, która nie może nas wykarmić”.
11. Wprowadzić emeryturę dla mężczyzn od 55. roku życia, kobiet od 50., jeżeli stale zamieszkują tereny skażone promieniotwórczo⁵⁴².

Zaniepokojenie społeczeństwa, wywołane głównie zdrowotnymi następstwami katastrofy, coraz częściej podzielali przedstawiciele lokalnych władz, którzy oficjalnie wyrażali poparcie dla postulatów składanych przez mieszkańców wiosek i rejonów. Sprawy związane z Czarnobylem stały się przedmiotem dyskusji na zebraniach rad rejonowych, wiejskich oraz zakładów i kołchozów. Miejscowi przedstawiciele organów państwowych i partyjnych zwracali uwagę, że wobec słuszności żądań obywateli muszą stanąć po ich stronie, a działania władz centralnych stawiają ich w niezręcznej sytuacji: „Nie jesteśmy w stanie wytłumaczyć mieszkańcom wiosek, czemu uważają ich miejscowości za nieskażone, gdy tymczasem żywność tutaj wyprodukowana wielokrotnie przewyższa dopuszczalne normy radiologiczne. Ludzie nie wiedzą już, komu mogą zaufać i nie ufają nikomu”⁵⁴³. Miarą zaangażowania miejscowych działaczy i polityków było podjęcie przez nich roli projektodawcy i koordynatora wielu pomysłów oraz przedsięwzięć.

⁵⁴² Ibidem, op. 32, s. 2815, ark. 3-4.

⁵⁴³ Державний архів Житомирської області (ДАЖО), ф. 1654, оп. 7, с. 850, арк. 1-83.

W 1989 roku na 11. sesji olewskiej rady rejonowej obwodu żytomierskiego Wołodymyr Bondarczuk – przewodniczący Komitetu Wykonawczego Dąbrowskiej Rady Wiejskiej Delegatów Ludowych (rejonu olewskiego) – oznajmił: „Nie mieliśmy żadnej informacji, ale biorąc pod uwagę, że we wszystkich wioskach rejonu mleko od krów przewyższało dopuszczalne normy nawet 5-10 razy, ze strony biura rejonowego komitetu partii, rajwykonkomu, cały czas podnoszono kwestie przed wyższymi instancjami władzy o przeprowadzenie kompleksowych badań miejscowości i ludzi, by na tej podstawie wydać opinię o dalszym postępowaniu. W obecności przedstawicieli republikańskich i obwodowych organów bez wyolbrzymiania powiemy, że długo musieliśmy czekać na te kompetentne komisje, a jak przyjechały, to zamiast obiecanej pomocy usłyszeliśmy tylko obwinienia, że same partyjne i radzieckie organy rejonu zaostają sytuację. Że u nas wszystko w porządku i wy nieobiektywnie bijecie na alarm tylko dlatego, żeby zdobyć dla rejonu pieniądze, dodatkowe produkty spożywcze, leczenie w sanatoriach itd.”⁵⁴⁴

Dopiero po upływie trzech lat, w 1989 roku, dzięki presji lokalnych mieszkańców wspartych przez olewskie władze rejonowe, udało się wywalczyć status miejscowości uznanych za skażone (kwalifikujący ludność do przesiedlenia) dla wiosek Rudnia-Radowelska (skażenie cezem do 9,1 Ci/km²), Radowel oraz OTM Dibrowa (cez – 4,9 Ci/km², promieniowanie gamma – 0,020 mR/h). Wciąż jednak z 61 miejscowości rejonu zaledwie cztery produkowały w miarę czyste mleko. Najbardziej skażone były Rudnia-Radowelska, Dibrowa, Serdiuki, Jezierzany i Sarnówka⁵⁴⁵.

Wasył Rudyk, sekretarz olewskiego rajkomu partii, publicznie zwracał uwagę, że odwlekanie przedsięwzięć związanych z likwidacją skutków CzeJ słusznie wywołuje niezadowolenie ludności. „To, razem z różnymi plotkami, domysłami wywołało w ostatnim czasie paniczny nastrój wśród części mieszkańców, w tym kierowników, specjalistów i miejscowej inteligencji. Nasila się ucieczka z rejonu pracowników różnych profesji. Ludzie nie zostali otoczeni opieką. Znane są przypadki formalnego stosunku urzędników do ich potrzeb. To, co się stało – niepokojąca sytuacja – wynikała w dużej mierze przez poważne

⁵⁴⁴ Ibidem.

⁵⁴⁵ Ibidem.

błędy popełnione w republikańskich i sowieckich ministerstwach oraz urzędach (...). Wszystkich nas oszukała półprawda, którą nam wma-
wiano w ciągu ostatnich trzech lat. Uważam, że całej prawdy o awarii
nie znamy i dzisiaj jej także nie usłyszymy. Pan Stepan Laszenko
z Państwowego Komitetu Rolno-Przemysłowego Ukraińskiej SRS
(Derżahroprom) twierdzi, że Derżahroprom prowadzi na szeroką skalę
likwidację skutków CzEJ – nie mogę się z tym zgodzić, ponieważ mleko
i mięso, które produkuje się w rejonie w dalszym ciągu jest skażone⁵⁴⁶.
Rudyk pesymistycznie odniósł się także do perspektywy przesiedleń
ludności: „Bądźmy realistami, aby kompetentna komisja wydała taką
w sumie tragiczną ekspertyzę [kwalifikującą do przesiedlenia – P.S.],
a rząd podjął odpowiednią decyzję, upłynie sporo czasu. I jeszcze więcej
upłynie na jego praktyczną realizację. Widzimy to na przykładzie rejonu
narodowyckiego, gdzie 12 miejscowości wyznaczono do przesiedleń, które
potrwają przynajmniej do 1993 roku. (...) Znając trochę lepiej sytuację
w rejonie i w obwodzie, powiem wprost, że jak będą przeprowadzać
wysiedlenia, to nie wszystkich wiosek, a poszczególnych rodzin, które
otrzymają na to zezwolenie⁵⁴⁷”.

Władze rejonu potępiły również koncepcję 35 berów i postanowiły
wystąpić z petycją do władz republiki i ZSRS z żądaniami podjęcia
zdecydowanych środków w sprawie likwidacji CzEJ: „Musimy spotkać
się z kierownictwem republiki i na tym spotkaniu należy otwarcie po-
wiedzieć, że władza jest świadkiem przestępstwa na naszym terenie⁵⁴⁸”.
Lista postulatów olewskiej rady do Rady Najwyższej ZSRS i Rady
Ministrów ZSRS wyglądała następująco:

1. Po przeprowadzeniu badań radiologicznych przez kompetentną komisję należy zdecydować, czy istnieje możliwość stałego prze-
bywania ludzi w miejscowościach skażonych zgodnie z międzyna-
rodowymi normami.
2. Dostarczyć czystą żywność dla rejonu i zapewnić darmowe posiłki
dla dzieci i uczniów.
3. Rodzinom z miejscowości Rudnia-Radowelska i Dibrowa przyznać
prawo do otrzymania mieszkania poza kolejnością.
4. Przeprowadzić gazyfikację rejonu.

⁵⁴⁶ Ibidem.

⁵⁴⁷ Ibidem.

⁵⁴⁸ Ibidem.

5. Dokonać przeglądu istniejących norm poziomów skażenia radionuklidami w związku z rosnącą zachorowalnością ludności.
6. Wybudować nowy szpital rejonowy oraz kompleks chirurgiczny w Olewsku.
7. Przyznać ulgi socjalne: a) bezpłatny przejazd do sanatoriów, b) 30 dni urlopu, a dla kobiet w ciąży i z dziećmi w wieku przedszkolnym 60 dni, c) emerytura dla mężczyzn w wieku 55 lat, dla kobiet 50 lat, d) dopłata do nieskażonych produktów spożywczych⁵⁴⁹.

Sygnatariusze petycji zażądali dostarczenia do rejonu aparatury dozymetrycznej i powołania laboratorium radiologicznego, aby móc określić zawartość radionuklidów w wodzie i glebie. Za niezbędne uznano także zaopatrzenie producentów żywności w sprzęt radiometryczny, którym mogliby kontrolować produkcję⁵⁵⁰. Osobne pismo wystosowano do Centralnego Obserwatorium Geofizycznego Ministerstwa Ochrony Zdrowia USRS, w którym uzasadniano konieczność niezwłocznego przysłania do rejonu komisji ekspertów w celu dokładnego zbadania stanu zdrowia ludzi, ale także lasów, łąk i użytków rolnych.

Nie tylko rajkomy, ale także władze obwodów, które najmocniej ucierpiały w rezultacie katastrofy, coraz częściej występowały przed władzami republiki jako rzecznicy poszkodowanej ludności. W maju 1990 roku Kijowski Obkom KPU zwrócił się do Rady Najwyższej USRS z prośbą o podjęcie przedsięwzięć celem polepszenia sytuacji zdrowotno-społecznej w regionie. Zdaniem władz obwodowych sytuacja ekologiczna była bardzo ciężka i wywoływała u ludzi załamanie psychiczne. Zwracano uwagę, że na terenie obwodu wciąż znajdowały się obszary silnie skażone, jednak ich mieszkańcy nie zostali objęci żadną ochroną. Za szczególnie niezbędne uznano:

1. Ogłoszenie obwodu kijowskiego strefą klęski ekologicznej.
2. Sprecyzowanie kryteriów przyszłych przesiedleń (zlikwidować koncepcję 35 berów).
3. Przyspieszenie akcji ewakuacji rodzin z dziećmi z OTM Poliśke do 1 września 1990 roku, a do 1991 roku wszystkich mieszkańców Strefy Ścisłej Kontroli Radiologicznej.
4. Przyznanie wysiedlonym prawa do otrzymania mieszkania poza kolejnością.

⁵⁴⁹ Ibidem.

⁵⁵⁰ Ibidem.

5. Kompensacje pieniężne za utratę mienia ruchomego i elementów stałych.
6. Przyznanie prawa do leczenia sanatoryjnego osobom zamieszkującym skażone tereny.
7. Zwiększenie dotowania żywienia dzieci w szkołach.
8. Zaopatrzenie mieszkańców skażonych terenów w dozymetry.
9. Przyjęcie statusu (z jednoczesnym przyznaniem ulg) uczestnika likwidacji skutków katastrofy oraz mieszkańca skażonych obszarów.
10. Gazyfikacja i budowa dróg.
11. Wstrzymanie produkcji skażonej żywności.
12. Zwolnienie całej ludności w obwodzie z podatku dochodowego.
13. Rozwiązanie kwestii samoosiedleńców w Strefie Alienacji.
14. Przełączenie elektrowni Trypiłskiej (węglowej) na paliwo gazowe⁵⁵¹.

Na początku 1990 roku Obkom KPU w Żytomierzu wezwał władze ukraińskiej republiki do opracowania jednej koncepcji likwidacji skutków katastrofy oraz bezpiecznego przebywania ludzi na terenach skażonych. Przedstawiciele Obkomu podkreślili, iż dezaktywacja nie przynosi spodziewanych efektów, zwiększa się produkcja skażonej żywności, dotkliwie odczuwalny jest brak lekarzy, medykamentów, dozymetrów oraz mieszkań, a cała sytuacja utwierdza w obywatelach przekonanie, że kierownictwo kraju „więcej uwagi poświęca elektrowniom jądrowym niż ludziom”⁵⁵². W zaistniałych okolicznościach Biuro Obkomu KC KPU w Żytomierzu postanowiło wydać uchwałę „O sytuacji i dodatkowych przedsięwzięciach w związku z likwidacją skutków awarii w Czarnobylskiej EJ”, a następnie skierować ją do KC KPU, Najwyższej Rady USRS i Rady Ministrów USRS. Najważniejsze punkty uchwały dotyczyły kwestii bezpieczeństwa i problemów socjalnych:

1. Nadanie statusu priorytetowego pracom dekontaminacyjnym w obwodzie.
2. Rozwiązanie problemów bezpiecznego zamieszkiwania ludności w skażonych miejscowościach obwodu – opracowanie nowych kryteriów oceny stopnia skażenia.
3. Zatwierdzenie prawnego statusu wysiedleńca i uczestnika likwidacji skutków awarii.

⁵⁵¹ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 98, арк. 55-62.

⁵⁵² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2870, арк. 2-7.

4. Przesiedlenie rodzin z dziećmi oraz kobiet w ciąży z miejscowości o poziomie skażenia ponad 15 Ci/km².
5. Stworzenie godnych warunków życia dla ludności w rejonach skażonych oraz w nowych miejscach zamieszkania (przyznanie mieszkań poza kolejnością).
6. Zagwarantowanie opieki medycznej, kontroli promieniowania, ochrony socjalnej, obsługi żywieniowej, wzmocnienie bazy materialno-technicznej poszczególnych branż.
7. Przyspieszenie procesu gazyfikacji.
8. Zapewnienie opału oraz dostępu do usług transportowych dla mieszkańców skażonych wiosek.
9. Uregulowanie problemów z funkcjonowaniem przedsiębiorstw państwowych na terenie stref promieniotwórczo skażonych.
10. Zapewnienie dostępu do nieskażonych produktów spożywczych⁵⁵³.

Według żytomierskiego Obkomu uchwała Rady Ministrów nr 315 nie rozwiązywała szeregu problemów. Zatem postulowano także o przeprowadzenie pogłębionych badań stanu zdrowia ludności ze skażonych rejonów, zwiększenie liczby wyjazdów sanatoryjno-kurortowych na Krym, do krajów bałtyckich i Ukrainy Zachodniej do 300 tys. rocznie oraz utworzenie międzynarodowego centrum diagnostycznego w Korosteniu⁵⁵⁴.

Wyrazem rosnącego zaangażowania w rozwiązywanie problemów czarnobylskich nie tylko na poziomie lokalnym było przygotowanie przez władze rejonu olewskiego własnego programu likwidacji CzEJ na lata 1990-2000 (Uchwała Olewskiej Rejonowej Rady Ludowych Delegatów z 30 października 1989 roku). Z uwagi na fakt, że dokument gromadzi w jednym miejscu cenne informacje dotyczące omawianego zagadnienia, przytoczone zostały obszerniejsze fragmenty.

„Rozdział I. Bezpieczne warunki życia i pracy oraz proces rehabilitacji matek i dzieci.

1. Zapewnić zaopatrzenie rejonu w nieskażoną żywność.
2. Zwiększyć finansowanie dezaktywacji miejscowości rejonu, zwłaszcza szkół, szpitali i przychodni, a także parków, przedsiębiorstw i gospodarstw indywidualnych.

⁵⁵³ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 2026, арк. 103-108.

⁵⁵⁴ Ibidem.

3. Przeprowadzić kompleksowe badanie ludności na zawartość radionuklidów w organizmie (zakupić Spektrometr Napromieniowania Człowieka).
4. W przypadku zagrożenia zdrowia pozostawić mieszkańcom wolny wybór – wyjazdu lub dalszego przebywania w danej miejscowości przy zapewnieniu odpowiednich odszkodowań.
5. Zwiększyć zakres opieki medycznej i dostępu do lekarstw.
6. Przydzielić rejonowi wielokanałowe i jednokanałowe spektrometry gamma z licznikami scyntylacyjnymi celem prowadzenia pomiarów widma promieniowania gamma oraz monitorowania zawartości radionuklidów w gruncie, wodzie i produktach spożywczych.
7. Sfinansować budowę stacjonarnego laboratorium radiologicznego.
8. Sfinansować budowę na północy Ukrainy całorocznego sanatorium dla poszkodowanych mieszkańców.

Rozdział II. Gwarancja ulg materialnych i finansowych dla mieszkańców rejonu.

1. Obniżyć wiek emerytalny.
2. Przyznać urlopy w wymiarze 30 dni kalendarzowych, dla kobiet w ciąży 70 dni.
3. Wprowadzić dodatki do pensji wszystkim osobom pracującym w rozmiarze 25% wynagrodzenia.
4. Zatwierdzić 25% dopłatę do emerytury odpowiednio do wieku i stopnia inwalidztwa.
5. Wprowadzić dopłaty na każde dziecko w rozmiarze nie mniejszym niż 30 karbowańców miesięcznie oraz 15 karbowańców dla osoby pełnoletniej.
6. Młodym rodzinom przyznać prawo do bezpłatnego wyjazdu i mieszkania na ulgowych warunkach w rejonach nieskażonych wraz z wypłatą odszkodowania za nieruchomości.

Rozdział III. Organizacja handlu, żywienia i usług.

1. Zalecić Radzie Ministrów USRS zwiększenie puli środków finansowych przeznaczonych na dystrybucję towarów w rejonie.
2. Celem poprawy jakości żywienia dzieci wydzielać co miesiąc odpowiednią liczbę ton mleka, warzyw, owoców itd.

Rozdział VI. Ekonomiczno-socjalny rozwój rejonu. Inwestycje i infrastruktura.

1. Przeprowadzić gazyfikację rejonu i budowę nowych dróg.
2. Zlecić budowę rejonowego szpitala z chirurgicznym oddziałem na 120 łóżek.
3. Zintensyfikować budownictwo mieszkaniowe: corocznie oddawać do użytku 18-20 tys. m².
4. Zwiększyć liczbę szkół średnich, sklepów i stołówek.

Rozdział VII. Monitoring sytuacji radiologicznej i środowiska naturalnego w rejonie.

1. Poprzez Centralne Obserwatorium Geofizyczne każdego roku konkretyzować sytuację radiologiczną na terytorium rejonu.
2. Zorganizować systematyczną opiekę medyczną i kontrolę napromieniowania ludności, zwłaszcza dzieci, kobiet w ciąży i osób chorych.
3. Zapewnić obecność służb kontroli radiologicznej.
4. Informować ludność poprzez prasę i radio na temat sytuacji radiologicznej i ekologicznej w regionie⁵⁵⁵.

Stanowisko mieszkańców skażonych rejonów pod koniec lat 80. zaczęło się coraz bardziej radykalizować. Rozprzestrzeniały się protesty i strajki, bowiem ludzie wiedzieli, że tylko tym sposobem są w stanie wymóc na władzach jakąkolwiek reakcję. Treść oficjalnie przyjętych rezolucji lub indywidualnych petycji dowodziła postępującego procesu uświadamiania wielowymiarowych konsekwencji katastrofy oraz wynikających stąd zagrożeń. Aktywizacja obywateli w sprawach publicznych stanowiła przykład wzrastającego zrozumienia potrzeby głębszego zaangażowania w rozwiązywanie codziennych problemów i odpowiedzialności za własną postawę.

Impulsem i zarazem główną motywacją determinacji społecznej było przekonanie o grożącym im niebezpieczeństwie, troska o przetrwanie biologiczne i zdrowie przyszłych pokoleń. Utrata poczucia bezpieczeństwa, które stanowiło jeden z warunków akceptacji ustroju komunistycznego i posłuszeństwa obywateli, doprowadziła do krytyki władz i przewartościowania życiowych priorytetów. W sytuacji, gdy, jak powszechnie sądzono, zagrożona była biologiczna egzystencja narodu, ukrywanie konsekwencji katastrofy przez komunistyczne władze odebrane zostało jako zbrodnia zaniechania⁵⁵⁶.

⁵⁵⁵ ДАЖО, ф. 1654, оп. 7, спр. 850, арк. 89-99.

⁵⁵⁶ P. Sekuła, *Czarnobyl...*, op. cit., s. 16.

Jednocześnie nie można zapominać, że antysystemowy protest zrodziło silnie zsowietyzowane społeczeństwo żyjące w reżimie autorytarnym (choć nieco złagodzoną polityką pierestrojki). Przez wiele dziesięcioleci władza sowiecka redukowałą człowieka do roli bezwolnego trybika w wielkiej maszynie państwowej. Ubezważnowolnienie obywateli w taki sposób, by nie potrafili podejmować żadnych wiążących decyzji bez wskazówek „z góry”, wytworzyło w nich przekonanie, że to państwo organizuje ich życie i rozwiązuje problemy. Wiarą w opiekuńczą rolę państwa i jego moc sprawczą tłumaczy się także żądania interwencji władz w najdrobniejszych sferach egzystencjalnych mieszkańców ze skażonych rejonów. Dominowało przeświadczenie, że wszelkie trudności związane z następstwami katastrofy mogą być przewyżczone za sprawą nadzwyczajnej ingerencji przywódców, a poprawa losu poszkodowanych zależy od uzyskania odpowiedniej rekompensaty lub świadczenia. Niekiedy rzeczywistość potwierdzała to przekonanie i apele kierowane do centralnych władz na Kremlu przynosiły lepszy skutek niż starania na poziomie republiki czy obwodu. Objawem tej irracjonalnej wiary w instytucje rządowe była także długa lista pretensji, które ze względu na stan ekonomiczny ZSRS nie mogły zostać zaspokojone.

Przełamanie poczucia bezsilności i przejście od państwa odpowiedzialności za własny los (nawet w niepełnym wymiarze) wydaje się jednym z najważniejszych skutków społecznych Czarnobyla. Zerwanie z konformizmem i „dwójmyśleniem” oraz przejście do nieporozownego zaangażowania mogły zostać spowodowane tylko wydarzeniem na miarę nuklearnej „katastrofy stulecia”. Znaczące były słowa, które padły kilka lat po wydarzeniach w CzEJ ze strony mieszkańców rejonu korosteńskiego, jednego z najbardziej skażonych na Ukrainie: „To prawo każdego człowieka, on sam i nikt inny, nawet nie Rada Najwyższa, powinien mieć prawo do decydowania o swoim losie”⁵⁵⁷.

Wzrastająca lawinowo liczba skarg z najbardziej poszkodowanych obwodów kraju świadczyła o ciągłej hierarchizacji priorytetów, wśród których nieodmiennie pierwsze miejsce zajmowały sprawy związane z szeroko pojętym bezpieczeństwem. Był to w znacznej mierze efekt wzrostu zachorowalności w najbardziej skażonych miejscowościach

⁵⁵⁷ ЦДАГО України, Ф. 1, оп. 32, спр. 2815, арк. 122-125.

Ukrainy pod koniec lat 80. Lokalna społeczność wiązała ów fakt z destrukcyjnym działaniem pierwiastków promieniotwórczych. Podczas spotkań z władzami rejonowymi mieszkańcy proponowali podjęcie konkretnych działań i realizację celów szczegółowych, takich jak opracowanie map skażenia każdej szkoły, uczelni, sklepu, dostępu do indywidualnych dozymetrów i publikacji konkretnych danych. Surowej krytyce poddano metodologię przyporządkowywania miejscowości do określonej strefy radiologicznej⁵⁵⁸. Zwracano uwagę na konieczność przeprowadzenia kompleksowych badań poszkodowanej ludności i określenia stopnia nagromadzenia radionuklidów w organizmach ludzi.

Niektóre z wysuwanych żądań stanowiły raczej wyraz prozaicznych problemów wynikających z egzystencji w rzeczywistości socjalistycznej, z którymi obywatele ZSRS borykali się na długo przed wybuchem katastrofy. Należały do nich różnorodne kwestie socjalne i materialne, zwłaszcza nie najlepsza sytuacja aprowizacyjna oraz upośledzona infrastruktura komunalna i komunikacyjna. Brakowało szpitali i przychodni zdrowia. Wioski rejonów nie posiadały systemu sieci gazociągowej. Jednakże w obliczu medyczno-ekologicznych następstw katastrofy jądrowej codzienne problemy mieszkańców nabrały ostrości i stały się szczególnie dokuczliwe.

Należy podkreślić, że przemiany w świadomości społecznej Ukraińców stały się możliwe dzięki przełamaniu przez intelektualne elity kraju monopolu informacyjnego Moskwy w środkach masowego przekazu. Kluczem do społecznego uświadamiania obywateli był obieg informacji i przekazywanie wiedzy na temat różnorodnych skutków katastrofy. Nie chodziło tu tylko o zwykły proces wymiany danych i faktów jak w ustrojach demokratycznych, ale o początek odkłamywania zafałszowanej przez propagandę rzeczywistości ZSRS i odkrywania nieuleczalnych wad systemu, których Czarnobyl był syntezą. Masowe zainteresowanie społeczeństwa publikacjami na temat katastrofy zbiegło się w czasie z wystąpieniami najważniejszych przedstawicieli kultury ukraińskiej pozostających w opozycji do władz, które zaowocowało „epickim wybuchem” twórczości poświęconej katastrofie⁵⁵⁹. Poeci, prozaicy i tłumacze literatury porzucili dawne zajęcia i skierowali swoją ener-

⁵⁵⁸ ДАЖО, ф. 1654, оп. 7, спр. 850, арк. 1-83.

⁵⁵⁹ P. Sekuła, *Czarnobyl...*, op. cit., s. 329.

gię w stronę publicystyki oraz dziennikarstwa śledczego, gdzie – jak zauważył ówczesny nestor literatury ukraińskiej Ołes Honczar – trwała prawdziwa „bitwa o Czarnobyl”⁵⁶⁰.

Dyskusja, która wytworzyła się później wokół Czarnobyla, stała się doskonałą okazją do wymiany poglądów, zaprezentowania własnego stanowiska i ostatecznie wyzwoliła proces pluralizacji dyskursu publicznego. Uaktywnienie społeczeństwa, rozwój spontanicznych ruchów protestu podważały kierowniczą rolę partii. Stawiane przez mieszkańców wymogi zamknięcia wszystkich obiektów jądrowych, rekonstrukcji elektrowni pracujących na węgiel czy wprowadzenia proekologicznej edukacji świadczyły w gruncie rzeczy o postępującym uświadamianiu współobywateli przez elity kraju oraz upowszechnianiu postulatów coraz bardziej popularnego ruchu ekologicznego. Komitety rejonowe i obwodowe wystosowywały swoje apele również do obywateli Białorusi i Rosji. Zainteresowanie sprawami ogólnymi, przechodzenie od spraw lokalnych do problemów państwowych stanowiło w istocie wyjście poza tak charakterystyczny dla socjalistycznego społeczeństwa krąg zaspokajania własnych (najczęściej podstawowych) potrzeb materialnych. Poprzez udział w pokojowych demonstracjach na terenie całego kraju obywatele zyskiwali większą pewność siebie, a służby bezpieczeństwa, które w przeszłości brutalnie rozprawały się z protestującymi, były coraz bardziej zdeorientowane.

Ogłoszona przez Gorbaczowa w 1985 roku polityka jawności, jakkolwiek blokowana przez władze ukraińskie, pod koniec lat 80. zaczęła się przebijać do szerszej świadomości, a przeciwnikom władzy umożliwiła publikowanie i dyskusję. Komunistyczna nomenklatura została zaskoczona formą protestu, gdyż opozycja początkowo swoje cele definiowała przez pryzmat głoszonej oficjalnie pierestrojki⁵⁶¹. Jak określiła to jedna z działaczek opozycyjnych, pierestrojka i jawność „to była fala z góry, która połączyła się z falą, która szła od dołu, i zaczęliśmy działać”⁵⁶². Przełamanie strachu przed surowymi represjami, które w przeszłości niejednokrotnie spotykały ukraińskich dysydentów

⁵⁶⁰ О. Гончар, *Чим живемо. На шляхах до українського Відродження*, Київ 1991, s. 329.

⁵⁶¹ P. Sekuła, *Czarnobyl...*, op. cit., s. 336.

⁵⁶² Кіпіані, *Ярошинська, що ти робиш у Народицькому районі*, www.pravda.com.ua [11.09.2017].

za przejawianą aktywność społeczną i polityczną, podkopywało jeden z filarów systemu politycznego ZSRS oraz umożliwiło mobilizację szerokich mas społeczeństwa. Komuniści chętnie używali bowiem do tej pory argumentu brutalnej siły, aby pozbawić obywateli woli oporu i kontrolować społeczeństwo. Ostatecznie jednak strach przed biologiczną degradacją narodu okazał się mocniejszy niż strach przed represjami złączonego polityką pierestrojki (ale wciąż opresyjnego) reżimu: „Pierwsze sukcesy opozycji przywróciły społeczeństwu poczucie własnej wartości, wzmożyły jego aktywność i były czynnikiem motywującym do dalszych, coraz szerzej zakrojonych działań”⁵⁶³. Gdy upadł monopol informacyjny komunistów osłabiony polityką pierestrojki, a także przełamany został strach przed terrorem, coraz trudniej przychodziło władzom utrzymanie swoich wpływów w społeczeństwie.

Na poziomie psychologicznym publiczny protest odgrywał istotną rolę w procesie przewycięzania przez społeczeństwo negatywnych konsekwencji kataklizmu jądrowego. Czarnobylskie demonstracje i rocznicowe zgromadzenia umożliwiały obywatelom realizację potrzeby otwartego i nieskrępowanego przez cenzurę mówienia o bolesnych doświadczeniach związanych z katastrofą.

Wybuch w Czarnobylu zmusił społeczeństwo do przewartościowania dotychczasowych stereotypów i zmiany poglądów na różne kwestie, np. podejścia do zagadnień ekologii, zdrowia, kultury narodowej, religii i wielu innych: „Zwrot w systemie społecznym dotyczył zarówno normatywnych komponentów relacji pomiędzy ludźmi – norm, reguł, roli itp., jak i kognitywnych komponentów świadomości społecznej – przekonań, wiedzy itp.”⁵⁶⁴. Niezwykle ważnym osiągnięciem procesu zmian świadomościowych po katastrofie stało się zrewolucjonizowanie sowieckiego wyobrażenia na temat więzi łączącej człowieka ze środowiskiem naturalnym oraz zapoczątkowanie zmiany postaw społecznych wobec dziedzictwa przyrodniczego, historycznego i kulturowego kraju.

Bardzo wymownym przykładem zmiany stosunku obywateli do spuścizny historycznej i kulturowej swojej ojczyzny była prowadzona pod koniec lat 80. „bitwa o Czarnobyl”, której tym razem stawką była przyszłość tego zabytkowego miasteczka. Jeszcze w 1988 roku rozpoczął się proces celowego niszczenia Czarnobyla. Dezaktywacja

⁵⁶³ P. Sekuła, *Czarnobyl...*, op. cit., s. 375.

⁵⁶⁴ Н. Ходорівська, *Чорнобиль і людина: соціальна адаптація*, Київ 2005, s. 12.

prowadzona najprostszym sposobem – poprzez równanie z ziemią budynków – nie ominęła także dzielnic z wielowiekową historią.

Reakcja społeczeństwa na planowy proces niszczenia miasta pod pretekstem walki z radionuklidami została zainicjowana publikacją artykułu znanego ukraińskiego pisarza i poety Oleksandra Lewady w gazecie „Prawda” pt. *Czy będzie miasto Czarnobyl?*. Dom poety w Czarnobylu został zrównany z ziemią. Autor artykułu poddał krytyce kierownictwo ówczesnego ZP „Kombinat”, które bez konsultacji ze społeczeństwem decydowało o losie miasta i całego rejonu. Miejscowa ludność, głównie samoosiedleńcy, podjęła szeroko nagłośnioną przez prasę akcję protestacyjną⁵⁶⁵. Walentyna Kuchorenko była jedną z kilkuset mieszkanek, które zdecydowały się na powrót do Czarnobyla: „Chcieli zburzyć prawie cały Czarnobyl. Ludzie przynosili mi w sekrecie różne dokumenty, oni zamierzali tutaj jakiś poligon zrobić czy coś, niszczyli kolejne zabudowy miasta, mojego domu już dawno nie było. Oni mówili, że tylko zniszczone budynki burzą, ja powiedziałam zniszczone zostawiacie, a dobre burzycie. Zbieraliśmy podpisy, ludzie nie do końca wierzyli, ale podpisywali się, zrobiliśmy listę. Potem napisałam telegram do Gorbaczowa, nie chcieli przyjąć tego telegramu, powiedziałam wówczas, że do Kijowa pojadę i wyślę, wtedy przyjęli. Napisałam tak: »Michaił Siergiejewicz, nasz Czarnobyl przypomina chorego na raka, wszyscy wiedzą od czego cierpi organizm, ale jeszcze bardziej go wyniszczają, dlaczego niszczyacie nasz Czarnobyl, przecież to miasto-muzeum, który należy zachować dla potomności, żeby wszyscy pamiętali, co zrobił pokojowy atom«”⁵⁶⁶.

Apele mieszkańców znalazły odzew w społeczeństwie. Akcję ratowania Czarnobyla wsparli dziennikarze, aktywiści i zwyczajni obywatele. Ostatecznie władze w 1991 roku wstrzymały rozbiórkę zabytkowych budynków⁵⁶⁷.

Z socjologicznego punktu widzenia równie interesujące były zmiany w świadomości ekologicznej, gdyż zarówno działania edukacyjne, jak

⁵⁶⁵ Н. Гудима, К. Бильк, А. Елькина, К. Иванов и др. *Зделайте невозможное*, „Вестник Чернобыля” 1991, nr 27, s. 1.

⁵⁶⁶ Rozmowa przeprowadzona w Czarnobylu przez autora z Walentyną Kuchorenko. Nagranie audio w archiwum autora.

⁵⁶⁷ М.П. Лаціс, *Чорнобильські спомини*, Київ 1999, s. 37; М.В. Черніговец, Н.М. Черніговец, op. cit., s. 144.

i tzw. praca ideowo-wychowawcza z ludnością w ZSRR nigdy nie koncentrowały się na zagadnieniach z zakresu ochrony środowiska, aby mogły wykształcić się w społeczeństwie sowieckim postawy proekologiczne. Nie można jednak pomijać toposu Ukraińców od wieków silnie związanych z wiejskim otoczeniem i pracą na roli, a także znaczenia rodzimej tradycji (i tzw. mądrości ludowej), w której szacunek dla sił przyrody oraz przywiązanie do ziemi zawsze zajmowały poczesne miejsce.

Proces uświadamiania społeczeństwa na temat ekologicznych skutków działalności sowieckiej władzy rozpoczął się z chwilą osłabienia partyjnej cenzury oraz państwowego aparatu represji, a punktem wyjściowym jego rozwoju stało się akcentowanie wielowymiarowych konsekwencji wybuchu w Czarnobylu. Dopiero katastrofa jądrowa zmieniła sposób postrzegania rzeczywistości sowieckiej przez społeczeństwo. Powoli zaczął zmieniać się także stosunek obywateli do przyrody i jej ochrony. W „Literaturnej Ukrainie” – głównym organie prasowym Związku Pisarzy Ukrainy – zaczęły pojawiać się demaskatorskie artykuły, nie tylko na temat katastrofy czarnobylskiej, ale również poświęcone degradacji środowiska naturalnego w kraju oraz ignorowaniu przez komunistyczne władze kwestii ekologii i ochrony zdrowia obywateli. Wywołały one powszechne oburzenie społeczeństwa, podobnie jak fakt ukrywania przez sowiecką nomenklaturę ogólnego stanu ekologicznej i sozologicznej klęski w republice⁵⁶⁸.

Należy przy tym podkreślić, że ruch proekologiczny w USRS nie stanowił repliki podobnych ruchów w Europie Zachodniej (pojmowanych politycznie), a nawet znacznie się od nich różnił, choć zachodnie idee ochrony środowiska naturalnego znalazły swoje odzwierciedlenie także w programach ukraińskich ekologów. Zarówno geneza (pomimo silnie wpisanej w nią kontestacji antynuklearnej), jak i lista priorytetów ukraińskich organizacji ekologicznych wykazywały znaczące różnice. Do tych ostatnich należały nie tylko kwestie ochrony środowiska naturalnego, ale także te o charakterze stricte niepodległościowym (nie od razu wprawdzie) wymierzone w komunistyczny establishment ZSRS.

Powstałe na Zachodzie prawie 20 lat wcześniej frakcje ekologiczne początkowo inspirowały się ideami środowiska amerykańskiej Kontrkultury, występującej przeciwko filarom zachodniej cywilizacji, zwłaszcza chrześcijaństwu. Ruchy te cechował często społeczny rady-

⁵⁶⁸ S. Yekelchik, *Ukraina. Narodziny nowoczesnego narodu*, Kraków 2009, s. 260.

kalizm, opowiadały się przeciwko konsumpcjonizmowi i gospodarce wolnorynkowej, a nawet liberalnej demokracji⁵⁶⁹. Tymczasem w ZSRS to nie nadmiernie rozwinięte nawyki konsumpcyjne żyjącego przecież na niskiej stopie życiowej spauperyzowanego społeczeństwa sowieckiego znalazły się w ogniu krytyki ukraińskich ekologów, ale komunistyczne władze i reżimowi naukowcy na ich usługach, gdyż ich działalność umotywowana względami ideologicznymi prowadziła do obłąkańczej eksploatacji środowiska naturalnego. Narodowa specyfika ukraińskich ekologów i podejmowana przez nich krytyka ustroju socjalistycznego obok zawsze nośnych haseł związanych z Czarnobyłem przysporzyły im ogromnej popularności w kraju.

Jak zauważył Andrzej Delorme: „Na Zachodzie ich [ekologów – P.S.] sprzeciwy i krytyka adresowane były do tamtejszych społeczeństw czerpiących doraźne korzyści i satysfakcje z technicznej cywilizacji i wolnego rynku (...), o tyle w krajach komunistycznych dotyczyły tylko onnipotentnego totalitarnego państwa jako źródła wszelkiej opresyjności dla tamtejszych społeczeństw, w tym również tej płynącej z życia w skażonym i zdegradowanym środowisku. Taka krytyka komunizmu okazała się zresztą bardzo nośna w walce z nim. Cieszyła się zatem dużym wzięciem ze strony antykomunistycznej opozycji, głoszącej z zapałem – zresztą w pełni zasadnie – jak to komunizm nie dość, że zniewala i zubaża społeczeństwo, to degradując środowisko, niesie zagrożenie nawet dla biologicznej jego przyszłości. Natomiast wzorce działań zachodnich ruchów ekologicznych kontestujących społeczeństwo konsumpcyjne w sposób oczywisty nie przystawały do warunków w krajach komunistycznych”⁵⁷⁰. Niektórzy ukraińscy intelektualiści dostrzegali kryzys wartości społecznych skutkujący w ich mniemaniu degradacją środowiska naturalnego, jednak jego przyczyna tkwiła nie tyle w wybujałym do przesady materializmie obywateli (choć wątki takie spotkamy np. w publicystyce Jewhena Swerstiuka i Wołodymyra Jaworiwskiego), co w zaszczepionej przez system autorytarny obojętności na sprawy kraju i przyrody oraz braku poczucia jakiegokolwiek odpowiedzialności⁵⁷¹.

⁵⁶⁹ A. Delorme, *Sprawa ekologicznej tożsamości*, [w:] *Państwo i społeczeństwo. Zagrożenia ekologiczne a etyka, polityka i gospodarka*, red. A. Delorme, Kraków 2004, s. 15.

⁵⁷⁰ Ibidem, s. 17.

⁵⁷¹ Л. Скирда, *Чорнобиль: Епічне осмислення*, „Дніпро” 1989, nr 7, s. 134.

Ruch ekologiczny na Ukrainie, którego dominującą cechą był protest antynuklearny dążący do zamknięcia EJ w całym kraju i wprowadzenia moratorium na budowę nowych energobloków, nie był tylko sprzeciwem wobec niebezpiecznych technologii jądrowych, ale – jak trafnie zauważa Jane Dawson – krzykiem skolonizowanego narodu przeciwko antydemokratycznym ingerencjom imperialnego centrum⁵⁷². W gruncie rzeczy elity intelektualne wykorzystywały sprawę instalacji jądrowych do mobilizacji społecznej szerokich mas. To połączenie antynuklearnego aktywizmu i narodowej tożsamości było czymś, co najbardziej odróżniało ekologicznych aktywistów na Zachodzie i w ZSRS⁵⁷³.

Oficjalnie ruch zielonych na Ukrainie popierał pierestrojkę oraz zmiany głoszone przez Gorbaczowa. Ich gotowość do współpracy z innymi organizacjami ekologicznymi na świecie stanowiła próbę przebicia się przez żelazną kurtynę ZSRS. Ważną datą w historii ukraińskiego ruchu ekologicznego stał się 28 października 1989 roku, gdy doszło do pierwszego zjazdu stowarzyszenia ekologicznego „Zielony Świat”, a jej przewodniczącym wybrany został Jurij Szczerbak – likwidator katastrofy w Czarnobylu, pisarz, z zawodu lekarz. W programie stowarzyszenia zapisano, iż w kwestii poprawy sytuacji ekologicznej na Ukrainie „do dzisiaj nie stworzono politycznych, prawnych i ekonomicznych mechanizmów celem przyjęcia optymalnych decyzji i ich realizacji. Obecna władza nie jest w stanie ich stworzyć. Tylko realna niezależność i demokratycznie wybrany rząd na Ukrainie będą w stanie zapewnić rozwiązanie problemów ekologicznych”⁵⁷⁴. W dniach

⁵⁷² J.I. Dawson, *Eco-nationalism: Anti-nuclear Activism and National Identity in Russia, Lithuania, and Ukraine*, London 1996, s. 7.

⁵⁷³ Potwierdzeniem tego faktu były losy ruchu ekologicznego na Ukrainie po odzyskaniu przez to państwo niepodległości. Głoszone w realiach ZSRS postulaty zamknięcia elektrowni jądrowych straciły w nowych warunkach polityczno-ekonomicznych jakiegokolwiek znaczenie. Nawet niedawni aktywiści antynuklearni wskazywali, że Ukraina nie może sobie pozwolić na rezygnację z energii jądrowej, nie wykluczając możliwości dalszej eksploatacji samej elektrowni w Czarnobylu. Podobnie sytuacja wyglądała w pozostałych byłych republikach ZSRS, w których ruch antynuklearny odegrał kluczową rolę w aktywizacji narodowej społeczeństw, zwłaszcza na Litwie i w Armenii. Zob. J.I. Dawson, *passim*. Szerzej o tym w kontekście Ukrainy zob. P. Sekuła, *Ekonomia i polityka na Ukrainie po 1991 roku wobec zagrożeń eksploatacji Czarnobylskiej Elektrowni Jądrowej*, „Bezpieczeństwo. Teoria i Praktyka” 2018, nr 2 (31), s. 135-147.

⁵⁷⁴ А. Панов, *Зелений рух в Україні*, „Сучасність” 1991, nr 6 (362), s. 112.

28-30 września 1990 roku w Kijowie odbył się założycielski zjazd Partii Zielonych Ukrainy (PZU) z udziałem przedstawicieli większości obwodów kraju. Na zjeździe ogłoszono utworzenie partii, wybrano lidera, zastępców oraz radę koordynacyjną. Jednogłośnie na lidera partii wybrano ponownie J. Szczerbaka. Tym samym ukraińska partia „zielonych” została jedną z najstarszych partii w nowym państwie⁵⁷⁵.

Katastrofa nuklearna wyzwoliła w społeczeństwie niezbędne pokłady energii, aby stanąć w obronie nie tylko środowiska naturalnego, ale również wartości narodowych. Problem biologicznej egzystencji obywateli Ukrainy wkrótce poszerzony został o aspekt kulturowej eksterminacji narodu. Obok spraw ekologicznych naczelnymi miejscami zajęły prawa człowieka i demokratyzacja życia w republice. Poruszano problem języka i kultury ukraińskiej, jej stanu w systemie totalitarnym. Żądano zaprzestania rusyfikacji w oświacie i administracji.

We wrześniu 1989 roku odbył się w Kijowie zjazd założycielski opozycyjnego Ludowego Ruchu Na Rzecz Przebudowy (Ruch). Na czele organizacji stanął poeta Iwan Dracz. Pod koniec 1990 roku Ruch liczył już ponad 60 tys. członków i kilka milionów sympatyków. Do jego najważniejszych postulatów należała demokratyzacja życia w kraju oraz ochrona ukraińskiej kultury i języka. Domagano się także większej autonomii w ramach republiki związkowej. Na zjeździe Ruchu zasugerowano, iż za jedno z najważniejszych wyzwań dla Ukrainy należy uznać odwrócenie katastrofy ekologicznej, co, zdaniem Honczara, było możliwe tylko w warunkach pełnej niezależności Ukrainy. Na drugim zjeździe Ruchu w październiku 1990 roku zaczęto jawnie głosić potrzebę odzyskania niepodległości, uznając to za niezbędny warunek realizacji wszystkich postulatów Ruchu. Podobne żądania pojawiły się w większości organizacji ekologicznych oraz Partii Zielonych Ukrainy.

Kierownictwo ukraińskiej republiki pod wpływem nastrojów społecznych, postępów pierestrojki w Rosji, a także postawy władz rejonowych i obwodowych również zmieniało swój stosunek do Czarnobyla i zagadnień ochrony przyrody (jednak nie zamierzając pójść na ustępstwa w istotnych dla partii kwestiach) i na tym polu coraz częściej zaczynało różnić się od towarzyszy w Moskwie. Momentem kluczowym dla rozwoju wypadków w republice ukraińskiej stało się odsunięcie od władzy Wołodymyra Szczerbyckiego. I sekretarz KPU ponosił sporą od-

⁵⁷⁵ Ibidem.

powiedzialność za ukrywanie informacji o Czarnobylu, zaś pod koniec sprawowania urzędu dążył do naprawy sytuacji, jednocześnie starając się nie dopuścić do rozwoju ruchów nacjonalistycznych na Ukrainie oraz sprostać oczekiwaniom Moskwy. Władze na Kremlu niezależnie od zainicjowanej pierestrojki i głośności nie godziły się na liberalizację polityki w podległych republikach. Szerbycki do końca pozostał zakładnikiem obranego przez siebie kursu. Pod koniec września 1989 roku został zwolniony ze stanowiska sekretarza, oficjalnie ze względu na zaawansowany wiek, a kilka miesięcy później, w lutym 1990 roku, popełnił samobójstwo. Kurczone trzymanie się kierunku wytyczonego niedługo przez Moskwę okazało się już niemożliwe.

Jedną z najczęściej dyskutowanych i wzbudzających ogromne emocje kwestii wokół Czarnobyla była tzw. koncepcja 35 berów. Opracowana przez rosyjskich naukowców służyła manipulacji maksymalnie dopuszczalnymi dawkami promieniowania, skazując mieszkańców skażonych terenów na przebywanie w radiologicznie niebezpiecznym środowisku. Pod koniec lat 80. władze republiki oraz Akademia Nauk USRS opowiedziały się przeciwko koncepcji 35 berów jako kryterium potencjalnych przesiedleń. Dodatkowo KC KPU przyznała, że odczuwalny jest dotkliwy brak przyrządów radiometrycznych, zwłaszcza do pomiaru promieniotwórczego strontu, i poparła ideę powołania Komisji Republiki ds. Ochrony Radiologicznej, a także opracowania mapy skażenia Ukrainy. Jednak Ministerstwo Ochrony Zdrowia USRS kategorycznie sprzeciwiło się uznaniu sytuacji radiologicznej w poszczególnych rejonach (np. iwankowskim) za główną przyczynę wzrostu śmiertelności⁵⁷⁶. Działania zmierzające do zaostrzenia przepisów radiologicznych (na korzyść mieszkańców) spotykały się nie tylko ze sprzeciwem władz w Moskwie, ale i kontratakami znanych fizyków-atomistów, zwłaszcza pracowników powstałego w 1989 roku Ministerstwa Energii i Przemysłu Atomowego ZSRS (Minatomenergoprom) oraz podległych mu resortów i organizacji⁵⁷⁷.

W pierwszych, częściowo demokratycznych wyborach do Zjazdu Deputowanych Ludowych USRS, czyli parlamentu, w marcu 1990 roku Ruch, organizacje ekologiczne i Ukraińskie Towarzystwo Językowe utworzyły własny Blok Demokratyczny, który zdobył 100 mandatów

⁵⁷⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2815, арк. 11-16.

⁵⁷⁷ Ibidem, оп. 32, спр. 2943, арк. 28.

spośród 450⁵⁷⁸. W obwodzie żytomierskim podczas kampanii wyborczej mieszkańcy, organizacje społeczne i przedsiębiorstwa wybierały na swoich przedstawicieli ludzi niepopularnych wśród lokalnych władz, wyrażając po raz pierwszy publicznie swoją opinię odmienną od dyrektyw „z góry”. Jednym z takich przedstawicieli była dziennikarka Ałła Jaroszyńska, która zasłynęła z krytyki obwodowego i centralnego kierownictwa w Kijowie, gdy starała się ujawnić prawdę o nieprawidłowościach popełnionych podczas przesiedleń ludności ze skażonych terenów Żytomierszczyzny. Jaroszyńska nagłośniła fakt, że w obwodzie istnieje co najmniej kilkanaście wiosek, gdzie poziom skażenia opadem promieniotwórczym zagraża życiu i zdrowiu mieszkańców. Po ujawnieniu całej sprawy na I Zjeździe Deputatów Ludowych ZSRS Rada Ministrów ZSRS uchwaliła 24 maja 1989 roku przesiedlenie 12 wiosek narodowego rejonu oraz dwóch wiosek rejonu poleskiego (obwodu kijowskiego) – Szewczenkowe i Jasień (analogicznie Rozporządzenie RM USRS z 28 czerwca 1989 roku, doprecyzowane później uchwałą RM USRS w grudniu 1989 roku i poszerzone o miejscowości Poliśke i Wilcza). Pełną realizację tej uchwały poprzedził rozpad Związku Sowieckiego⁵⁷⁹. Dużym sukcesem opozycji była decyzja Rady Ministrów ZSRS z 20 października 1989 roku, która ustalała nowy wiek emerytalny dla obywateli zamieszkujących tereny skażone – 55 lat dla mężczyzn i 50 lat dla kobiet, jeżeli gęstość skażenia terytorium cezem wynosiła 15 Ci/km² i więcej. W skażonych miejscowościach zlikwidowano podatki. Wznowiono również prace dezaktywacyjne w 14 wioskach i miasteczkach oraz polecono nabycie za granicą sprzętu dozymetrycznego. Z kolei na zakup aparatury medycznej republika w 1990 roku wydała 1 mln rubli⁵⁸⁰.

Wybór aktywistów opozycyjnych na reprezentantów lokalnych społeczności świadczył, że mieszkańcy starali się zmienić sytuację, mocniej wpłynąć na rzeczywistość społeczną i polityczną państwa, w której do tej pory prym wiedli członkowie partii i organizacji rządowych. Działacze opozycji ujawniali informacje na temat bierności i bezdusznego formalizmu władz okazanych podczas likwidacji skutków katastrofy, co potęgowało wzburzenie opinii publicznej i wzma-

⁵⁷⁸ S. Yekelchuk, *Ukraina...*, op. cit., s. 266.

⁵⁷⁹ В. Кіпіані, *Ярошинська, що ти робиш у Народицькому районі*, op. cit.

⁵⁸⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2815, арк. 5-10.

gało wrogie nastroje społeczne. Szczególnie gorszące były przypadki defraudacji środków przeznaczonych na likwidację skutków katastrofy i pomoc osobom poszkodowanym⁵⁸¹. Mieszkańców wiosek bulwersował fakt, że zamieszkują w miejscowościach nie mniej skażonych od tych po drugiej stronie drutu kolczastego odgradzającego 30-kilometrową „martwą” zonę, jednak władze nie godziły się na zmianę ich statusu. Na początku 1990 roku aparat partyjny USRS w tajnym raporcie przedstawił konkluzję na temat sytuacji w skażonych miejscowościach Ukrainy: „Dzisiaj niczym nie można już przekonać ludności, że powinni dalej żyć i pracować w strefie z niedopuszczalnym poziomem promieniotwórczości”⁵⁸². Same władze coraz częściej ugiwały się przed wolą obywateli, wyrażaną niekiedy bardzo dosadnie i stanowczo podczas licznych akcji protestów, demonstracji i strajków, w trakcie których zarzucano urzędnikom i deputowanym do parlamentu, iż zachowują się jak obrońcy resortów, a nie praw narodu. W lokalnych strukturach zaznaczył się rozłam, który był jeszcze bardziej widoczny w stosunku do obwykonkomów i centrali w Kijowie. Pomiędzy kierownictwem a strukturami terenowymi i urzędnikami niższego szczebla dochodziło do rozbieżności w ocenie polityki czarnobylskiej, które przybierały na sile w miarę, jak okazywało się, że ukraiński KC KPU nie mógł już zaradzić słabnącej kontroli partii nad społeczeństwem. Również Moskwa, nękana trudnościami wewnętrznymi, nie była w stanie pomagać w takim stopniu jak jeszcze kilka lat temu.

Na początku października 1989 roku sekretarz Miejskiego Komitetu KPU w Korosteniu Iwan Czyryk w nocy do Politbiura zarzucał, że KC KPU nie zajęła jasnego i zdecydowanego stanowiska odnośnie do sytuacji w skażonych obszarach, co jego zdaniem było wielkim

⁵⁸¹ Jeden z wielu przykładów opisała Lubow Kowalewska: „Na oryginalny pomysł wykorzystania środków z funduszu czarnobylskiego wpadli urzędnicy w obwodzie mohylewskim. Zorganizowali podróż morską dla osób poszkodowanych w rezultacie katastrofy celem poprawienia ich stanu zdrowia. »Wyzebrali« od Bałtyckiego Przedsiębiorstwa Transportu Morskiego statek, a od Państwowego Przedsiębiorstwa Turystycznego 100 tys. rubli w walucie. Na statek pod flagą czarnobylską weszli działacze związków zawodowych, urzędnicy partyjni i państwowi wraz z rodzinami i popłynęli wokół Europy. Ale czarnobylców na pokład nie wzięli...”. Л. Ковалевская, *Чернобыль «ДСП». Последствия Чернобыля*, Киев 1995, s. 91.

⁵⁸² ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 2026, арк. 9-10.

błędem politycznym. Oznajmił też, że miejscowe organy nie potrafiły poradzić sobie z sytuacją w rejonie, a ludność choruje i nie wierzy już w żadne komisje, które zresztą i tak nie rozwiązały ani jednego problemu. W jego opinii coraz większy autorytet polityczny zdobywały nieformalne organizacje, które występowały w obronie obywateli. „Na mityngach coraz bardziej napastliwie rozdmuchuje się takie żądania: »Jeżeli nikt nie zwraca na nas uwagi, jeżeli nikomu nie jesteśmy potrzebni – trzeba strajkować, wtedy wszyscy się ruszą«”. Ocenę sytuacji kończył apel sekretarza, by władze dłużej nie zwlekały z podjęciem decyzji, zwłaszcza o wysiedleniu ludności z rejonów, gdzie skażenie wynosiło powyżej 5 Ci/km², bowiem „ludzie tracą wiarę w Partię”⁵⁸³. Władze obwodowe informowały KC KPU, że brak wiarygodnych informacji po upływie kilku lat od wybuchu w CzEJ oraz zarzucenie programu budownictwa mieszkaniowego dla przesiedleńców wykorzystują „destrukcyjne siły”, by podważyć autorytet państwa. Jednocześnie członkowie Biura Obkomu w Kijowie zwrócili się do innych biur obwodowych oraz komitetów partii i organizacji budowlanych z tychże obwodów z prośbą o „okazanie miłosierdzia poszkodowanym” i wycofania się z „antyhumanitarnej decyzji o zaprzestaniu budowy mieszkań”⁵⁸⁴.

W lutym 1990 roku Komitet Miejski (Miskkom) KPU w Korosteniu poparł protesty mieszkańców. Według członków Miskkomu tylko ustawa przyjęta przez centralne władze republiki mogła ochronić ludność i przyszłe pokolenia przed skutkami katastrofy (zamiast nieskutecznych rozporządzeń). Poza tym brak odpowiedniego ustawodawstwa podważał autorytet kierownictwa republiki⁵⁸⁵. W liście do Rady Najwyższej USRS przedstawiciele władz Korostenia zwrócili uwagę, że większość obywateli żytomierskiego obwodu po czterech latach wciąż nie otrzymała żadnej pomocy. „To jest oceniane przez mieszkańców skażonych rejonów jako działania kierowniczo-biurokratycznych sił, które graniczą ze zbrodnią przeciwko narodowi. (...) Brak zaufania mieszkańców północnej części żytomierskiego obwodu, zwłaszcza w Korosteniu, do Rady Ministrów republiki wzrasta i nie zmieniło tego przyjęcie przez Radę rozporządzenia nr 315 z grudnia 1989 roku opóźnionego co najmniej o 2-3 lata”⁵⁸⁶. Nawet

⁵⁸³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2612, арк. 54-56.

⁵⁸⁴ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 101, арк. 1-8.

⁵⁸⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 33, спр. 2815, арк. 48.

⁵⁸⁶ Ibidem, оп. 32, спр. 2815, арк. 49.

przewidziane przez kolejne rozporządzenia metody poprawy sytuacji życiowej mieszkańców w praktyce nie były wypełniane. Na koniec Miskkom Korostenia ostrzegł, że mieszkańcy miasta i okolicznych miejscowości traktują postawę władz jak „znęcanie się nad ludźmi”, a sytuacja jest już tak bardzo zaostzona, iż stwarza niebezpieczeństwo „społecznego wybuchu”. Korosteńscy działacze proponowali powołać międzynarodową komisję, która zdoła opracować koncepcję bezpiecznego przebywania w skażonych strefach oraz określi stopień ryzyka związanego z zamieszkiwaniem w rejonie korosteńskim dla obecnego i przyszłych pokoleń⁵⁸⁷. KC KPU po licznych apelach Obkomu KPU w Żytomierzu i Miskkomu Korostenia wysłał specjalistów, aby zbadali sytuację na miejscu. Zarzuty stawiane przez władze Korostenia, m.in. w sprawie fatalnej sytuacji radiologicznej w rejonie, potwierdziły się. Mieszkańcy spożywali pokarmy poniżej racjonalnych norm, w stołówkach szkolnych brakowało miejsc, nie wystarczało również warzyw i owoców. Dodatkowo wykryto liczne malwersacje przy dystrybuowaniu żywności dla potrzebujących, gdyż produkty spożywcze zamiast do mieszkańców skażonych miejscowości trafiały na bazyary obwodu⁵⁸⁸.

Z okazji czwartej rocznicy katastrofy w Korosteniu miała miejsce demonstracja z udziałem kilku tysięcy mieszkańców miasta i rejonu korosteńskiego. W jej trakcie przyjęto rezolucję krytykującą bezczynność organów państwowych, które powinny zajmować się ochroną ludności przed skutkami awarii, a tymczasem „przedłużają się antyhumanitarne działania ministerstw i urzędów kraju oraz republiki”. Rezolucja wzywała także do organizowania w przedsiębiorstwach oraz przy radzie miejskiej i rejonowej komitetów strajkowych⁵⁸⁹. Według uczestników przewyciężenie różnorodnych konsekwencji katastrofy czarnobylskiej wymagało opracowania odpowiedniej strategii (umocowanej przepisami prawa) ze ściśle określonym harmonogramem działań szczegółowych:

1. Opracować najpóźniej do czerwca 1990 roku ustawę o statusie obywateli zamieszkujących miejscowości promieniotwórczo skażone w rezultacie katastrofy CzEJ, w której będą wyraźnie zaznaczone ich prawa oraz środki ochrony.

⁵⁸⁷ Ibidem.

⁵⁸⁸ Ibidem, оп. 32, спр. 2815, апк. 87.

⁵⁸⁹ Ibidem, оп. 32, спр. 2815, апк. 122-125.

2. Określić status prawny ziem skażonych. Dla mieszkańców i pracowników ustalić wynagrodzenie, urlopy oraz wiek emerytalny w takim stopniu, jak dla autochtonów Dalekiej Północy. Uchwalić ulgi w leczeniu, obsłudze medycznej, żywieniu, rozpoczęciu studiów itd.
3. Zaniechać odprowadzania do budżetu państwa wpłat z zysku od przedsiębiorstw pracujących na skażonym terytorium, a całą sumę przeznaczyć na rozwiązanie problemów socjalnych i ekologicznych wywołanych katastrofą, w tym na budowę mieszkań i domów dla wysiedleńców na terenach ekologicznie bezpiecznych.
4. Wydzielić środki na likwidację skutków wybuchu w skażonych miejscowościach, która będzie prowadzona pod kontrolą miejscowych organów władzy.
5. Dostarczyć indywidualne dozymetry do skażonych rejonów.
6. Odebrać pieniądze przekazane przez Radę Ministrów z Funduszu Czarnobylskiego dla Ministerstwa Energetyki Atomowej (Minatomenergo).
7. Pociągnąć do odpowiedzialności karnej wszystkie osoby, które ukrywały informacje o sytuacji radiologicznej w republice⁵⁹⁰.

Powyższe punkty zostały umieszczone w korosteńskiej rezolucji. Propozycje mieszkańców z poszkodowanych rejonów miały widoczny wpływ na kształt i charakter późniejszych „ustaw czarnobylskich”. Sytuacja jednak ulegała zmianom stopniowo. Rada Najwyższa USRS z opóźnieniem rozpatrywała szereg problemów związanych z katastrofą, wciąż nie podejmowano decyzji kluczowych dla procesu minimalizacji skutków jądrowego wybuchu. Ze względów ekonomicznych niechętnie odnoszono się do rezygnacji z koncepcji 35 berów. Za podtrzymaniem koncepcji opowiadała się przede wszystkim Moskwa. W maju 1990 roku sekretarz miejskiej kompartii w Korosteniu zwrócił się do W. Iwaszki: „Od stycznia do kwietnia tego roku w Korosteniu znacznie pogorszyły się warunki społeczno-polityczne, a główną przyczyną tego stanu tkwi w beczynności rządowych i partyjnych organów republiki w likwidowaniu skutków awarii. Poziom promieniotwórczego zanieczyszczenia nie zmniejsza się, natomiast wzrasta zachorowalność ludności. Sprawy związane z leczeniem matek z dziećmi, nie mówiąc już o wszystkich mieszkańcach, realizowane są zbyt powolnie, do skażonych miejsco-

⁵⁹⁰ Ibidem.

wości nie są dostarczane bezpieczne produkty spożywcze”⁵⁹¹. Sekretarz kończył swój list uwagą, iż ze względu na zaistniałą sytuację możliwy jest strajk na kolei w Korosteniu.

Politycznie napięta sytuacja wystąpiła w rejonie dąbrowickim (obwód rówieński). Jego przedstawiciele w lutym 1990 roku w apelu do władz republiki, któremu nadali formę petycji, zażądali czystej żywności, aparatury pomiarowej oraz opieki lekarskiej. Ich zdaniem pomimo zarządzenia nr 315 w rejonie nie następowały żadne znaczące zmiany. Wśród postulatów mieszkańców znalazło się żądanie osobistego spotkania z premierem Masołem i Iwaszką⁵⁹². Ludność wielokrotnie zwracała się do różnych instancji niższego szczebla, a ostatecznie także do władz republiki – KC KPU, a nawet Moskwy.

Delegaci XIX rejonowej konferencji w Narodyczach (obwód żytomierski) w związku z sytuacją, która wynikała po katastrofie na terytorium rejonu, w maju 1990 roku zwrócili się bezpośrednio do władz republiki. W liście do KC KPU pisali: „W centrum Ukrainy cztery lata cierpią ludzie (...), cierpią zwłaszcza niewinne dzieci. Zdrowie ludzi pogarsza się (...), nie sprawdzają się nasze nadzieje na aktywny udział kierownictwa KC KPU i Obkomu Partii w rozwiązywaniu problemów czarnobylskich (...), z każdym dniem ludzie tracą wiarę w humanitaryzm Partii, Rządu, kierownictwa republiki, służby zdrowia. Cztery lata w ojczystej służbie zdrowia »jaśniały« takie postaci, jak Romanenko, Lichtarow, Łoś, Babeszko i inni, którzy zapewniali nas, że stałe przebywanie na obszarze skażonym jest bezpieczne”⁵⁹³. Delegaci z Narodycz twierdzili, iż mają dość podstaw, żeby nie wierzyć w uczciwość i solidność wielu szanowanych osób i instytucji państwowych. Według nich doszczętnie skompromitował się Państwowy Komitet Hydrometeorologii ZSRS i Ministerstwo Ochrony Zdrowia, a także kierowany przez profesora Leonida Iljina instytut radiologiczny. Swoje przemyślenia na temat rozwiązywania problemów czarnobylskich delegaci zawarli w kilku postulatach:

1. Przyjąć ustawę definiującą status przesiedleńca lub status ofiary katastrofy czarnobylskiej.
2. Stworzyć odpowiednie warunki socjalno-bytowe dla mieszkańców skażonych rejonów.

⁵⁹¹ Ibidem, op. 32, спр. 2815, арк. 160.

⁵⁹² Ibidem, op. 32, спр. 2815, арк. 56.

⁵⁹³ Ibidem, op. 32, спр. 2815, арк. 150-152.

3. Zagwarantować prawo do zmiany miejsca zamieszkania rodzinom z dziećmi przebywającym w miejscowościach promieniotwórczo skażonych.
4. Rozwiązać problemy z budową nowych wiosek i osad dla ewakuowanych obywateli, przy zachowaniu więzi rodzinnych, sąsiedzkich i towarzyskich.
5. Zwiększyć liczbę mieszkań (nie mniej niż 350 lokali) dla rodzin, które wyraziły chęć przeprowadzki z rejonu narodyckiego do nowopowstałego rejonu brusiłowskiego⁵⁹⁴.

W innym jeszcze rejonie obwodu żytomierskiego – owruckim – w październiku 1989 roku, na plenum Rajkomu KPU w Owruczu, zwrócono się do Rady Ministrów KC KPU o przysłanie do rejonu kompetentnych specjalistów w celu stwierdzenia rzeczywistego poziomu skażenia (nie tylko cezem-137) ziemi, wody, produktów spożywczych i innych. Ponadto władze rajkomu zażądały czystej żywności, lekarstw dla chorych i aparatury pomiarowej, zwłaszcza indywidualnych dozymetrów. Podobnie za niezbędne uznano przyznanie rodzinom z dziećmi prawa do przesiedlenia się do nieskażonych miejscowości Ukrainy. Przyczyn stałego pogarszania się kondycji moralno-psychologicznej ludności władze owruckiego rejonu upatrywały w obojętności przywódców państwa i republiki, którzy pozostawali głusi na apele komitetów rejonowych partii oraz kolektywów robotniczych⁵⁹⁵.

W znacznie ostrzejszym tonie wystąpili mieszkańcy rejonu owruckiego w liście skierowanym do Iwaszki, Walentyny Szewczenko, a także Masoła: „Jesteśmy już zmęczeni życiem w ciągłym strachu o życie swoje i dzieci, o naszą przyszłość. Nasze dzieci są pozbawione możliwości kąpania się, opalania, zabawy w piasku, łowienia ryb, zbierania grzybów i jagód. Jesteśmy już zmęczeni wysyłaniem próśb do wszystkich instancji i telegramami, na które nie otrzymujemy odpowiedzi”⁵⁹⁶. W drugiej części listu protestujący domagali się pociągnięcia do odpowiedzialności Minatomenergo ZSRS – „za przestępstwo” – oraz Ministerstwo Ochrony Zdrowia USRS – „za niedbały stosunek do zdrowia obywateli na skażonych terenach”. Ponadto owruczanie zwracali uwagę na konieczność stworzenia radiologicznej mapy miasta,

⁵⁹⁴ Ibidem.

⁵⁹⁵ Ibidem, оп. 32, спр. 2612, апк. 87-89.

⁵⁹⁶ Ibidem, оп. 32, спр. 2612, апк. 90-92.

dostępu do bezpiecznej żywności oraz obniżenia wieku emerytalnego⁵⁹⁷. Identyczne żądania w tym samym czasie wysunęli mieszkańcy wsi Bondarówka (rejon korosteński)⁵⁹⁸.

Swoje oczekiwania względem władz manifestowali także pracownicy zakładów, fabryk, kołchozów i sowchozów. W czwartą rocznicę katastrofy robotnicy fabryki żurawi samochodowych w Drohobyczu zażądali wysiedlenia ludności z promieniotwórczo niebezpiecznych rejonów, ale też zaprzestania wyścigu zbrojeń oraz rywalizacji w kosmosie z państwami kapitalistycznymi. Zaoszczędzone w ten sposób pieniądze miały zostać przeznaczone na mieszkania dla przesiedleńców, szpitale i sanatoria dla czarnobyłców. Domagano się również pociągnięcia do odpowiedzialności karnej Walentyny Szewczenko za zbrodnie przeciwko narodowi ukraińskiemu oraz „jego puli genowej”⁵⁹⁹. W tym czasie protestowali też robotnicy państwowych zakładów łożysk w Łucku. Zwrócili się do uczestników XXVIII zjazdu KPU z żądaniem ukarania tych, którzy ukrywali przed społeczeństwem prawdę na temat stanu radiologicznego republiki – ich działania nazwali przestępstwem⁶⁰⁰.

Dekret Prezydium Rady Najwyższej USRS z 19 stycznia 1990 roku po raz pierwszy wprowadzał obowiązek podawania do wiadomości publicznej informacji na temat sytuacji radiacyjnej w republice oraz administracyjną i kryminalną odpowiedzialność za ukrywanie stanu radiologicznego i wskaźników zachorowalności w skażonych rejonach USRS⁶⁰¹. Choć decyzja Rady Najwyższej nie rozwiązywała zupełnie problemów z dostępem do informacji, np. o stanie zdrowia likwidatorów, była przecież odpowiedzią na trwające od kilku lat protesty społeczne oraz krytykę postępowania komunistycznych władz.

Wystąpieniom ludności w mniejszych miejscowościach z obszarów skażonych towarzyszyły masowe, tzw. czarnobyłskie manifestacje

⁵⁹⁷ Ibidem.

⁵⁹⁸ Ibidem, op. 32, спр. 2612, арк. 100-101.

⁵⁹⁹ Ibidem, op. 32, спр. 2815, арк. 113.

⁶⁰⁰ Ibidem, op. 32, спр. 2815, арк. 167.

⁶⁰¹ *Про відповідальність за порушення вимог, спрямованих на поліпшення екологічної обстановки в Українській РСР*, Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 19.01.1990, N 8711-XI. ВВР УРСР, 1990, N 5, ст. 60. Rozporządzenie przewidywało również kary pieniężne za nielegalne przenikanie na obszar Strefy Alienacji, samowolne osiedlenia, produkcję rolną oraz wnoszenie jakichkolwiek przedmiotów poza jej granice bez zezwolenia.

w największych miastach Ukrainy. Początkowo organizowane w kolejne rocznice wybuchu w CzEJ w duchu wprowadzanej odgórnie pierestrojki, już na początku lat 90. coraz częściej odbywały się w atmosferze wielkiej manifestacji patriotycznej i antykomunistycznej. Na poziomie psychologicznym udział w publicznym proteście powodował przełamywanie kolejnych barier strachu i wzrastanie poczucia własnej wartości, ale pełnił także istotną funkcję w procesie przezwyciężania przez społeczeństwo negatywnych konsekwencji tragedii czarnobylskiej. Demonstracje i rocznicowe zgromadzenia umożliwiały obywatelom realizację potrzeby otwartego i nieskrępowanego przez cenzurę mówienia o bolesnych doświadczeniach związanych z katastrofą. Zazwyczaj bardzo emocjonalna werbalizacja przeżyć pomagała w opanowaniu traumy poczynobylskiej i stanowiła bardzo ważny element zbiorowej narracji społeczeństwa na temat przeżytej tragedii.

Omawiając wkład poszczególnych ugrupowań i organizacji w rozwój ruchów opozycyjnych na Ukrainie oraz zmiany świadomości społecznej, nie sposób pominąć uczestników likwidacji skutków katastrofy, których zaangażowanie i determinacja wyraźnie wzmocniły poczynobylski protest. Przez „piekło Czarnobyla” przeszły setki tysięcy likwidatorów, jednak ze względów propagandowych większość z nich nie mogła liczyć na właściwą opiekę państwa, które starało się zatuszować rozmiary kataklizmu jądrowego. Pod koniec lat 80. w obronie swoich praw i godności zaczęli w sposób skoordynowany występować wobec komunistycznych władz, stając się w ten sposób naturalnymi sprzymierzeńcami ruchu opozycyjnego. Likwidatorzy zarzucali komunistycznemu kierownictwu dwulicowość, ponieważ z jednej strony byli stawiani przez partię za wzór poświęcenia dla ojczyzny i socjalistycznych ideałów, z drugiej odmawiano im fachowej pomocy lekarskiej i materialnej oraz dostępu do danych medycznych.

W maju 1989 roku grupa pracowników Zjednoczenia Produkcyjnego „Kombinat” (ZP „Kombinat”) zorganizowała w osiedlu likwidatorów Zielony Przylądek konferencję założycielską, na której powołano do życia stowarzyszenie zrzeszające uczestników likwidacji skutków katastrofy. Organizacja otrzymała nazwę Związek Czarnobyl (ros. Sojuz Černobyl)⁶⁰². Współorganizatorem oraz pierwszym szefem Związku Czarnobyl został Gieorgij Liepin, z zawodu fizyk, który w 1986 roku

⁶⁰² W Moskwie powstała wcześniej organizacja o takiej samej nazwie. Była to jedna z przyczyn, dla których oficjalnie nie zarejestrowano organizacji w maju, ale prze-

pracował jako likwidator w Strefie Alienacji⁶⁰³. Rada Ministrów USRS długo zwlekała z wydaniem zezwolenia na rejestrację organizacji, ostatecznie doszło do niej 14 lutego 1990 roku⁶⁰⁴. Podczas drugiego zjazdu Związku Czarnobyl w październiku 1989 roku przedstawiono cele organizacji oraz nakreślono program działań. Jedną z najważniejszych kwestii było opracowanie kształtu przyszłego prawodawstwa, które w przyszłości miało bronić interesów wszystkich czarnobylców. Pomimo deklarowanej jedności prawie natychmiast doszło do walki o przywództwo i podziałów. Jednocześnie próbowano zmarginalizować znacznie mniejsze ugrupowania społeczne. W rezultacie wewnętrznych sporów część czarnobylców, m.in. załoga CzEJ, odmówiła członkostwa w organizacji⁶⁰⁵.

Jak wspomniano, głównym celem Związku Czarnobyl pozostawała obrona interesów likwidatorów i osób poszkodowanych w rezultacie wybuchu w CzEJ, a także wywalczenie pełnej jawności informacji na temat katastrofy oraz innych wypadków jądrowych w ZSRS. Domagano się również kontroli społecznej nad efektywnością prac związanych z minimalizacją skutków katastrofy⁶⁰⁶.

Podczas pierwszego ogólnopństwowego zjazdu Związku Czarnobyl w dniach 15-17 czerwca 1990 roku z udziałem 600 delegatów doprowadzono do połączenia dwóch organizacji o tej samej nazwie z Moskwy i Czarnobyla oraz wybrano prezesa organizacji, którym został parlamentarzysta USRS, poeta i znany działacz społeczny Wołodymyr Szowkoszyny⁶⁰⁷. W trakcie publicznych przemówień na zjeździe atakowano przede wszystkim KC KPU za ukrywanie informacji o awarii⁶⁰⁸. Natomiast w listopadzie 1990 roku na pierwszym zjeździe założycielskim w Kijowie dzięki pomocy pierwszego szefa Związku Czarnobyl G. Liepina utworzono Związek Czarnobyl Ukrainy, a jego

łożono tę kwestię na czas późniejszy. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2612, арк. 62-63.

⁶⁰³ Ibidem, оп. 32, спр. 2612, арк. 56-59.

⁶⁰⁴ Ibidem, оп. 32, спр. 2612, арк. 71; ЦДАВО України, ф. 1, оп. 15, спр. 4575, арк. 52-53.

⁶⁰⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2612, арк. 62-63.

⁶⁰⁶ Ibidem.

⁶⁰⁷ Szowkoszyny sprawował tę funkcję nieprzerwanie do 2003 roku.

⁶⁰⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2816, арк. 20-21; ЦДАВО України, ф. 1, оп. 15, спр. 4575, арк. 52-53.

pierwszym prezesem został Jurij Andriejew (sprawował tę funkcję do śmierci w 2014 roku)⁶⁰⁹. Od początku powstania Związku Czarnobyl Ukrainy widać było silne korelacje stowarzyszenia z innymi organizacjami czarnobylskimi i ekologicznymi, zwłaszcza z antysystemowym Zielonym Światem, a także z coraz bardziej rosnącym w siłę Ruchem. Jednym z przejawów współpracy czarnobylców i grup „zielonych” stał się list otwarty z 1989 roku do członków Komisji ds. Sytuacji Nadzwyczajnych na Ukrainie i ZSRS, w którym podkreślono konieczność przyjęcia ustawy o statusie uczestnika likwidacji skutków katastrofy, gwarantującej prawa i ochronę socjalną likwidatorów. Domagano się także przyznania ulg dla ludności zamieszkującej tereny skażone⁶¹⁰. Propozycje te zostały później uwzględnione podczas opracowywania tzw. ustawodawstwa czarnobylskiego po proklamowaniu przez Ukrainę państwowego suwerenitetu⁶¹¹.

W maju 1990 roku Rada Ministrów ZSRS zarejestrowała kolejną, również międzynarodową, Związek Pracowników Czarnobyla. Ta organizacja społeczna zrzeszała obywateli, którzy uczestniczyli w likwidacji skutków awarii, ale w jej szeregach znalazły się również osoby poszkodowane na skutek katastrofy, ale niebędące likwidatorami. Organizacja głosiła zresztą otwartość dla wszystkich mieszkańców Ukrainy, którzy w jakikolwiek sposób ucierpieli od różnych katastrof ekologicznych⁶¹². Zarząd Związku Pracowników Czarnobyla zwrócił się z prośbą do sekretarza generalnego KC KPU Iwaszki o racjonalizację procesu likwidacji skutków wybuchu CzeJ, ponadto oskarżył pracowników Ministerstwa Ochrony Zdrowia o szerzenie dezinformacji.

⁶⁰⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2944, арк. 9.

⁶¹⁰ Н.П. Барановська, *Испытание Чернобылем*, Киев 2016, s. 218.

⁶¹¹ Tadeusz A. Olszański zauważa, że sowiecki suwerenitet, czyli suwerenność w ramach ZSRS, różni się od polskiego znaczenia tego słowa, zatem „mimo tego, że słowo to oznacza w języku rosyjskim »suwerenność«, w tym kontekście nie należy go tłumaczyć w ten sposób, gdyż »suwerenność« to pełna podmiotowość prawnomiędzynarodowa, prawo prowadzenia samodzielnej polityki zagranicznej oraz emisji pieniądza. Usamo-dzielniające się podmioty wewnętrzne ZSRR nie aspirowały do tych praw”. T.A. Olszański, *Ćwierćwiecze niepodległej Ukrainy. Wymiary transformacji*, Prace OSW, nr 64, Warszawa 2017, s. 13, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/prace-osw/2017-04-28/cwiercwiecze-niepodleglej-ukrainy> [21.07.2022].

⁶¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2815, арк. 39; оп. 32, спр. 2943, арк. 117; ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 1707, арк. 25.

macji i bierność podczas stosowania metod opracowanych już przez wojskowo-medyczną służbę KGB USRS, umożliwiających usunięcie z organizmu radionuklidów. Zarząd zachęcał również, aby odwołać się do doświadczenia państw zachodnich w leczeniu chorób wywołanych promieniowaniem. Związek Pracowników Czarnobyla nie tylko apelował do władz sowieckich, ale składał także skargi do organizacji ponadpaństwowych, szkodząc przy tym i tak już silnie nadszarpniętej po katastrofie reputacji ZSRS na arenie międzynarodowej⁶¹³.

Władze ukraińskie unikały wspominania o Czarnobylu na szerszym forum publicznym – torpedowały inicjatywy społeczne, które nie były odgórnie inspirowane, nie tylko dlatego, że tak wyglądał „standardowy” sposób reakcji sowieckiej autarchii w podobnych sytuacjach, ale również ze względu na ryzyko ujawnienia przez opozycyjnych aktywistów niepożądanych informacji na temat nuklearnego wybuchu i jego skutków. Z tych samych względów komuniści starali się kontrolować jakiegokolwiek przedsięwzięcia związane z rocznicowymi obchodami katastrofy. Reżim konsekwentnie próbował zawłaszczyć monopol na informację. Gdy w 1988 roku grupa pracowników naukowych zwróciła się z prośbą do Miejskiego Komitetu Wykonawczego Rady Delegatów Ludowych (Miskwykonkomu) w Kijowie o pozwolenie na przeprowadzenie w mieście 24 kwietnia mityngu (z liczbą uczestników 1000 osób) poświęconego pamięci poległych w Czarnobylu, władze doszły do wniosku, że trzeba zrobić wszystko, aby temu zapobiec ze względu na „społeczny rezonans” wydarzenia. Podobnie próbowano przeszkodzić – tym razem nieskutecznie – Ukraińskiemu Klubowi Kulturologicznemu w organizacji demonstracji ekologicznej 26 kwietnia na placu Rewolucji Październikowej (dziś Plac Niepodległości). Prokuratura miejska postanowiła przeprowadzić rozmowy „zapobiegawcze” z liderami Klubu (m.in. J. Swerstiukiem i Serhijem Naboką), a gdy to nie pomogło, zebranie zostało brutalnie rozpedzone przez milicję⁶¹⁴. Władze obawiały się, że uczestnicy będą zadawać niewygodne pytania na temat sytuacji radiologicznej w kraju, ale także mieszkań dla przesiedleńców, perspektyw Sławutyacza i ogólnie wszystkiego, co aparat partyjny zwykł określać „niezdrową ciekawością, słuchami i domysłami”⁶¹⁵.

⁶¹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2815, арк. 20-23.

⁶¹⁴ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 65, арк. 6-8.

⁶¹⁵ Ibidem, оп. 118-г, спр. 30, арк. 1-3.

Komunistyczne kierownictwo z niepokojem obserwoowało także rosące szeregi inwalidów czarnobylskich, głównie uczestników likwidacji skutków katastrofy stopniowo tracących zdolność do pracy. W ZSRS obowiązywała wówczas tajna dyrektywa Ministerstwa Ochrony Zdrowia (Romanenko) z maja 1986 roku, która zabraniała diagnozowania wśród likwidatorów chorób związanych z promieniowaniem (oprócz ostrej choroby popromiennej)⁶¹⁶. Zamiast nich wpisywano do kartotek leczenia nerwicę wegetatywną, a niepokornym lekarzom grożono zwolnieniem z pracy⁶¹⁷.

W akcie desperacji grupa likwidatorów, głównie górników z Doniecka, Krzywego Rogu i innych miast Ukrainy, 22 lutego 1990 roku ogłosiła w przychodni Wszechzwiązkowego Naukowego Centrum Medycyny Radiacyjnej głódówkę przeciwko niewłaściwemu leczeniu oraz ukrywaniu informacji na temat przyczyn zachorowań. Uczestniczyło w niej 18 chorych, w tym także współzałożyciel i pierwszy szef Związku Czarnobyl G. Liepin. Sprawa szybko stała się głośna na cały kraj. Solidarność z głodującymi ogłosiło m.in. kazachskie stowarzyszenie antyjądrowe Newada-Semipałatyńsk powstałe na bazie społecznego sprzeciwu wobec prób z bronią nuklearną prowadzonych w północno-wschodniej części Kazachstanu (na poligonie w Semipałatyńsku). Jej przewodniczący Ołżas Sylejmienow poparł postulaty protestujących i zażądał przysłania do Kijowa kompetentnych ekspertów, którzy będą w stanie postawić chorym właściwą diagnozę⁶¹⁸. Wśród 11 postulatów głodujących jednym z najważniejszych było żądanie zmiany podejścia do diagnostyki chorób związanych z usuwaniem skutków katastrofy i objęcie opieką medyczną wszystkich uczestników likwidacji. Jeden z protestujących – I. Aksienow z obwodu donieckiego – relacjonował: „Pracowałem w zonie od 21 sierpnia do 21 października 1986 roku jako kierowca. Wozilem ludzi do elektrowni. Od tamtej pory mam silne bóle głowy. Ciśnienie 200 na 100, nawet teraz nie mogą go zbić. Chodzę jak pijany, ale związku z napromieniowaniem nie ustalono. Czuję, że gasnę z każdym dniem. Do 1986 roku w ogóle nie chorowałem”⁶¹⁹.

⁶¹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2815, арк. 59.

⁶¹⁷ *Чорна книга України: збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе*, упоряд. Ф. Зубанич, Київ 1998, s. 548-549.

⁶¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2815, арк. 59.

⁶¹⁹ А. Колот, *ЧП не местного масштаба*, „Вестник Чернобыля” 1990, nr 19, s. 1.

Po wydarzeniach w Kijowie również w Doniecku oraz innych miastach Ukrainy likwidatorzy ogłaszali głódówkę. W Charkowskim Instytucie Badawczym Medycyny Radiacyjnej 23-28 marca 1990 roku głodowało 99 ludzi, zamieszkujących wcześniej Strefę Alienacji, oraz uczestnicy likwidacji skutków katastrofy. Lista najważniejszych żądań głodujących wyglądała następująco:

1. Zatwierdzenie prawnego statusu osób poszkodowanych w rezultacie katastrofy czarnobylskiej.
2. Przyznanie materialnej rekompensaty i ulgowych emerytur poszkodowanym.
3. Zbadanie związku pomiędzy zachorowaniami wśród likwidatorów a promieniowaniem jonizującym.
4. Utworzenie przy Radzie Najwyższej ZSRS niezależnej komisji ds. czarnobylców z udziałem przedstawicieli różnych organizacji czarnobylskich.
5. Opublikowanie wszystkich decyzji odnośnie do osób poszkodowanych, łącznie z tymi, które zabraniały wiązania zachorowań czarnobylców z oddziaływaniem promieniowania jonizującego.
6. Osobom poszkodowanym w rezultacie katastrofy przyznać ulgi komunalne, bezpłatne leczenie w sanatoriach i korzystanie z transportu publicznego.
7. Przekazanie szpitala Obwodowego Zarządu Leczniczko-Sanitarnego (Obleczsanupr⁶²⁰) do obsługi osób poszkodowanych⁶²¹.

Do głodujących przyjechali pracownicy ministerstw USRS oraz przedstawiciele Charkowskiego Obkomu Partii. Protest zawieszono po tym, jak zostały spełnione niektóre żądania – likwidatorom przekazano szpital charkowskiego Obleczsanupru, a w klinikach instytutów badawczych medycyny radiacyjnej dostawiono dodatkowo 330 łóżek dla chorych czarnobylców-likwidatorów⁶²². W związku z nasilaniem się protestów głodowych w całym kraju Prezydium Ukraińskiej Rady Profsojuzy (*Republikańska Rada Związków Zawodowych*) zaczęło naciskać na władze, aby przyspieszyły prace nad ustawodawstwem biorącym w obronę likwidatorów i pozostałe osoby poszkodowane w rezultacie katastrofy⁶²³.

⁶²⁰ Obleczsanupr nie podlegał Ministerstwu Ochrony Zdrowia, lecz Ministerstwu Spraw Wewnętrznych.

⁶²¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2815, арк. 73-74.

⁶²² Ibidem, оп. 32, спр. 2815, арк. 72.

⁶²³ Ibidem, оп. 32, спр. 2815, арк. 71.

Impet wydarzeń rozgrywających się na Ukrainie doprowadził do szybko postępujących zmian. Pod presją społecznych oczekiwań Rada Najwyższa USRS przyjęła Deklarację suwerenitetu państwowego Ukrainy, wciąż jeszcze pozostającej w składzie Związku Sowieckiego (16 lipca 1990 roku). W dokumencie – przełomowym z punktu widzenia rozwoju procesów narodowo-kulturowych i państwowotwórczych – zaakcentowano potrzebę zapewnienia Ukrainie bezpieczeństwa ekologicznego oraz ogłoszono prawo republiki do odmowy lub wstrzymania budowy jakichkolwiek obiektów, które zagrażają bezpieczeństwu ekologicznemu. Zadeklarowano także powołanie specjalnej komisji ds. ochrony ludności przed promieniowaniem jonizującym⁶²⁴.

29 lipca 1990 roku na kijowskim placu Rewolucji Październikowej odbył się wielki miting mieszkańców przeprowadzony z inicjatywy największych organizacji opozycyjnych (przede wszystkim Ruchu) i środowisk czarnobylskich. Uczestnicy powołali Kijowski Komitet Strajkowy oraz wystosowali do Rady Najwyższej USRS petycję, w której zażądano:

- a) zamknięcia czarnobylskiej elektrowni jądrowej i zdemontowania jej urządzeń;
- b) poddania wszystkich przedsięwzięć w Strefie Alienacji kontroli Republikańskiego Komitetu ds. Likwidacji Skutków Awarii, w którego gestii będzie również zatwierdzanie decyzji o finansowaniu poszczególnych prac;
- c) włączenia Kijowa do strefy promieniotwórczego skażenia cezem (do 1 Ci/km²) i ogłoszenia całego obszaru strefą klęski;
- d) wypłaty 100 rubli dla każdej osoby zamieszkującej Strefę Alienacji oraz 50 rubli dla każdej osoby przebywającej na stałe w strefie klęski;
- e) stworzenia Republikańskiego Centrum ds. Bezpieczeństwa Energii Atomowej, które przejęłoby kontrolę nad wszystkimi elektrowniami jądrowymi na Ukrainie;
- f) przesiedlenia ludności ze skażonych terenów i przekazania im mieszkań należących do partyjnej nomenklatury;
- g) zakończenia przymusowej mobilizacji żołnierzy wysyłanych do minimalizacji skutków katastrofy CzEJ (zabronić wykorzystywania do takich prac osób poniżej 30. roku życia)⁶²⁵.

⁶²⁴ Декларация про державний суверенітет України, „Наука і культура. Україна” 1990, вип. 24, s. 5-8.

⁶²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2816, арк. 41-43.

Uczestnicy protestu ostrzegli, że w przypadku odrzucenia powyższych żądań zorganizują 9 sierpnia przy udziale mieszkańców Kijowa strajk ostrzegawczy od 14.00 do 16.00. Wśród późniejszych postulatów kijowian znalazł się również wymóg usunięcia z centrum miasta reaktora jądrowego dla celów naukowo-badawczych, zlokalizowanego w Instytucie Badań Jądrowych Akademii Nauk Ukrainy (kilka kilometrów od historycznego Chreszczatyka). Choć reaktory badawcze znajdowały się w centrach wielu miast, a nawet kurortów Europy Zachodniej (np. Grenoble, Francja), to protestujących szczególnie niepokoił poziom techniczny wybudowanego w latach 50. reaktora, który nie spełniał współczesnych standardów bezpieczeństwa, np. nie miał izolującej obudowy⁶²⁶.

Nie wszystkie roszczenia protestujących komunistyczne władze chciały, ale też nie wszystkie mogły spełnić. Jedną z częściej podnoszonych kwestii przez mieszkańców stolicy była sprawa włączenia Kijowa do strefy radiologicznej klęski. Podobna decyzja wiązałaby się jednak z koniecznością likwidacji wielu fabryk i przedsiębiorstw na terenie miasta, zapewnienia wszystkim mieszkańcom dostępu do czystej żywności, różnego rodzaju ulg i świadczeń pieniężnych, co w ostatecznym rezultacie musiało przynieść budżetowi państwa wielomiliardowe straty.

Uchwała Rady Najwyższej ZSRS z 25 kwietnia 1990 roku „O wspólnym programie likwidacji skutków awarii w Czarnobylskiej EJ i sytuacji związanej z awarią” oraz Rady Ministrów ZSRS z 30 czerwca 1990 roku nr 645 przewidywały przygotowanie długoterminowego planu w sprawie ochrony ludności Związku Sowieckiego przed następstwami wybuchu w CzEJ, a także opracowanie koncepcji zamieszkiwania ludności na terenach skażonych. Jednak sytuacja, która wynikła w miejscowościach dotkniętych promieniotwórczym opadem, świadczyła o bardzo niskiej efektywności działań ukierunkowanych na usunięcie szkodliwego wpływu promieniowania jonizującego. Brak systemowego podejścia do likwidacji skutków awarii, niemożność naukowego uzasadnienia przebywania obywateli na skażonych obszarach oraz zwlekanie z opracowaniem norm bezpieczeństwa radioekologicznego doprowadziły do nasilenia protestów w całym kraju. Przewyciężenie wieloaspektowych skutków katastrofy i zapewnienie ludności ochrony radiologicznej musiało być

⁶²⁶ *Заставим атом быть мирным?*, інтерв'ю у Н. Штейнберга взяв Д. Киянський, „Вестник Чернобыля” 1992, nr 67 (405), s. 3.

powiązane z budową stałych struktur organizacyjnych. Dopiero w sierpniu 1990 roku utworzono Narodową Komisję ds. Ochrony Ludności Ukrainy przed Promieniowaniem, a w składzie nowo wybranej Rady Najwyższej USRS powołano specjalną Komisję ds. Katastrofy Czarnobylskiej⁶²⁷. Również w sierpniu tego samego roku Rada Najwyższa uznała, iż dotychczasowe prace Rady Ministrów USRS oraz Akademii Nauk USRS były niezadowalające, i przyjęła uchwałę „O zastosowaniu niezbędnych środków celem ochrony obywateli Ukrainy przed skutkami katastrofy czarnobylskiej”⁶²⁸. Do priorytetów uchwały należało:

1. Powołanie Komisji Rady Najwyższej USRS ds. zbadania wydarzeń związanych z awarią oraz podjęcie działań służbowych w stosunku do osób, które ukrywały informacje przed narodem Ukrainy.
2. Utworzenie Państwowego Komitetu USRS ds. Katastrofy Czarnobylskiej, w którego gestii znajdowałyby się problemy związane z likwidacją skutków katastrofy oraz ochrony radiologicznej obywateli.
3. Uchwalenie ustaw dotyczących statusu Strefy Alienacji i osób poszkodowanych w katastrofie.
4. Opracowanie koncepcji bezpiecznego zamieszkiwania obszarów skażonych dla całej republiki.
5. Zakończenie do końca 1991 roku badania sytuacji radiologicznej na Ukrainie.
6. Zagwarantowanie ludności dostępu do radiologicznie bezpiecznych produktów spożywczych.
7. Zabronienie przyjmowania i przechowywania na terytorium Ukrainy promieniotwórczych odpadów z innych państw.
8. Stworzenie miejsc odpowiednich do przechowywania odpadów promieniotwórczych.
9. Zaprzestanie eksploatacji CzEJ⁶²⁹.

W październiku 1990 roku Rada Najwyższa USRS na czele z Leonidem Krawczukiem utworzyła poselską Tymczasową Komisję Rady Naj-

⁶²⁷ Ю. Самойленко, В. Яценко, М. Борисюк, М. Омелянець, *Стан правового і законодавчого забезпечення соціального, медичного і протирадіаційного захисту населення у зв'язку з Чорнобильською катастрофою*, www.mns.gov.ua [2.10.2017].

⁶²⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2942, арк. 91-101.

⁶²⁹ Ibidem.

wyższej USRS. Do jej zadań należało zbadanie wydarzeń związanych z katastrofą oraz podjęcie działań służbowych w stosunku do osób, które ukrywały informacje na temat jej skutków⁶³⁰. Aby lepiej koordynować przedsięwzięcia mające na celu ochronę ludności przed skutkami promieniowania jonizującego i kontrolę radiologiczną, w listopadzie 1990 roku na mocy uchwały Rady Ministrów ZSRS nr 333 został powołany Państwowy Komitet USRS ds. Ochrony Ludności przed Skutkami Awarii w Czarnobylskiej EJ (Derżkomczornobyl USRS). Na podstawie Zarządzenia Rady Ministrów USRS nr 284 z 25 września 1990 roku nakazano powierzyć Derżkomczornobylowi USRS rozwiązywanie szeregu problemów naukowych, medycznych, gospodarczych związanych z likwidacją skutków awarii i ochroną radiologiczną ludności, a także identyfikację i ochronę pamiątek historycznych, zabytków architektury i kultury na obszarach wysiedlonych⁶³¹.

Derżkomczornobyl USRS został centralnym organem państwowego zarządu republiki i podlegał Radzie Ministrów USRS, natomiast jego przewodniczącą wyznaczała Rada Najwyższa. Derżkomczornobyl przygotowywał propozycje dla Rady Ministrów USRS dotyczące podziału kosztów związanych z pracami dezaktywacyjnymi i ochroną ludności, organizował tworzenie banku danych na temat obywateli przesiedlonych, terenów skażonych, techniki i sprzętu. Tworzył także system informowania ludności na temat sytuacji radiologicznej z szerokim wykorzystaniem danych o promieniotwórczym skażeniu poszczególnych miejscowości – „likwiduje jakiegokolwiek tajemnice w tej sprawie”⁶³².

Powołanie Derżkomczornobyla USRS było znaczącym krokiem na drodze przyspieszenia kompleksowej likwidacji skutków katastrofy

⁶³⁰ Spośród 360 posłów obecnych na głosowaniu za przyjęciem uchwały zagłosowało 250. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 16, спр. 4499, арк. 106.

⁶³¹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 1716, арк. 180-184, 188. Struktura centralnego aparatu Państwowego Komitetu USRS ds. Ochrony Ludności przed Skutkami Awarii w Czarnobylskiej EJ wyglądała następująco: 1. Prezes zarządu ds. ochrony radiologicznej. 2. Prezes zarządu ds. budownictwa kapitalnego i zaopatrzenia materialno-technicznego. 3. Zarząd organizacji kontroli medycznej, obsługi i leczenia ludności. 4. Zarząd ds. zagadnień naukowo-technicznych. 5. Zarząd ds. problemów ekonomicznych i sfery socjalnej. 6. Oddział ds. relacji zewnętrznych oraz prasy. 7. Inspekcje pozawydziałowej kontroli radiologicznej z maksymalną liczbą pracowników 120 osób. Ibidem, оп. 15, спр. 1716, арк. 185.

⁶³² ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 1718, арк. 141-146.

i objęcia ochroną całej poszkodowanej ludności, zbyt długo jednak zwlekano z podjęciem decyzji, gdy w tym czasie problemy czarnobylskie zdążyły już nabrać charakteru trwałych zagrożeń na skalę masową. Poza tym w marcu 1991 roku w KC KPU stwierdzono, że Derżkomczornobyl Ukrainy nie wywiązuje się ze swoich obowiązków⁶³³.

Przyjęcie przez Radę Najwyższą USRS uchwały z 27 lutego 1991 roku „O koncepcji zamieszkania ludności na terytorium ukraińskiej SRS z podwyższonym poziomem promieniotwórczego skażenia wskutek katastrofy czarnobylskiej”⁶³⁴ (tzw. koncepcja 7 berów) stanowiło o wiele dalej idącą realizację społecznych oczekiwań. Wkrótce stała się ona jednym z filarów ustawodawstwa czarnobylskiego. Do założeń koncepcji 7 berów należały przedsięwzięcia mające na celu zmniejszenie możliwych negatywnych skutków katastrofy czarnobylskiej dla zdrowia ludności, a także rekompensata poniesionych strat. Za podstawową metodę ochrony ludności przed promieniowaniem jonizującym uznano relokację do rejonów nieskażonych. Dla grupy dużego ryzyka (m.in. dzieci urodzone w 1986 roku) ustalono nieprzekraczalny efektywny równoważnik dawki dodatkowego napromieniowania człowieka na poziomie 1 mSv/rok (0,1 bera) oraz 70 mSv (7 berów) w ciągu całego życia ponad dawkę, którą mieszkańcy otrzymywali przed katastrofą⁶³⁵.

Koncepcja 7 berów ustalała priorytetowość oraz etapowość wysiedlenia ludności wobec braku możliwości jednoczesnej ewakuacji dużej liczby obywateli. I etap przewidywał obowiązkowe wysiedlenia z obszaru o gęstości promieniotwórczego skażenia gruntu izotopami cezu powyżej 15,0 Ci/km² lub strontu od 3,0 Ci/km² i powyżej albo plutonu od 0,1 Ci/km² i powyżej, a efektywny równoważnik dawki dodatkowego napromieniowania człowieka mógł przekroczyć 5,0 mSv/rok (0,5 bera).

⁶³³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2971, арк. 12-20.

⁶³⁴ *Про Концепцію проживання населення на територіях Української РСР з підвищеними рівнями радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи*, Постанова Верховної Ради Української РСР від 27.02.1991, N 791-XII. ВВР УРСР, 1991, N 16, ст.197. Uchwała Rady Najwyższej USRS zatwierdziła również projekt regulaminu, zadań i obowiązków Narodowej Komisji ds. Ochrony Ludności Ukrainy przed Promieniowaniem.

⁶³⁵ *Про Концепцію проживання населення на територіях Української РСР з підвищеними рівнями радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи*, Розпорядження Ради Міністрів СРСР від 27.02.1986, N 791-XII. ВВР УРСР, 1991, N 16, ст. 197.

II etap – dobrowolne wysiedlenia z obszaru z gęstością promieniotwórczego skażenia gruntu izotopami cezu od 5,0 do 15,0 Ci/km² lub strontu od 0,15 do 3,0 Ci/km² albo plutonu od 0,01 do 0,1 Ci/km², a efektywny równoważnik dawki dodatkowego napromieniowania człowieka mógł przekroczyć 1,0 mSv/rok (0,1 бєр). Przy podejmowaniu decyzji o relokacji przewidywano zastosowanie dodatkowych kryteriów – jeżeli w danej miejscowości nie było możliwości produkcji czystej żywności lub państwo nie mogło zagwarantować produkcji, przetwarzania oraz zbytu promieniotwórczo nieskażonych produktów. Zamieszkiwanie ludzi w miejscowościach z gęstością skażenia izotopami cezu do 5,0 Ci/km² lub strontu do 0,15 Ci/km² albo plutonu do 0,01 Ci/km² dopuszczano tylko pod warunkiem Zwiększonej Kontroli Radioekologicznej i zachowania nieprzekraczalnej dodatkowej (w rezultacie katastrofy czarnobylskiej) dawki napromieniowania 1,0 mSv/rok (0,1 бєр)⁶³⁶.

Rada Ministrów ZSRS uchwałą nr 164 „O koncepcji zamieszkania ludności w rejonach poszkodowanych w rezultacie awarii w Czarnobylskiej EJ” z 8 kwietnia 1991 roku zatwierdziła zasady i kryteria koncepcji 7 berów. Zgodnie z jej założeniami Ministerstwu Ochrony Zdrowia zalecono opracowanie metodologii wyznaczania dawek promieniowania otrzymanych przez obywateli w rezultacie katastrofy czarnobylskiej, a także określenie miejscowości, w których dodatkowe dawki napromieniowania przekraczają 1 mSv/rok i 5 mSv/rok (każdego roku należało ustalić dyferencjowane kontrolne poziomy dawek promieniowania).

Koncepcja 7 berów zakładała, że ludność przebywająca stale na skażonych obszarach otrzyma prawo do ulg, kompensacji oraz pozostałych gwarancji socjalnych i medycznych. W tym ostatnim przypadku chodziło głównie o leczenie sanatoryjno-uzdrowiskowe, opiekę psychologiczną oraz polepszenie usług medyczno-sanitarnych dla grup podwyższonego ryzyka, czyli dzieci, które otrzymały dawkę napromieniowania tarczycy powyżej 30 rad [0,3 Sv], i likwidatorów, którzy otrzymali ponadnormowe dawki napromieniowania. Przy poziomie dodatkowego napromieniowania ponad 1 mSv/rok należało wdrożyć kontrolę środowiska naturalnego i żywności, a także podjąć odpowiednie działania, aby obniżyć zawartość radionuklidów w powie-

⁶³⁶ Ibidem.

trzu, wodzie, glebie oraz produkcji rolnej. Zalecano także zmniejszenie nagromadzonych dawek podczas rentgenodiagnostyki i oddziaływania radonu w zamkniętych pomieszczeniach. Mieszkańcom skażonych miejscowości zagwarantowano otrzymywanie pełnowartościowej żywności oraz dostęp do wiarygodnych informacji. Każdy obywatel skażonych rejonów miał prawo do samodzielnego decydowania (na podstawie informacji o sytuacji radiologicznej i możliwych konsekwencjach dla zdrowia) o dalszym przebywaniu w danej miejscowości lub relokacji w czyste rejony kraju. Warunki akcji przesiedleńczej (kolejność, rozmiary kompensacji i inne.) miały zależeć od sytuacji radioekologicznej, czynników ekonomicznych, socjalnych itd.⁶³⁷

Jak wspomniano, Uchwała Rady Najwyższej z 27 lutego 1991 roku stała się fundamentem ukraińskiego tzw. ustawodawstwa czarnobylskiego. Na jej podstawie w następnym dniu przyjęto ustawy „O prawnym statusie terytorium, które uległo skażeniu promieniotwórczemu w rezultacie katastrofy w Czarnobylu” oraz „O statusie i ochronie socjalnej obywateli poszkodowanych w rezultacie katastrofy w Czarnobylu”⁶³⁸. Te dwa akty prawne regulowały najważniejsze kwestie ochrony radiologicznej, socjalnej i medycznej osób poszkodowanych w rezultacie katastrofy. W pierwszej kolejności opieką objęto najbardziej wrażliwe warstwy społeczeństwa – dzieci i inwalidów, a także uczestników likwidacji skutków katastrofy i ludność z miejscowości położonych na obszarach promieniotwórczo skażonych. Zdefiniowano podstawowe grupy poszkodowanych: inwalidzi, dzieci, chorzy, likwidatorzy, ludność stale zamieszkująca skażone rejony, osoby ewakuowane i przesiedlone⁶³⁹.

⁶³⁷ *О концепции проживания населения в районах пострадавших от аварии на черновильской АЭС*, Постановление Кабинета Министров СССР от 08.04.1991, N 164.

⁶³⁸ *Про правовий режим території, що зазнала радіоактивногозабруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи*, Закон України від 28.02.91, N 795-XII, [w:] *Соціальний, медичний та протирадіаційний захист постраждалих в Україні внаслідок чорнобильської катастрофи. Збірник законодавчих актів та нормативних документів 1991-2000 роки*, ред. В. Дурдинець, Ю. Самойленко, В. Яценко, В. Яворівський, Київ 2001, s. 297-307.; *Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи*, Закон України від 28.02.1991, N 797-XII. ВВР УРСР, 1991, N 16, [w:] *Соціальний, медичний та протирадіаційний захист...*, op. cit., s. 33-90.

⁶³⁹ *Про статус і соціальний захист...*, op. cit., ст. 200.

Koncepcja 7 berów to wspólny owoc prac ukraińskiego rządu, Akademii Nauk Ukrainy oraz członków Komisji ds. Katastrofy Czarnobylskiej przy Radzie Najwyższej USRS (jej przewodniczącym został Wołodymyr Jaworiwski, zastępcą Wołodymyr Jacenko). Aktywny udział brali także przedstawiciele organizacji czarnobylskich, zwłaszcza Związku Czarnobyl i Związku Czarnobyl Ukrainy⁶⁴⁰. Analiza procesu tworzenia prawodawstwa czarnobylskiego wskazuje na wyraźną inspirację ustawodawczą ze strony władz lokalnych, gdyż wiele składanych przez nie propozycji i uwag znalazło odzwierciedlenie w uchwalonym później porządku prawnym. Grupa ukraińskich parlamentarzystów pochodzących z miejscowości w skażonych rejonach obwodów kijowskiego, czernihowskiego i żytomierskiego (zwłaszcza z rejonu korosteńskiego) dzięki zdobytemu na miejscu doświadczeniu oraz wiedzy na temat problemów radiologicznych stanowiła silne wsparcie merytoryczne w trakcie przygotowywania zbioru przepisów mających ochronić obywateli przed negatywnymi konsekwencjami katastrofy⁶⁴¹. Niekiedy miejscowe organy partyjne i państwowe w obronie lokalnej społeczności występowały zdecydowanie przeciwko władzom centralnym republiki. Sekretarz Rady Komisarzy Ludowych KPU (Sownarkom KPU) w Korosteniu W. Moskalenko zagroził pierwszemu sekretarzowi KC KPU Hurence, że jeżeli władze nie uwzględnią postulatów mieszkańców Korostenia (dotyczących przedsięwzięć w dziedzinie bezpieczeństwa radiologicznego), to „Miejski Komitet Partii będzie razem z ludźmi”⁶⁴². Kilka tygodni później władze Korostenia oświadczyły, że „może wydarzyć się coś strasznego”, a „komuniści będą z ludźmi”, jeżeli nic nie zostanie zrobione dla ich ochrony⁶⁴³.

Ustawa „O statusie i ochronie socjalnej obywateli poszkodowanych w rezultacie katastrofy w Czarnobylu” stała się przełomem, gdy chodzi o gwarancję ochrony socjalnej dla poszkodowanych obywateli. Do tego momentu akty normatywne miały charakter ograniczony, zarówno w wymiarze świadczeń, zapomóg i ulg, jak i kręgu obywateli nimi objętych. Poza tym często były one utajniane. Pierwsze uchwały, które gwarantowały likwidatorom pracującym w ciężkich warunkach

⁶⁴⁰ В. Шовкошитний, Ю. Косін, *Я бачив*, Київ 2016, s. 205.

⁶⁴¹ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 15, спр. 4574, арк. 52-53.

⁶⁴² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2943, арк. 120-129.

⁶⁴³ Ibidem, оп. 32, спр. 2943, арк. 132.

radiologicznych ochronę socjalną w formie ulg i kompensacji, zostały przyjęte przez KC KPZS jeszcze w 1986 roku⁶⁴⁴. W okresie pomiędzy tymi wydarzeniami nastąpił rozwój ruchów obywatelskich, organizacji i stowarzyszeń będący przejawem zmian w świadomości społecznej mieszkańców Związku Sowieckiego. Jednak nawet po przyjęciu ustaw z lutego 1991 roku pewne problemy pozostały nierozwiązane, zaś po upływie ponad pięciu lat od katastrofy Związek Czarnobyl Ukrainy podkreślał, że wciąż nie udało się znacząco zlikwidować jej skutków⁶⁴⁵.

W zaistniałej sytuacji lokalne władze, ale także organizacje społeczne, musiały niejednokrotnie wyręczać państwo w jego zadaniach i powinnościach względem obywateli. W obwodzie żytomierskim jeszcze w 1989 roku dziennikarze zrzeszeni w obwodowym Stowarzyszeniu Dziennikarzy Ukrainy założyli (a w 1994 roku przerejestrowali) dobroczynną organizację obywatelską Fundacja Przesiedlenia w Bezpieczne Miejsca Mieszkańców Promieniotwórczo Skażonych Terenów Żytomierszczyzny Poszkodowanych w Awarii CzeJ (dalej – Fundacja Przesiedlenia). Jej przewodniczącym został zasłużony dziennikarz Ukrainy Wołodymyr Kyryczańskij. Organizacja postawiła sobie za cel zgromadzenie odpowiednich środków finansowych, aby efektywnie wesprzeć proces relokacji ludności z promieniotwórczo niebezpiecznych rejonów obwodu żytomierskiego, zwłaszcza rodzin wielodzietnych. Fundacja Przesiedlenia sprowadzała także leki i zaawansowaną aparaturę medyczną z zagranicy, organizowała pomoc materialną dla osób poszkodowanych oraz kupowała domy dla przesiedleńców. Konto organizacji zasilaty dobrowolne wpłaty obywateli, stowarzyszeń społecznych oraz przedsiębiorstw⁶⁴⁶. Szeroka działalność Fundacji Przesiedlenia była możliwa dzięki nawiązaniu współpracy z japońską dobroczynną organizacją „Kiusiu-Czarnobyl” oraz „Chūbu-Czarnobyl” z miasta Nagoja. „Chūbu-Czarnobyl” powstała w marcu 1990 roku, a na jej czele stanął znany japoński naukowiec i aktywista Kyoko Tomura. Japończycy, pomimo przejściowych nieporozumień z ukraińskimi partnerami, pozostawali największymi darczyńcami czarnobylców.

⁶⁴⁴ І. Ромащенко, *Можливість захисту цивільних прав способами захисту іншої галузевої належності*, „Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка” 2013, nr 4 (98), s. 48.

⁶⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2942, арк. 10.

⁶⁴⁶ ДАЖО, ф. Р-6623, оп. 1, спр. 6, арк. 3-4, 12-13.

Oprócz środków finansowych strona japońska przekazała lekarstwa, aparaturę medyczną i inne trudno dostępne bądź kosztowne oprzyrządowanie⁶⁴⁷. W pierwszych dwóch latach działalności udało się zakupić osiem domów dla dziewięciu przesiedlonych rodzin (kupno dwóch domów zostało sfinansowane przez „Chūbu-Czarnobyl”) z północnych rejonów obwodu żytomierskiego. Po pomoc zwracały się także osoby spoza obwodu, a organizacja żytomierskich dziennikarzy wkrótce stała się znana w całym kraju⁶⁴⁸.

1.1. Ekstremalne narodoznawstwo

O postępującej przemianie świadomości obywatelskiej i narodowej świadczył wzrost zainteresowania Ukraińców własną kulturą, tradycjami i historią. Ukraińska poetka Lina Kostenko w swojej twórczości poświęciła wiele uwagi społecznym i kulturowym następstwom katastrofy. Pisząc o wysiedlonych wioskach Polesia, L. Kostenko zwróciła uwagę na aspekt kulturowy katastrofy: Strefa Alienacji to nie tylko skażony obszar, ale również „czarna dziura, która pochłania cały etnos, jego onomastykę, język, historię, zwyczaje, przemysł i sztukę, prowadząc do deformacji ukształtowanej w ciągu stuleci etnopsychologii”⁶⁴⁹. W powieści *Zapiski ukraińskiego wariata*, zawierającej wnikliwą analizę ukraińskiego społeczeństwa na przełomie wieków, Kostenko pisała: „Było [na Ukrainie – P.S.] ludobójstwo, było językobójstwo. A to już, tak naprawdę, etnobójstwo – zabrać Poleszczukom Polesie i rozproszyć ich po całym świecie”⁶⁵⁰.

Polesie Ukraińskie jest częścią Niziny Poleskiej obejmującej także fragment terytorium Białorusi i Polski oraz Federacji Rosyjskiej. W jego obrębie znajdują się północne części obwodu wołyńskiego, rówieńskiego, żytomierskiego, kijowskiego, czernihowskiego i sumskiego⁶⁵¹.

⁶⁴⁷ Ibidem, op. 1, spр. 3, арк. 3-5.

⁶⁴⁸ Ibidem, op. 1, spр. 3, арк. 8-9.

⁶⁴⁹ Л. Костенко, *Украина как жертва и фактор глобализации катастроф*, [w:] *Две Руси*, под. ред. Л. Ившиной, Киев 2004, s. 477-482.

⁶⁵⁰ Л. Костенко, *Записки українського самашедшого*, Київ 2011, s. 213.

⁶⁵¹ F. Zastawnyj, W. Kusiński, *Ukraina: Przyroda. Ludność. Gospodarka*, Warszawa 2003, s. 81-82.

Na obszarze Polesia, którego historia osadnictwa sięga w głąb czasów starosłowiańskich i staroruskich, zlokalizowane są liczne parki narodowe, obszary chronione i rezerwy przyrody o szczególnym znaczeniu dla edukacji, ukraińskiej historii i kultury narodowej. Dzięki warunkom przyrodniczo-geograficznym, trudno dostępnym lasom i mokradłom, kultura jego mieszkańców przez wieki przetrwała w izolacji od wpływów zewnętrznych. Przemiany cywilizacyjno-obyczajowe z trudnością przebijały się do poleskiego mikroświata, miało to swoje zbawienne skutki z punktu widzenia zachowania dziedzictwa duchowego i kulturowego regionu. Zabytki Polesia stanowią niezwykle cenne źródło informacji dla odtworzenia etnicznej historii Słowian wschodnich. Wraz z wysiedleniami Poleszczuków bezpowrotnie przepadły bogata tradycja, obrzędy, praktyczne umiejętności i wiedza oraz cały folklor materialnej i duchowej kultury poleskiej⁶⁵².

Rozmiary strat w sferze dziedzictwa kulturowego i historycznego intelektualności ukraińscy uświadamiali sobie już w trakcie wysiedleń oraz prac dezaktywacyjnych, które często oznaczały zagładę całych miejscowości. Z najmocniej skażonymi wioskami radzono sobie poprzez stosowanie prostego „zabiegu dezaktywacji” – budynki, również zabytkowe, równano z ziemią i zakopywano w dołach wraz z całym dobytkiem duchowej spuścizny Poleszczuków zawartej w przedmiotach codziennego użytku, kultu, dziełach sztuki, drogocennych księgach i ikonach oraz zabytkach etnograficznych. Zaginęły ostatecznie nabywane stuleciami umiejętności i doświadczenia mieszkańców Polesia, ich zwyczaje i obrzędy, skarby ustnej poetyckiej i muzycznej twórczości⁶⁵³.

Zachowanie historyczno-kulturowych zabytków etnografii poleskiej było jedyną szansą na chociaż częściowe ocalenie świata, który XX-wieczne totalitaryzmy, a później katastrofa jądrowa, skazały na zagładę. Taką na w pół amatorską pracę prowadziło początkowo ZP „Kombinat” razem z organami Ministerstwa Spraw Wewnętrznych USRS (MSW USRS). Decyzją Kijowskiego Obwykonkomu z 31 maja 1988 roku nr 26 powołano specjalną komisję. Miała ona dokonać klasyfikacji i ekspertyzy zebranych w zonie przedmiotów, a na jej czele po-

⁶⁵² М.В. Черніговец, Н.М. Черніговец, *Чорнобиль: історичний нарис*, Київ 2016, s. 11-12.

⁶⁵³ М. Глушко, *Перше постчорнобильське історико-етнографічне дослідження Київського Полісся*, „Народознавчі зошити” 1995, cz. 3, s. 139-144.

stawiono zastępcę szefa Obwodowego Zarządu Kultury w Kijowie⁶⁵⁴. Jednak szerzej zakrojone prace mogły ruszyć dopiero po ogłoszeniu suwerenitetu Ukrainy. Do zadań wspomnianego wcześniej Derżkomczornobyla USRS należało zachowanie i ochrona zabytków historii, architektury oraz kultury w wysiedlonych miejscowościach.

W sierpniu 1990 roku Rada Najwyższa USRS podjęła decyzję o utworzeniu przy Derżkomczornobylu specjalistycznej ekspedycji historyczno-kulturowej celem lokalizacji i ochrony zabytków w Strefie Alienacji⁶⁵⁵. Inicjatorem i kierownikiem ekspedycji został Rostysław Omeliaszko – ukraiński filolog i etnograf, który od lat naukowo zajmował się badaniami folkloru ukraińskiego: „Pod koniec lat 80. przygotowywałem dysertację na temat pieśni ludowych Ukrainy. Kiedy podzieliłem wszystkie materiały na rejony etnograficzne, okazało się, że na miejscu środkowego Polesia była biała plama. W 1989 roku władze opublikowały mapę skażenia promieniotwórczego Ukrainy w rezultacie katastrofy w Czarnobylu, nikt już wtedy tego nie zabraniał. Nałożyłem mapę Polesia na mapę radiacyjną i okazało się, że moja biała plama pokryła się z czarną plamą skażenia promieniotwórczego. To była tragedia, przecież Polesie ma znaczenie nie tylko dla Ukrainy, ale i całego słowiańskiego świata. To jest terytorium, które należało do praojczyzny Słowian, tutaj mógł wyodrębnić się słowiański etnos, zanim poszczególne grupy Słowian rozeszły się na wszystkie strony świata, ale obszar Polesia zawsze był słowiański, tutaj zachowały się unikalne relikty kultury słowiańskiej”⁶⁵⁶.

W miarę upływu czasu coraz pilniejsze stało się podjęcie bardziej zdecydowanych działań w celu inwentaryzacji i oszacowania wartości wszystkich znajdujących się w Strefie Alienacji zabytków nieruchomości i przedmiotów materialnych ze względu na częste przypadki dewastacji i kradzieży w zonie⁶⁵⁷. W 1992 roku w składzie obwodowych administracji państwowych utworzono urzędy do spraw ochrony ludno-

⁶⁵⁴ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 95, арк. 59-60.

⁶⁵⁵ Н.П. Барановська, *Испытание...*, оп. cit., s. 115.

⁶⁵⁶ Rozmowa przeprowadzona przez autora z Rostysławem Omeliaszko w Czarnobylu 25.09.2019. Nagranie własne.

⁶⁵⁷ *Концепція Національної програми ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи і соціального захисту громадян на 1994-1995 роки та період до 2000 року, Постанова Верховної Ради України від 2.10.1993, N 3421-XII. ВВР, 1993, N 41, ст. 393.*

ści przed następstwami awarii czarnobylskiej, zaś jednym z ich celów było zachowanie zabytków kultury i historii terenów skażonych⁶⁵⁸.

Ekspedycja historyczno-kulturologiczna do czarnobylskiej strefy pod patronatem ówczesnego Minczornobyla Ukrainy, począwszy od 1994 roku, zajmowała się ratowaniem, a przynajmniej notowaniem, dla potomności dziedzictwa Poleszczuków. Po likwidacji Minczornobyla przy MNS Ukrainy funkcjonowało Naukowe Centrum Ochrony Dziedzictwa Kulturowego przed Nadzwyczajnymi Zagrożeniami, na czele którego stanął Rostysław Omeliaszko: „Mieliliśmy ogromny problem ze zorganizowaniem grupy ludzi, którzy zgodziliby się pojechać do skażonej strefy. Wszyscy mówili, że przecież tam zagraża promieniowanie, wtedy ja powiedziałem, że jak jest wojna i trzeba bronić ojczyzny, to nikt nie pyta, jakie kule lecą. Do wieczora 16 ludzi zgłosiło się na ochotnika do wyjazdu, ale nie do martwej zony, tylko drugiej i trzeciej strefy. Kijowski Instytut Folkloru powiedział, że pojedzie do przesiedleńców. Zaczęliśmy układać kontrakty z różnymi instytucjami, akademiami nauk, muzeami itd. Na tej podstawie oni jeździli do wiosek, które były wówczas wysiedlane w latach 90., tj. do drugiej zony lub do miejscowości, w których mieszkali przesiedleńcy, a do tzw. 30-kilometrowej strefy pojechałem sam i wolontariusze”⁶⁵⁹.

W ekspedycjach do czarnobylskiej zony uczestniczyli naukowcy różnych specjalności oraz entuzjaści, w sumie ponad 100 osób. R. Omeliaszko wspomina: „Od 1993 roku prowadzone były ekspedycje dotyczące zabytków nieruchomych na terenach skażonych, a w 1994 roku zaczęły się także ekspedycje kompleksowe. Tych ostatnich było do tej pory 45, a tematycznych ponad 100. Najpierw jechaliśmy do martwej zony do wysiedlonych wiosek i zbieraliśmy pamiątki, dokumenty, utrwalaliśmy obiekty na zdjęciach. Później jeździliśmy do przesiedleńców i tam uzupełnialiśmy całą kulturę duchową – folklor, zwyczaje, obrzędy i opowieści. Ekspedycja kompleksowa włączała m.in. budownictwo mieszkalne i sakralne, ubiór, żywność, rolnictwo, hodowlę, takie rodzaje działalności człowieka jak pszczelarstwo, rybołówstwo, myślistwo, zbieractwo, dalej rzemiosło: kowalstwo, ciesielstwo, garncarstwo

⁶⁵⁸ Державний архів Чернігівської області (ДАЧО), ф. Р-9014, оп. 1, спр. 22, арк. 1-2.

⁶⁵⁹ Rozmowa przeprowadzona przez autora z Rostysławem Omeliaszko w Czarnobylu 25.09.2019. Nagranie własne.

itd., wreszcie wiedza i medycyna ludowa, wierzenia, demonologia, obrzędowość rodzinna i zwyczajowa, folklor muzyczny, proza, choreografia, sztuka ludowa, w sumie 25 kierunków – naukowych tematów, prowadzono też badania antropologiczne. Nasze zbiory liczą 47 tys. eksponatów, 175 tys. fotografii z tego obszaru, oprócz tego nagrania audio i wideo – 7,5 tys. godzin – trzeba by poświęcić 1,5 roku żeby to wszystko przesłuchać. Mamy 21 tys. archiwalnych dokumentów, listy, dokumenty ludzi, niewiarygodne rzeczy znajdowaliśmy⁶⁶⁰.

Znalezione rzeczy trzeba było sprawdzać radiometrem, a następnie podzielić na czyste i skażone. Te ostatnie, jeżeli było to możliwe, poddawano dezaktywacji (najlepszym sposobem dezaktywacji było tzw. czyszczenie na sucho, np. szczotkami), na koniec należało wszystko zinwentaryzować. Uczestniczka tych ekspedycji Lina Kostenko zwracała uwagę, iż dzięki zaangażowaniu wolontariuszy możliwe było prowadzenie prac na szeroką skalę: „W 1994 roku zbadaliśmy praktycznie każdą wioskę rejonu poleskiego w obwodzie kijowskim. A już w 1995 roku – rejon owrucki, 1996 roku – narodycki, 1997 roku – olewski. W ciągu 11 lat zebraliśmy 10 tys. eksponatów. Jak to pokazać obrazowo? Trzeba załadować 18 kamazów, żeby przewieźć wszystko, co jest przechowywane w trzech magazynach: w Kijowie, Iwankowie i w Czarnobylu⁶⁶¹. Badaczom i wolontariuszom udało się skompletować bogate poleskie archiwum, fotografie i materiały audiowizualne, na których zarejestrowano świadectwa samoosiedleńców i osób wysiedlonych: „Przeszukiwaliśmy każdą wioskę, nie ma takiej miejscowości w czarnobylskiej strefie, w której nie byliśmy. Ale oprócz terytorium Strefy Alienacji prowadziliśmy badania na terenach skażonych, poza jej granicami, z których wywieźli ludzi. Byliśmy jeszcze w drugiej i trzeciej strefie. Zbadaliśmy kompleksowo 620 wiosek. Lina Kostenko określiła nasze ekspedycje ekstremalnym narodoznawstwem⁶⁶².

Termin „ekstremalny” znalazł uzasadnienie nie tylko w odniesieniu do warunków radiologicznych panujących w strefie, ale także naturalnych, w których były prowadzone ekspedycje. Omeliaszko podkreśla,

⁶⁶⁰ Ibidem.

⁶⁶¹ С. Махун, *Ліна Костенко*, op. cit.

⁶⁶² Rozmowa przeprowadzona przez autora z Rostysławem Omeliaszko w Czarnobylu 25.09.2019. Nagranie własne.

że najlepszym okresem do ekspedycji była zima, „bo można było wozić rzeczy na saniach, a to miało ogromne znaczenie, gdyż system melioracyjny w zonie cały czas zarasta i na terytorium strefy poziom błot podnosi się do tego, jaki był 1000 lat temu, tj. przed aktywną działalnością człowieka, i nie było innego sposobu, żeby dostać się do tych wiosek, jak tylko po zamrzniętych błotach. Na pewno nie warto jeździć, gdy są liście na drzewach, bo w dżungli ciężko zrobić jakieś fotografie, do tego mnóstwo kleszczy i owadów”⁶⁶³.

Na początku XXI wieku prace prowadzone w zamkniętej zonie zaowocowały licznymi publikacjami naukowymi i konferencjami. Również dzisiaj organizowane są wystawy i wydarzenia kulturalne poświęcone opuszczonym wsiom i miasteczkom. Wszystko po to, by uratować pamięć o „ukraińskiej Atlantydzie” (termin spopularyzowany przez Linę Kostenko). Pod koniec pierwszej dekady stulecia prace w zonie stały się nawet bardziej intensywne. Odkopano m.in. średniowieczne warstwy Czarnobyli i zakonserwowano eksponaty z XI-XII wieku. Od 2007 roku przy MNS Ukrainy zaczęła funkcjonować instytucja naukowa – Państwowe Centrum Naukowe Ochrony Dziedzictwa Kulturowego przed Katastrofami Technogennymi, zajmująca się badaniem tradycji ludowych, sztuki, obrzędowości i muzyki, a także problemami ochrony zabytków kultury⁶⁶⁴.

R. Omeliaszko podkreśla ogrom pracy wykonanej podczas historyczno-kulturologicznych ekspedycji: „4 tys. km² na zawsze zniknęło z powierzchni ziemi jako obszar etnokulturowy, 178 wiosek, prawie 200 tys. osób rozrzuconych w różnych zakątkach świata, które asymilują się w nowych miejscach, przepada ich kultura, język, a tutaj wszystko przekształca się w radioaktywne odpady. Razem z Białorusią to ponad 10 tys. m² martwej zony – to jak powierzchnia Salwadoru. My przez 25 lat zebraliśmy wszystko, poskładaliśmy to po trochu i odtworzyliśmy ten obszar, którego nie można już znaleźć na tych 4 tys. m². Jeszcze w latach 90. marzyłem o tym, żeby zrobić w Czarnobyli nie tylko muzeum, ale i skansen. Czy zna Pan skansen w Pyrohowie? A tutaj mógł być drugi Pyrohiw. Tutaj były kapitalne obiekty, chaty z końca

⁶⁶³ Rozmowa przeprowadzona przez autora z Rostysławem Omeliaszko w Czarnobyli 25.09.2019. Nagranie własne.

⁶⁶⁴ А. Парфимович, *Годовищина прерванных традиций*, www.day.kyiv.ua [21.11.2016].

XVIII stulecia, XIX i tak dalej, ale nie udało się tego zrealizować przez brak środków finansowych”⁶⁶⁵.

⁶⁶⁵ Rozmowa przeprowadzona przez autora z Rostysławem Omeliaszko w Czarnobylu 25.09.2019. Nagranie własne.

2. Szkoła przetrwania. Miejsce i rola czarnobylców w społeczeństwie ukraińskim

2.1. Izgoje Czarnobyla

Pojawiające się sporadycznie od końca lat 90. w mediach oraz publicznych wypowiedziach porównania osób poszkodowanych w katastrofie jądrowej, szczególnie uczestników minimalizacji jej skutków, do współczesnych izgojów⁶⁶⁶ – ludzi pozbawionych w ukraińskim społeczeństwie możliwości normalnego życia i rozwoju – nie tylko trafnie określają złożony status czarnobylców, ale również odzwierciedlają problemy, z którymi codziennie zmagają się likwidatorzy i ich rodziny⁶⁶⁷.

Na listę współczesnych izgojów jako pierwsze trafiły osoby, które w latach 1986-1987 uczestniczyły w likwidacji skutków katastrofy, zostały przesiedlone bądź stale zamieszkiwały na skażonych obszarach Związku Sowieckiego. Już w pierwszym miesiącu po wybuchu w CzEJ rezultaty badań medycznych likwidatorów i ludności cywilnej zostały utajnione na polecenie Komisji Rządowej ds. Zbadania Przyczyn Awarii w CzEJ pod kierownictwem Borisa Szerbiny. Później zabroniono także łączenia przypadków chronicznych zachorowań wśród czarnobylców z oddziaływaniem promieniowania jonizującego⁶⁶⁸. Jedną z najważniejszych przeszkód w ustaleniu dokładnej liczby osób biorących udział w pracach dekontaminacyjnych był częsty w pierwszych miesiącach brak rejestracji likwidatorów przebywających na terenie strefy czarnobylskiej (niektóre raporty zostały zniszczone), ponadto

⁶⁶⁶ Izgoj (ukr. ізгой [izgoj]). Żaden polski termin nie odzwierciedla w pełni wymowy danej nazwy. W średniowiecznej Rusi izgoje byli trudną do jednoznacznego zdefiniowania grupą społeczną, termin ten najczęściej oznaczał ludzi wolnych, którzy wskutek różnych wydarzeń losowych zostali wykluczeni ze swojej wspólnoty, pozbawieni środków do życia funkcjonowali na marginesie społeczeństwa staroruskiego. Zob. Б. Рыбаков, *Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. Происхождение Руси и становление ее государственности*, Москва 2013, s. 132, 302.

⁶⁶⁷ Ю.Б. Андреев, *Прем'єр-міністру України Азарову М.Я.*, www.souzchernobyl.org [19.03.2015].

⁶⁶⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України у Києві (ЦДАГО), ф. 1, оп. 25, спр. 3166, арк. 173-175; P. Sekuła, *Czarnobyl. Społeczno-gospodarcze, polityczne i kulturowe konsekwencje katastrofy jądrowej dla Ukrainy*, Kraków 2014, s. 67.

wielu uczestników minimalizacji skutków katastrofy nie otrzymało żadnych dokumentów świadczących o skierowaniu do pracy w zonie. Po zakończeniu służby w CzEJ wrócili do domów, aby w świadomości władz zupełnie przestać istnieć. Część z nich zmarła przed rozpadem ZSRS wskutek otrzymania znacznych dawek promieniowania, nie doczekawszy się przyznania odszkodowań i oficjalnego statusu likwidatora⁶⁶⁹. Brak dokumentacji potwierdzającej pobyt na terenie strefy czarnobylskiej stał się przyczyną rozmaitych trudności z przyznaniem oficjalnego statusu również w niepodległym państwie ukraińskim⁶⁷⁰.

W ciągu pierwszych lat po wybuchu w CzEJ władze centralne i republikańskie ZSRS pomimo rosnącej presji ze strony społeczeństwa i zataczającej coraz szersze kręgi pierestrojki nie zdecydowały się na wdrożenie ustaw, które zapewniłyby opiekę socjalną ofiarom katastrofy. Brak aktywności KC KPZS w zakresie prawnych rozwiązań problemów czarnobylców odpowiadał głoszonej przez reżim oficjalnej wersji przyczyn i skutków wydarzeń w CzEJ, w której informacje o rozmiarach tragedii, liczbie osób poszkodowanych oraz poziomie promieniotwórczego skażenia zostały całkowicie zafałszowane.

Pogłębiające się rozmiary katastrofy i postępujące przemiany demokratyczne w społeczeństwie, aktywny protest czarnobylców – likwidatorów, obywateli ewakuowanych i mieszkańców skażonych rejonów uniemożliwiły jednak władzom całkowite przemilczanie kwestii odszkodowań i kompensacji za utratę zdrowia w rezultacie CzEJ. Pierwszym, choć połowicznym krokiem ku temu stała się uchwała KC KPZS i Rady Ministrów ZSRS z 7 maja 1986 roku nr 524-156. Dokument ten przyznawał kompensaty pieniężne i inne rodzaje ulg pracownikom przedsiębiorstw i organizacji na terenie czarnobylskiej zony, w tej liczbie dla żołnierzy i pracowników MSW. Poza tym w obrębie zony CzEJ ustanowiono sześciogodzinny dzień roboczy⁶⁷¹.

W kolejnych miesiącach przyjęto uchwały uzupełniające – w czerwcu 1986 roku przegłosowano uchwałę nr 665-195, zwiększającą

⁶⁶⁹ Державний архів Київської області (ДАКО), ф. П-5, оп. 118-г, спр. 92, арк. 9.

⁶⁷⁰ Н.П. Барановська, *Испытание Чернобылем*, Киев 2016, s. 191.

⁶⁷¹ *Об условиях оплаты труда и материального обеспечения работников предприятий и организаций зоны Чернобыльской атомной электростанции*, Постановление Центрального Комитета КПРС, Президиума Верховного Совета СССР, Совета Министров СССР, Всесоюзного Центрального Совета Профсоюзных Союзов от 07.05.1986, N 524-156, <http://zakon0.rada.gov.ua> [12.06.2018].

rozmiar wypłat pieniężnych, a likwidatorom, których zachorowanie (tj. „choroba zawodowa”) wiązało się z pracą w CzEJ, przyznano renty według wieku, jednak bez względu na czas spędzony w radiologicznie szkodliwym środowisku.

Na kompleksową opiekę medyczną i socjalną likwidatorzy skutków katastrofy musieli poczekać jeszcze cztery lata, gdy uchwała Rady Ministrów ZSRS nr 325 z 31 marca 1990 roku oraz uchwała Rady Ministrów USRS z 2 lipca 1990 roku (z terminem od 1 lipca) ustanowiły ulgi dla uczestników likwidacji skutków CzEJ, w tym żołnierzy i rezerwistów pracujących w 30-kilometrowej strefie w latach 1986-1988⁶⁷². Likwidatorzy otrzymali zaświadczenia potwierdzające ich prawo do świadczeń socjalnych i odznaczeń. Osoby, u których ustalono związek zachorowania z pracą na terenie CzEJ, otrzymywały pozwolenie na bezpłatne nabywanie leków (na receptę), obsługę w aptekach i przychodniach poza kolejnością oraz darmowy przejazd z miejsca zamieszkania do sanatoriów i uzdrowisk. Likwidatorzy oraz rodziny, które utraciły żywiciela wskutek katastrofy, nabywali prawo do priorytetowego otrzymania lokalu mieszkalnego, dodatkowo zmniejszono im o połowę opłaty za mieszkanie i usługi komunalne (ogrzewanie, woda, gaz). Zapomogi dla inwalidów-czarnobylców posiadających orzeczenie o częściowej lub całkowitej niezdolności do pracy wypłacano w rozmiarze 100% zapłaty niezależnie od stażu pracy. Takie osoby otrzymywały również prawo na zamontowanie poza kolejnością aparatu telefonicznego oraz do nieoprocentowanej pożyczki na indywidualne budownictwo mieszkaniowe. Pozostali likwidatorzy, którzy odbywali służbę na terenie czarnobylskiej strefy w latach 1986-1987 lub pracowali w CzEJ, otrzymywali prawo do 50% zniżki przy zakupie leków na receptę, lokalu mieszkalnego poza listą osób oczekujących – jeżeli wymagały tego warunki życiowe, dostęp do nieoprocentowanych pożyczek na budowę mieszkania, skierowanie do sanatoriów i kurortów według miejsca pracy bez oczekiwania w kolejce oraz prawo do świadczeń opieki zdrowotnej i usług farmaceutycznych poza kolejnością. Likwidatorom biorącym udział w pracach na terenie 30-kilometrowej strefy w 1988 roku zapewniono następujące ulgi: prawo do otrzymania

⁶⁷² 18 річниця чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє. Матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 21 квітня 2004 року, упоряд. М.М. Борисюк та ін., Київ 2004, s. 15.

poza kolejnością skierowania do sanatoriów i kurortów, możliwość wykorzystania bieżącego corocznego urlopu w dowolnym czasie oraz przywilej obsługi w aptekach i ośrodkach zdrowia poza kolejnością⁶⁷³.

Uchwała Rady Ministrów przetarła szlak dla dalszego rozszerzania granic ochrony legislacyjnej osób poszkodowanych, których zwieńczeniem było przyjęcie w lutym 1991 roku przez Radę Najwyższą Ukraińskiej SRS ustawy „O statusie i ochronie socjalnej obywateli poszkodowanych na skutek katastrofy w Czarnobylu”. Nowe prawo pozwoliło zwiększyć zakres opieki socjalno-medycznej, w tym rekompensat i ulg dla ludności poszkodowanej, a także utrwaliło pewne zasadnicze cechy odnoszące się do już wywalczonych gwarancji. Niezbędne okazało się również udoskonalenie mechanizmów finansowania przedsięwzięć, które miały być realizowane na podstawie czarnobylskiego prawodawstwa, oraz utworzenie banku z danymi wszystkich mieszkańców USRS, którzy ucierpieli w następstwie wybuchu nuklearnego. Obywatele, do których odnosiła się wskazana ustawa, zostali podzieleni na cztery podstawowe kategorie osób poszkodowanych (wraz z podkategoriami) oraz dodatkową, obejmującą wyłącznie dzieci (likwidatorów, przesiedleńców i rodziców stale przebywających w promieniotwórczo skażonych regionach).

Według danych ze stycznia 1997 roku tylko w samym Kijowie mieszkało 100372 osób poszkodowanych wskutek wybuchu w CzEJ: Kategoria IA (inwalidzi) – 8936; IIA i IIIA (uczestnicy likwidacji w latach 1986-1987 i 1987-1990) – 51620; IIB i IIIB (ewakuowani i przesiedleni) – 17363; 4WH i H (pozostali poszkodowani) – 323283; D (dzieci) – 19170⁶⁷⁴. W obwodzie czernihowskim funkcjonowało 255,8 tys. osób poszkodowanych, z tego 2,2 tys. inwalidów-czarnobylców, 14,4 tys. likwidatorów oraz 143,8 tys. dzieci⁶⁷⁵.

⁶⁷³ *Про заходи щодо поліпшення медичного обслуговування і соціального забезпечення осіб, які брали участь у роботах по ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС*, Постанова Ради Міністрів Української РСР і Української Республіканської Ради Професійних Спілок від 02.07.1990, N 148, <http://rada.gov.ua> [2.03.2017].

⁶⁷⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України у Києві (ЦДАВО), ф. 2, оп. 15, спр. 6098, арк. 138-141.

⁶⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 6098, арк. 151-153. W 1998 roku ponad 988 tys. poszkodowanych przebywało w obwodzie kijowskim, z tego 14,5 tys. inwalidów i 286 tys. dzieci. W Strefie Alienacji i Strefie Bezwarunkowego

W 2000 roku liczba obywateli poszkodowanych w katastrofie na całej Ukrainie wyniosła 336 1870 osób, w tym inwalidów 86 775, osób ewakuowanych i przesiedlonych wraz z dziećmi 307 982. Obszary skażone wciąż zamieszkiwało około 2,5 mln obywateli, w tym dzieci – ogółem liczba poszkodowanych dzieci wyniosła 1264329. W ciągu dekady wyraźnie wzrosła liczba inwalidów, w 1991 roku – 2 tys., w 2000 roku już 86,8 tys.⁶⁷⁶. Według danych w 2005 roku na Ukrainie żyło 2646106 czarnobylców. Do I kategorii należało 105251 osób, II – 276072, III – 537504, IV – 1081469, dodatkowej kategorii H⁶⁷⁷ – 2780, dzieci – 643030, w tym sieroty – 4520 oraz 2869 dzieci z orzeczeniem o niepełnosprawności. Na obszarach skażonych mieszkało 2054685 osób poszkodowanych, w tym 472191 do lat 14.

Według danych Centrum Statystyk Medycznych Ministerstwa Ochrony Zdrowia Ukrainy podczas badań medycznych obywateli poszkodowanych w rezultacie katastrofy czarnobylskiej w pierwszej dekadzie XXI wieku aż 83% uznano za chorych. Największa zachorowalność występowała wśród likwidatorów – 91,5%, osób ewakuowanych ze Strefy Alienacji – 87,7%, mieszkańców najbardziej skażonych rejonów – 83,7%. Wśród dzieci występowało 76,1% chorych, ewakuowanych ze Strefy Alienacji – 83,7%, mieszkających w skażonych rejonach – 76,6%. Liczba osób poszkodowanych uznanych za zdrowe systematycznie zmniejsza się, w 2006 roku – tylko 5,3% spośród likwidatorów. W grupie osób poszkodowanych, dorosłych i dzieci zachorowalność zwiększyła się w ciągu czterech lat (2001-2005) o 7,9% (od 5308 do 5731,6 osób na 10 tys. poszkodowanych)⁶⁷⁸.

W 2009 roku status obywateli Ukrainy poszkodowanych w rezultacie katastrofy posiadało 2307000 osób, z których pół miliona stanowiły dzieci, a 267 tys. to bezpośredni uczestnicy minimalizacji skutków kata-

(Obowiązkowego) Wysiedlenia obwodu kijowskiego przebywało odpowiednio 480 i 320 osób. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 6985, арк. 36.

⁶⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 8740, арк. 66-95.

⁶⁷⁷ Kategoria H – osoby, które w latach 1986-1987 wykonywały prace związane z likwidacją skutków katastrofy czarnobylskiej poza Strefą Alienacji nie krócej niż 14 dni od momentu awarii do 1 lipca 1986 roku lub przez co najmniej 3 miesiące od 1 lipca 1986 roku do końca 1987 roku.

⁶⁷⁸ *Про Загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006-2010 роки*, Закон України від 14.03.2006, N 3522-IV. ВВР України, 2006, N 34, ст. 290.

strofy. Liczba inwalidów-czarnobylców w 2009 roku wynosiła 109 tys. (w 2008 roku 106 tys.), w tym 2600 dzieci-inwalidów⁶⁷⁹. W 2013 roku było już 2132257 osób poszkodowanych w rezultacie katastrofy (5% ludności Ukrainy), z tego 117 tys. inwalidów⁶⁸⁰. Na przełomie 2014/2015 roku żyło 2025141 poszkodowanych, z tego z kategorią I-III (likwidatorzy i nielikwidatorzy) 743864 osoby⁶⁸¹. W styczniu 2021 r. w całym kraju zarejestrowano 1718113 osób poszkodowanych w rezultacie katastrofy (najwięcej w obwodzie kijowskim: 563825), w tym 181149 likwidatorów (zob. tab. 8). Podobny status do czarnobylców mają uczestnicy likwidacji skutków innych awarii jądrowych w ZSRS oraz prób z bronią nuklearną – ich liczba na Ukrainie w 2021 r. wyniosła 2145 osób.

W ostatnich dekadach zaobserwowano spadek liczby osób poszkodowanych i jednocześnie wzrost liczby inwalidów. W 2013 roku w porównaniu z rokiem poprzednim liczba osób poszkodowanych zmniejszyła się o ponad 54 tys., w tym samym okresie liczba inwalidów wzrosła o 1490 osób. Mimo to w ciągu ostatnich dwóch lat odnotowano także zmniejszenie liczby obywateli z kategorią I (inwalidów Czarnobyla, z tego ponad 63 tys. bezpośrednich uczestników likwidacji skutków katastrofy): na początku 2013 roku takich osób było 116,8 tys., natomiast w 2015 roku – 113,3 tys. Zmniejszyła się również liczba obywateli z kategorią II (likwidatorzy) – ze 197,8 tys. do 181,8 tys. Jedną z podstawowych przyczyn takiego stanu rzeczy jest wzrastająca śmiertelność wśród tej grupy poszkodowanych. Natomiast liczba osób z kategorią III zmniejszyła się z 474,3 tys. do 448,7 tys., co wiąże się głównie ze zmianą kategorii poszkodowanych.

⁶⁷⁹ З виступу В.М. Шандри на парламентських слуханнях 8 квітня 2009 р. «Сучасний стан та актуальні завдання подолання наслідків Чорнобильської катастрофи», <http://static.rada.gov.ua> [17.03.2015].

⁶⁸⁰ З виступу Н.Ю. Королевської на парламентських слуханнях 17 квітня 2013 р. «Про стан, заходи і перспективи подолання наслідків Чорнобильської катастрофи», <http://komekolog.rada.gov.ua> [17.03.2015].

⁶⁸¹ Звіт Рахункової палати від 09.06.2015 року, *Про результати аудиту ефективності використання коштів державного бюджету у 2014 році на виплату щомісячної грошової допомоги у зв'язку з обмеженням споживання продуктів харчування місцевого виробництва та компенсації за пільгове забезпечення продуктами харчування громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи*, Київ 2015, www.ac-rada.gov.ua [11.02.2017].

Podobne tendencje występowały wśród likwidatorów z innych państw – byłych republik sowieckich, zwłaszcza na Białorusi oraz w Federacji Rosyjskiej. Dla porównania: w Rosji w 1991 roku w grupie likwidatorów tylko około 20% uznano za praktycznie zdrowych, a 27% z nich cierpiało na trzy lub więcej chroniczne zachorowania; w 1996 roku zdrowych było już tylko 8%, a cierpiących na minimum trzy choroby przewlekłe – 68%. W połowie lat pierwszej dekady XXI wieku zdrowych uczestników likwidacji skutków katastrofy praktycznie już nie spotykano. Liczba likwidatorów-inwalidów w 1999 roku wynosiła 31%, z tego wśród ponad 95% inwalidztwo wiązało się z pracą w CzEJ⁶⁸².

Tabela 8. Obywatele posiadający status osoby poszkodowanej w rezultacie katastrofy czarnobylskiej⁶⁸³

	Obywatele posiadający status osoby poszkodowanej w następstwie katastrofy czarnobylskiej				
	liczba ofiar	Z tego:			
		likwidatorzy	poszkodowani z grupy likwidatorów		
			kategoria I	kategoria II	kategoria III
1995	3014263	356617	30739	254520	71358
1996	3092958	360279	35690	254386	70203
1997	3213326	363780	41221	252939	69620
1998	3227311	358634	44265	246094	68275
1999	3364475	343084	49011	230381	63692
2000	3361870	346316	56452	227135	62729
2001	3278521	340654	58580	221164	60910
2002	3096814	335785	60889	215542	59354
2003	2930184	329607	62239	208567	58801
2004	2772060	324332	63986	202973	57373
2005	2646106	318016	64808	197817	55391
2006	2594071	308694	65181	191167	52346
2010	2254471	260807	65666	154238	40903

⁶⁸² Е.Б. Бурлакова, В.М. Кузнецов и др., *Неизвестный Чернобыль: история, со- бытия, факты, уроки*, Москва 2006, s. 350.

⁶⁸³ Na podstawie: Państwowy Komitet Statystyki na Ukrainie, [w:] P. Sekuła, *Czarno- byl...*, op. cit., s. 301; Izba Obrachunkowa Ukrainy, *Про результати аудиту...*, op. cit.

	Obywatele posiadający status osoby poszkodowanej w następstwie katastrofy czarnobylskiej				
	liczba ofiar	likwidatorzy	Z tego:		
			poszkodowani z grupy likwidatorów		
			kategoria I	kategoria II	kategoria III
2011	2210605	255862	66489	149664	39709
2013	2132257 (kat 1-3: 788917)	243456	67509 (nielikwidatorzy: 49249)	138048 (nielikwidatorzy: 59792)	37899 (nielikwidatorzy: 436420)
2014	2082136 (kat. 1-3: 772924)	237276	67375 (nielikwidatorzy: 49783)	133083 (nielikwidatorzy: 58676)	36818 (nielikwidatorzy: 427189)
2015	2025141 (kat. 1-3: 743864)	222498	63210 (nielikwidatorzy: 50058)	125059 (nielikwidatorzy: 56789)	34229 (nielikwidatorzy: 414519)
2021	1718 113	181 149	55 573	99258	26318

Przepisy obowiązującego prawodawstwa nakładają na państwo ukraińskie obowiązek ochrony ludności poszkodowanej w rezultacie katastrofy jądrowej, likwidatorów, a także ich rodzin. W nowej rzeczywistości ekonomiczno-społecznej, która zaistniała po odzyskaniu niepodległości, poprzedzonej burzliwym procesem transformacji ustrojowej, władze Ukrainy stały się zakładnikami wykreowanego przez siebie w 1991 roku prawa czarnobylskiego, podczas gdy poszkodowani wszystkich kategorii stali się pierwszymi ofiarami gwałtownie objawiającego się wówczas kryzysu gospodarczego. Problemy, przed którymi stanęło państwo ukraińskie na początku lat 90., odsunęły na plan dalszy kwestie związane z szeroko pojętą minimalizacją skutków katastrofy czarnobylskiej – w tym także socjalnych. Wytrawny publicysta i komentator życia społeczno-politycznego na Ukrainie Mykoła Riabczuk tak w 1993 roku podsumował dwuletni okres rządów niepodległego państwa: „Chaos ekonomiczny, anarchia, brak odpowiedniego ustawodawstwa albo jego wewnętrzna chaotyczność tworzą podatny grunt dla wszelkiego rodzaju złodziejstw, szachrajstw i korupcji. Spadek produkcji i pauperyzacja ludności, szerzenie się na tym tle nielegalnego, kryminalnego lub na pół kryminalnego

biznesu, czynią wewnętrzną sytuację Ukrainy zupełnie niestabilną, a brak silnej władzy wykonawczej, utrata autorytetu państwowej administracji nad jej własnymi przedsiębiorstwami, a nawet nad całymi branżami, ba regionami, przerzuca się z gospodarczej dezintegracji państwa na płaszczyznę dezintegracji politycznej⁶⁸⁴. W tym czasie rząd premiera Leonida Kuczmy walczył z sięgającą 60% hiperinflacją oraz gospodarczą stagnacją państwa, a powstające lawinowo nowe ustawy, rozporządzenia i dekrety prezydenta paraliżowały lokalną administrację⁶⁸⁵.

Państwo ukraińskie okazało się zupełnie nieprzygotowane do samodzielnego rozwiązywania problemów naukowych, socjalnych, a także psychologicznych wynikających z katastrofy czarnobylskiej, zwłaszcza w dłuższej perspektywie czasowej. Nie realizowano gwarancji przewidzianych odrębnymi ustawami przyjętymi jeszcze przed rozpadem ZSRS – „O prawnym statusie terytorium, które uległo skażeniu promieniotwórczemu w rezultacie katastrofy w Czarnobylu” oraz „O statusie i ochronie socjalnej obywateli poszkodowanych na skutek katastrofy w Czarnobylu” (dalej w skrócie – Ustawa o poszkodowanych w katastrofie), które przewidywały ok. 100 rodzajów różnych ulg, zapomóg i świadczeń dla likwidatorów, inwalidów, dzieci, osób ewakuowanych z 30-kilometrowej strefy oraz pozostałych grup poszkodowanych.

Ponad 90% zasobów przeznaczonych na minimalizację skutków katastrofy wykorzystywano na ochronę socjalną poszkodowanych, z tego zdecydowaną większość na wypłaty kompensacji, rent, różnego rodzaju ulg i zapomóg. Mimo to sfera ochrony socjalnej w dalszym ciągu pozostawała niedofinansowana⁶⁸⁶. Środki rezerwowane każdego roku w budżecie Ukrainy na programy czarnobylskie nie pozwalały nawet na realizację punktu 1 artykułu 20 ustawy „O bezpłatnym nabywaniu lekarstw na receptę”. Nie wystarczało także na opiekę medyczną. Przykładowo, w 1995 roku Minczornobyl Ukrainy wydzielił 1 trylion 365 miliardów karbowańców na rehabilitację i leczenie czarnobylców, podczas gdy potrzeby były znacznie większe i wynosiły 3,2 tln karbowańców⁶⁸⁷. W 2008 roku Ministerstwo Pracy i Polityki Socjalnej Ukra-

⁶⁸⁴ Cyt. za: B. Osadczyk, *Ukraina – kocioł na trzech nogach*, „Kultura” 1993, nr 9 (552), s. 103.

⁶⁸⁵ Ibidem.

⁶⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 7835, арк. 91.

⁶⁸⁷ Державний архів Чернігівської області (ДАЧО), ф. Р-9014, оп., спр. 29, арк. 36-41.

iny przeznaczyło na ochronę socjalną poszkodowanych 2 mld 100 mln hrywien, w 2013 roku Ministerstwo Polityki Socjalnej ponad 2 mld 623 mln⁶⁸⁸. Również w 2013 roku z Funduszu Emerytalnego Ukrainy przeznaczono na różnego rodzaju świadczenia emerytalno-rentowe prawie 8 mld hrywien (6 mld w 2009 roku) dla czarnobylców I, II i III kategorii (w ewidencji Funduszu w 2013 roku znajdowało się 880 tys. osób poszkodowanych w rezultacie katastrofy), z tego ponad 4 mln dla poszkodowanych I kategorii oraz niecałe 4 mld dla poszkodowanych z II i III kategorii⁶⁸⁹. Według obliczeń ekspertów, aby zrealizować wszystkie przewidziane czarnobylskimi ustawami ulgi i gwarancje socjalne, jeszcze w 2009 roku potrzeba było ponad 50 mld hrywien, a w 2013 roku nawet 88 mld (19% budżetu Ukrainy), co zdaniem większej części polityków przekraczało możliwości państwa⁶⁹⁰. Warto zauważyć, że środków na realizację czarnobylskiego prawa nie wystarczało pomimo równoległego zmniejszania się liczby osób poszkodowanych – od 1992 roku do 2014 roku zmarło lub utraciło status łącznie ponad milion osób.

Wśród czynników, które wywarły najistotniejszy wpływ na zmianę liczby osób poszkodowanych (w obu kierunkach), należy wymienić:

- a) śmiertelność;
- b) narodziny dzieci, których przynajmniej jeden rodzic należy do osób poszkodowanych w rezultacie katastrofy, oraz dzieci urodzonych na terenach promieniotwórczo skażonych;

⁶⁸⁸ 814 mln wydano w związku z dopłatami do produktów spożywczych dla mieszkańców obszarów promieniotwórczo skażonych, 596 mln jako dopłatę za pracę w strefach radiologicznych, stypendia i inne, ponad 494 mln w formie dopłaty do bezpłatnych posiłków dla uczniów szkół podstawowych, zawodowych, średnich i studentów szkół wyższych; 370 mln na program rehabilitacji osób poszkodowanych, 254 mln na kompensację posiłków, w sytuacji gdy dzieci nie uczęszczały do szkół, ponad 37 mln pomocy w związku z tymczasową niezdolnością do pracy. З виступу Н.Ю. Королевської на парламентських слуханнях 17 квітня 2013 р. „Про стан, заходи і перспективи подолання наслідків Чорнобильської катастрофи”, *op. cit.*

⁶⁸⁹ *Ibidem.*

⁶⁹⁰ З виступу В.В. Барабаша на парламентських слуханнях 8 квітня 2009 р. „Сучасний стан та актуальні завдання подолання наслідків Чорнобильської катастрофи”, <http://static.rada.gov.ua> [17.03.2015]. З виступу Н.Ю. Королевської на парламентських слуханнях 17 квітня 2013 р. „Про стан, заходи і перспективи подолання наслідків Чорнобильської катастрофи”, *op. cit.*

- c) zmiana statusu osób poszkodowanych wśród dzieci po osiągnięciu przez nie pełnoletności (na kategorię dorosłych), w tym również w związku z zachorowalnością związaną z następstwami katastrofy;
- d) zmniejszenie przyrostu naturalnego w rodzinach uczestników likwidacji skutków katastrofy;
- e) przyznanie statusu czarnobylca osobom, które mają do tego prawo, ale dotychczas nie otrzymały zaświadczeń;
- d) cofnięcie zaświadczeń, które uznano za wydane bezprawnie;
- e) zmiany legislacyjne.

Ustawa o poszkodowanych w katastrofie przewidywała cztery kategorie ofiar Czarnobyla oraz odrębną kategorię, do której należały dzieci. Do I kategorii zakwalifikowani zostali niepełnosprawni likwidatorzy z ukraińskim obywatelstwem oraz wszystkie osoby poszkodowane, co do których ustalono związek pomiędzy inwalidztwem i katastrofą, a także pacjenci z chorobą popromienną. Do kategorii II zakwalifikowano uczestników likwidacji skutków katastrofy czarnobylskiej, którzy pracowali w 30-kilometrowej strefie: od momentu awarii do 1 lipca 1986 roku – niezależnie od liczby dni; od 1 lipca 1986 roku do 31 grudnia 1986 roku – nie mniej niż 5 dni kalendarzowych, a także osoby ewakuowane w 1986 roku ze Strefy Alienacji (w tej liczbie dzieci poczęte, ale jeszcze nienarodzone, po osiągnięciu przez nie pełnoletności); obywatele, którzy cały czas przebywali w Strefie Bezwarunkowego (Obowiązkowego) Wysiedlenia od momentu wybuchu w CzEJ do przyjęcia ustawy o wysiedleniu. W kategorii III znaleźli się likwidatorzy, którzy pracowali w Strefie Alienacji od 1 lipca 1986 roku do 31 grudnia 1986 roku – od 1 do 5 dni kalendarzowych; w 1987 roku od 1 do 14 dni kalendarzowych; w 1988 roku do 1990 roku – nie mniej niż 30 dni kalendarzowych; osoby, które cały czas przebywały na obszarze Strefy Bezwarunkowego (Obowiązkowego) Wysiedlenia oraz Strefy Gwarantowanego (Dobrowolnego) Wysiedlenia lub według stanu na 1 stycznia 1993 roku żyły w Strefie Bezwarunkowego (Obowiązkowego) Wysiedlenia nie mniej niż dwa lata, na obszarze Strefy Gwarantowanego (Dobrowolnego) Wysiedlenia nie mniej niż trzy lata, a następnie zostały przesiedlone albo dobrowolnie opuściły skażone terytorium; obywatele, którzy cały czas zamieszkiwali, pracowali bądź kształcili się w miejscowościach na terenie Strefy Bezwarunkowego (Obowiązkowego) Wysiedlenia i Strefy Gwarantowanego (Dobrowolnego) Wysiedlenia, pod warunkiem, że na dzień 1 stycznia

1993 roku przebywały tam nie krócej niż trzy lata. Do kategorii IV należały osoby, które cały czas zamieszkiwały, pracowały albo kształciły się na terytorium Strefy Zwiększonej Kontroli Radioekologicznej, pod warunkiem, że do 1 stycznia 1993 roku trwało to nie mniej niż cztery lata. Spis ten w 1996 roku został uzupełniony o kolejną kategorię osób, które w latach 1986-1987 wykonywały prace poza Strefą Alienacji (tzw. kategoria H) w szczególnie niekorzystnych warunkach radiologicznych, a ich praca wiązała się z likwidacją skutków katastrofy czarnobylskiej na podstawie państwowych zarządzeń – nie krócej niż 14 dni od momentu wybuchu w CzEJ do lipca 1986 roku lub przez co najmniej trzy miesiące od 1 lipca 1986 roku do końca 1987 roku⁶⁹¹.

Poszkodowanym wskutek katastrofy odpowiednio do ustawy wypłacano kompensacje w formie świadczeń rentowo-emerytalnych oraz dodatku emerytalnego za szkodę i utracone zdrowie. Osobom należącym do kategorii I świadczenia uiszczano na podstawie artykułu 54, tj. renty za inwalidztwo oraz w związku z utratą żywiciela rodziny. W późniejszym okresie obywatelom z kategorii II, III i IV rozmiary świadczeń wypłacano według kolejnych ustaw. Ten sam artykuł stanowił, że we wszystkich wypadkach rozmiary świadczeń dla inwalidów, którym potwierdzono związek inwalidztwa z katastrofą czarnobylską, nie mogą być niższe niż dla I grupy inwalidztwa – 10 minimalnych emerytur według wieku, dla II grupy – 8 minimalnych emerytur, dla III grupy – 6. Dla dzieci inwalidów – 3 minimalne emerytury. Comiesięczny dodatek emerytalny wypłaca się w rozmiarze 50%, 75% i 100% minimalnej emerytury wiekowej według artykułu 50 ustawy. Ustawa określała także wysokość jednorazowej zapomogi dla likwidatorów oraz rodzin, które straciły żywiciela z powodu jego pracy przy likwidacji skutków katastrofy. Artykuł 48 ustawy określał wysokość corocznej dopłaty na rehabilitację uczestników minimalizacji następstw katastrofy, jednak w pierwszej dekadzie XXI wieku wielokrotnie go zmieniano.

W kolejnych latach konieczna była indeksacja emerytur zgodnie z indeksacją inflacji oraz wzrostu cen. Wysokość emerytur inwalidów, których kalectwo wiązało się z pracą na terenie czarnobylskiej zony, była znacznie niższa niż emerytur według wieku oraz w porównaniu

⁶⁹¹ *Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи*, Закон України від 28.02.1991, N 797-XII, ст. 14. ВВР УРСР, 1991, N 16, ст. 200.

z inwalidami, których kalectwo wynikało z zatrudnienia w produkcji⁶⁹². Znacznych nakładów finansowych wymagało utrzymanie Strefy Alienacji oraz wypłaty kompensacji i odszkodowań dla ludności stale przebywającej w skażonych miejscowościach na terenie stref promieniotwórczo skażonych (2-4). Większość środków przeznaczano na leczenie i rehabilitację, poprawę infrastruktury oraz tworzenie nowych miejsc pracy. Wypłaty dla obywateli zamieszkujących tylko na terenie Strefy Zwiększonej Kontroli Radioekologicznej (najmniej skażonej) stanowiły aż 44 z 50,7% wydatków na te cele⁶⁹³.

Kolejnym rządom Ukrainy nie udało się rozwiązać szeregu problemów – polepszenia medycznej oraz socjalnej opieki poszkodowanych, w tym ciężko chorych, zapewnienia bezpłatnych leków, nie rozstrzygnięto także kwestii emerytur dla poszkodowanych oraz niedostatecznego finansowania mieszkań. Rent i zapomóg nie wypłacano w pełnym zakresie. Mało efektywny okazał się mechanizm naliczania emerytur zgodnie z Ustawą o poszkodowanych w katastrofie. Prawo czarnobylskie chronicznie ignorowano. Kompensacje wypłacane likwidatorom ograniczano poprzez uchwały i rozporządzenia Rady Ministrów. Rada Najwyższa Ukrainy podczas zatwierdzania budżetu państwa praktycznie każdego roku zawieszala działanie poszczególnych artykułów ustaw odnośnie do socjalnej ochrony osób poszkodowanych w rezultacie CzEJ⁶⁹⁴.

Brak zasobów państwowych i środków w budżecie to najczęściej wymieniane przyczyny odstępowania od realizacji czarnobylskich programów. W celu uniknięcia wypłacania osobom poszkodowanym należnych świadczeń państwo uciekało się do omijania bądź łamania obowiązujących uregulowań prawnych. Inną metodą było podważanie czarnobylskiego ustawodawstwa poprzez wskazywanie na nieadekwatność istniejących przepisów, braku naukowych podstaw, zwłaszcza wobec zmieniających się uwarunkowań. Czarnobylecy wielokrotnie

⁶⁹² З виступу В.В. Барабаша на парламентських слуханнях 8 квітня 2009 р. „Сучасний стан та актуальні завдання подолання наслідків Чорнобильської катастрофи”, *op. cit.*

⁶⁹³ *Концепція Національної програми ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи і соціального захисту громадян на 1994-1995 роки та період до 2000 року, Постанова Верховної Ради України від 2.10.1993, N 3421-XII. ВВР, 1993, N 41, ст. 393.*

⁶⁹⁴ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 6976, арк. 124.

zwracali uwagę, że do ustawy z 1991 roku od samego początku wnoszone były zmiany i uzupełnienia, które faktycznie likwidowały niektóre ulgi socjalne.

W marcu i kwietniu 1997 roku specjalnie powołana Komisja Ministerstwa Ukrainy ds. Sytuacji Nadzwyczajnych oraz Ochrony Ludności przed Następstwami Katastrofy Czarnobylskiej z udziałem przedstawicieli Ministerstwa Ochrony Zdrowia, Ministerstwa Pracy oraz Ministerstwa Polityki Socjalnej Ukrainy sprawdziła stan wykonywania ustawy „O statusie i ochronie socjalnej obywateli poszkodowanych na skutek katastrofy w Czarnobylu” w obwodzie donieckim, żytomierskim, kijowskim, rówieńskim, charkowskim, czernihowskim oraz w stołecznym Kijowie. Wnioski z kontroli wskazywały, iż ustawy nie realizowano w pełni, a jako przyczynę podawano brak środków finansowych. Stwierdzono również, iż stan zdrowia poszkodowanej ludności w wymienionych obwodach stale się pogarszał⁶⁹⁵.

Pod koniec 1997 roku Związek Czarnobyl Ukrainy skierował petycję do premiera Pawła Łazarenki, w której szeroko informował o ignorowaniu przez władze ustaw czarnobylskich w takich sferach, jak pomoc medyczna dla poszkodowanych i realizowanie przesiedleń obywateli ze skażonych rejonów, szczególnie po zmianach i dopełnieniach wprowadzonych w czerwcu 1997 roku. Również wypłaty rent i kompensacji prowadzono w zmniejszonym rozmiarze. Według autorów petycji brak troski ze strony rządu o ofiary katastrofy doprowadził do przedwczesnej śmierci wielu dzieci, likwidatorów i przesiedleńców. Związek Czarnobyl Ukrainy informował, iż w zaistniałej sytuacji organizacja samodzielnie z własnych środków opłaciła w 1996 roku ponad 100 kardiologicznych, oftalmologicznych i onkologicznych operacji, sfinansowano także transplantację organów i protezowanie dziesiątkom ludzi⁶⁹⁶.

W rzeczywistości większości przepisów Ustawy o poszkodowanych w katastrofie dotyczących ulg i kompensacji nie realizowano wcale lub tylko częściowo (18 niezrealizowanych, 23 częściowo, 6 ze znacznym naruszeniem prawa). Wśród nich znajdowały się tak ważne dla zdrowia poszkodowanych kwestie, jak bezpłatne nabywanie leków na receptę czy bezpłatne skierowania do sanatoriów na leczenie. Związek Czarnobyl Ukrainy alarmował, iż całkowicie wykonywano jedynie punkty

⁶⁹⁵ Ibidem, оп. 15, спр. 6098, арк. 112.

⁶⁹⁶ Ibidem, арк. 101, 104, 105-107.

ustawy dotyczące bezpłatnego przejazdu miejskimi środkami transportu oraz ulg za usługi komunalne w rozmiarze 50%. Zwracano uwagę na zbyt niskie kompensacje, tzw. grobowe, dla obywateli, którzy żyli na skażonym radionuklidami obszarze w związku z ograniczeniem spożywania produktów rolnych miejscowej produkcji: w 1997 roku miesięczna kompensacja dla mieszkańców IV strefy wynosiła 1,6 hrywny; III – 2,1 hrywny; II – 2,6 (dla porównania, koszt bochenka chleba w 1997 roku – 0,7 hrywny, kilogram mięsa 3,5 hrywny). Coroczna pomoc pieniężna na leczenie dzieci z pierwszą i drugą grupą inwalidzką wynosiła 26,5 hrywny, z trzecią grupą – 21,5 hrywny. Dzieci, które utraciły żywiciela rodziny, również otrzymywały zaledwie 21,5 hrywny⁶⁹⁷.

Ustawa nr 796 z 1991 roku w redakcji z 2008 roku gwarantowała comiesięczną pomoc pieniężną dla obywateli zamieszkujących skażone obszary Ukrainy w związku z ograniczeniami nałożonymi na wykorzystywanie lokalnych produktów spożywczych w wysokości: w Strefie Zwiększonej Kontroli Radioekologicznej – 30% płacy minimalnej, w Strefie Gwarantowanego (Dobrowolnego) Wysiedlenia – 40%, w Strefie Bezwarunkowego (Obowiązkowego) Wysiedlenia – 50%. Jednak realna pomoc pieniężna wypłacana na podstawie uchwały nr 836 z 1996 roku nie zmieniała się przez prawie 20 lat i pozostała w wielkościach bezwzględnych niezależnie od wzrostu płacy minimalnej. Rozmiary kompensacji, określonej uchwałą nr 836, w 2013 i 2014 roku nie różniły się od tej ustanowionej w 1991 roku. Tak niskie wypłaty dla poszkodowanych w liczbie ok. 655 tys. osób w żaden sposób nie wpłynęły na ograniczenie spożywania przez ludność ze skażonych terenów płodów rolnych z prywatnych gospodarstw oraz straciły jakiegokolwiek znaczenie socjalne.

⁶⁹⁷ Ibidem.

Tabela 9. Rozmiary miesięcznej pomocy pieniężnej w związku z ograniczeniami spożywania żywności lokalnej produkcji w latach 2013-2014⁶⁹⁸

	Wysokość pomocy pieniężnej (w hrywnach), obliczona odpowiednio do ustawy nr 796 (minimalna płaca: 1147 hrywien) w 2013 roku	Wysokość pomocy pieniężnej (w hrywnach), obliczona odpowiednio do ustawy nr 796 (minimalna płaca: 1208 hrywien) w 2014 roku	Wysokość zapomogi pieniężnej ustanowiona uchwałą Rady Ministrów Ukrainy nr 836 odnośnie do rozmiaru określonego ustawą nr 796 z 1991 roku	
Comiesięczna pomoc pieniężna w związku z ograniczeniami w spożywaniu żywności produkcji lokalnej, w tym:			2013	2014
			X-razy niższa: (wysokość w hrywnach; ₴)	X-razy niższa:
W Strefie Bezwarunkowego (Obowiązkowego) Wysiedlenia	573,5	609	221 (2,6 ₴)	234
W Strefie Gwarantowanego (Dobrowolnego) Wysiedlenia	458,8	487,2	219 (2,1 ₴)	232
W Strefie Zwiększonej Kontroli Radioekologicznej	344,1	365,4	215 (1,6 ₴)	228

Jedną z głównych wad obowiązującego prawa, skutkującą licznymi napięciami pomiędzy grupami likwidatorów a przedstawicielami państwa, były kryteria przyznawania statusu uczestnika likwidacji skutków

⁶⁹⁸ Звіт Рахункової палати від від 09.06.2015 року, *Про результати аудиту ефективності використання коштів державного бюджету у 2014 році на виплату щомісячної грошової допомоги у зв'язку з обмеженням споживання продуктів харчування місцевого виробництва та компенсації за пільгове забезпечення продуктами харчування громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи*, Київ 2015, www.ac-rada.gov.ua [11.02.2017].

katastrofy. Podstawą do otrzymania takiego statusu był okres pracy na terenie 30-kilometrowej strefy nazywanej później Strefą Wysziedlenia, a ostatecznie Strefą Alienacji. W świetle przepisów ustawy jeden dzień delegacji na terenie czarnobylskiej strefy wystarczał do tego, aby uznać daną osobę za likwidatora CzEJ i honorować wynikające z tego tytułu przywileje – dokładnie takie same jak dla osób, które podczas kilkumiesięcznych pobytów w CzEJ straciły swoje zdrowie. Dla prawdziwych likwidatorów taka sytuacja była poniżająca. Podobne praktyki, a także częste przypadki fałszowania zaświadczeń, wzbudzały tylko niechęć społeczeństwa do czarnobylców noszących wątpliwe miano likwidatora-bohatera⁶⁹⁹. Dopiero pod koniec 1996 roku Rada Ministrów Ukrainy przyjęła uchwałę nr 1492 wprowadzającą zmiany przy obliczaniu świadczeń rentowo-emerytalnych. Osobom, które w strefie katastrofy przebywały krócej niż miesiąc, wypłacano trzykrotnie mniejsze należności niż obywatelom, którzy znajdowali się tam przynajmniej miesiąc. Pomysł mający na celu sprawiedliwe traktowanie wysiłku likwidatorów włożonego w minimalizację skutków katastrofy okazał się również nietrafiony. Nie wzięto bowiem pod uwagę tych pracowników, którzy co prawda przebywali w strefie bardzo krótko, niekiedy tylko kilka godzin, ale w rezultacie otrzymania ogromnych dawek promieniowania (powszechne zjawisko w pierwszych dniach po katastrofie) zapadli na chorobę popromienną. Wielu z nich opuszczało strefę CzEJ na noszach w stanie nieprzytomności. W świetle nowych przepisów nie odpracowali oni czasu potrzebnego do otrzymania świadczeń w rozmiarze nie mniejszym niż przed uchwałą. Tym samym likwidatorzy najbardziej poszkodowani w Czarnobylu zostali także najmocniej skrzywdzeni przez prawo. Komisja Rady Najwyższej Ukrainy ds. Czarnobylskiej Katastrofy na początku 1997 roku zarejestrowała na Ukrainie 136 takich likwidatorów (reszta do tego czasu już zmarła)⁷⁰⁰. Uchwała wywołała gwałtowne protesty nie tylko likwidatorów, ale i grupy posłów Rady Najwyższej, zatem w maju 1997 roku Rada Ministrów podjęła nową uchwałę, w której dla osób pracujących w CzEJ krócej niż miesiąc, ale pomimo to borykających się z chorobą popromienną, przewidziano

⁶⁹⁹ А. Бажал, *Синдром вечной жертвы* „Зеркало недели” 26 IV 2008, [w:] О. Криштопа, *Чернобыль. Зона отчуждения*, Харьков 2011, s. 220; Державний архів Житомирської області (ДАЖО), ф. Р-6607, оп. 1, спр. 12, арк. 1, 30.

⁷⁰⁰ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 6092, арк. 18.

wysokość rent zgodnie z artykułem 57 Ustawy o poszkodowanych w katastrofie, czyli przed uchwałą nr 1492⁷⁰¹.

Równie istotnym problemem w kontekście przyznawania uczestnikom minimalizacji skutków katastrofy statusu likwidatora okazały się różne interpretacje odnoszące się do Strefy Alienacji, a zwłaszcza czasu jej powstania. Zgodnie z ukraińskim prawodawstwem Strefa Alienacji to terytorium, z którego przeprowadzono ewakuację ludności w 1986 roku. Według Ministerstwa Ukrainy ds. Sytuacji Nadzwyczajnych oraz Ochrony Ludności przed Następstwami Katastrofy Czarnobylskiej (MNS Ukrainy) oznaczało to, iż dana miejscowość mogła być zaliczona w poczet lokalizacji w obrębie Strefy Alienacji dopiero od dnia ewakuacji jej mieszkańców. Na tej podstawie ministerstwo i sądy odmawiały przyznania statusu likwidatora osobom, które w okresie od 26 kwietnia do 27 maja 1986 roku brały udział w pracach dezaktywacyjnych w różnych miejscowościach na terenie Strefy Alienacji, ale przed podjęciem formalnej decyzji o ich ewakuacji, np. w wioskach Worowicze, Bober, Kowszyłowka i innych (Decyzja MNS Ukrainy z 2 września 1997 roku nr 06-3247/23)⁷⁰². Poziom promieniowania w tych miejscowościach bywał niekiedy ponaddwukrotnie wyższy niż po podjęciu decyzji o wysiedleniu. Przykładowo, dane dozymetryczne z obwodu żytomierskiego z 28 kwietnia 1986 roku podawały, iż poziom promieniowania we wsi Omelnyky rejonu narodyckiego wynosił 5800 $\mu\text{R/h}$, Lypśki Romany rejonu owruckiego 4900 $\mu\text{R/h}$, a 23 maja 1986 roku odpowiednio: 2500 i 2200 $\mu\text{R/h}$ ⁷⁰³. Wszelako w warunkach sowieckich decyzje o ewakuacji często odkładano w czasie, a poszczególne miejscowości ewakuowano dopiero w czerwcu – lipcu 1986 roku. W efekcie osoby biorące udział w pracach oczyszczających przed ewakuacją nie były uznawane za likwidatorów nawet po przyznaniu grupy

⁷⁰¹ *Про затвердження нового порядку обчислення пенсій по інвалідності, що настала внаслідок каліцтва чи захворювання, і пенсій у зв'язку з втратою годувальника внаслідок Чорнобильської катастрофи*, Постанова Кабінету Міністрів України від 30.05.1997, N 523.

⁷⁰² ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 6974, арк. 82. Statusu czarnobylca odmawiano nawet wówczas, gdy decyzja o ewakuacji miejscowości zapadła na następny dzień po zakończeniu w niej pracy przez likwidatorów. Касаційна скарга громадянина Кулай Леоніда Ілліча до Верховного Суду України з 25.09.2001, арк. 1-2. Dokument w posiadaniu autora.

⁷⁰³ Ibidem, оп. 15, спр. 6099, арк. 200-202, 206.

inwalidzkiej. Ponadto decyzja MNS Ukrainy oraz pkt 1 art. 2 ustawy przeczyły punktowi 2 art. 14 teŝe ustawy, wedle której do likwidatorów II kategorii zaliczano osoby uczestniczące w usuwaniu skutków awarii od wybuchu w CzEJ do 1 lipca 1986 roku. Nie dziwi fakt, że decyzja ministerstwa została uznana za skandaliczną i wywołała ostre protesty likwidatorów, których praca na terytorium Strefy Alienacji nie została uznana za zwalczanie następstw katastrofy⁷⁰⁴.

Przyznanie statusu czarnobylca i uzyskanie odpowiednich rekompensat wiązało się z koniecznością dostarczenia dokumentacji poświadczającej pracę w zamkniętej strefie, jednak w latach 90. XX wieku wiele przedsiębiorstw i organizacji, które mogły je wystawić, dawno już nie istniało, zaś wiele pokwitowań o zarobkach zagubiono. Zniszczeniu uległy również dokumenty z informacją o miejscowościach w strefie, w których przebywali uczestnicy likwidacji skutków katastrofy⁷⁰⁵. Trudności w otrzymaniu bądź potwierdzeniu kategorii czarnobylca podczas kolejnej weryfikacji zaświadczeń dobrze ilustrują perypetie znanej poetki i publicystki ukraińskiej Switłany Jowenko. Razem z Rolandem Serhijenko – wybitnym reŝyserem ukraińskiej kinematografii – S. Jowenko wielokrotnie jeździła robić reportaŝe do zamkniętej strefy, w której występowała publicznie przed likwidatorami. Była to praca za darmo i bez delegacji. Wizyty w opuszczonych wioskach i siołach zaowocowały również wydaniem tomiku poezji poświęconej katastrofie oraz powieści dokumentalnej *Kobieta w zonie*. W 1998 roku odmówiono jednak artystce potwierdzenia statusu osoby poszkodowanej i tylko interwencja wielu znanych i wpływowych osób, głównie ukraińskich artystów, doprowadziła w 1999 roku do ponownego przyznania pisarce statusu likwidatora kategorii IA⁷⁰⁶.

Nie były to wypadki odosobnione, przez cały czas zdarzały się bowiem kurioza, które obnaŝały nieporadność państwa i centralnej biurokracji w rozwiązywaniu problemów społecznych osób poszkodowanych. W połowie lat 90. przyczynkiem do dyskusji nad nieprzystosowaniem czarnobylskiego prawodawstwa do istniejącej rzeczywistości stała się

⁷⁰⁴ Ibidem.

⁷⁰⁵ Ibidem, оп. 15, спр. 6974, апк. 71.

⁷⁰⁶ Ibidem, оп. 15, спр. 6976, апк. 160-162. Ogółem Jowenko spędziła w Strefie Alienacji 39 dni (6 występów, 3 wyjazdy z grupą Serhijenki oraz samodzielne ekspedycje).

sprawa Mykoły Kotlubaja, któremu państwo odmówiło rekompensaty za dom pozostawiony w skażonej strefie. Na mocy uchwały Gabinetu Rady Ministrów z 16 grudnia 1992 roku nr 706 prawo do przyznania mieszkania przysługiwało (obok rodzin ewakuowanych ze Strefy Alienacji) osobom wysiedlonym z obszarów skażonych w kolejnej akcji przesiedleńczej rozpoczętej już po 1991 roku. Osoby, które nie czekały na decyzję rządu i pod koniec lat 80. na własną rękę opuściły późniejszą Strefę Obowiązkowego Wysiedlenia, aby zamieszkać w nieskażonych miejscowościach, zostały pozbawione prawa do mieszkania. Równocześnie na mocy art. 12 wspomnianej uchwały przebywanie na terenie Strefy Obowiązkowego Wysiedlenia zostało zabronione, a więc rodziny te bezpowrotnie utraciły swój majątek. Dopiero pięć lat później naprawiono tę niesprawiedliwość i w 1997 roku wniesiono odpowiednią poprawkę⁷⁰⁷.

Po tzw. pomarańczowej rewolucji w 2004 roku rządy premier Julii Tymoszenko zmierzały do ograniczenia wydatków i utrudniały realizację i tak opóźnionych zadań z zakresu ochrony socjalnej poszkodowanych w rezultacie katastrofy. Państwo ukraińskie w okresie „pomarańczowych” rządów obniżyło zdecydowanie wydatki na finansowanie socjalnej ochrony czarnobylców oraz na likwidację skutków katastrofy z 10% ogólnych wydatków budżetu w 2007 roku do 2,5% w 2008 roku⁷⁰⁸. Nie realizowano również postanowień ustawy o zapewnieniu bezpłatnych leków dla poszkodowanych, w tym inwalidów. W 2007 roku na jedną osobę przypadało rocznie 30 hrywien (około 15 złotych wg kursu na 2007 roku) na potrzebne lekarstwa i środki medyczne⁷⁰⁹. W okresie 2006-2007 po podpisaniu przez prezydenta Wiktora Juszczenkę ustaw „O Państwowym Budżecie Ukrainy” poszczególne zapisy Ustawy o poszkodowanych w katastrofie zostały na te lata całkowicie zamrożone⁷¹⁰. Również w kolejnych latach wypłaty dla czarnobylców odbywały się wbrew zapisom czarnobylskiego prawa,

⁷⁰⁷ Ibidem, op. 15, стр. 6092, арк. 134-135.

⁷⁰⁸ *Про стан, заходи і перспективи подолання наслідків Чорнобильської катастрофи*, ВВР України, Постанова Верховної Ради України від 18.04.2008, N 276-VI. ВВР України, 2008, N 26, ст. 250.

⁷⁰⁹ Ibidem.

⁷¹⁰ *Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України*, Закон України від 28.12.2007, N 107-VI. ВВР України, 2008, N 5-6, N 7-8, ст. 78.

zwłaszcza wspomnianej ustawy, ale według uchwał Rady Ministrów⁷¹¹. Spory wywoływały także próby wyznaczenia wysokości wypłat i kompensacji jednocześnie ustawą oraz dopełniającym podstawowym aktem normatywno-prawnym. I tak, organy Funduszu Emerytalnego Ukrainy na podstawie ustawy nr 107 z 2007 roku nie przeprowadzały waloryzacji rent i emerytur dla poszkodowanych według norm czarnobylskiego prawodawstwa z uwzględnieniem minimum socjalnego.

Wobec niewywiązywania się przez państwo z obowiązków względem osób poszkodowanych, braku odszkodowań, dopłat i kompensacji przewidzianych prawem czarnobylcy zaczęli masowo zwracać się do sądów z pozwami przeciwko państwu. Ukraińskie sądy, łącznie z Konstytucyjnym Sądem Ukrainy, w przytłaczającej większości przypadków przyznały rację skarżącym i nakazały wypłatę odszkodowań⁷¹². W 2010 roku w sądach wszystkich trzech instancji znajdowało się łącznie 130 tys. pozwów wniesionych przez poszkodowanych na sumę ponad miliarda hrywien. W 2013 roku wniesiono 188 tys. pozwów, kolejne 150 tys. czekało na rozpatrzenie⁷¹³. Sądy na ogół podejmowały decyzje na korzyść skarżących. Doprowadziło to do sytuacji, gdy wymienione tu kompensacje były wypłacane niejednakowo. Niewielka część otrzymywała wsparcie socjalne od państwa na podstawie decyzji sądów, a większość – odpowiednio do uchwał Rady Ministrów Ukrainy ze znacznie mniejszymi sumami. Nawet decyzje sądów bywały jednak ignorowane przez ukraińskie organy władzy, a same sprawy sądowe przeciągały się po kilka, a nawet kilkanaście lat. Zdesperowani czarnobylcy w obronie swoich praw składali skargi przeciwko państwu ukraińskiemu do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu, który rozpatrzył tysiące skarg osób poszkodowanych w katastrofie.

W 2011 roku fale protestów na Ukrainie wywołały decyzje rządu Mykoły Azarowa. Rada Ministrów 23 listopada 2011 roku podjęła uchwałę nr 1210 dotyczącą wysokości wypłat emerytalno-rentowych dla likwidatorów-inwalidów, obliczanych na podstawie zarobków likwi-

⁷¹¹ З виступу І.І. Цех на парламентських слуханнях 17 квітня 2013 р. „Про стан, заходи і перспективи подолання наслідків Чорнобильської катастрофи”, <http://komekolog.rada.gov.ua> [17.03.2015].

⁷¹² Ухвала Вищого адміністративного суду України від 4.05.2011, N 16783674; Постанова Верховного Суду України від 27.05.2008, N 3399604.

⁷¹³ *Про стан, заходи і перспективи подолання наслідків Чорнобильської катастрофи*, <http://static.rada.gov.ua> [15.03.2015].

datorów w Strefie Alienacji. Określono algorytm wysokości świadczeń stosownie do zarobków otrzymywanych podczas likwidacji skutków katastrofy⁷¹⁴. Tym samym artykuł 54 ustawy „O ochronie socjalnej...” przewidujący wypłaty emerytalno-rentowe w rozmiarach 6-8-10-krotnym (według grup inwalidztwa) przestał funkcjonować. Premier Ukrainy argumentował, iż jest to najlepszy sposób, aby wyeliminować znaczną grupę tzw. łże-czarnobylców. Decyzja rządu doprowadziła do poważnych podziałów wśród samych likwidatorów – zwolenników oraz przeciwników uchwały, która znacznie różnicowała wysokość wypłat wśród osób z I kategorii – pomiędzy likwidatorami-inwalidami oraz pozostałym inwalidami z liczby osób poszkodowanych w Czarnobylu (ewakuowanymi i wysiedlonymi, dla których ustanowiono minimalną wielkość świadczeń bez względu na zarobki), a także poszczególnymi kategoriami likwidatorów (nie inwalidów), którzy znaleźli się w znacznie gorszej sytuacji materialnej. Według znacznej liczby przeciwników uchwały stanowiła ona wyraz nierównego traktowania przez władze, ponieważ gros uczestników likwidacji katastrofy to żołnierze z poboru oraz rezerwiści wysłani do Czarnobyla w ramach systemu Obrony Cywilnej⁷¹⁵. Żołnierze z poboru nie mieli przyznanych pensji w Strefie Alienacji, jedynie niewielki żołd, niekiedy po kilka rubli, a nagrody wypłacano często „na rękę” bez żadnych poświadczeń. Zatem postanowienia uchwały okazywały się najbardziej korzystne dla likwidatorów, którzy za pracę w zamkniętej strefie otrzymywali wysoką pensję: funkcjonariuszy KPZS, kierowników przedsiębiorstw, pracowników związków zawodowych oraz personelu elektrowni jądrowej, którzy otrzymywali jedne z najwyższych pensji w kraju. Decyzja rządu Azarowa zdaniem pozostałych poszkodowanych jeszcze bardziej wzmocniła grupę tzw. vip-likwidatorów. Zdecydowana większość, czyli żołnierze zasadniczej służby wojskowej i rezerwiści z zarobkami na poziomie średniej lub poniżej, a także pozostali „szeregowi” uczestnicy minimalizacji skutków katastrofy, na podstawie uchwały nr 1210 z 23 listopada 2011 roku zaczęli otrzymywać minimalne świadczenia,

⁷¹⁴ Про підвищення рівня соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, Постанова Кабінета Міністрів України від 23.11.2011, N 1210, <http://alder.pp.ua>; www.segodnya.ua [13.03.2015].

⁷¹⁵ В. Проскурин, *Требования чернобыльцев остаются неизменными*, <http://veteranychernobyl.org> [13.03.2015].

znacznie mniejsze w porównaniu z gwarancjami ustawy z 1991 roku. Odpowiednio: I grupa – 285%; II – 255%; III – 225% kwoty minimum egzystencji dla osób, które utraciły zdolność do pracy (w 2012 roku minimum egzystencji wynosiło – 884 hrywny, w 2014 – 949 hrywien)⁷¹⁶. Dla inwalidów spośród osób ewakuowanych w 1986 roku ustalono znacznie mniejsze minima: I grupa – 150%, II – 125%, III – 100%⁷¹⁷.

Część środowisk czarnobylskich oprotestowała uchwałę, uważając ją za naruszenie prawa, inne wystąpiły w jej obronie, dowodząc, iż jest to najlepszy sposób na wyeliminowanie nieuczciwych czarnobylców oraz zadośćuczynienie likwidatorom pracującym w najcięższych warunkach. Jednocześnie sądy na Ukrainie otrzymały pozwy od likwidatorów i w większości przypadków przyznawały im rację. Rozpoczęły się strajki i manifestacje, które ogarnęły największe miasta kraju. Ogłoszono także głodówki. W społeczeństwie znaczny rezonans wywołała śmierć w Doniecku jednego z uczestników głodówki, emerytowanego górnika Hennadija Konoplowa⁷¹⁸.

Był to pierwszy tak poważny, choć nie jedyny, rozłam w środowisku czarnobylców, zwłaszcza wśród likwidatorów, a także przesiedleńców: „Wśród przesiedleńców, likwidatorów, żołnierzy nie ma żadnej jedności! Więcej nawet, postulaty organizacji czarnobylców z różnych obwodów niekiedy wzajemnie sobie przeczą”⁷¹⁹. Wynikła sytuacja nie sprzyjała organizowaniu się czarnobylców i wspólnej walce o swoje prawa, co przecież zawsze stanowiło o ich sile i skuteczności.

Przemiany w państwie ukraińskim zapoczątkowane ogólnonarodową rewolucją w 2013/2014 roku, nazywaną popularnie Euromajdanem lub Rewolucją Godności, a zakończone usunięciem z urzędu prezydenta Wiktora Janukowycza i zmianą władzy, okazały się także momentem zwrotnym w sytuacji socjalnej wielu czarnobylców. Nowy rząd Arensija Jaceniuka, wskazując na kryzys ekonomiczny w państwie oraz korzystając z faktu, iż uwaga opinii publicznej skupiła się na konflikcie

⁷¹⁶ *Про підвищення рівня соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи*, op. cit.

⁷¹⁷ *Про підвищення рівня соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи*, op. cit.

⁷¹⁸ Прокуратура почала перевірку смерті Геннадія Конопльова, Дзеркало тижня, www.dt.ua/ [11.09.2016].

⁷¹⁹ М. Савинова, *Чернобыльский «узел». Хроника «пикирующего» движения*, www.ostro.org [13.03.2015].

zbrojnym z Rosją, wprowadził najpoważniejsze od 1991 roku zmiany w czarnobylskim prawodawstwie. Ustawa nr 76-VIII „O poprawkach i unieważnieniu niektórych aktów prawnych Ukrainy” z 28 grudnia 2014 roku doprowadziła do likwidacji szeregu rekompensat dla poszkodowanych (przede wszystkim z kategorii IV), w tym czarnobylców-inwalidów. Od 1 stycznia 2015 roku rodzice dzieci poszkodowanych w katastrofie zostali pozbawieni comiesięcznych zapomóg i darmowych przejazdów środkami transportu publicznego, a same dzieci bezpłatnych posiłków w szkołach i leczenia w sanatoriach (nie dotyczyło to dzieci z grupą inwalidzką)⁷²⁰. Kobiety zamieszkujące rejony skażone straciły możliwość leczenia w wyspecjalizowanych zakładach opieki zdrowotnej i sanatoriach w okresie ciąży. Ulgi i kompensacji pieniężnych pozbawiono także rodziny zmarłych likwidatorów (dzieci i żony) z kategorią I (inwalidzi).

W związku z likwidacją czwartej strefy radiologicznego skażenia jej mieszkańcy z dnia na dzień pozbawieni zostali skromnych świadczeń. Ich oburzenie wywołało również to, że decyzje te zapadły nagle, bez konsultacji, a nawet bez jakiegokolwiek informacji o istocie forsowanych reform. Wiele osób o wprowadzonych zmianach dowiedziało się dopiero wówczas, gdy odmawiano im dotychczasowych świadczeń, np. posiłków dla dzieci w szkołach.

Decyzje porewolucyjnego rządu, zatwierdzone przez Petro Poroszenkę (prezydent w 2015 roku zawetował również projekt ustawy mającej przywrócić część świadczeń poszkodowanym), zostały odebrane przez społeczność czarnobylców jako cios w cały system ich ochrony socjalnej. Przywodziły również na myśl autorytarne próby ograniczenia czarnobylskich świadczeń podejmowane w niedalekiej przeszłości. Reformy uderzyły w milion czarnobylców. Najwięcej jednak krytyki wywołało pozbawienie ulgi dzieci, zwłaszcza gdy okazało się, że w tym samym czasie posłowie Rady Najwyższej podwyższyli sobie pensje. Wkrótce zaczęło krążyć powiedzenie, że likwidatorzy szybciej wymrą nie od skutków Czarnobyla, ale od reform premiera Jaceniuka. Oburzenie ludzi wzmacniał fakt, że stało się to wkrótce po święcie likwidatorów (Dzień Likwidatora, 14 grudnia) oraz niedługo

⁷²⁰ Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України, Закон України від 28.12.2014 N 76-VIII. ВВР України, 2015, N 6, ст. 40.

przed obchodzoną uroczyście 30. rocznicą katastrofy. Decydenci nie wyrazili jednak chęci rozmów z liderami czarnobylskich organizacji⁷²¹.

Dopiero w lipcu 2018 roku Sąd Konstytucyjny Ukrainy (SKU) uznał za niekonstytucyjne (art. 16) ograniczenie i likwidację ulg socjalnych dla osób poszkodowanych w katastrofie czarnobylskiej. W uzasadnieniu decyzji SKU stwierdzono, iż: „Ulgi, kompensacje i gwarancje są szczególną formą odszkodowania strat wymienionej kategorii poszkodowanych i dlatego likwidacja lub ograniczenie tych ulg, kompensacji i gwarancji bez ich równoważycielskiej rekompensaty może świadczyć o odstąpieniu państwa od jego konstytucyjnych obowiązków”⁷²². SKU zwrócił uwagę, że poziom ochrony socjalnej czarnobylców powinien być taki, aby zapewnić im godne życie, i nie może zależeć od stanu majątkowego ich rodzin. Decyzja SKU, która poszkodowanym przywróciła również prawo do zniżek na usługi komunalne i bezpłatnego nabywania leków, nie oznaczała zakończenia sporu czarnobylców z władzami, ale raczej kontynuację wieloletniej batalii o zwiększenie środków w budżecie na ich ochronę.

Pomoc świadczona przez państwo ukraińskie nigdy nie była w stanie zaspokoić faktycznych potrzeb poszkodowanych, w tym także inwalidów. Głównym celem czarnobylców stało się niedopuszczenie do zniszczenia czarnobylskiego prawa oraz przestrzeganie wykonywania jego przepisów. Walczono także o szereg innych kwestii, jak wprowadzenie stałego mechanizmu indeksacji emerytur czarnobylców, lepszą ochronę sierot oraz wdów po likwidatorach, przed którymi stał obowiązek udowadniania związku zgonu z konsekwencjami katastrofy, oraz dzieci osób poszkodowanych, które wraz z osiągnięciem 18. roku życia traciły prawo do świadczeń⁷²³.

Począwszy od 1995 roku aż do dziś, władze konsekwentnie podejmowały próby zmniejszenia wydatków na cele socjalne dla czarnobylców poprzez wprowadzenie zmian lub uzupełnień w tzw. ustawach

⁷²¹ С. Саєнко, *Ті, хто переміг Чорнобиль, помруть від «реформ» Яценюка?*, www.obozrevatel.com [17.03.2017].

⁷²² А. Стець, *Конституційний Суд відновив соцгарантії постраждалим унаслідок Чорнобильської катастрофи*, <https://zaxid.net> [10.12.2018].

⁷²³ З виступу Ю.Б. Андрєєва на парламентських слуханнях 8 квітня 2009 р. „Сучасний стан та актуальні завдання подолання наслідків Чорнобильської катастрофи”, <http://static.rada.gov.ua> [17.03.2015].

czarnobylskich. Wyraźnie dominują w tej sferze rozporządzenia, uchwały Rady Ministrów Ukrainy, które uniemożliwiały realizację norm funkcjonującego w państwie prawa odnośnie do czarnobylców⁷²⁴.

Od początku brakowało kompleksowego podejścia do problemów związanych z minimalizacją następstw katastrofy. Odpowiedzialność za prowadzenie polityki w tej sferze została rozproszona pomiędzy różne resorty i urzędy. Organy władzy wykonawczej permanentnie łamały prawa ludności poszkodowanej, zwłaszcza do opieki socjalnej i medycznej. Pozytywne dla czarnobylców rozstrzygnięcia ukraińskich i europejskich sądów nie były wykonywane, a zadłużenie państwa wobec nich stale rosło. Największe niezadowolenie znacznej liczby inwalidów i osób poszkodowanych wywoływał sposób obliczania oraz waloryzacji rent i emerytur, a także polityka mieszkaniowa państwa.

Znaczna część poszkodowanych ma poczucie, że została zdradzona przez niepodległe państwo ukraińskie, które nie wywiązało się z wielu obietnic, gwarancji socjalnych i opieki medycznej⁷²⁵. „Zdrada” bolała tym bardziej, że wielu z nich zaangażowało się mocno w obalanie sowieckiego systemu na Ukrainie, w którym widziało podstawowe źródło swoich nieszczęść. Kiedy poprawa losu nie nastąpiła, gorycz przelana została na nowe władze. Oblicze Ukrainy po rewolucji z 2014 roku silnie rozczarowało społeczność czarnobylców. Zawiodły ich również nowe elity, które okazały się tak samo skorumpowane i niewrażliwe na problemy poszkodowanych jak poprzednicy. Rozgoryczenie bohaterów z Czarnobyla w połączeniu z bezsilnością wobec bezkarności urzędników, doświadczanymi poniżeniami oraz poczuciem bycia ciężarem dla społeczeństwa – konsekwentnie wzmocnianego postawą kolejnych rządów Ukrainy – doprowadziło do alienacji i wycofania z życia społecznego znacznej liczby poszkodowanych⁷²⁶.

Likwidatorzy zwracają uwagę, że kolejni premierzy, ministrowie i prezydenci poświęcają zbyt nieproporcjonalnie mało uwagi ich problemom w stosunku do deklaracji czynionych najczęściej przy

⁷²⁴ I. Ромащенко, *Можливість захисту цивільних прав способами захисту іншої галузевої належності*, „Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка” 2013, nr 4 (98), s. 48.

⁷²⁵ A. Petryna, *Life Exposed. Biological Citizens after Chernobyl*, Princeton 2002, s. 112-131.

⁷²⁶ А. Бажал, *Синдром вечной жертвы*, op. cit., s. 220.

okazji rocznic katastrofy. Niezadawalający stan ochrony socjalnej likwidatorów sprawiał, że ruch czarnobylski wielokrotnie w przeszłości podejmował się zadania samodzielnego rozwiązywania kwestii socjalno-prawnych, medycznych i materialnych⁷²⁷. Nie mogąc liczyć na własne państwo, musieli zwracać się po pomoc do zagranicznych rządów i instytucji międzynarodowych. Liderzy organizacji czarnobylskich podkreślają, że największe zasługi na tym polu ma Japonia. Dzięki takim organizacjom jak Chūbu-Czarnobyl możliwe stało się skuteczne leczenie likwidatorów, ratowanie życia i polepszanie sytuacji bytowej poszkodowanych. Szef fundacji „Strażacy Czarnobyla” obwodu żytomierskiego Borys Czumak powiedział: „Jesteśmy wdzięczni ludziom z dalekiej Japonii, którzy rozumieją nas i pomagają. Gdyby jeszcze nasze państwo tak się nami zajmowało”⁷²⁸.

Niewątpliwie ciemną stroną obowiązującego prawa jest silne ukierunkowanie na pasywny odbiór pomocy państwowej przez poszkodowanych obywateli. Szef żytomierskiej Fundacji Przesiedlenia Wołodmyr Kyryczański mówił: „Coraz mniej [jest – P.S.] ludzi, którzy chcą pomagać i coraz więcej tych, którzy nie chcą łowić ryb, ale czekają, aż podadzą im wypieczoną rybę”⁷²⁹. Zdaniem członków Fundacji Przesiedlenia postępy w minimalizowaniu skutków katastrofy w 1996 roku nie odbiegały znacząco od zabiegów podejmowanych w czasach ZSRS, a nawet pogorszyły się. Zmniejszono znacząco dystrybucję środków finansowych na programy walki z następstwami wybuchu jądrowego, wiele projektów zostało zarzuconych, opieka lekarska pogorszyła się, brakowało też podstawowych środków medycznych.

Obecnie Czarnobyl, nie tylko zresztą na Ukrainie, jest dość mocno zakorzeniony w kulturze masowej i popularnej, głównie jako temat poboczny, prezentowany w sposób egzotyczny bądź sensacyjny, tymczasem jako problem społeczny związany m.in. z ochroną ofiar katastrofy coraz częściej zanika w społeczeństwie niedotkniętym bezpośrednio jego skutkami, wśród obywateli nieposiadających do niego żadnego stosunku prawnego, medycznego itd. Nawet dziennikarzy zmęczyły te same od ponad ćwierćwiecza nierozwiązane problemy. Już w 2005

⁷²⁷ *Чорнобильська катастрофа в документах, фактах та долях людей*, під ред. В.В. Дурдинця, В.М. Миколюка, Київ 2006, s. 596.

⁷²⁸ *Ibidem*, s. 599.

⁷²⁹ ДАЖО, ф. Р-6623, оп. 1, спр. 6, арк. 12-13.

roku Lina Kostenko pisała: „Dla wielu naszych rodaków Czarnobyl i zona znajdują się raczej na Marsie, a nie obok nas”⁷³⁰. Krótki okres emocjonalnego wsparcia i współczucia w społeczeństwie ukraińskim dla likwidatorów-czarnobylców już dawno uległ wyczerpaniu, a droga od bohatera Czarnobyla do izgoja okazała się być bardzo krótka, gdy w tym samym czasie okres wychodzenia na prostą osób poszkodowanych stał się nieznośnie długi.

2.2. „Łże-czarnobylcy” kontra „łże-władze”

Problemy wywołane wybuchem jądrowym w 1986 roku sprzyjały powstaniu na Ukrainie, zarówno na poziomie lokalnym, jak i ogólnokrajowym, wielu ruchów i organizacji czarnobylskich ukierunkowanych na podobne cele. Najważniejszym była obrona praw socjalnych i opieki medycznej osób poszkodowanych w rezultacie katastrofy⁷³¹. Niektóre organizacje zakładano jeszcze w czasach ZSRS w dobie niekontrolowanej już pierestrojki i ogłoszonego suwerenitetu państwowego. W listopadzie 1990 roku powstał Związek Czarnobyl Ukrainy (oficjalnie zarejestrowany 29 marca 1991 roku). Jest on składową częścią międzynarodowej organizacji Związek Czarnobyl, zrzeszającej likwidatorów z wielu krajów i posiadającej status doradczy przy ONZ. Związek Czarnobyl Ukrainy (obecnie Wszechukraińska Organizacja Społeczna Inwalidów „Związek Czarnobyl Ukrainy”, dalej – Związek Czarnobyl) posiada swoją symbolikę, hymn i wydaje legitymacje członkowskie. W 1998 roku liczba członków wynosiła 450 tys. W skład Związku Czarnobyl wchodziło pół tysiąca rejonowych, miejskich i obwodowych organizacji, a także związki zawodowe czarnobylców (SBU, MSW, Sił Zbrojnych Ukrainy i inne). Należały do nich m.in.: Wszechukraińskie Stowarzyszenie „Czarnobyl” Organów i Wojsk MSW Ukrainy, Obywatelska Organizacja „Komitet Wojskowych Weteranów

⁷³⁰ С. Махун, Ліна Костенко: «Поїдьте туди, де вмерла Україна», <http://gazeta.dt.ua> [2.03.2017].

⁷³¹ Ю.Я. Касараба, О.В. Омельченко, *Громадські чорнобильські організації в країнах СНД і Балтії: організаційно-правові основи створення та напрями діяльності*, „Науковий вісник Ужгородського університету”. Серія „Право” 2011, вип. 16, s. 102-104.

Czarnobyła”, Towarzystwo „Weterani Czarnobyła”, Ogólnoukraińskie Stowarzyszenie „Afgańczycy Czarnobyła” oraz Obywatelski Związek „Czarnobyl-Nadzieja”⁷³². Główne zadania Związku Czarnobyl to socjalno-prawna i medyczna ochrona poszkodowanych. Od początku należą do niego również osoby, które ucierpiały wskutek promieniowania jonizującego w innych wypadkach jądrowych niż w CzEJ⁷³³. Naczelnym organem Związku Czarnobyl jest Centralna Rada i Prezydium. Od 1990 roku przez ćwierć wieku funkcję prezesa sprawował były inżynier CzEJ i likwidator Jurij Andriejew (jednocześnie wybrano go na wiceprzewodniczącego międzynarodowego Związku Czarnobyl). To najbardziej znana i najbardziej wpływowa organizacja spośród istniejących na Ukrainie, której członkowie tworzyli – według słów samego J. Andriejewa – „braterstwo czarnobylców”, środowisko likwidatorów i osób poszkodowanych, zjednoczonych wokół wspólnej przeszłości i skoncentrowanych na tych samych celach w przyszłości⁷³⁴.

Wszekukraińskie Stowarzyszenie „Czarnobyl” Organów i Wojsk MSW (rejestracja 26 kwietnia 1991 roku) powstało w celu zapewnienia ochrony socjalnej i prawnej, a także pomocy materialnej i medycznej wszystkim kategoriom członków organów i wojsk MSW oraz ich rodzin, które zostały poszkodowane wskutek katastrofy. Do zadań organizacji należy także zbieranie i systematyzowanie informacji wraz z innymi organami na temat wszystkich uczestników likwidacji skutków awarii. Stowarzyszenie stara się wykorzystywać doświadczenie innych państw w stworzeniu bazy dotyczącej rehabilitacji socjalnej i medycznej obywateli poszkodowanych w CzEJ i podczas prób nuklearnych w ZSRS, a także poszerzać współpracę z zagranicznymi organizacjami, ruchami ekologicznymi i naukowcami⁷³⁵.

Spośród ogólnokrajowych organizacji należy wymienić także: Związek Pracowników Czarnobyła (rejestracja 17 maja 1990 roku), Wszekukraiński Związek Likwidatorów-Inwalidów „Czarnobyl-86”, Wszekukraińską Obywatelską Organizację Inwalidów „Czarnobyl-Pomoc” czy stowarzyszenie Matki Czarnobyła (na wzór komitetu

⁷³² ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 6099, арк. 46; спр. 7835, арк. 96.

⁷³³ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 97, арк. 12-13.

⁷³⁴ В.С. Анисимов, *Юрий Андреев – человек Победы (памяти ликвидатора)*, <http://radonezh.ru> [15.09.2017].

⁷³⁵ *Чорнобильська катастрофа в документах, фактах...*, op. cit., s. 591.

Matek Afganistanu). Po odzyskaniu niepodległości przez Ukrainę liczba organizacji czarnobylskich (kilkadziesiąt na początku XXI wieku), fundacji, ruchów ekologicznych znacznie się zwiększyła. Niektóre celami i zadaniami dublowały siebie nawzajem, co zdaniem samych czarnobylców spowodowało roztrwonienie sił i środków⁷³⁶.

Ukraiński ruch czarnobylski wyłonił także swoich liderów. Należeli do nich działacze społeczni, przywódcy i założyciele organizacji czarnobylskich. Jedną z najbardziej rozpoznawalnych twarzy ruchu czarnobylskiego stał się wspomniany szef Związku Czarnobyl Ukrainy Jurij Andriejew i chociaż w ostatnich latach sprawowania przez niego funkcji prezesa nie brakowało pod jego adresem słów krytyki, to dla wielu pozostał przez długi czas prawdziwą ikoną weteranów Czarnobyla. Niektórzy z liderów, których popularność wyrosła w dobie pierestrojki na fali poczarnobylskich protestów, już w niepodległym kraju przeszli do świata polityki. Wśród nich był szef międzynarodowego Związku Czarnobyl (1990-2003), poeta i zasłużony działacz ruchu czarnobylskiego Wołodymyr Szowkoszytny. W 1990 roku został współzałożycielem Demokratycznej Partii Ukrainy, a następnie wiceszefem Ukraińskiej Platformy „Zjednoczenie”. Z kolei Mychajło Umanec (w latach 1987-1992 dyrektor elektrowni jądrowej w Czarnobylu), który prywatnie z pasją oddawał się pisaniu poezji poświęconej katastrofie, stanął na czele założonej w 1998 roku Wszuchukraińskiej Czarnobylskiej Partii Ludowej „Za dobrobyt i ochronę socjalną narodu”⁷³⁷. Partia czarnobylców Umaneca m.in. z Partią Obrony Emerytów Ukrainy weszła w skład bloku wyborczego „Władza dla Narodu”, a następnie „Ukraińskiego Bloku Ludowego”. Nigdy jednak nie udało im się przekroczyć wymaganego progu wyborczego. Jeszcze inna ikona ruchu czarnobylskiego, cieszący się ogromnym poważaniem w społeczeństwie Jurij Szerbak, został przywódcą pierwszej na Ukrainie partii „zielonych”, a później także ministrem ochrony środowiska. Ruch wyłonił także liderów na poziomie regionalnym, związanych z działalnością na rzecz osób poszkodowanych w katastrofie. Jednym z najbardziej rozpoznawalnych na Żytomierszczyźnie był Wołodymyr Kyryczańskij.

Największe organizacje czarnobylskie potrafiły dość skutecznie bronić interesów swoich członków, niejednokrotnie powstrzymując

⁷³⁶ Н.П. Барановська, *Испытание...*, op. cit., s. 221.

⁷³⁷ М. Уманец, *Из чернобыльской тетради*, Славутич 2006, s. 1.

władze przed wprowadzeniem niekorzystnych zmian w ustawodawstwie czarnobylskim. Doświadczenie wspólnego losu zjednoczyło wiele środowisk czarnobylskich, mniej istotne stały się dawne animozje, podziały polityczne, klasowe lub religijne. Jednak braterstwo czarnobylców, o którym wspominał szef Związku Czarnobyl, nie stanowi obecnie monolitu, ponieważ w samych organizacjach dochodziło do podziałów i walk pomiędzy różnymi frakcjami, a szeregowi członkowie wyrażali niezadowolenie z działań kierownictwa. Wspólnota ofiar Czarnobyla jest obecnie mocno zachwiana. Dystrybucja pomocy dla ofiar katastrofy, różne zapomogi, przydziały mieszkań i przywileje, którymi państwo (świadome skutków takiego działania, bądź nie) nierównomiernie obdzielało poszczególne grupy poszkodowanych, zniszczyły dawną solidarność czarnobylców przeżywających razem swoje cierpienia. Już sam początek katastrofy stał się powodem rozdzwieniu wywołanego stopniowaniem pomocy przez komunistyczne władze w zależności od pozycji ofiar w państwowej i partyjnej hierarchii. W miejsce solidarności pojawiły się zawiść, wzajemne pretensje i zarzuty. Związek Czarnobyl na Ukrainie oskarżano o kontakty z władzami, skutkujące zbyt daleko idącymi ustępstwami kosztem innych, zwłaszcza niezrzeszonych w tej organizacji czarnobylców. W efekcie doprowadziło to do rozłamu w Związku Czarnobyl, nie bez aktywnego udziału politycznej opozycji, i utworzenia w 2012 roku konkurencyjnej organizacji Wszechukraińskie Zjednoczenie „Weterani Czarnobyla”, w skład której weszli głównie likwidatorzy z Charkowszczyzny⁷³⁸.

Społeczeństwo czarnobylców jest zatอมizowane, pochopne byłoby jednak twierdzenie, że zostało zupełnie rozbite, ponieważ trwanie w organizacjach czarnobylskich przynosi pewne korzyści, zapewnia większe poczucie socjalnego i legislacyjnego bezpieczeństwa. Nie bez znaczenia pozostaje stały charakter pomocy państwowej dla czarnobylców w postaci ulg i zapomóg (w miejsce np. jedno- lub kilkurazowych wypłat, jak to się często zdarza z ofiarami kataklizmów naturalnych), co w połączeniu z brakiem zaufania do władz oraz na ogół nieprzyjazną polityką państwa wywołuje w środowiskach osób poszkodowanych stan nieustannej gotowości i kontroli nad realizacją zapisów prawa, a w razie potrzeby organizowania protestów. Wśród pewnej grupy likwidatorów

⁷³⁸ *Харківські чорнобильці створили нову всеукраїнську організацію*, www.radiosvoboda.org [11.12.2016].

wciąż silnie oddziałuje poczucie solidarności i „braterstwa broni” podobnego jak u byłych uczestników interwencji w Afganistanie (część z nich to zresztą również weterani Czarnobyla).

Niektóre z organizacji czarnobylskich były tylko fasadowe i w rzeczywistości chodziło o działalność niezgodną z prawem, niemającą wiele wspólnego z ratowaniem obywateli poszkodowanych w katastrofie⁷³⁹. Osób bezprawnie posługujących się legitymacją likwidatora nie wabiło zaszczytne miano bohatera, ale raczej ulgi, które nabrały wyjątkowej wartości w niepewnych czasach przemian ustrojowych. W warunkach ekonomicznego kryzysu i zubożenia społeczeństwa tylko dwie ustawy: czarnobylska oraz o uczestnikach Wielkiej Wojny Ojczyźnianej pozwalały na poprawę warunków życia. Legalnemu, choć bezpodstawnemu otrzymaniu legitymacji sprzyjało również źle skonstruowane ustawodawstwo na początku lat 90., będące efektem populizmu władz ukraińskich, które stwarzało szerokie pole do manipulacji i nadużyć. Zdarzały się zresztą przypadki zarówno nieuzasadnionego otrzymywania dokumentów, jak i fałszowania legitymacji oraz zaświadczeń. Największa fala fałszerstw wystąpiła w 1992 roku, gdy w ukraińskich instytucjach państwowych i administracji publicznej panował ogólny zamęt, a informacja o ulgach dla czarnobylców stała się powszechnie znana. Tylko w pierwszej dekadzie niepodległego państwa ukraińskiego wykryto ponad 40 tys. tzw. łże-czarnobylców⁷⁴⁰.

Początkowo zaświadczenia o uczestnictwie w likwidacji skutków katastrofy wydawano na podstawie uchwały Rady Ministrów USRS nr 148 z 2 lipca 1990 roku. Legitymacja stanowiła dokument, który potwierdzał prawo do ulg (przyznawanych od lipca 1990 roku) i odznaczeń wymienionych w uchwale⁷⁴¹. Ponieważ status likwidatora i osoby poszkodowanej nie został wówczas uszczegółowiony, jednym z najpilniejszych zadań po rozpadzie ZSRS stało się wypracowanie nowych zasad przyznawania zaświadczeń. Jak się bowiem okazało, otrzymywali je nierzadko obywatele, którzy nie brali bezpośrednio

⁷³⁹ Н.П. Барановська, *Испытание...*, op. cit., s. 221.

⁷⁴⁰ *Чернобыльцам новые удостоверения*, „Импульс” 17 X 1992, nr 38 (124), s. 2.

⁷⁴¹ *Про заходи щодо поліпшення медичного обслуговування і соціального забезпечення осіб, які брали участь у роботах по ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС*, Постанова Ради Міністрів Української РСР та Української Республіканської Ради Професійних Спілок від 02.07.1990, N 148. <http://zakon5.rada.gov.ua> [2.12.2016].

udziału w likwidacji skutków katastrofy, a nawet niemający z nią nic wspólnego. Dokumenty potrzebne do uzyskania czarnobylskiej legitymacji wydawano bez uzasadnienia, często po znajomości, przez administracje różnego rodzaju przedsiębiorstw, co jeszcze bardziej kompromitowało status czarnobylca⁷⁴².

Rezultaty pierwszej kontroli (przełom 1992/1993) zaświadczeń „uczestnik likwidacji awarii w CzEJ” wydawanych w latach 1990-1992 przez Ukraińską Radę Związków Zawodowych i Federację Niezależnych Związków Zawodowych Ukrainy (dalej – Federacja Związków) wykazały, że robiono to niedbale, miały miejsca liczne przypadki fałszerstw i nadużyć. Wskutek bałaganu niektórzy pracownicy związków zawodowych otrzymali po dwa zaświadczenia pod różnymi numerami. Stwierdzono również, że odpowiedzialny za wydanie zaświadczeń M. Czernych wydawał je według uznania, bez sprawdzania i bez rejestracji, a nawet bez podpisów poświadczających odebranie legitymacji, dlatego podczas kontroli nie udało się wyjaśnić, komu wydano zaświadczenia oraz jak wykorzystano niektóre blankiety. Analiza dokumentów pozwoliła ustalić, że prawo do legitymacji i związanych z jej posiadaniem ulg zgodnie z przepisami ustawy miała mniej niż połowa pracowników tzw. profsojuzy spośród tych, którzy je otrzymali⁷⁴³.

Niekorzystne zapisy uchwały z lipca 1990 roku utrwaliła przyjęta w czerwcu 1991 roku decyzja nr 44 Rady Ministrów USRS, na podstawie której legitymację likwidatora mogły przyznawać organizacje społeczne zrzeszające czarnobylców i inne zainteresowane instytucje. Odbywało się to w oparciu o jeden z wymienionych dokumentów: a) zaświadczenie o wyjeździe służbowym do 30-kilometrowej strefy, b) książeczkę wojskową z adnotacją o udziale w likwidacji skutków awarii w strefie czarnobylskiej, c) książeczkę pracy z informacją poświadczającą wykonywanie pracy w strefie, d) tabelę ewidencji czasu pracy w strefie, e) zaświadczenie o podwyższonej płacy za pracę w miejscowościach na terenie strefy, f) zaświadczenie nadające prawo do ulgowych świadczeń rentowo-emerytalnych za pracę wykonywaną w skażonych zonach w latach 1986-1988, g) legitymację uczestnika

⁷⁴² *Чернобыльцам новые удостоверения*, op. cit., s. 2.

⁷⁴³ Довідка про результати перевірки порядку видачі посвідчень «Учасник ліквідації аварії на ЧАЕС» працівникам профспілкових органів України, арк. 1-11. Dokument w posiadaniu autora.

likwidacji skutków awarii czarnobylskiej wydanej zgodnie z uchwałą nr 148 Rady Ministrów USRS z 2 lipca 1990 roku⁷⁴⁴.

Wiele zaświadczeń o pracy poszczególnych osób na terenie zamkniętej strefy wydano na podstawie decyzji sądów, które nie przeprowadziły odpowiedniej analizy dokumentów, zeznań świadków i wyjaśnień powoda. Sędziowie okazywali daleko idący brak odpowiedzialności, dyletantyzm i nieznajomość prawa czarnobylskiego, a nawet uchwał Plenum Najwyższego Sądu Ukrainy. Zapadały kuriozalne decyzje stojące w sprzeczności z przepisami Ustawy o poszkodowanych w katastrofie⁷⁴⁵. Niestety, w ustawie istniał również zapis o tym, że fakt przybywania w zamkniętej strefie może być ustanowiony w trybie sądowym. W sądzie potrzebni byli tylko dwaj świadkowie⁷⁴⁶. W rezultacie na początku lat 90. ponad 10 tys. zaświadczeń wydano na podstawie decyzji sądów powszechnych, a według statystyki Sądu Najwyższego – 60% z nich bezpodstawnie⁷⁴⁷.

Zgodnie z uchwałą Rady Ministrów Ukrainy nr 501 z 25 sierpnia 1992 roku do końca grudnia 1993 roku straciły ważność stare zaświadczenia osoby poszkodowanej w katastrofie i likwidatora wydawane od lipca 1990 roku, a podstawą do otrzymania nowych legitymacji miały być oryginały poświadczeń o wyjeździe służbowym do czarnobylskiej strefy, o zwiększonej opłacie za pracę w strefie oraz książeczka wojskowa i dokumenty jednostki wojskowej potwierdzające uczestnictwo w likwidacji skutków katastrofy. Nowe zaświadczenia wydawały tylko Rada Ministrów Krymu oraz państwowe administracje obwodowe,

⁷⁴⁴ *Про затвердження Порядку видачі посвідчень особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи*, Постанова Кабінету Міністрів України від 18.06.1991, N 44, [w:] *Льготы и компенсации, предоставляемые участникам ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС и населению, проживающему на территориях Украины с радиоактивным загрязнением (нормативные акты и другие материалы)*, под. ред. Г.А. Готовчица, Красноярск 1992, s. 213.

⁷⁴⁵ Maszynopis dyrektora Oddziału ds. Uregulowania Statusu Osób Poszkodowanych w Rezultacie Katastrofy Czarnobylskiej Ministerstwa Ochrony Ludności przed Skutkami Awarii w Czarnobylskiej EJ Oleksandra Puchlaka. W posiadaniu autora.

⁷⁴⁶ А. Пухляк, *У русских те же проблемы что у нас*, (интервью взял Б. Чувалов), „Столичные новости” 1998, nr 10, s. 7.

⁷⁴⁷ А. Пухляк, *Истинным чернобыльцам волноваться нечего*, „Киевские новости” 1998, s. 7.

a także miasta Kijów i Sewastopol. Posiadanie legitymacji jednej z organizacji czarnobylskich nie uprawniało do otrzymywania ulg państwowych, choć niektóre organizacje tak utrzymywały⁷⁴⁸.

Nowe zasady nie zapewniały uczciwym czarnobylcom dostępu do gwarantowanych przywilejów, zwłaszcza gdy potrzebna dokumentacja nie zachowała się, ponieważ przedsiębiorstwa upadały lub podlegały reorganizacji. Wtedy sądy rozpatrywały sporne kwestie, a wynik postępowania nie był pewny⁷⁴⁹.

Uchwały rządu nie wyeliminowały nieprawidłowości i administracyjnego nieładu, ponadto zaistniała wątpliwa moralnie sytuacja, gdyż najwięcej na nowych przepisach skorzystali członkowie rządu, pracownicy ministerstw i resortów, a także dyrektorzy związków zawodowych. Zrównywały one w prawach i dostępie do ulg likwidatorów miesiącami przebywających w radioaktywnej strefie z wysoko postawionymi urzędnikami i politykami, których pobyt w strefie trwał jeden – dwa dni lub zaledwie kilka godzin. Wielu z nich nigdy nie wykonywało niebezpiecznych, zagrażających zdrowiu zadań związanych z likwidacją skutków wybuchu jądrowego.

Bardzo długo trwały procedury ustalania związku inwalidztwa i pogorszenia stanu zdrowia ze skutkami oddziaływania wybuchu w CzEJ, a obwodowe komisje medyczno-konsultacyjne nie mogły wydawać takiej ekspertyzy. Brakowało jednego rejestru państwowego osób poszkodowanych w rezultacie katastrofy, który w znacznym stopniu mógłby pomóc wyeliminować problem łże-czarnobylców. Jeszcze w połowie lat 90. rezultaty tworzenia takiego rejestru pozostawały skrajnie niezadowolające. W wielu rejonach kraju nie przykładano do tej kwestii zbytnej uwagi, tak że w wykazie osób poszkodowanych nie znajdowała się nawet połowa rzeczywistej liczby osób. Struktura Państwowego Rejestru Ukrainy miała kilka poziomów: państwowy – Ministerstwa Ochrony Zdrowia, wydziały Ministerstwa Obrony, MSW, SBU. Następnie obwodowy (obwód lub miejski szpital kliniczny) i rejonowy (centralny szpital rejonowy).

⁷⁴⁸ Про затвердження Порядку видачі посвідчень особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, Постанова Кабінету Міністрів України від 25.08.1992, N 501. ЗП України 1992 р., N 10, ст. 245, <http://zakon2.rada.gov.ua> [28.11.2016]; *Чернобыльцам новые удостоверения*, op. cit., s. 2.

⁷⁴⁹ *Чернобыльцам новые удостоверения*, op. cit., s. 2.

W drugiej połowie lat 90. przy Ministerstwie Ukrainy ds. Sytuacji Nadzwyczajnych oraz Ochrony Ludności przed Następstwami Katastrofy Czarnobylskiej powołano tymczasową komisję, a w 1997 roku specjalny wydział ds. statusu osób poszkodowanych w katastrofie, które miały za zadanie skontrolować zasadność wydanych przez poprzednie Ministerstwo Czarnobyla (Minczornobyl) zaświadczeń uczestnika likwidacji skutków katastrofy w CzEJ⁷⁵⁰. Według szefa wydziału Oлександра Puchlaka było to o wiele za późno, należało bowiem powołać go jeszcze w 1992 roku, gdy zaczęto wydawać zaświadczenia według ukraińskiego wzorca⁷⁵¹.

Po raz kolejny potwierdziło się, że jedną z najbardziej licznych grup fałszywych czarnobylców stanowili pracownicy związków zawodowych. Przykładowo, kierowniczka działu ds. zadań humanitarnych Federacji Związków S. Burmaka w 1990 roku otrzymała legitymację likwidatora, gdyż twierdziła, że w dniach 12-17 listopada 1986 roku wykonywała obowiązki na terenie strefy czarnobylskiej. Jednak zgodnie z dokumentacją działu księgowości przebywała w tym samym czasie w delegacji na Cyprze. Razem z nią organizacją przedsięwzięć kulturalnych w strefie rzekomo zajmował się konsultant działu W. Hołowin, przebywający równocześnie w Wietnamie. Pracownik Wydziału Związków Zawodowych Ukrainy ds. Likwidacji Skutków Awarii Czarnobylskiej P. Malutin miał 13 czerwca 1986 roku przebywać w wiosce Teremci, ale jednocześnie według dokumentów znajdował się w obwodzie zaporoskim. Z kolei były dyrektor Federacji Związków J. Zubenko przedstawił zaświadczenie o pracy w rejonie Czarnobyla od 15 do 18 kwietnia 1987 roku, ale zgodnie z raportem 16 i 17 kwietnia 1987 roku był w delegacji w obwodzie zakarpackim. Były szef Ukrprofrady ds. kina W. Jakuszko w swoim zaświadczeniu o delegacji w lipcu 1986 roku do obwodu kijowskiego zrobił w 1992 roku własnoręczną zapiskę o pobycie w Czarnobylu i postawił pieczętą Zjednoczenia Związku Czarnobyl. Lekarz Federacji Związków A. Smirnowa przedstawiła zaświadczenie o pracy w 30-kilometrowej strefie 27-28 maja 1987 roku, jednak na zaświadczeniu datowanym na maj 1987 roku były pieczętki używane dopiero od 1993 roku, poza tym na podstawie księgowych zapisów okazało się, że Smirnowa nie

⁷⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 6092, арк. 214.

⁷⁵¹ А. Пухляк, *Перевірка на істину*, (интервью взяла З. Загородня), „Надзвичайна ситуація” 1998, nr 9, s. 14-16.

mogła być w tym okresie w zonie. Zastępca przewodniczącego rady miejskiej związków zawodowych W. Cybenko nigdy nie był w zonie, ale otrzymał zaświadczenie na podstawie osobistego oświadczenia oraz poświadczeń jego współpracowników, którzy także nigdy do skażonych rejonów nie wyjeżdżali. 30 kierowników obwodowych i republikańskich związków zawodowych 27 maja 1987 roku przejechało przez Strefę Alienacji autobusem – wszyscy otrzymali status likwidatora II kategorii. Do listy likwidatorów dodano także 20 pracowników organów związków zawodowych, którzy na jeden dzień 15 sierpnia 1987 roku przyjechali samochodem do strefy, aby przeprowadzić wykłady z obrony cywilnej. Inni posiadacze legitymacji byli słabo zorientowani, które miejscowości znajdowały się w granicach Strefy Alienacji w okresie ich delegacji „do zony”, przedstawiali dokumenty poświadczające ich udział w „zapewnianiu usług kulturalnych” lub „organizacji życia codziennego i przestrzegania reżimu pracy” w miejscowościach znajdujących się poza 30-kilometrową strefą⁷⁵².

Podrabiacze legitymacji i zaświadczeń często nie zadbali nawet o sprawdzenie elementarnych faktów i chronologii wydarzeń w 1986 roku. Nawet takie kwestie jak data ewakuacji 50-tysięcznej Prypeci czy poleskich wiosek nie zasługiwały na uwagę łże-likwidatorów. Na jednym z oświadczeń była sekretarz miejskiej rady związków zawodowych (miskprofrada) napisała, iż w dniach 15-16 maja koordynowała ewakuację ciężarnych kobiet i dzieci z Prypeci, gdy tymczasem większość mieszkańców, a tym bardziej kobiet w ciąży i dzieci, była ewakuowana 27 kwietnia 1986 roku⁷⁵³. Natomiast główny księgowy miskprofrady T. Kondratenko 28-30 kwietnia miał brać udział w ewakuacji matek z dziećmi z wioski Helew w rejonie czarnobylskim. W otrzymaniu potwierdzenia (od kierowniczkii obozu pionierskiego w rejonie ugańskim) i korzystaniu z ulg przysługujących likwidatorom nie przeszkodził nawet fakt, że ewakuowana przez Kondratenkę wioska w rzeczywistości nigdy nie istniała⁷⁵⁴.

⁷⁵² Довідка про результати перевірки порядку видачі посвідчень «Учасник ліквідації аварії на ЧАЕС» працівникам профспілкових органів України, арк. 1-11. Dokument w posiadaniu autora.

⁷⁵³ W rzeczywistości mieszkańców ewakuowanych z Prypeci od 4 do 20 maja 1986 roku przewożono z rejonów poleskiego i iwankowskiego do obwodu kijowskiego.

⁷⁵⁴ Т. Захарова, *Де ж взяти довідку про душу?*, „Хрещатик” 16 II 1993, s. 3.

Kierownicy oddziałów miskoprofrady L. Wołczok, T. Kondratenko, P. Kapustjanskyj, T. Nahorna, L. Semenowa i inni otrzymali zaświadczenia na podstawie sfalszowanych faktów o ich rzekomym udziale w likwidowaniu skutków katastrofy. I tak, kierownik oddziału itp. ochrony socjalno-ekonomicznych praw pracowników L. Wołczok stwierdził, że 23-27 maja 1986 roku brał udział w ewakuacji uczniów, matek z dziećmi i kobiet w ciąży z wioski Rudnia-Weresnia w rejonie czarnobylskim. Główny lekarz T. Nahorna ewakuowała tę samą wioskę, tylko że od 20 do 25 maja. W rzeczywistości wioska była ewakuowana już 5 maja 1986 roku. Ich zaświadczenia potwierdził były sekretarz Federacji Związków W. Kowalenko – późniejszy pracownik Głównej Państwowej Inspekcji Podatkowej Ukrainy, który na każdym oświadczeniu napisał „potwierdzam” i złożył swój podpis. Przy czym sam Kowalenko również nie miał podstaw do otrzymania statusu likwidatora⁷⁵⁵.

Według ówczesnego szefa wydziału itp. statusu osób poszkodowanych w katastrofie przy Ministerstwie Ukrainy itp. Sytuacji Nadzwyczajnych O. Puchlaka: „Takich przypadków, gdy w zaświadczeniach figurują miejscowości, w których do czasu »pracy« pretendenta na likwidatora nikt już nie mieszkał, jest bardzo dużo”⁷⁵⁶. Według niego zbytnio rozszerzony został także spis zachorowań pozwalających wiązać choroby z pracą w Czarnobylu: „Wychodzi na to, że w obwodzie charkowskim co czwarty likwidator to inwalida, w ugańskim – 17%, w donieckim – 16%. A w Kijowie – 4,5%. Czy to nie paradoks? Przecież w stolicy Ukrainy mieszkają nie tylko ci, którzy w pierwszych godzinach zostali wysłani do walki z nieszczęściem, ale i poszkodowani, ewakuowani”⁷⁵⁷.

Pomimo ujawnionych fałszerstw komisja robocza stworzona w kwietniu 1991 roku celem kontroli dokumentacji dotyczącej udziału pracowników aparatu Federacji Związków w likwidowaniu skutków katastrofy w ciągu półtorarocznej działalności uznała prawie wszystkich pracowników posiadających status likwidatora za takich, którzy mają prawo do otrzymania nowego wzoru legitymacji. Ponadto komisja

⁷⁵⁵ Довідка про результати перевірки порядку видачі посвідчень «Учасник ліквідації аварії на ЧАЕС» працівникам профспілкових органів України, арк. 1-11. Документ в posiadaniu autora.

⁷⁵⁶ А. Пухляк, *А лжеликвидаторы все не унимаются*, „Профспілкова Газета” 10 IV 1996, nr 15 (286), s. 4.

⁷⁵⁷ Ibidem.

przygotowała listę pracowników Federacji Związków, którzy mieli w trybie natychmiastowym otrzymać dopłatę w podwójnym rozmiarze za pracę w Strefie Alienacji. Tak się też stało – wszyscy pseudo-likwidatorzy otrzymali podwójną wypłatę i nowe legitymacje, w tym także ci, którzy w czasie rzekomej pracy na terenie strefy przebywali za granicą. Niewątpliwie wpływ na nieuczciwą pracę komisji mieli jej członkowie – również pseudolikwidatorzy. Jej szef Jurij Zubenko za 15 dni pracy w strefie, za które otrzymał podwójną wypłatę, miał udokumentowany tylko jeden dzień w 1987 roku. Natomiast sekretarz komisji Federacji Związków W. Dola z 4 dni podwójnie opłaconych nie był w stanie udowodnić nawet jednego⁷⁵⁸.

Na fałszerstwo dokumentów zdecydował się także (choć on w zonie akurat był) ówczesny główny radiolog Ukrainy, cieszący się sławą wybitnego uczonego i doświadczonego lekarza radioterapeuty onkologicznego⁷⁵⁹. Nie oparli się pokusie łatwego zysku pracownicy naukowcy z tytułami profesorskimi. Wykładowcy i studenci Kijowskiego Instytutu Kultury (od 1997 roku Kijowski Narodowy Uniwersytet Kultury i Sztuki) mieli dawać koncerty w 30-kilometrowej strefie dla miejscowych mieszkańców. Problem w tym, że daty ich występów (w 1987 roku) przypadały dawno po ewakuacji wiosek, zatem wychodziło, że ich jedynymi widzami były martwe dusze. Poza tym zaświadczenia otrzymali nie tylko studenci, ale również kierownicy stażu, którzy do strefy nigdy nie wyjeżdżali⁷⁶⁰.

Pracę łże-likwidatorów często poświadczają osoby zajmujące we władzach Ukrainy wysokie stanowiska – w tym na poziomie ministerialnym i wysokich rangą urzędników. Puchlak, który kierował grupą mającą za zadanie wykrywanie fałszywych czarnobylców, podkreślał: „Często zaczynamy interesować się sprawą jednego łże-likwidatora, a udaje nam się wykryć cały mechanizm. W fałszowanie świadectw były zaangażowane osoby w rangach ministrów, wiceministrów i szefów wydziałów, a także sędziowie. Zdecydowana większość z nich uniknęła odpowiedzialności”. (...) Im dalej od katastrofy, tym więcej

⁷⁵⁸ Довідка про результати перевірки порядку видачі посвідчень «Учасник ліквідації аварії на ЧАЕС»..., *op. cit.*

⁷⁵⁹ М. Василь, *Был ли в Чернобыле бывший главный радиолог Украины?*, „Факты” 19 XI 1997, s. 7.

⁷⁶⁰ А. Пухляк, *Перевірка на істину*, (інтерв'ю взяла З. Загородня), „Надзвичайна ситуація” 1998, № 9, s. 14-16. *Idem*, *Истинным чернобыльцам волноваться нечего*, „Киевские новости” 1998, s. 7.

ликвідаторів”⁷⁶¹. Jego zdaniem nielegalne praktyki dotyczyły również części przesiedleńców, którym „nadmiernie rosną apetyty i żądania: oni dosłownie szantażują państwo, wyszukując wciąż nowe pretensje, i do tego wielotysięczna armia łże-likwidatorów, która nie przebijając w środkach, nabyła odpowiedni status”⁷⁶².

Wśród znanych przywódców państwa ukraińskiego szczególną fantazją odznaczył się Iwan Pluszcz – niegdyś zastępca sekretarza komitetu partii w obwodzie kijowskim, w niepodległej Ukrainie deputowany do Rady Najwyższej z ramienia Ludowo-Demokratycznej Partii Ukrainy oraz założonej przez Wiktora Juszczenkę Naszej Ukrainy. W 1993 roku otrzymał status inwalidy Czarnobyla z 80% utratą zdolności do pracy, co nie przeszkodziło mu w kandydowaniu na fotel prezydenta w 1994 roku⁷⁶³.

Osoby ze statusem inwalidy-likwidatora pracowały w państwowych organach władzy wszystkich szczebli, pomimo znacznej (do 80%) utraty zdolności do pracy⁷⁶⁴. Według danych na 1 czerwca 1998 roku w aparacie władzy wykonawczej pracowało 312 inwalidów Czarnobyla, jeden z nich posiadał I grupę. II grupę: 150 pracowników, w tym w strukturach centralnych – 46, w strukturach terytorialnych będących wydziałami organów centralnych – 17, w lokalnej administracji państwowej – 87. Najwięcej niezdolnych do pracy inwalidów pracowało w Państwowej Administracji Regulacji Jądrowych Ukrainy (1995-2000), wśród nich kierownicy i ich zastępcy⁷⁶⁵.

Według B. Olijnyka na początku 2009 roku 20-30% obywateli ze statusem likwidatora lub osoby poszkodowanej w rezultacie katastrofy w Czarnobylu otrzymało go nielegalnie⁷⁶⁶. Podczas kontroli w 2012 roku wykryto ponad 2 tys. przypadków fałszyfikacji dokumentów poświad-

⁷⁶¹ А. Пухляк, *Чорнобильська інвалідність – дивна вада*, (інтерв'ю взяла А. Задорога), „Надзвичайна ситуація” 1998, nr 1, s. 16-17. Idem, *Для кого біда, а для кого солодкий пиріг*, „Київський Вісник” 3 III 1993, nr 41 (4416), s. 3.

⁷⁶² А. Пухляк, *А лжеликвидаторы все не унимаются*, „Профспілкова Газета” 10 IV 1996, nr 15 (286), s. 4.

⁷⁶³ Л. Ковалевская, *Чернобыль «ДСП»...*, op. cit, s. 310.

⁷⁶⁴ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 6974, арк. 185.

⁷⁶⁵ Ibidem, арк. 168-170.

⁷⁶⁶ З виступу В.С. Олійника на парламентських слуханнях 8 квітня 2009 р. „Сучасний стан та актуальні завдання подолання наслідків Чорнобильської катастрофи”, <http://static.rada.gov.ua> [17.03.2015].

czających status likwidatora lub poszkodowanego. Łącznie fałszywi czarnobylcy na początku XXI wieku mogli kosztować budżet państwa dziesiątki milionów hrywien.

Podjęmowane w skali całego kraju próby demaskowania łże-czarnobylców miały też swoje ujemne strony. Czarnobylscy ratownicy i specjaliści negatywnie oceniali sposób ich przeprowadzenia, który zmuszał prawdziwych, często bardzo chorujących likwidatorów i osoby poszkodowane – ogółem setki tysięcy osób – do znacznego wysiłku, chodzenia po urzędach i kompletowania dokumentów. „Droga przez mękę”, jak sam proces weryfikacji nazywały ofiary katastrofy, często oznaczała konieczność zmierzenia się z nieżyczliwą postawą kierowników przedsiębiorstw i zakładów, poniżającym traktowaniem w instytucjach państwowych i administracji publicznej oraz korupcją urzędników⁷⁶⁷. Zamiast narażać osoby poszkodowane na dodatkowe cierpienie, państwo, opierając się na zasadach zgodności z prawem oraz Konstytucją Ukrainy, powinno było pamiętać o domniemaniu niewinności i w każdym przypadku wykazać istnienie nieprawidłowości oraz fałszerstw, a następnie ukarać winnych⁷⁶⁸.

Nieco inaczej problem likwidatorów rozwiązano na Białorusi, gdzie z szeregów ratowników Czarnobyla wykluczono artystów, dziennikarzy oraz specjalistów i kierowników, którzy przyjeżdżali do zony na jeden, kilka dni celem przeprowadzenia kontroli czy konsultacji, ale nie brali bezpośredniego udziału w likwidacji skutków katastrofy. Na Ukrainie, jak zaznaczył Puchlak, wybrano inną drogę – każdemu przyznano status likwidatora, nawet gdy przyjechał na kilka godzin: „Głównym problemem jest populistyczne prawo z 1991 roku. Według tego prawa likwidatorem uważa się każdego, kto był w zonie chociaż jeden dzień od 26 kwietnia do 1 czerwca 1986 roku a to tylko sześć godzin, tzn. przyjechał-wyjechał i otrzymuj ulgi”⁷⁶⁹. Według Puchlaka należało także rozróżnić ludzi, którzy brali udział w usuwaniu skutków katastrofy, od np. artystów, którzy przez kilka godzin występowali na scenie w klubie żołnierskim⁷⁷⁰. Kategorie

⁷⁶⁷ Е. Дусенко, *Не льготы, а хождение по мукам*, „Профспілкова газета” 10 IV 1996, nr 15 (286), s. 3; В. Шпехт, *Что хочу, то и ворочу*, „Вестник Чернобыля” 1992, nr 67 (405), s. 2.

⁷⁶⁸ Н.П. Барановська, *Испытание...*, op. cit., s. 196.

⁷⁶⁹ А. Пухляк, *У русских те же проблемы что у нас*, (интервью взял Б. Чува-лов), „Столичные новости” 1998, nr 10, s. 7.

⁷⁷⁰ Idem, *Чернобыльська інвалідність – дивна вада* (интервью взяла А. Задорога), „Надзвичайна ситуація” 1998, nr 1, s. 16-17.

poszkodowanych nie odzwierciedlały bowiem rzeczywistego stopnia zagrożenia zdrowia likwidatorów – artyści, którzy w 1986 roku dawali w zonie recitale i koncerty muzyczne, otrzymywali II kategorię, a likwidatorzy czyszczący dach reaktora w 1987 roku tylko III⁷⁷¹. Bywało, że artyści nie znaleźli się nawet bezpośrednio na terenie czarnobylskiej strefy. Ałła Pugaczowa, jedna z najpopularniejszych piosenkarek w ZSRS, wystąpiła przez kilka godzin we wrześniu 1986 r. na koncercie dla likwidatorów w Zielonym Przylądku. Wykorzystując swoją rozpoznawalność i osobiste kontakty z Michaiłem Gorbaczowem, otrzymała nie tylko status likwidatora, ale także grupę inwalidzką. Działo się to w czasach, gdy władze odmawiały podobnego statusu wielu prawdziwym bohaterom Czarnobyla⁷⁷². W jednym z wywiadów Puchlak porównał przywileje czarnobylskie do wielkiego tortu: „Kiedyś powiedziałem, że prawo czarnobylskie przypomina wielki tort. Proszę spojrzeć, kto jest najbliżej i wykraja najlepsze kawałki tortu – Rada Najwyższa, Gabinet Ministrów, trochę dalej pisarze, artyści, a gdzieś tam za progiem kłębią się, mając nadzieję chociaż na okruchy z tego tortu, prawdziwi pracusię, którzy wdychając promieniotwórczy cez, kopali mogiłniki, budowali sarkofag, jak krety przenikali pod reaktor. Oni bez sił, powykręceni przez pokojowy atom, nigdy nie przebijają się do tego szczodrego tortu, bo drogę przegrodzili »wielcy« czarnobylscy inwalidzi z Rady Najwyższej, Gabinetu Ministrów i różnych resortów”⁷⁷³.

Osobnej analizy wymaga problem związany z implementacją przepisów podatkowych i rozporządzeń legislacyjnych dotyczących szerokich przywilejów organizacji czarnobylskich i osób fizycznych, a także polityki państwa względem likwidatorów i wszystkich obywateli poszkodowanych w katastrofie, w tym także reagowania na ewentualne nieprawidłowości. Według prawa uchwalonego jeszcze na Ukrainie sowieckiej osoby poszkodowane z I kategorii⁷⁷⁴ podlegały zwolnieniu z płacenia wszystkich rodzajów podatków i ceł⁷⁷⁵.

⁷⁷¹ Idem, *Истинным чернобыльцам волноваться нечего*, „Киевские новости” 1998, s. 7.

⁷⁷² Kanał Aleksandra Kupnego, *Оценка работ ЛПА и некоторых личностей*, <https://www.youtube.com/watch?v=oLqHtlaTp8A> [10.07.2022].

⁷⁷³ А. Пухляк, *У русских...*, op. cit., s. 7.

⁷⁷⁴ Uczestnicy likwidacji skutków katastrofy w Czarnobylskiej EJ i osoby poszkodowane, które w pełni albo częściowo utraciły zdolność do pracy, cierpiący na chorobę popromienną oraz obywatele, których zachorowania były związane ze skutkami katastrofy.

⁷⁷⁵ *Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи*, Закон України від 28.02.1991, N 797-XII, ст. 20. BVP УРСР, 1991, N 16, ст.200.

Zgodnie z art. 61 ustawy nr 2001-XII z 19 grudnia 1991 roku oraz ustawy z 1 lipca 1992 roku „O wprowadzeniu zmian i uzupełnień do ustawy »O statusie i ochronie socjalnej obywateli poszkodowanych w rezultacie katastrofy w Czarnobylu«” zrzeszenia i organizacje czarnobylców zostały zwolnione z podatków. Również przedsiębiorstwa mogły funkcjonować bez opodatkowania, tj. podatku dochodowego, na import – eksport oraz opłat celnych za importowane i eksportowane towary, o ile było to zgodne z ustawową działalnością danej organizacji lub przedsiębiorstwa⁷⁷⁶. Przywileje podatkowe stały się przyczyną rejestracji „czarnobylskich” organizacji i stowarzyszeń, których działalność miała charakter czysto komercyjny i tylko w niewielkim stopniu dotyczyła spraw charytatywnych⁷⁷⁷. Niektóre podmioty wykorzystywały czarnobylskie ulgi podatkowe, aby importować alkohol, wyroby tytoniowe i inne towary akcyzowe. Tymczasem poszczególne struktury pośredniczące zmonopolizowały wewnętrzny rynek tych lub innych towarów. Poważne straty do budżetu przynosiło także finansowanie wspomnianych struktur komercyjnych ze środków państwowych⁷⁷⁸. Wielką falę oburzenia wśród czarnobylców wywołały słowa ówczesnego premiera Ukrainy Pawła Łazarenki (1996-1997), który nazwał czarnobylskie organizacje „eksponentami zagranicznych towarów”⁷⁷⁹.

Celem uregulowania niekorzystnej sytuacji fiskalnej państwa w latach 1993-1996 rządu Kuczmy, J. Marczyka i P. Łazarenki podjęły działania zmierzające do zmiany prawa, tak aby ograniczyć przywileje podatkowe przedsiębiorstw czarnobylskich i obywateli, zwłaszcza w zakresie handlu zagranicznego. Dekretami prezydenta, rozporządzeniami i ustawami rządu rozpoczęto etapowe kasowanie ulg. Zwolnienie organizacji i przedsiębiorstw od podatku dochodowego skasowano dekretem Rady Ministrów w styczniu 1993 roku⁷⁸⁰. Pozostawiono jedynie zwolnienie z obowiązku płacenia cła za importowane towary dla organizacji i przedsiębiorstw założonych przez stowarzyszenia obywateli poszkodowanych wskutek katastrofy czarnobylskiej (pod warunkiem,

⁷⁷⁶ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 6094, арк. 108-111; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2944, арк. 18.

⁷⁷⁷ P. Sekuła, *Czarnobyl...*, op. cit., s. 304.

⁷⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 6099, арк. 16-17.

⁷⁷⁹ Ibidem, оп. 15, спр. 6092, арк. 46-47.

⁷⁸⁰ Ibidem, оп. 15, спр. 6091, арк. 56.

że wśród członków i pracujących w tychże przedsiębiorstwach osób ze statusem poszkodowanych było nie mniej niż 75%)⁷⁸¹. W grudniu 1996 roku weszła w życie ustawa o całkowitej utracie mocy prawnej pkt 18, ust. 1 art. 20 i ust. 2 art. 23 Ustawy o poszkodowanych w katastrofie⁷⁸². Zlikwidowano tym samym praktycznie wszystkie możliwości uniknięcia opodatkowania produktów importowanych i eksportowanych w ramach komercyjnych operacji. Skasowano przywilej zwolnienia z podatku VAT, ceł oraz akcyzy nałożonych na przywożone towary.

Niemniej Rozporządzenie Rady Ministrów nr 1279 z 22 października 1996 roku, a następnie zmiany w ustawie „O jednolitej taryfie celnej Ukrainy” zatwierdziły wykaz międzynarodowych i ukraińskich organizacji oraz należących do nich przedsiębiorstw posiadających prawo do niektórych ulg podatkowych (w obszarze ceł i podatku VAT). Chodziło o międzynarodowy Związek Czarnobyl oraz krajowy Związek Czarnobyl Ukrainy, do których należały 24 przedsiębiorstwa⁷⁸³. Graniczna wartość towarów, które mogły być przez nie importowane, została ustalona na poziomie 2275100000 USD i wynosiła 12,4% wartości poziomu importu w 1997 roku (18 mld 350 mln USD)⁷⁸⁴. Zdaniem Państwowej Administracji Podatkowej Ukrainy import do kraju takiej liczby towarów na ulgowych warunkach mógł, zwłaszcza w warunkach niezbalansowanego importu – eksportu, istotnie zmniejszyć wpływy do budżetu, a nawet negatywnie odbić się na produkcji analogicznych towarów wytwarzanych przez rodzime przedsiębiorstwa na Ukrainie.

Należy przy tym podkreślić, że kontrola realizacji zysków podatkowych była mało efektywna i większość zasobów pieniężnych zamiast na cele charytatywne pozostała w strukturach komercyjnych. Przyznanie ulg podatkowych poszczególnym subiektem prowadzącym działalność gospodarczą prowadziło do praktyk rozszerzenia ulg podatkowych na przedsiębiorstwa i organizacje, którym takich ulg nie dano poprzez prowadzenie handlu zagranicznego oraz pośrednictwo tychże przedsiębiorstw. Oprócz tego przy występowaniu chociażby

⁷⁸¹ Ibidem, op. 15, spr. 6091, ark. 55.

⁷⁸² Ibidem, op. 15, spr. 6099, ark. 10-11.

⁷⁸³ *Про затвердження нового порядку обчислення пенсій по інвалідності, що настала внаслідок каліцтва чи захворювання, і пенсій у зв'язку з втратою годувальника внаслідок Чорнобильської катастрофи*, Постанова Кабінету Міністрів України від 30.05.1997, N 523.

⁷⁸⁴ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, spr. 6099, ark. 10-11.

jednej struktury, która korzystała z ulg podatkowych, metody regulowania handlu zagranicznego traciły efektywność, przestawały działać w pełnym wymiarze i wskazane struktury (ze stratą dla budżetu) trafiały pod wpływ ugrupowań kryminalnych.

Państwowa Administracja Podatkowa Ukrainy na czele z Mykołą Azarowem (późniejszym premierem Ukrainy) proponowała zamiast zwolnienia z podatków przelanie środków pieniężnych na oddzielny rachunek budżetu państwa, z którego miały być finansowane programy charytatywne. Proponowano również ograniczenie liczby importowanych towarów⁷⁸⁵. Wątpliwości budziły zwłaszcza niektóre towary importowane dla czarnobylców oraz ich wartości zawarte w spisie zatwierdzonym przez Radę Ministrów Ukrainy, np. guma do żucia i wyroby cukiernicze na sumę 28 mln hrywien, kwiaty i kryzy do bukietów (13 mln hrywien), soki i lody (21 mln), wyroby ceramiczne (6 mln), karma dla psów i kotów (1 mln)⁷⁸⁶. Ogólna wartość tych i innych towarów importowanych w 1997 roku na Ukrainę wyniosła 600 mln hrywien. Suma niezapłaconego do budżetu cła – 120 mln hrywien⁷⁸⁷.

Niezależnie od kontrowersji podatkowych i konsekwencji finansowych dla państwowej gospodarki żadna władza na Ukrainie, bez względu na opcję polityczną, nie wywiązała się z realizacji prawa czarnobylskiego, tłumacząc to brakiem środków. Jednocześnie tylko w latach 1991-2005 wydatki Ukrainy na likwidację skutków katastrofy wyniosły 8 mld USD⁷⁸⁸.

Widocznym problemem od połowy lat 90. był brak jednego organu centralnego władzy wykonawczej, najlepiej w randze ministerstwa lub państwowego komitetu, który zajmowałby się wyłącznie sprawami Czarnobyla – koordynował pracę głównych i lokalnych organów władzy odnośnie do realizacji państwowej polityki likwidowania skutków katastrofy i ochrony ludności przed jej wpływem. Tymczasem w 1996 roku zlikwidowano Ministerstwo Ukrainy ds. Ochrony Ludności przed Następstwami Awarii w Czarnobylskiej EJ (Minczornobyl Ukrainy), przekształcając je w ministerstwo o wielo-

⁷⁸⁵ Ibidem, op. 15, spr. 6092, ark. 44.

⁷⁸⁶ Ibidem, op. 15, spr. 6099, ark. 25-29.

⁷⁸⁷ Ibidem, op. 15, spr. 6099, ark. 32.

⁷⁸⁸ *Про Загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006-2010 роки*, Закон України від 14.03.2006, N 3522-IV. ВВР України, 2006, N 34, ст. 290.

zadaniowej działalności i bardziej skomplikowanej strukturze, co dało początek pogorszeniu sytuacji czarnobylców, łamaniu ich praw oraz pogłębieniu szeregu problemów związanych z likwidacją skutków katastrofy. Decentralizacja spowodowała „ucieczkę” rozproszonych po różnych organach władzy wykonawczej pieniędzy na cele czarnobylskie oraz niedostateczną kontrolę nad wydawanymi sumami. W 2010 roku Ministerstwo ds. Sytuacji Nadzwyczajnych Ukrainy zostało głównym organem w systemie centralnych organów władzy wykonawczej do realizacji czarnobylskiego prawodawstwa (pod koniec 2012 roku zamienione na Państwową Służbę Ukrainy ds. Sytuacji Nadzwyczajnych), ale zajmowało się wąską dziedziną bezpieczeństwa radiologicznego, Strefy Alienacji (w 2013 roku oddano ją kompetencji ministra Ekologii i Zasobów Naturalnych Ukrainy, zwiększając jeszcze chaos), monitoringu, odpadów promieniotwórczych, obiektu „Ukrycie” itd. Z kolei kwestie socjalnej ochrony czarnobylców oddano pod kompetencję Ministerstwa Polityki Socjalnej Ukrainy (wcześniej Ministerstwa Pracy i Polityki Socjalnej Ukrainy), w którym kwestie czarnobylskie w zakresie obowiązków i pełnomocnictw ministerstwa zajmują zupełnie marginalne miejsce⁷⁸⁹.

Wydatki na ochronę socjalną pochłaniały przeważającą część budżetu zarezerwowanego na likwidację skutków katastrofy (z tego najwięcej środków wydawano na różnego rodzaju ulgi i kompensacje), natomiast w miarę upływu czasu coraz mniej pieniędzy przeznaczano na przesiedlenia, budowę mieszkań i infrastruktury. Obciążono także fundusze na ochronę radiologiczną skażonych obszarów⁷⁹⁰. Jednocześnie skala defraudacji środków finansowych wydzielanych na realizację programu walki ze skutkami katastrofy przez Minczornobyl Ukrainy, następnie Ministerstwo Ukrainy ds. Sytuacji Nadzwyczajnych oraz Ochrony Ludności przed Następstwami Katastrofy Czarnobylskiej, była ogromna, a straty liczone w miliardach hrywien. W rezultacie malwersacji finansowych oraz braku kontroli ze strony administracji państwowych i lokalnych prawdziwym czarnobylcom nie wypłacano należnych świadczeń, z kolei pseudoczarnobylcom przyznano wiele

⁷⁸⁹ В.Ф. Опришко, *Система законодавства з питань подолання наслідків Чорнобильської катастрофи*, „Правове регулювання економіки” 2010, nr 10, s. 11-12.

⁷⁹⁰ ДАЧО, Ф. Р-9014, оп. 1, спр. 76, арк. 38, 50.

ułg z naruszeniem obowiązującego prawa⁷⁹¹. W znacznej części nie zostały zrealizowane przez przedsiębiorstwa handlowe fundusze na podstawowe produkty spożywcze dla mieszkańców stref skażonych. W 1995 roku w obwodzie czernihowskim zrealizowano 24% dostaw mięsa, mleka i mlecznych produktów – 29%, serów – 20%, cukru – 57%⁷⁹². Również środki na budowę dróg, gazyfikację, przechowalniki na odpady promieniotwórcze, mieszkania dla poszkodowanych były wydatkowane niezgodnie z prawem, a straty wyniosły dziesiątki milionów hrywien⁷⁹³.

W poszczególnych regionach podczas kontroli prokuratorskiej stwierdzono liczne akty złamania prawa odnośnie do zapewnienia ofiarom Czarnobyla wypłaty odszkodowań, darmowych produktów spożywczych, bezpłatnych mieszkań, opieki medycznej, a także wiele przypadków naruszeń praw pracowniczych i emerytalnych czarnobylców⁷⁹⁴. W 2013 roku w obwodzie dnepropietrowskim Ministerstwo ds. Sytuacji Nadzwyczajnych Ukrainy podpisało umowę z domem handlowym „Feniks” na zakup 44 mieszkań dla czarnobylców. Jednak 700 tys. hrywien ze środków budżetowych przeznaczono na spłatę kredytów itp. W obwodzie chersońskim na budowę mieszkań dla ofiar katastrofy zarezerwowano w budżecie 2 mln hrywien, które prywatne przedsiębiorstwo Ascania-Invest-Bud wykorzystało na własne potrzeby⁷⁹⁵. Dopiero na wniosek prokuratury czarnobylcom 1. i 2. kategorii wypłacono odszkodowania odpowiadające wartości niedostarczonych produktów spożywczych. Winnicka Rada Miasta – 149 tys. hrywien, w Mukaczewie – 47 tys., w obwodzie sumskim – 113 tys., w obwodzie ługańskim – 43 tys.⁷⁹⁶

Organizacje czarnobylskie bardzo często podkreślały, że niekonstytucyjne i bezprawne działania władz wręcz prowokują ludzi do buntów, masowych wystąpień i protestów. Zresztą, wiele decyzji podjętych przez kolejne rządy zostało później skasowanych jako niezgodnych z obo-

⁷⁹¹ Ibidem, op. 1, спр. 25. арк. 5-11.

⁷⁹² Ibidem, op. 1, спр. 44. арк. 1-7.

⁷⁹³ З виступу В.В. Білоуса на парламентських слуханнях 17 квітня 2013 р. „Про стан, заходи і перспективи подолання наслідків Чорнобильської катастрофи”, <http://komekolog.rada.gov.ua> [17.03.2015].

⁷⁹⁴ Юридичний вісник України, <http://yurincom.com/ua> [4.03.2015].

⁷⁹⁵ Ibidem.

⁷⁹⁶ Ibidem.

wiązującym prawem. Czarnobyłcy oskarżali władze, że wymierzone w nich działania miały charakter wręcz zbrodniczy⁷⁹⁷.

Inspekcja Państwowej Służby Kontrolno-Rewizyjnej środków budżetowych wykorzystanych z Funduszu Czarnobylskiego (dalej – Fundusz) w 1996 roku wykazała szereg nieprawidłowości⁷⁹⁸. Ustalono, że wskutek niskiej odpowiedzialności, niekompetencji oraz braku kontroli działalności urzędników państwowych, lokalnych organów władzy, zwłaszcza obwodowej administracji państwowej, a także braku finansowej dyscypliny w Ministerstwie Ukrainy ds. Sytuacji Nadzwyczajnych oraz Ochrony Ludności przed Następstwami Katastrofy Czarnobylskiej miały miejsce przypadki bezprawnego i niecelowego wykorzystania środków Funduszu oraz ponadlimitowe wydatki na budowę poszczególnych obiektów w ramach czarnobylskiego programu budownictwa socjalnego. Najwięcej nadużyć zostało popełnionych w obwodzie kijowskim, czernihowskim, sumskim, rówieńskim i żytomierskim. Prawie 35% nielegalnie wydanych środków Funduszu miało być wydzielone na socjalną ochronę poszkodowanych, a ponad 20% na ich leczenie. Za szczególnie rażącą niekompetencję i brak odpowiedzialności uznano działalność naczelników Wydziałów Ochrony Ludności przed Skutkami Katastrofy w Czarnobylu z obwodów kijowskiego, żytomierskiego, czernihowskiego i sumskiego⁷⁹⁹.

Sumy zgromadzone w Funduszu dla poszkodowanych często znikają bez śladu. Materiały na budowę domów rozkradano, a dobra ruchome przywłaszczali sobie urzędnicy państwowi. Kontrola wykorzystanych środków pieniężnych z Funduszu przeprowadzona w 1997 roku wykazała, iż dopuszczono do ponadlimitowych wydatków na czarnobylski

⁷⁹⁷ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 6094, арк. 181-182.

⁷⁹⁸ Utworzony na podstawie decyzji Rady Najwyższej Fundusz Czarnobylski (1992) w ramach budżetu Ukrainy przeznaczony został do realizacji przedsięwzięć związanych z likwidacją skutków katastrofy oraz ochroną socjalną ludności poszkodowanej i finansowany był ze składek od przedsiębiorstw, a także organizacji gospodarczych. Od 1999 roku finansowanie programów czarnobylskich ze składek zostało wstrzymane, natomiast odbywało się na koszt budżetu państwowego. Dyspozytorem Funduszu zostało Ministerstwo Ukrainy ds. Sytuacji Nadzwyczajnych oraz Ochrony Ludności przed Następstwami Katastrofy Czarnobylskiej. *Двадцять п'ять років Чорнобильської катастрофи. Безпека майбутнього. Національна доповідь України*, Міністерство надзвичайних ситуацій України, ред. В.І. Балага, Київ 2011, s. 32.

⁷⁹⁹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 6098, арк. 206-210.

program budowlany na ogólną sumę 8,8 mln hrywien (w tym także na budowę obiektów nieuważgłędzonych w planach). Trzy miliony strat przyniosło niewłaściwe wykorzystanie środków (m.in. na wypłaty dla pracowników instytucji państwowych), które powinny były pójść na ochronę socjalną poszkodowanych. Kontrola uzdrowisk, zakładów leczniczych i miejsc wypoczynku w obwodzie czernihowskim ujawniła, że przebywało w nich 235 dzieci, które nie posiadały statusu poszkodowanych⁸⁰⁰.

W obwodzie żytomierskim zdefraudowano ponad 300 tys. hrywien przeznaczonych na opiekę socjalną – zwłaszcza leczenie i wyżywienie. Wykryto liczne przypadki nielegalnego wykorzystania środków finansowych wydzielanych z Minczornobyła na organizację i pobyt wyjazdów sanatoryjnych dla dzieci poszkodowanych wskutek katastrofy. W rzeczywistości w wyjazdach brały udział dzieci, które nie posiadały statusu poszkodowanych, ponadto w poszczególnych wypadkach do sanatoriów wysyłano opiekunów i wychowawców powyżej ustalonego normatywu⁸⁰¹. Żytomierski pensjonat „Polesie” realizował skierowania według zawyżonych cen, podobnie robiło sanatorium „Dibrowa” w rejonie berdyczowskim i „Elektron”. W technikum leśnym w rejonie malińskim wydano środki na żywienie 190 uczniów, którzy nie mieli statusu poszkodowanych. W Instytucie Gospodarstwa Rolnego Ukraińskiej Akademii Nauk Rolniczych w Żytomierzu wbrew prawu wypłacono kompensację (16,8 tys. hrywien) osobom, które również nie posiadały statusu poszkodowanych⁸⁰².

Ustawa z 1994 roku „O państwowym budżecie Ukrainy na rok 1995” pozbawiła ulg na leczenie obywateli z kategorią 3. i 4. Jednak w obwodzie kijowskim w 1996 roku na leczenie tych osób wydano prawie 200 tys. hrywien. W rejonie makarowskim do spisu uczniów, którzy na koszt Funduszu zostali wysłani na leczenie, dopisano także dzieci bez statusu poszkodowanego. Dochodziło również do zawyżania wartości usług sanatoryjnych. I tak, przedsiębiorstwo „Ukrtechintur” do wartości świadczeń sanatoryjnych bezpodstawnie doliczyło podatek VAT. Podobnych przykładów było bardzo wiele. Firma „Ahrobud” oficjalnie organizowała leczenie dzieci w sanatoriach przez 14 dni,

⁸⁰⁰ Ibidem, op. 15, spr. 6094, ark. 201-207.

⁸⁰¹ ДАЖО, ф. Р-6607, оп. 1, спр. 29, арк. 19-20.

⁸⁰² ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 6985, арк. 90-95.

a w rzeczywistości tylko 12. W sanatoriach i kurortach leczniczych w rejonie rówieńskim w 1996 roku ponad 60 tys. hrywien wydzielonych na leczenie dzieci przeznaczono na remonty i inne cele. Przykładowo: kierownictwo obozu wypoczynkowego „Kropla Rosy” kupiło za te środki komputery, meble i inne rzeczy⁸⁰³.

Z kolei rada miejska w Rokitnie (rejon rówieński) pieniądze na żywienie dzieci przeznaczyła na wypłaty pensji. Przyznawano także ulgi na usługi mieszkalno-komunalne obywatelom, którym nie przysługiwało takie prawo. Podobne przypadki ujawniono we wszystkich obwodach Ukrainy. Pieniądze na mieszkania dla czarnobylców przeniesiono na pozabudżetowy rachunek i tylko niewielką ich część wydano w istocie na budowę mieszkań.

Należy podkreślić, że kradzieże i sprzeniewierzenie środków z Funduszu Czarnobylskiego miało miejsce w okresie, gdy ogólnych oszczędności na leczenie sanatoryjne wystarczało zaledwie dla osób poszkodowanych z 1. kategorią (8% wszystkich potrzeb) oraz 50% dzieci⁸⁰⁴.

Powszechną praktyką stało się zawyżanie mienia. W obwodzie chersońskim nowotroicka administracja rejonowa wypłaciła odszkodowanie rodzinie przesiedleńca na sumę 45,5 tys. hrywien za nabycie budynku mieszkalnego, podczas gdy biuro inwentaryzacyjne oceniło jego wartość prawie dwukrotnie niżej. W Dniepropietrowsku cena za m² mieszkania wynosiła 0,3-0,4 tys. hrywien, gdy tymczasem z Funduszu płacono tysiąc hrywien. Podobnych przypadków było mnóstwo. Zdarzały się też innego rodzaju naruszenia prawa. W wiosce Dubiszcze w rejonie rożyszczeńskim (obwód wołyński) ustalono fakt samowolnego zamieszkania w budynkach przeznaczonych dla wysiedleńców przez trzy rodziny, które z katastrofą nie miały nic wspólnego. W Kijowie tylko w okresie od 1 października 1995 roku do 1 stycznia 1997 roku z Funduszu zakupiono pięć mieszkań na sumę 213 tys. hrywien dla obywateli, którzy nie byli ani przesiedleńcami, ani poszkodowanymi. Łamanie prawa udowodniono także oddziałom największego banku na Ukrainie „Oszczadbanku” przy udzielaniu ulgowych kredytów na mieszkania. Przykładowo: w obwodzie winnickim ujawniono liczne fakty udzielania kredytów na preferencyjnych warunkach dla poszko-

⁸⁰³ Ibidem, оп. 15, спр. 6094, арк. 201-207.

⁸⁰⁴ ДАЧО, ф. Р-9014, оп. 1, спр. 44, арк. 23-25.

dowanych osobom bez statusu czarnobylca. W samej Winnicy czterem obywatelom, którzy mieli już mieszkania, udzielono bezodsetkowych kredytów na budowę domów. Do analogicznych zdarzeń dochodziło prawie we wszystkich obwodach⁸⁰⁵. W jednym z rejonów obwodu czernihowskiego w 1993 roku ok. 5 mln karbowańców wykorzystano na zakup przedmiotów codziennego użytku: szaf, lodówek, krzeseł, pralek. Na czernihowskim uniwersytecie medycznym za środki wydzielone na pomoc dla chorujących ofiar Czarnobyla zakupiono telewizory. Z kolei szpital miejski w Czernihowie otrzymał 10 mln karbowańców na nabycie lekarstw dla likwidatorów na oddziale rehabilitacji, ale przeznaczył je na zupełnie inne cele⁸⁰⁶.

Kontrola przeprowadzona w 1993 roku przez Miejski Wydział Finansowy w Żytomierzu w przedsiębiorstwach rejonu korosteńskiego ujawniła liczne przypadki nielegalnego wydawania środków finansowych z Funduszu Czarnobylskiego na ulgi i kompensacje dla poszkodowanych. Niedostatecznie monitorowano wydatkowanie funduszy na bezpłatne posiłki dla dzieci w szkołach, zakładach przedszkolnych, a także na kompensacje pieniężne dla rodziców dzieci, które nie uczęszczały jeszcze do szkół⁸⁰⁷.

Z kolei kontrola działalności Emilczyńskiego Rejonowego Wydziału Finansowego w 1993 roku wykazała poważne naruszenia podczas finansowania przedsięwzięć związanych z likwidacją skutków katastrofy w CzEJ, m.in. naliczanie zawyżonych o 20-30% wynagrodzeń za pracę w skażonych miejscowościach. Z 35 skontrolowanych przedsiębiorstw i urzędów w 26 wykryto przypadki nielegalnego wydawania środków finansowych wyasygnowanych na likwidację skutków katastrofy⁸⁰⁸.

W obwodzie czernihowskim część środków na leczenie i wyjazdy sanatoryjne poszkodowanej ludności przeznaczono na wypłaty dla pracowników budżetówki, prace budowlane oraz rehabilitację osób bez statusu poszkodowanego wskutek katastrofy. Podobna sytuacja miała miejsce w rejonie makarowskim obwodu kijowskiego. Nielegalnie przyznawano ulgi mieszkaniowo-komunalne obywatelom bez statusu czarnobylca w obwodzie donieckim, iwano-frankińskim, charkowskim,

⁸⁰⁵ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 6094, арк. 201-207.

⁸⁰⁶ ДАЧО, ф. Ф-Р 9014, оп. 1, спр. 25, арк. 12-17.

⁸⁰⁷ ДАЖО, ф. Р-1577, оп. 11, спр. 98, арк. 6-9.

⁸⁰⁸ Ibidem, арк. 74-77.

połtawskim i innych na sumę 217 tys. hrywien. Dopuszczano się zawyżania wartości prac budowlanych na ogólną sumę prawie pół miliona hrywien. Najwięcej tego typu nieprawidłowości zarejestrowano w obwodzie czernihowskim, charkowskim i rówieńskim. Zdarzały się także przypadki księgowania wydatków za prace, których w rzeczywistości nigdy nie wykonano. Jak zauważyli sami inspektorzy, większości tych nadużyć można byłoby uniknąć, gdyby prowadzono systematyczną kontrolę w ministerstwach i lokalnych organach władzy⁸⁰⁹.

W 1997 roku ogółem 10 mln hrywien z Funduszu Czarnobylskiego zostało rozdysponowanych z naruszeniem obowiązującego prawa (w 1996 roku było to 8,8 mln hrywien.)⁸¹⁰. Skalę problemu obrazują rezultaty kontroli przeprowadzonej w 1998 roku wśród 5 tys. przedsiębiorstw, organizacji i jednostek centralnych organów władzy wykonawczej⁸¹¹. Audyt Ministerstwa Finansów wykazał 2,6 tys. wypadków złamania prawa. Uwagę zwracały nieskuteczne procedury kontroli wydawanych środków i realizacji aktów normatywnych. Do największych malwersacji dochodziło przy budowie mieszkań dla przesiedleńców – w rzeczywistości oddawanych osobom bez statusu poszkodowanego. Nagminnie występowały nadużycia z kredytami budowlanymi. Tylko w 10 rejonach obwodu kijowskiego z tego powodu zdefraudowano milion hrywien. Przedsiębiorstwo „Miżrajahrotechserwis” w rejonie borodiańskim przez trzy lata (1995-1997) wykorzystało na własne potrzeby 155 tys. hrywien z Funduszu otrzymanych od kijowskiej administracji obwodowej na budowę siedmiu mieszkań dla czarnobylców. W tym czasie administracja nie zażądała od przedsiębiorstwa wypełnienia warunków umowy, zgodnie z którą mieszkania miały zostać oddane do użytku jeszcze w 1995 roku. Z kolei przedsiębiorstwu „Odbudowa” powierzono milion hrywien z Funduszu na budowę 20 mieszkań, lecz spora część gotówki została zdefraudowana, a czarnobylcy otrzymali jedynie 13 lokali. W Nowej Kachowce obwodu chersońskiego spółdzielnia „Prometeusz” za środki wydzielone z Funduszu na budowę 81 mieszkań dla czarnobylców zakupiła komputery,

⁸⁰⁹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 6098, арк. 206-210.

⁸¹⁰ Ibidem, оп. 15, спр. 6975, арк. 155.

⁸¹¹ Dystrybucja zasobów finansowych Funduszu Czarnobylskiego po wioskach, miastach i rejonach należy do kompetencji danej administracji obwodowej jako dyspozytora środków Funduszu.

sprzęt elektroniczny, obrabiarkę i inne sprzęty na sumę 90 tys. hrywien. Zawyżyła także wartość robót budowlanych na 35 tys. hrywien⁸¹². W następnej kolejności prawie 2 mln hrywien na całej Ukrainie to bezprawnie wykorzystane środki Funduszu przeznaczone na ochronę socjalną ludności poszkodowanej wskutek katastrofy, tj. leczenie, ulgi, bezprocentowe pożyczki, wyżywienie, bezpłatne przejazdy czy leki. Z tych przywilejów korzystały również osoby, które nie miały statusu poszkodowanego. Przykładowo: w obwodzie dnipropietrowskim wykryto 117 przypadków bezpodstawnego przyznania ulg na usługi komunalno-mieszkaniowe za łączną sumę 28 tys. hrywien. Również Administracja Strefy Alienacji (dalej – Administracja Strefy) nie była wolna od zarzutów, takich jak nieefektywna i zbyt słaba kontrola wydatkowania publicznych pieniędzy, niedostateczne monitorowanie postępów realizacji projektów, niedotrzymywanie terminów. W 1997 roku wbrew przepisom prawa Administracja Strefy przełała 1879, 9 tys. hrywien ze środków budżetowych komitetowi terytorialnemu związków zawodowych pracowników sektora jądrowego i przemysłu Ukrainy⁸¹³.

W obwodzie żytomierskim po kontroli 200 organizacji, przedsiębiorstw i organów władzy lokalnej, które otrzymywały środki z Czarnobylskiego Funduszu, okazało się, że w 115 z nich wykryto szereg nieprawidłowości, wskutek których bezprawnie wydano 1,2 miliona hrywien. Defraudacje zasobów finansowych udowodniono w rejonie: emilczyńskim, korosteszowskim, lubarskim, owruckim, różyńskim, malińskim, narodyckim, brusiłowskim, mieście Korosteń i wielu innych. Zarząd przedsiębiorstwa rolnego im. Czapaiewa (rejon emilczyński) pieniądze wydzielone na dezaktywację łąk wykorzystał na wypłaty dla swoich członków. Narodyckie przedsiębiorstwo mieszkalno-komunalne za środki przeznaczone na rekonstrukcję łaźni i kotłowni w OTM Narodyce zakupiło samochód GAZ Gazela. Kierownictwo państwowego przedsiębiorstwa „Lubarski kombinat konserw” nielegalnie wydało prawie 100 tys. hrywien z Funduszu na inwestycje kapitałowe. Z tego na utrzymanie aparatu zarządu – 35 tys., rzeczy materialne – 52 tys., delegacje – 7 tys. Znaczne straty przyniosło zawyżanie wartości usług budowlanych. I tak, przedsiębiorstwo „Brusiłowski rajahrobud” wyceniło budowę szkoły i przedszkola we wsi Jastrybeńka na 10 tys. hrywien

⁸¹² ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 6975, арк. 154.

⁸¹³ Ibidem.

więcej, a specjalistyczne przedsiębiorstwo usług inżynieryjno-komunalnych w rejonie rzyńskim policzyło za budowę sieci gazowej w wiosce Białółwka ponad 18 tys. hrywien za dużo⁸¹⁴. Poważne naruszenia prawa miały miejsce przy wydatkowaniu środków Funduszu na budowę mieszkań dla przesiedleńców. Ujawniono przypadki przekazywania mieszkań osobom, które nie miały statusu poszkodowanych wskutek katastrofy. W obwodzie żytomierskim osiem budynków mieszkalnych wzniesiono na koszt Funduszu, ale przekazano je obywatelom, którzy nie byli przesiedleńcami. Wielkie problemy mieszkaniowe wystąpiły w rejonie narodyckim, gdzie dyrekcja firmy rolniczej „Progres” bez pozwolenia zasiedliła 62 budynki ludnością z innych rejonów, która nie podlegała obowiązkowemu wysiedleniu. W tej liczbie znalazło się 25 rodzin, które w ogóle nie posiadały statusu poszkodowanego, a lokalnej administracji nie udało się nawet ustalić, skąd pochodzili owi ludzie⁸¹⁵. Tylko w rejonie radomyskim w ciągu czterech miesięcy 1991 roku bezpodstawnie przekazano nowe mieszkania 30 rodzinom z rejonów olewskiego i łuhńskiego oraz miasta Korosteń (Strefa Dobrowolnego Wysiedlenia). W wiosce Łysiwka rejonu popilniańskiego wybudowano 296 budynków, zasiedlono 208 rodzinami, zaś 32 budynki zajęto, ale nie zasiedlono, 50 pozostawało wolnych, natomiast sześć nowo wybudowanych domów zostało zasiedlonych nielegalnie przez miejscową ludność. W wioskach Wetyki Kliszcz i Poliśke 33 domy zasiedlono rodzinami wbrew prawu. Wydarzenia te odbywały się najczęściej przy całkowitej bierności miejscowych organów władzy⁸¹⁶.

Prokuratura obwodu żytomierskiego stwierdziła, że nie było żadnej kontroli przesiedleńców, nie prowadzono żadnej analizy, a w rezultacie poszczególne rodziny otrzymywały nowe mieszkania, pomimo że już wcześniej przyznano im lokum w innych miejscowościach, a w rzeczywistości w dalszym ciągu mieszkały w swoich domach na terytorium skażonym. Ujawniono liczne przypadki wyłudzeń odszkodowania ubezpieczeniowego podejmowane przez przesiedleńców, m.in. poprzez zgłaszanie kradzieży cennych przedmiotów, wcześniej wywiezionych do nowych miejsc zamieszkania⁸¹⁷. Jeszcze inna forma oszustwa

⁸¹⁴ Ibidem, оп. 15, спр. 6985, арк. 90-95.

⁸¹⁵ ДАЖО, ф. Р-1150, оп. 2, спр. 3352, арк. 237-242.

⁸¹⁶ Ibidem.

⁸¹⁷ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-г, спр. 54, арк. 32.

polegała na podawaniu fałszywych danych, ażeby otrzymać lepsze mieszkanie, np. wpisywano nieprawdziwy stan cywilny lub liczebność rodziny⁸¹⁸. Jednym z wielu przykładów służy postępowanie Walentyny Kuruczenko, która otrzymała dom, choć sama mieszkała, jak przed katastrofą, w miejscowości Małyni. Poza tym otrzymała także przydział mieszkaniowy na męża oraz na syna pod zmienionymi nazwiskami.

Prokuratura alarmowała, że poszczególne fakty bezprawia miały miejsce w wiosce Pryworotia rejonu brusiłowskiego, gdzie w zbudowanych dla przesiedleńców 191 domach osiem bezprawnie zasiedlono miejscowymi rodzinami, a 12 decyzją lokalnych władz przekazano pracownikom rejonowego wydziału milicji. Z kolei w rejonie narodyckim wykryto szereg przypadków, gdy gotowych już domów nie zasiedlano czarnobylcami przez ponad rok. Część z nich uległa w tym czasie zniszczeniu, m.in. rozkradziono wyposażenie sanitarno-techniczne. Ponieważ nikt nie pilnował nowo powstających domów, jeszcze w trakcie budowy były rozkradane materiały budowlane⁸¹⁹.

W schyłkowym okresie ZSRS oraz w pierwszych latach istnienia państwa ukraińskiego bardzo silnie zaznaczył się jeszcze jeden problem. W wielu rejonach lokalne władze nie kontrolowały porządku wysiedlania ludności ze stref skażonych. W rezultacie często wydawano dokumenty o przesiedleniu (uprawniające do otrzymania kompensacji za mienie) osobom, które wcale nie zamierzały przeprowadzić się do czystych rejonów. Nieuczciwe postępowanie osób poszkodowanych wykorzystujących ogólny chaos doprowadziło do licznych nadużyć i pozbawiło szansy na poprawę życia te rodziny, które naprawdę jej potrzebowały. Wielu obywateli, którzy otrzymali mieszkanie w czystych rejonach kraju, w dalszym ciągu zamieszkiwało w skażonej strefie. Według danych Żytomierskiego Obwodowego Komitetu Wykonawczego w październiku 1991 roku w skażonych obszarach obwodu żyło 9379 rodzin, ale 100 z nich otrzymało już kompensacje pieniężne za utratę mienia na sumę 1 mln 340 tys. rubli. Tymczasem władze lokalne, które wypłaciły kompensacje, nie podejmowały żadnych działań, aby te rodziny przesiedlić lub odebrać przyznane świadczenia. Równocześnie nie przestano wypłacać dotacji za przebywanie na skażonych terenach osobom, które już dawno

⁸¹⁸ Ibidem, op. 113, стр. 389, арк. 58-59.

⁸¹⁹ ДАЖО, ф. Р-1150, оп. 2, стр. 3352, арк. 237-242.

przesiedlono i otrzymały nowe mieszkania⁸²⁰. Tylko w OTM Narodycze w październiku 1991 roku żyło, pracowało i w dalszym ciągu pobierało subsydia 86 osób, które otrzymały mieszkania w Kijowie, Żytomierzu i innych miejscowościach. W nowym roku szkolnym do zajęć w narodyczańskiej szkole średniej przystąpiło 36 dzieci, których rodzice mieli mieszkania w innych miastach. Z drugiej strony ok. 300 rodzin z dziećmi w wieku do 14 lat chciało opuścić skażoną miejscowość, jednak nie miało takiej możliwości z powodu nieprzyznania mieszkania⁸²¹.

* * *

Początki zaprowadzenia tzw. prawa czarnobylskiego lub ustaw czarnobylskich regulujących status wszystkich osób w różny sposób dotkniętych skutkami wybuchu w CzEJ oraz przyszłość terytoriów Ukrainy skażonych promieniotwórczym opadem sięgają 1990 i początku 1991 roku, kiedy to posłowie Rady Najwyższej USRS polecili Radzie Ministrów USRS opracować mechanizm realizacji prawa czarnobylskiego „przy użyciu niezbędnych środków”. Finansowanie, zgodnie z wytycznymi Rady Ministrów, powinno pochodzić z budżetu ZSRS, a gdyby tak się z jakichś przyczyn nie stało, koszty przeznaczone przez USRS na likwidację skutków katastrofy miały być odliczane od wkładu republiki ukraińskiej do ogólnopaństwowego (sowieckiego) budżetu. Kontrolą nad wykonaniem uchwały zajęłyby się wówczas Komisja Rady Najwyższej ds. Katastrofy Czarnobylskiej⁸²².

Kilkadziesiąt lat po uchwaleniu odpowiednich aktów prawnych uwagę zwraca fakt, że czarnobylskie prawodawstwo jest zarówno dość dynamiczne, jak i niestabilne. Do każdej z podstawowych ustaw od 1991 roku wniesiono już dziesiątki zmian i uzupełnień. Zdaniem niektórych ukraińskich polityków i komentatorów w nowych warun-

⁸²⁰ Ibidem, оп. 2, спр. 3352, арк. 230-238.

⁸²¹ Ibidem.

⁸²² *Про порядок введення в дію Закону Української РСР „Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”*. Постанова Верховної Ради Української РСР від 28.02.1991, N 797-XII.

kach polityczno-ekonomicznych prawo czarnobyłskie stało się zbyt dużym ciężarem dla państwa. Poprzez różnorakie rozporządzenia Gabinetu Rady Ministrów praktycznie udawało się wstrzymać działanie poszczególnych artykułów ustaw, a wysokość wypłat i kompensacji ustalano na podstawie decyzji rządowych. Podstawowym aktem prawnym, który określał poziom finansowania programów czarnobyłskich, okazała się ustawa o budżecie państwa na dany rok. W gruncie rzeczy w czarnobyłskim prawodawstwie zapanowała sytuacja, gdy zarządzenia i dekryty dominowały nad ustawami, a nawet konstytucją. Doprowadziło to do długotrwałego antagonizmu w relacjach poszkodowanych obywateli z przedstawicielami państwa, a jedną z głównych przyczyn konfliktu pozostawał brak realizacji przepisów ustawy o ochronie socjalnej⁸²³. Czarnobyłcy wielokrotnie podkreślali, że powodem ich wystąpień przeciwko polityce kolejnych rządów nie były żądania nowych przywilejów ani pobudki o charakterze politycznym, ale obrona prawa, które ich zdaniem bardzo dobrze chroniło osoby poszkodowane w katastrofie, zapewniając im właściwą opiekę socjalną, medyczną oraz liczne ulgi. W toczącym się sporze sądy konstytucyjne, kierując się artykułem 22 Konstytucji Ukrainy, a konkretnie fragmentem, że podczas przyjmowania nowych praw albo wnoszenia zmian do już istniejących nie są dopuszczalne ograniczenia zakresu istniejących praw i swobód, przyznawały najczęściej rację pozywającym państwo czarnobyłcom⁸²⁴.

Gdy nastawieni patriotycznie politycy ukraińscy opracowywali prawo, które miało kompensować cierpienia ofiar katastrofy i zapewnić im właściwą ochronę, ale także „wymierzyć sprawiedliwość” Moskwie, nikt nie spodziewał się rozpadu ZSRS i tego, że w efekcie sprawiedliwe i humanitarne, lecz bardzo kosztowne prawo uderzy rykoszetem w samych czarnobyłców i stanie się źródłem silnych napięć pomiędzy władzą a obywatelami. Oleksandr Puchlak wspominał: „Kiedy uchwalaliśmy prawo czarnobyłskie w 1991 roku, mieliśmy wtedy nadzieję, że otrzymamy pieniądze od byłego ZSRS, tzn. od Rosji. Oczywiście nic nie dostaliśmy”⁸²⁵.

⁸²³ Г.О. Федоренко, *Деякі загальнотеоретичні аспекти взаємозв'язку всіх засобів забезпечення режиму законності в контексті Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи»*, „Правове регулювання економіки” 2010, nr 10, s. 18.

⁸²⁴ В.Ф. Опришко, *Система законодавства...*, op. cit., s. 11.

⁸²⁵ А. Пухляк, *У русских те же проблемы что у нас*, op. cit., s. 7.

Decydując się na wprowadzenie liberalnych zapisów o maksymalistycznych świadczeniach socjalnych, a także czwartej strefie radiologicznej, ich pomysłodawcy – wobec braku możliwości wdrożenia tych gwarancji – narazili osoby poszkodowane na dodatkowe cierpienia moralne (prawo czarnobylskie określone zostało później mianem bomby z opóźnionym zapłonem). Wkrótce też politycy zaczęli lawirować pomiędzy populizmem a pragmatyzmem, nie stroniąc przy tym od stosowania różnych manipulacji i wzajemnych oskarżeń. Ten rodzaj dyplomatyizowania ukraińskiej polityki w istocie doprowadził do narastania konfliktu także pomiędzy poszkodowanymi i resztą społeczeństwa zniesmaczoną rzekomą roszczeniowością czarnobylców.

Państwo ukraińskie po upływie roku stało się zakładnikiem uchwalonego przez siebie prawa, a kolejni premierzy próbowali obejść lub ignorować ustawy czarnobylskie argumentując, że w budżecie zwyczajnie nie było środków finansowych na ich realizację. W pierwszej dekadzie XXI wieku wydatki na likwidację skutków katastrofy stale się zwiększały (jednak nieproporcjonalnie do wpływów budżetowych), mimo to równoległy wzrost potrzeb wynikających z finansowania prawa czarnobylskiego (prawie czterokrotny w latach 2004-2010) powodował, że mogły być one zaspokojone tylko częściowo.

Liczba osób poszkodowanych w latach 2000-2012 uległa zmniejszeniu o ponad 1/3. W tym czasie budżet Ukrainy zwiększył się ponad sześciokrotnie, ale jednocześnie ilość środków na ochronę ludności poszkodowanej została zredukowana siedmiokrotnie⁸²⁶. W tym samym czasie Ukraina otrzymywała potężną pomoc od innych państw i instytucji międzynarodowych. W latach 90. planowane wydatki stanowiły około 40-57% rzeczywistych potrzeb, zaś pod koniec pierwszej dekady XXI wieku zaledwie od kilkunastu do maksymalnie 20%⁸²⁷. Dodatkowo stopień faktycznej realizacji kosztów w latach 90. w stosunku do planów budżetowych znacznie się różnił (wynosił tylko nieco ponad 50%). Na początku drugiej dekady XXI wieku wskaźnik ten znacznie się poprawił na skutek bardziej realistycznego planowania wydatków z budżetu i rzeczywiste finansowanie projektów czarnobylskich w sto-

⁸²⁶ Н.І. Карпачова, *Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні*, Омбудсман України, Київ 2011, s. 212.

⁸²⁷ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 6099, арк. 165.

sunku do założeń zaczęło stanowić 90-100%⁸²⁸. Jak widać, potrzeby związane z likwidacją, łągodzeniem wieloaspektowych skutków katastrofy w rzeczywistości nigdy nie były zaspokajane nawet w 1/3. Stały wzrost kosztów spowodowany koniecznością wypełnienia ustaw czarnobylskich wynikał z procesów inflacji, udoskonalania istniejących zapisów prawa, ale także wzrostu poziomu życia prowadzącego do zwiększenia kosztów ulg, kompensacji i różnych świadczeń wypłacanych poszkodowanym. Rząd reagował na zaistniałą sytuację próbami ominięcia niektórych przepisów prawa, brakiem realizacji poszczególnych paragrafów w całości lub części podczas uchwalania budżetu na kolejne lata⁸²⁹.

Prawny status organów władzy państwowej, których funkcje wiązały się z realizacją czarnobylskiego prawodawstwa, również wymagał udoskonalenia. Jedną z prób marginalizacji kwestii Czarnobyla było rozproszenie kompetencji po różnych instytucjach, resortach, które nie radziły sobie z rozwiązywaniem problemów, a ponadto nieczytelność zakresu uprawnień sprzyjała nasilaniu zjawiska korupcji. Po likwidacji Minczornobyla wynikła nagląca konieczność stworzenia jednego organu władzy wykonawczej, który mógłby w sposób kompleksowy zajmować się rozwiązywaniem problemów związanych z likwidacją skutków katastrofy. Samo prawo czarnobylskie ze względu na obszerność i mnogość aktów normatywno-prawnych dotyczących tego samego zagadnienia zdaniem wielu specjalistów wymagało kodyfikacji w postaci czarnobylskiego kodeksu Ukrainy, kodeksu praw na temat zwalczania skutków wybuchu w CzEJ lub też odpowiedniej konsolidacji i uproszczenia przepisów prawnych w jeden akt unifikacyjny, w którym znalazłyby się usystematyzowane i scalone odpowiednie grupy norm z poszczególnych gałęzi prawa. Pozwoliłoby to zlikwidować zarówno normatywne dublowanie, jak i przestarzałe akty prawne, usunąć kolizje, a także sprzyjało rozwiązaniu innych nie mniej ważnych kwestii⁸³⁰.

⁸²⁸ *Двадцять п'ять років Чорнобильської катастрофи. Безпека майбутнього. Національна доповідь України*, Міністерство надзвичайних ситуацій України, ред. В.І. Балага, Київ 2011, s. 270-271.

⁸²⁹ *Ibidem; 20 років Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє: Національна доповідь України*, Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, ред. В.І. Балага, Київ 2006, s. 183-192.

⁸³⁰ В.Ф. Опришко, *Система законодавства...*, op. cit., s. 15.

Natomiast systematyczne niewykonywanie obowiązków wynikających z prawodawstwa lub opóźnianie jego wdrażania stawiało pod znakiem zapytania skuteczność kontroli jego przestrzegania przez państwowe organy wykonawcze, samorządowe i społeczne, ale również wymagało rozpatrzenia odpowiedzialności prawnej w stosunku do osób, które to prawo naruszały⁸³¹.

Niezależni komentatorzy podkreślali, że podstawowy argument władz ukraińskich o braku środków finansowych na realizację potrzeb czarnobylców to jedynie pretekst do niewypłacania świadczeń oraz nieudolna zresztą próba przykrycia korupcji w kręgach rządowych i administracji publicznej. Ich zdaniem nierozwiązanych problemów nie można tłumaczyć jedynie brakiem finansów, skoro w sytuacji, gdy pomoc medyczną dla czarnobylców zredukowano siedmiokrotnie (do 7 mln hrywien), dla rządowej kliniki „Feofania” przewidziano finansowanie w rozmiarze 100 mln hrywien. I nie były to odosobnione przykłady⁸³².

Przyczyny chronicznego niedofinansowania obok braku środków upatrywano również w niechęci Gabinetu Ministrów do kierowania funduszy na cele priorytetowe i docelowego wykorzystania⁸³³. Zdaniem licznych krytyków następujących kolejno rządów ukraińskich należało raczej zmienić dystrybucję środków z budżetu, gdyż pieniądze powinny być kierowane tam, gdzie były najbardziej potrzebne – na zaspokajanie podstawowych konieczności życiowych dla ofiar Czarnobyla, czyli refundację lekarstw, opiekę medyczną i leczenie sanatoryjne. Brakowało także koordynacji działań centralnych organów władzy (ministerstwa) z lokalnymi samorządami podczas likwidacji skutków katastrofy. Dodatkowo wiele punktów Ustawy o poszkodowanych w katastrofie nie było realizowanych, ponieważ zarówno kadra urzędnicza, jak i same ofiary pozostawały nieświadome niektórych przysługujących im ulg i kompensacji. Trudno powiedzieć, na ile nieświadomością, a na ile złą wolą były podyktowane działania administracji przedsiębiorstw, która ignorowała wymogi art. 20 Ustawy o ochronie czarnobylców w miejscu pracy w związku z reorganizacją lub przeprofilowaniem przedsiębiorstwa czy skracaniem liczebności albo etatu pracowników.

⁸³¹ Ibidem.

⁸³² Н.А. Фукс, *Фінансово-правові питання ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи*, „Правове регулювання економіки” 2010, nr 10, s. 185.

⁸³³ Ibidem.

Niewątpliwie od samego początku jedną z największych przeszkód w efektywnym wykorzystaniu środków z budżetu oraz pomocy międzynarodowej pozostawały praktyki korupcyjne. Eksperti ONZ niejednokrotnie zwracali uwagę, że nie dysponują dokładnymi danymi, w jaki sposób wydawano sumy pieniędzy wydzielane przez darczyńców światowych na odnowę skażonych terenów Ukrainy. Przedstawiciele ONZ byli przekonani, że chodzi o setki milionów dolarów, które wykorzystywano nieefektywnie. Wywody ONZ podkopywały międzynarodowe zaufanie do Ukrainy i wpływały na ograniczenie pomocy humanitarnej, zwiększając tym samym obciążenia państwowego budżetu⁸³⁴.

Władze ukraińskie zamiast zwalczać korupcję i uszczelniać prawo, podjęły najgorszą z możliwych decyzji – o marginalizowaniu czarnobylców i unikaniu odpowiedzialności za realizację działań określonych wymogami prawa. Doprowadziło to do powstania znacznej liczby tzw. izgojów Czarnobyla i zrodziło silne napięcia w społeczeństwie. Rządy niepodległej Ukrainy zamiast kompleksowego rozwiązywania problemów zaprezentowały podejście technokratyczne, typowe dla czasów i mentalności biurokratów sowieckich. Ignorowano fakt, że korupcja jest jedną z głównych przeszkód – choć niejedyną – na drodze do zaspokojenia potrzeb pokrzywdzonych obywateli.

Nieodpowiedzialna i krótkowzroczna polityka władz komunistycznych spowodowała zaostrzenie wielu skutków katastrofy, zwłaszcza w wymiarze społeczno-psychologicznym. Niepodległe państwo ukraińskie pomimo pozornej otwartości na różnorakie problemy związane z Czarnobylem w istocie doprowadziło do dalszego pogłębiania się jej skutków kulturowych, świadomościowych i psychologicznych w społeczeństwie, w tym coraz bardziej narastającego wśród czarnobylców poczucia niesprawiedliwego traktowania⁸³⁵.

Władze nie zdobyły się na refleksję, że następstwa katastrofy nie mogą być rozpatrywane w oderwaniu od kontekstu polityki sowieckiej, a szerzej – traumatycznego dziedzictwa imperialnej przemocy Związku Sowieckiego wobec jej mieszkańców. Zbyt często ukraińscy przywódcy polityczni oceniali katastrofę według sowieckich kryteriów, koncentrując uwagę na technicznych aspektach problemu

⁸³⁴ Ibidem, s. 187-188.

⁸³⁵ Zob. rozdz. *Od radioaktywnego śmietnika do parku narodowego. Koncepcje rozwoju obszarów skażonych Ukrainy.*

z jednoczesnym pominięciem sfery społecznej człowieka jako członka wspólnoty. Ignorowanie potrzeby rehabilitacji społecznej i zawodowej osób poszkodowanych utrudnia włączenie ich we wszystkie przejawy współczesnego życia zbiorowego⁸³⁶.

Deprecjonowanie różnorodnych skutków wybuchu, rozpoczęte 30 lat temu przez władze sowieckie, co przejawiało się m.in. emocjonalnym „kneblowaniem ust” ofiarom, również dzisiaj poprzez politykę negowania ich cierpień, ignorowania lęków i obaw prowadzi do zahamowania procesu wychodzenia z traumy sporej części czarnobylców i uniemożliwia zrzućenie balastu bolesnych przeżyć. Jednym z jej najbardziej szkodliwych konsekwencji stało się kształtowanie negatywnej postawy reszty społeczeństwa do problemów ofiar Czarnobyla, które nie mogły znaleźć wsparcia i zrozumienia. Obarczanie osób poszkodowanych odpowiedzialnością za ich rozmaite dolegliwości ostatecznie uniemożliwia pełną rehabilitację i oddala perspektywę powrotu do normalnego funkcjonowania.

Zawiodła spora część elity niepodległościowej, w tym również ci jej przedstawiciele, którzy w okresie sowieckim podczas walki opozycyjnej hasła Czarnobyla nosili na swoich sztandarach. Czarnobyl stał się wówczas antysystemowym taranem. Szybko okazało się, że dla wielu członków elit ukraińskich katastrofa stanowiła jedynie „szansę” zmiany panujących stosunków w republice i trampolinę do awansu politycznego. Po transformacji ustrojowej inteligencja (poza nielicznymi wyjątkami) straciła zainteresowanie problemami wynikłymi z wybuchu w CzEJ i oddała je w ręce niekompetentnych populistów albo pozbawionych refleksji etycznej technokratów. Liderzy intelektualni i przywódcy polityczni (z których część zajmowała wysokie stanowiska w sowieckiej nomenklaturze), sami niejednokrotnie pogrążeni w walkach frakcyjnych, prywacie oraz jałowych sporach o pryncypia, nie wykazali empatii dla ofiar katastrofy, co przez samych czarnobylców odebrane zostało jako brak szacunku. Należy dodać, że rozczarowanie czarnobylców elitami zbiegło się w czasie ze społeczną i ekonomiczną niestabilnością ukraińskiej gospodarki okresu transformacji oraz poczuciem braku zaufania do establishmentu, dominującym w całym społeczeństwie.

⁸³⁶ В. Герасимчук, *Чернобыль: жизнь «до» и «после»*, <http://day.kyiv.ua/ru> [20.04.2016].

Kilka lat po uzyskaniu niepodległości Czarnobyl stał się symbolem kryzysu politycznego, gospodarczego i moralnego państwa ukraińskiego. Manipulacje władz pogłębiły wzajemną nieufność między środowiskami czarnobylskimi a elitami kraju, a także sporą częścią społeczeństwa, gdyż celowe eksponowanie przez państwo sprawy łże-czarnobyłców, prezentowanie środowiska osób poszkodowanych w katastrofie jako wiecznie roszcujących sobie pretensje do nowych ulg wywoływało powszechne oburzenie. W grudniu 2005 roku ówczesny szef zarządu Wszechukraińskiego Związku Inwalidów Czarnobyła Eduard Kac alarmował, że władza na Ukrainie dąży do masowej moralnej dyskredytacji ruchu czarnobylskiego, zwłaszcza uczestników likwidacji skutków wybuchu. Jak podkreślał, nie był to jedynie rezultat zwykłego niezrozumienia problemów czarnobylskich, ale celowa, dobrze przemyślana polityka państwa: „Politycy i urzędnicy państwa oraz środki masowego przekazu konsekwentnie formułują negatywny obraz czarnobyłca, rodzaju pasożyta, który żeruje na narodzie”⁸³⁷. Zdaniem E. Kaca władza na Ukrainie „robiła i robi wszystko, żeby wymazać z pamięci społeczeństwa te mające olbrzymi wpływ dla losów Ukrainy wydarzenia, żeby ludność nie kojarzyła Czarnobyła jak heroizmu konkretnych, zwłaszcza żywych jeszcze ludzi, a likwidatorów jak obrońców ojczyzny (...). Władza robi również wszystko, aby Czarnobyl kojarzył się ludziom tylko z problemem technicznym, w mniejszym stopniu ekologicznym, ale w żadnym wypadku nie był odbierany jak heroizm i oddanie likwidatorów, a także skomplikowana kwestia socjalna”⁸³⁸.

Brak skuteczności w zwalczaniu dużej liczby pseudolikwidatorów okazał się wielką krzywdą dla prawdziwych uczestników minimalizacji skutków katastrofy, gdyż przez inercję państwa doszło do deprecjacji etosu likwidatora. Za ów stan w pierwszej kolejności odpowiedzialne były rządy ukraińskie, które przez dekady nie zrobiły prawie nic, żeby zmienić tę sytuację. Co więcej, grupy łże-czarnobyłców, obok wiecznego deficytu budżetowego, stanowiły w przeszłości wygodny pretekst dla władz, aby – stosując odpowiedzialność zbiorową – próbować zmienić prawo i ograniczyć przywileje socjalne wszystkich ofiar katastrofy. Deprecjacji etosu likwidatora służyły również nieprawdziwe

⁸³⁷ Е. Кац, *14 грудня – День Ліквідатора*, „Пост Чорнобиль” XII 2005, nr 12, s. 3-4.

⁸³⁸ Ibidem.

i nigdy niesprostowane informacje oficjalnych kanałów medialnych, jakoby ponad połowa osób ze statusem likwidatora należała do grona łże-czarnobylców. W efekcie społeczeństwo zaczęło dystansować się od spraw związanych z katastrofą. „W społeczeństwie powstało poczucie braku związku z tymi wydarzeniami [w Czarnobylu – P.S.]. Dlatego wśród ludzi nie ma poczucia wdzięczności dla tych, którzy ich ratowali, nie dostrzegają ogromu długu wobec żyjących bohaterów. To bardzo wygodne, bo uwalnia społeczeństwo od wyrzutów sumienia, od współczucia dla osób poszkodowanych”⁸³⁹. Dla wielu środowisk czarnobylskich na Ukrainie powyższa konkluzja pozostaje wciąż aktualna i znajduje potwierdzenie w postawie rządów, także po Euromajdanie w 2014 roku, zwłaszcza gdy stawia się pytanie o priorytety społecznej i socjalnej polityki państwa.

⁸³⁹ Ibidem.

3. Psychologiczno-demograficzne skutki katastrofy dla osób przesiedlonych i rezydentów obszarów skażonych

Na początku XXI wieku Lina Kostenko pisała, że Czarnobyl to nie tylko katastrofa technologiczna, ale także jedna z największych w historii ludzkości tragedii antropogenicznych, której główną ofiarą jest człowiek⁸⁴⁰. Począwszy od lat 80. XX stulecia aż do dzisiaj równoległe z minimalizacją ekologicznych i gospodarczych skutków wybuchu w CzEJ następuje maksymalizacja jego następstw psychologicznych w społeczeństwie ukraińskim, co zaobserwować można także dzisiaj⁸⁴¹.

Na poziomie społecznym konsekwencje katastrofy wiążą się z szeregiem wielowymiarowych i krytycznych problemów, takich jak: pogorszenie stanu zdrowia i kondycji psychicznej osób poszkodowanych, złe samopoczucie, wykluczenie społeczne, dezadaptacja, brak ochrony socjalnej i medycznej i inne.

Zachowanie ludzi w ekstremalnych lub niecodziennych warunkach jest przedmiotem badań specjalistów i naukowców z różnych dziedzin. Katastrofa zawsze oznacza gwałtowną zmianę, wiąże się ze stanem zagrożenia, w który wpisane są często bardzo tragiczne wydarzenia i sytuacje kryzysowe potęgujące narastanie stresu emocjonalnego i społecznego. Długotrwałe straty psychiczne mogą okazać się o wiele większe niż materialne czy ludzkie.

Ponad pół wieku temu amerykański naukowiec Charles Fritz, analizując klęski żywiołowe i katastrofy, które dotknęły ludzkość w ciągu ostatniego stulecia, stwierdził, że prowadzą one do kluczowych zmian społecznego kontekstu funkcjonowania jednostek i grup. Krzysztof Kaniasty dowodzi, iż kataklizm może przerodzić się także w katastrofę społeczną, zwłaszcza gdy przeżytej tragedii towarzyszy wtórne poczucie krzywdy (wtórna wiktymizacja): „Katastrofy rozbijają w pył poczucie bezpieczeństwa, wiarę w sprawiedliwy świat oraz często towarzyszące im poczucie własnej wartości, optymistyczną postawę

⁸⁴⁰ Л. Костенко, *Украина как жертва и фактор глобализации катастроф*, [w:] *Две Руси*, под. ред. Л. Ившиной, Киев 2004, s. 477-482.

⁸⁴¹ Ibidem.

wobec przyszłości i zaufanie we własne siły”⁸⁴². Polski badacz zwraca przy tym uwagę, że odkrywanie złożonej natury psychologicznych skutków katastrof (wynikających ze stresu i ciężkich przeżyć) jest bardzo trudne, bowiem „ignorują one granice geograficzne, społeczne i kulturowe. Niezależnie od tego, czy uderzają w sposób przewidywalny, czy są zaskoczeniem. Rozprzestrzeniają się powoli czy nagle, ich konsekwencje są widoczne czy niewidzialne, klęski i katastrofy są procesami, które niosą ze sobą dramatyczne konsekwencje dla jednostek, rodzin, grup, społeczności lokalnych, miast, województw, krajów i regionów świata”⁸⁴³. W dodatku katastrofy nie zważają również na przestrzeń czasową, ponieważ ich różnorodne skutki mogą ujawnić się w długiej perspektywie⁸⁴⁴.

„Klęski zakłócają wiele zasadniczych funkcji grup społecznych. Zazwyczaj nagle i gwałtownie klęski uderzają w podstawy życia społecznego i wręcz zrywają łączące ludzi sieci interpersonalne. W najbardziej tragicznych sytuacjach żywioły przynoszą śmierć i dezintegrują fundamentalne więzi rodzinne, sąsiedzkie i koleżeńskie”⁸⁴⁵. Zdaniem Kaia Eriksona katastrofy i klęski „zadają silny cios w tkankę życia społecznego, który niszczy więzi łączące ludzi i osłabia ogólne poczucie współistnienia”⁸⁴⁶.

Według psychologów konsekwencje społeczne wywołane katastrofą technologiczną mogą być o wiele bardziej dramatyczne niż te, które następują po klęsce żywiołowej. Jedną z przesłanek stojących za takim stwierdzeniem jest większa od naturalnych kataklizmów nieprzewidywalność wypadków wywołanych działaniem człowieka. Wśród osób poszkodowanych zwiększa się wówczas poczucie niepewności oraz nasila doświadczenie zerwanych więzi, zwłaszcza gdy, jak w przypadku katastrofy czarnobylskiej, poszkodowani są izolowani od reszty społeczeństwa⁸⁴⁷. „Ofiary klęsk żywiołowych oraz innych działań natury zazwyczaj doświadczają zarówno mobilizacji, jak i deterioracji wsparcia społecznego, podczas gdy ofiary katastrof technologicznych

⁸⁴² K. Kaniasty, *Klęska żywiołowa czy katastrofa społeczna?*, Gdańsk 2003, s. 13, 17, 77.

⁸⁴³ Ibidem, s. 13.

⁸⁴⁴ Ibidem.

⁸⁴⁵ Ibidem, s. 67.

⁸⁴⁶ Ibidem.

⁸⁴⁷ J. Hajduk-Nijakowska, *Żywioł i kultura. Folklorystyczne mechanizmy osławiania traumy*, Opole 2005, s. 16.

zwykle doświadczają jedynie erozji wsparcia społecznego i utraty więzi społecznej”⁸⁴⁸.

Tragedie naturalne mają swój początek, środek (kulminację) i koniec, co nie jest wcale oczywiste w przypadku katastrof technologicznych, zwłaszcza takich, gdzie społeczeństwa zmagają się ze skutkami zanieczyszczeń promieniotwórczych bądź chemicznych. Erikson zauważył, że katastrofy technologiczne oraz im podobne wypadki wykazują zaburzenia tej dynamiki. Chociaż skutki katastrof i klęsk mogą ujawnić się dopiero po jakimś czasie, to większość klęsk żywiołowych ma łatwo rozpoznawalny „punkt dolny”, czyli moment największego zagrożenia (tzw. *low-point*), stanowiący punkt zwrotny w rozwoju katastrofy i oznaczający, że „najgorsze już minęło”⁸⁴⁹. Tymczasem ofiary katastrof chemicznych czy nuklearnych, takich jak w Czarnobylu, nie są w stanie dostrzec momentu największego zagrożenia i jednocześnie momentu przełomowego, co wywarło ogromny wpływ na późniejsze radzenie sobie ze stresem i różnymi traumami.

Wiele ofiar Czarnobyla, przebywających stale na promieniotwórczo skażonym terenie, ewakuowanych i likwidatorów, przez dekady żyło w stanie ciągłego napięcia, poczucia nieustającego zagrożenia i stresu, za który odpowiadała zarówno sama specyfika katastrofy jądrowej, jak i polityka władz sowieckich, a później ukraińskich. Brak przygotowania i nieskuteczność administracji sowieckiej oraz ukraińskiej w niesieniu pomocy w obliczu katastrofy pogłębił w znacznym stopniu skutki psychiczne traumatycznych doświadczeń przez nią wywołanych.

Druga przyczyna tkwiła w samym charakterze ubezwłasnowolnionego społeczeństwa sowieckiego i postsowieckiego, w którym obywatele pozbawieni inicjatywy i motywacji pozostawali jedynie biernymi wykonawcami poleceń zwierzchników państwowych i partyjnych przełożonych. W sytuacji wielkiego zagrożenia oczekiwano przede wszystkim na reakcję władz, a gdy ona nie nadchodziła lub podjęte przedsięwzięcia okazywały się nieadekwatne do zaistniałej sytuacji, wywoływało to powszechną frustrację i bezradność. Tym samym ofiary katastrofy czarnobylskiej od początku wybuchu nie były, według określenia psychologów, „aktywnymi uczestnikami procesu radzenia sobie z kataklizmem”⁸⁵⁰. Tylko nieliczni

⁸⁴⁸ K. Kaniasty, op. cit., s. 80.

⁸⁴⁹ Ibidem, s. 38, 83.

⁸⁵⁰ Ibidem, s. 38.

podejmowali na własną rękę próby ucieczki z terenów zagrożonych promieniowaniem czy przejawiali inicjatywę w likwidowaniu skutków tragedii. Zdecydowana większość prezentowała bierną postawę i nawet powszechny brak zaufania do władz komunistycznych nie pomógł przełamać niemocy osób poszkodowanych w pierwszych tygodniach i miesiącach po wybuchu.

Ograniczona forma wsparcia społecznego oraz pomocy ze strony struktur państwowych udzielana była głównie ofiarom ewakuowanym z 30-kilometrowej strefy, tymczasem mieszkańcy pozostałych rejonów dotkniętych skażeniem promieniotwórczym nie stanowili przedmiotu większego zainteresowania organów ZSRS, ponieważ oficjalnie zamieszkiwali tereny radiologicznie „czyste”. Przeszkodę w rehabilitacji ofiar stanowiła również biurokracja oraz brak informacji i porad w zakresie ochrony radiologicznej. Jako że pomoc materialna i organizacyjna dla przesiedleńców nie została dostosowana do ich potrzeb, zaś nowe miejsca zamieszkania i środowiska pracy nie odpowiadały uwarunkowaniom kulturowym i społeczno-zawodowym osób ewakuowanych, napięcie oraz poziom stresu ofiar nie ulegały redukcji. Państwo sowieckie autorytarnie ustalało, ile i jaką pomoc należy udzielić poszkodowanym, rzadko wsłuchując się w ich głosy i uwagi, choć o nastrojach panujących wśród ludności komunistyczni przywódcy mogli dowiedzieć się z raportów dostarczanych regularnie przez oficerów KGB.

Badacze podają trzy podstawowe rodzaje wsparcia udzielanego ofiarom katastrof: emocjonalne, informacyjne i materialne, co ma kluczowe znaczenie dla ich rehabilitacji psychicznej, ale także umożliwia wytworzenie poczucia więzi społecznej⁸⁵¹. Z punktu widzenia psychiki osób poszkodowanych w katastrofie czarnobylskiej o wiele większe znaczenie od nieefektywnych działań resortów państwowych miało to, że w chwilach próby często zawodzili najbliżsi, rodzina i przyjaciele, a więc ci, od których w pierwszej kolejności oczekiwano wsparcia, przede wszystkim emocjonalnego. Ofiary katastrofy bywały odtrącane nawet przez krewnych i najbliższych członków rodzin (zwłaszcza z małymi dziećmi) ze względu na powszechne przekonanie, jakoby radioaktywnością można się było zarazić poprzez kontakt fizyczny z czarnobylcami⁸⁵².

⁸⁵¹ Ibidem, s. 42.

⁸⁵² P. Sekuła, *Czarnobyl...*, op. cit., s. 251-252.

Stygmatyzacji Czarnobyłem nigdzie nie odczuwano tak silnie i boleśnie jak w nowych miejscach osiedlenia lub tymczasowego pobytu, gdzie segregacja mieszkańców na osoby „czyste” oraz „skażone” albo „ludzi stamtąd”, widoczna np. w szkołach, nosiła w sobie wszelkie znamiona dyskryminacji, skutkujące wykluczeniem ze społeczności lokalnych i stwarzaniem różnego rodzaju barier, np. przy podejmowaniu pracy, korzystaniu z usług ochrony zdrowia i innych⁸⁵³. Z perspektywy społeczno-kulturowej uwidoczniła się tutaj chyba najbardziej destrukcyjna dla psychiki człowieka siła katastrofy w Czarnobyli, będąca pochodną jej specyfiki i zaniedbań informacyjnych.

Poważnych przeszkód w adaptacji do nowych warunków doświadczały dzieci przesiedleńców. Częściej przejawiały zachowania autodestrukcyjne i agresywne, co stanowiło rezultat stresu potraumatycznego i nowego, nie zawsze przyjaznego środowiska szkolnego i rówieśniczego. Pod wpływem społecznej dezadaptacji dzieci traciły zainteresowanie nauką i rozwojem swoich zainteresowań⁸⁵⁴.

Wiele osób ewakuowanych potrafiło znieść większość tych niedogodności i upokorzeń, ponieważ głęboko wierzyło w tymczasowość swojej sytuacji i rychły powrót do domu. Poszkodowani łatwiej znosili trudne warunki bytowania oraz uciążliwości związane z wyobcowaniem w środowisku pracy, dopóki oficjalnej propagandzie udawało się ich przekonywać o zbliżających się reewakuacjach. Gdy ostatecznie władze przyznały, że w dłuższej perspektywie powrót do domów będzie niemożliwy, nastąpiło olbrzymie rozczarowanie, a później załamania psychiczne i objawy depresji wśród przesiedleńców.

Długotrwałym skutkiem społeczno-psychologicznym stygmatyzacji ofiar stało się ich wyalienowanie, zamknięcie się w obrębie doświadczonej tym samym cierpieniem rodziny, czasem wybór samotności, powstanie lub nasilenie uzależnień, głównie od alkoholu, wreszcie społeczna degradacja oraz ogólne narastanie poczucia krzywdy i odrzucenia. W niektórych przypadkach rodziła się z nich agresja wymierzona w czynniki oficjalne, przedstawicieli władz i otoczenie. W odróżnieniu od pozostałych grup poszkodowanych osoby przesiedlone – obok sze-

⁸⁵³ Ibidem.

⁸⁵⁴ С. Головаха, *Сучасний стан досліджень соціальних і психологічних наслідків чорнобильської катастрофи*, [w:] *Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи...*, op. cit., s. 23.

regu negatywnych stanów emocjonalnych i zaburzeń nerwicowych – częściej cierpiały na fobię społeczną, poważną przeszkodę w asymilacji z miejscową ludnością⁸⁵⁵.

Katastrofa czarnobylska wywołała patologiczne zmiany we wszystkich sferach działalności człowieka. Jej oddziaływanie szczególnie widać w całej strukturze ludzkiej psychiki: sferze emocjonalnej i poznawczej, a także zaburzeniach przystosowania społecznego. Wpływ czynników stresogennych na człowieka należy przy tym rozpatrywać w szerszym kontekście uwarunkowań kulturowych stwarzających jego wewnętrzny świat, jak rodzina, praca zawodowa, światopogląd, świadomość społeczna, zainteresowania, środowisko społeczne, uwarunkowania biologiczne i psychofizjologiczne człowieka⁸⁵⁶.

Już ćwierć wieku temu ukraińscy socjologowie i psycholodzy ostrzegali, że w razie kontynuacji istniejącej (nieadekwatnej do sytuacji) polityki władz względem czarnobylców należy oczekiwać pogorszenia stanu psychologicznego osób poszkodowanych, a także wzrostu braku zaufania do państwa i społeczeństwa obywatelskiego⁸⁵⁷. Wielu badaczy zajmujących się społeczno-psychologicznymi skutkami katastrofy czarnobylskiej jest zgodnych, iż wśród ofiar Czarnobyla wystąpił szereg negatywnych objawów, tzw. syndromów społecznych i zaburzeń, z których najbardziej charakterystyczne to:

1. Społeczna dezadaptacja.
2. Brak zaufania do oficjalnych źródeł informacji przy jednoczesnym przywiązywaniu dużej uwagi do niesprawdzonych plotek i opowieści.
3. Wzrost napięcia społecznego i podejrzliwości (niekiedy agresji) do przedstawicieli i organów władzy, związany głównie z dysonan-

⁸⁵⁵ О. Донченко, О. Злобіна, В. Тихонович, *Чорнобильський синдром: соціально-психологічний аналіз*, [w:] *Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи...*, op. cit., s. 72-73.

⁸⁵⁶ В.Г. Бебешко, и др., *Комплексная клиническая оценка состояния здоровья сотрудников объекта «Укрытие»*, [w:] *Чернобыльская атомная электростанция, Славутич: медицинские аспекты*, под. ред. В.Г. Бебешко, А.В. Носовского, Д.А. Базыки, Киев 1996, s. 82-83.

⁸⁵⁷ Є. Головаха, Н. Паніна, *Концептуальні засади вимірювання соціального самопочуття та психологічного стану потерпілого населення і постчорнобильська соціальна політика*, [w:] *Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи...*, op. cit., s. 56.

sem pomiędzy deklaracjami rządzących a nieefektywną polityką socjalną i ciężkimi realiami życia.

4. Wysoki poziom zaniepokojenia stanem zdrowia.
5. Upowszechnienie pasywnej formy egzystencji opartej na „syndromie ofiary”, czyli społecznej nieporadności i oczekiwaniu, że państwo rozwiąże wszystkie problemy życiowe ofiar⁸⁵⁸.

Powstanie kompleksu ofiary kształtuje w świadomości czarnobylców poczucie bycia skazanym i sprzyja szerzeniu postaw fatalistycznych, a także niechęci do wzięcia odpowiedzialności za własne życie. Stosunek poszkodowanych do katastrofy jest bardzo osobisty i emocjonalny, Czarnobyl bywa przez nich traktowany jak prywatna tragedia, która zrujnowała wszystkie marzenia i plany na przyszłość. Rezultaty badań ankietowych przeprowadzonych na początku lat 90. wśród 10 tys. czarnobylców, głównie przesiedleńców, wykazały, że 40% z nich uważało katastrofę za ciężkie brzemię na całe życie. Jednak na pytanie „Co zamierzacie zrobić, aby wyjść z tej trudnej sytuacji?”, prawie połowa odpowiedziała: „Nic”⁸⁵⁹. „Wspólnota skazanych” oczekuje na pomoc ze strony państwa lub Opatrzności, nie wyrażając przy tym gotowości do większego zaangażowania. Socjologowie w postawach tych widzą implikacje sowieckiego modelu życia – „obojętności, nieporadności i braku inicjatywy”⁸⁶⁰. Błędem byłoby jednak założenie, iż do rozpowszechnienia wśród poszkodowanych „syndromu ofiary” przyczyniły się różnego rodzaju ulgi i zapomogi. Tak sformułowane stanowisko oznacza, że ofiary Czarnobyla przywykły już do finansowej pomocy państwa i stały się niezdolne do zatroszczenia się o własne życie, oczekując na pomoc z zewnątrz. Hipoteza nie znajduje jednak potwierdzenia w rzeczywistości z następującego powodu – brak realnego wsparcia finansowego dla ofiar lub jego znikomy poziom, tzw. grobowe. Większość poszkodowanych nie tylko przez długi czas nie korzystało z żadnych znaczących kompensacji przewidzianych ustawą, ale jeszcze w latach 90. wielu z nich nawet nie wiedziało, że takowe istnieją⁸⁶¹.

⁸⁵⁸ Є. Головаха, *Сучасний стан досліджень...*, op. cit., s. 22.

⁸⁵⁹ Ю. Саєнко, *Соціально-психологічний слід Чорнобиля*, [w:] *Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи...*, op. cit., s. 61.

⁸⁶⁰ Ibidem.

⁸⁶¹ І. Бекешіна, *Покинуті і забуті (несоціологічні нотатки соціолога)*, [w:] *Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи...*, op. cit., s. 144.

Procesy, z którymi zмага się Ukraina od momentu uzyskania niepodległości, różnego rodzaju kryzysy ekonomiczne, gwałtowne pogorszenie standardów życia, ubóstwo, zostały dodatkowo wzmocnione przez medyczno-ekologiczne następstwa katastrofy. Stan zdrowotny oraz socjalno-psychologiczna adaptacja społeczeństwa w dużym stopniu determinują jakość życia osób ewakuowanych z 30-kilometrowej strefy i ludności zamieszkującej tereny skażone oraz mają istotny wpływ na całość procesów demograficznych.

Liczba zachorowań psychicznych na Ukrainie wśród dorosłej populacji osób poszkodowanych w rezultacie katastrofy systematycznie wzrastała. Jeżeli w latach 1987-1990 wynosiła 0,2-1,1%, to w latach 1991-1993 aż 5,8-13,1% i więcej, co przewyższało trzy-, a nawet sześciokrotnie liczbę zachorowań psychicznych wśród osób dorosłych w całym kraju. Podobna sytuacja miała miejsce w Japonii po zbombardowaniu Hiroszimy i Nagasaki, gdzie wśród 7,3% osób, które przeżyły nuklearny atak, zdiagnozowano zaburzenia psychiczne wywołane zarówno psychogennym, jak i egzogenno-organicznym oddziaływaniem promieniowania jonizującego, a ciężkie zaburzenia psychiczne przewyższały sześciokrotnie wskaźniki dla całej populacji Japonii.

Badania prowadzone po katastrofie w Czarnobylu świadczą o tendencji wzrostowej zachorowań psychoneurologicznych i psychosomatycznych wśród osób żyjących na terenach o wysokim stopniu skażenia radionuklidami (podobnie jak u likwidatorów). Eksperymentalne badania neurofizjologiczne i radiobiologiczne wykazały, że dawka 0,05 centygreja może być wystarczająca do tego, aby wykryć niepożądane zmiany w systemie nerwowym⁸⁶². Na oddziale neurologii Akademii Nauk Medycznych Ukrainy przeprowadzono wielokrotnie badania, w rezultacie których ustalono, że największe zaburzenia przystosowania – o podłożu psychologicznym, neuroimmunologicznym, neuroendokrynnym – występują wśród uczestników likwidacji skutków CzEJ i osób ewakuowanych ze Strefy Alienacji, a więc najbardziej poddanych oddziaływaniu wszystkich czynników stresu biologicznego i społeczno-psychologicznego⁸⁶³.

⁸⁶² Н.Ю. Чупровская, А.Н. Нягу, В.Г. Костюченко, К.Н. Логановский, *Оценка состояния нервной системы и психики*, [w:] *Чернобыльская атомная электростанция, Славутич: медицинские аспекты*, под. ред. В.Г. Бебешко, А.В. Носовского, Д.А. Базыки, Киев 1996, s. 135-136.

⁸⁶³ Ibidem, s. 138.

Dysfunkcje psychiczne nasilają się wśród osób pozbawionych realnego wpływu na zaistniałą sytuację lub przeświadczonych o braku takiego wpływu oraz możliwości kompensacji poprzez aktywność osobistą czy społeczną. Charakterystyczną cechą zachorowań psychicznych w grupie czarnobylców – w odróżnieniu od ofiar wojny i kataklizmów naturalnych – jest orientacja ludności na zdrowie w przyszłości. Wśród części osób uszkodzonych odbiór ryzyka radiacyjnego jako niebezpieczeństwa powstania genetycznych skutków napromieniowania pozostaje bardzo mocnym czynnikiem psychotraumatycznym⁸⁶⁴.

Na pogorszenie stanu psychicznego ofiar katastrofy jądrowej, ale również pozostałych obywateli Ukrainy, od samego początku istotnie wpływał brak wiarygodnych wiadomości o różnorodnych konsekwencjach wybuchu. Dzięki danym zebranych przez Oddział Propagandy i Agitacji Kijowskiego Miskkomu KPU w 1986 roku wiadomo, jakie konkretnie sprawy w sferze informacyjnej najbardziej niepokoiły mieszkańców. Na pierwszym miejscu znalazły się kwestia poziomu promieniowania i stopnia skażenia w poszczególnych miejscowościach (ziemi, rzek, wody pitnej, żywności) oraz oddziaływanie dawek promieniowania na organizm człowieka. Następnie problemy z zachowaniem niezbędnych środków bezpieczeństwa, przedsięwzięciami profilaktycznymi i kontrolą, a także perspektywy skażonych rejonów Ukrainy w kontekście możliwej dekontaminacji. Na trzeciej pozycji uplasowały się tematy dotyczące odszkodowań i rekompensat za utracone mienie lub pracę w szkodliwych warunkach radiologicznych⁸⁶⁵. Powyższe dane odzwierciedlały realny strach mieszkańców, a szczególną uwagę zwracał brak najbardziej podstawowych informacji na temat promieniowania i samego wybuchu w CzEJ. W hierarchii wartości priorytetowe miejsce zajmowało zdrowie dzieci i bliskich osób, następnie własne zdrowie. Szczególnie kobiety w ciąży lub matki z małymi dziećmi zaniepokojone o prawidłowy rozwój potomstwa stały się dwukrotnie bardziej narażone na występowanie objawów zaburzeń psychicznych i emocjonalnych⁸⁶⁶. Utrzymujący się przez czas stres był przekazywany

⁸⁶⁴ Ibidem, s. 140-144.

⁸⁶⁵ ДАКО, ф. П-5, оп. 78, спр. 316, арк. 9-10.

⁸⁶⁶ E.J. Bromet et al., *A 25 Year Retrospective Review of the Psychological Consequences of the Chernobyl Accident*, „Clinical Oncology” 2011; DOI: 10.1016/j.clon.2011.01.501.

z matek na dzieci i odpowiadał za powstawanie wśród dorastającego pokolenia negatywnych skutków psychologicznych znacząco oddziałujących na cały „społeczny klimat populacji”⁸⁶⁷.

Katastrofa doprowadziła do deformacji demograficznej w wielu rejonach Ukrainy. Gdy chodzi o jej wpływ na ogólną populację kraju, należy mieć na uwadze nie tylko bezpośrednie straty zawarte w liczbie przedwcześnie zmarłych obywateli, ale również nieurodzonych dzieci (wskutek aborcji lub rozwodów), niezrealizowanych związków małżeńskich, kondycji zdrowotnej ludności (zachorowania, kalectwa) oraz wykrzywienie struktury wiekowej na skażonych obszarach. Zmniejszenie liczby ludności zależy bezpośrednio od kategorii strefy skażenia: 52-98% strat demograficznych dotyczy trzech najbardziej skażonych stref Ukrainy (Alienacji, Bezwarunkowego i Dobrowolnego Wysiedlenia).

Jedną z najbardziej negatywnych konsekwencji demograficzno-psychologicznych katastrofy były masowe przesiedlenia, które zmieniły życie setek tysięcy obywateli. Drugą – obok ryzyka radiologicznego – okazały się ograniczenia nałożone na mieszkańców skażonych terenów. W obu wypadkach doszło do zmiany sposobu życia ludności, a często również do zniszczenia tradycyjnych więzi społecznych⁸⁶⁸. Zerwane zostały relacje sąsiedzkie i lokalne, ale także gospodarcze utrudniające adaptację do nowych warunków bytowych. Utrata podstawowego źródła utrzymania tysięcy rodzin doprowadziła do wzrostu bezrobocia i zaostrzenia kwestii socjalnych⁸⁶⁹.

Pogłębienie kryzysu demograficznego na terenach skażonych wpisało się w negatywny trend demograficzny na Ukrainie po 1993 roku, w którym znaczną rolę odegrały procesy emigracji. Ukraina do początku XXI wieku każdego roku traciła 400 tys. obywateli⁸⁷⁰, a od 1993 roku do stycznia 2014 roku ludność Ukrainy zmniejszyła się o prawie 7 mln osób. W sposób szczególnie gwałtowny zjawisko depopulacji wystąpiło na terenach najmocniej dotkniętych konsekwencjami wybuchu

⁸⁶⁷ P. Sekuła, *Czarnobyl...*, op. cit., s. 249.

⁸⁶⁸ Н. Омелянец, Н. Гунько, Н. Дубовая, *Демографические потери Украины от Чернобыльской катастрофы*, Saarbrücken 2015, s. 51-55.

⁸⁶⁹ *Про Загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006-2010 роки*, Закон України від 14.03.2006, N 3522-IV. ВВР України, 2006, N 34, ст. 290.

⁸⁷⁰ Н. Омелянец, Н. Гунько, Н. Дубовая, *Демографические потери...*, op. cit., s. 5.

w CzEJ⁸⁷¹. Przykładowo, o ile w 2009 roku liczba ludności na Ukrainie zmniejszyła się w porównaniu z 1986 rokiem o prawie 10%, to w rejonie poleskim o ponad 78%, narodyckim – 65,4%, owruckim – prawie 30%, iwankowskim 26,7%, łuhuińskim – 36,6%⁸⁷².

Migracja ludności po katastrofie, podobnie jak inne czynniki (współczynnik zgonów, urodzeń i inne), wpływa na procesy demograficzne na całej Ukrainie. Generalnie program przesiedleń zorientowany był na wewnątrzobwodowe migracje i przewidywał realizację zasady maksymalnego zachowania na nowych terenach struktur terytorialno-administracyjnych, przedsiębiorczych i osadniczych, co w konsekwencji miało sprzyjać lepszej adaptacji przesiedleńców oraz zmniejszyć obciążenia psychiczne wywołane przeprowadzką. Niemniej brak mieszkań i odpowiedniej infrastruktury w granicach poszczególnych obwodów powodował, że osoby przesiedlone migrowały do innych miejscowości. Z kolei pracowników ważnych gałęzi gospodarki, np. energetyków, rozproszono po ośrodkach przemysłowych w całym kraju⁸⁷³.

Ewakuacje i wysiedlenia ludności doprowadziły do zmian demograficznych, a zatem i terytorialno-administracyjnych. Przestał istnieć rejon czarnobylski i ponad 100 miejscowości, w tym małe miasteczka oraz dwa większe miasta. Z drugiej strony w nowych miejscach osiedlenia zanotowano wzrost ludności, ale też powstawały zupełnie nowe wioski. W związku z przesiedleniami utworzono nowe rejony – zhuriwski w obwodzie kijowskim (1986) i brusiłowski w obwodzie żytomierskim (1990)⁸⁷⁴.

W pierwszych latach po katastrofie widoczna była nieadekwatność sowieckiej pomocy dla poszkodowanych w stosunku do poniesionych strat: materialnych, zdrowotnych i moralnych. Również w niepodległej Ukrainie kwestie wsparcia dla poszkodowanych zostały zmarginalizo-

⁸⁷¹ Dane: Держстат України, www.ukrstat.gov.ua. Na dzień 1 stycznia 2017 roku bez uwzględnienia Krymu, miasta Sewastopola oraz części okupowanych obwodów donieckiego i ługanckiego ludność Ukrainy według danych oficjalnych wynosiła nieco ponad 42584 tys. obywateli; www.ukrstat.gov.ua [3.03.2017].

⁸⁷² Н. Гунько, Н. Дубова, М. Омелянець, Н. Короткова, *Соціально-демографічний профіль найбільш радіоактивно забруднених внаслідок чорнобильської катастрофи територій українського полісся через 25 років по аварії*, [w:] *Географія. Економіка. Екологія. Туризм: Регіональні студії*, ред. І.В. Смаль, Г.Г. Сенченко, Ніжин 2011, s. 22-26.

⁸⁷³ Н.В. Гунько, *Уроки Чорнобилю: екологічна міграція, „Демографія та соціальна економіка”* 2011, nr 2 (16), s. 1-11.

⁸⁷⁴ Н. Омелянець, Н. Гунько, Н. Дубовая, *Демографические потери...*, op. cit., s. 132.

wane. W rezultacie sytuacja społeczno-psychologiczna czarnobylców zawiedzionych dodatkowo postawą elit politycznych zaczęła się zastrzącać. Niewątpliwie przyczyniło się do tego także stopniowe uświadamianie rozmiarów katastrofy⁸⁷⁵. Mieszkańcy skażonych obszarów odnosili wrażenie, iż warunki radiologiczne, w których żyli, stanowiły dla władz swego rodzaju poligon doświadczalny⁸⁷⁶.

Rozczarowanie i świadomość beznadziejnego położenia (zagrożenie zdrowia, niewydolny system ochrony socjalnej i brak pomocy medycznej) prowadziły do licznych przypadków frustracji wśród czarnobylców (poczucia braku wyjścia, lęku), depresji oraz wielu chorób psychosomatycznych. Destrukcyjne skutki dla psychiki ludności przebywającej stale na terenie stref podlegających ewakuacji miały niekompletne wysiedlenia, gdy ludzie zostawali w połowicznie opustoszałych wioskach, a nawet budynkach i domach⁸⁷⁷.

Katastrofa czarnobylska zmusiła do porzucenia swoich mieszkań prawie 170 tys. obywateli Ukrainy. Przesiedlenia stworzyły szereg problemów związanych z koniecznością przystosowania się osób ewakuowanych do nowych warunków życia. Psychologiczny spadek po czasach ZSRS, czyli niewiara w skuteczność działań mających na celu minimalizację skutków katastrofy i poprawę warunków życia czarnobylców, wzmacniały naznaczone niekompetencją urzędników oraz korupcją polityków działania niepodległych rządów Ukrainy.

Według oficjalnych informacji pracowników Instytutu Radiologii Klinicznej Naukowego Centrum Medycyny Radiacyjnej Akademii Nauk Medycznych Ukrainy z 2001 roku, nawet bez uwzględniania radiologicznych skutków katastrofy, a także socjalno-ekonomicznej sytuacji w państwie, należało oczekiwać, iż wśród osób poszkodowanych od 25 do 47% pacjentów będzie cierpiało na różnego rodzaju dolegliwości psychiczne⁸⁷⁸. Pomimo alarmujących danych władze nie realizowały programu likwidacji skutków katastrofy w sferze opieki psychologiczno-terapeutycznej, rehabilitacji chorych, a także pomocy prawnej i socjalnej.

⁸⁷⁵ Л. Ковалевская, *Чернобыль «ДСП»...*, op. cit, s. 313.

⁸⁷⁶ Ibidem.

⁸⁷⁷ Ibidem, s. 314.

⁸⁷⁸ А.І. Нягу, Н.Ю. Чупровська, К.М. Логановський та ін., *Стан нервової системи, органів чуття та психічного здоров'я персоналу зони відчуження*, [w:] *Чернобыль. Зона відчуження: збірник наукових праць*, Київ 2001, s. 212.

Wśród najczęściej wymienianych konsekwencji wybuchu w Czarnobylu pojawiają się bezpośrednie straty osobowe, spadek wytwarzanej energii elektrycznej i produkcji rolno-przemysłowej, opuszczone miasta i wioski, dewastacja całego ekosystemu, wyhamowanie planów nuklearnego rozwoju państwa sowieckiego oraz zmniejszenie efektywności gospodarki energetycznej opartej na tzw. pokojowym atomie. Ale do jej konsekwencji należą także stracone korzyści niepodległej Ukrainy: brak perspektyw rozwojowych terenów najmocniej skażonych opadem promieniotwórczym, wreszcie zaprzepaszczonego potencjału ludzki będący pochodną kryzysu demograficznego i depopulacji skażonych obszarów, a także poważnie zachwianej sfery psychologiczno-emocjonalnej społeczeństwa ukraińskiego.

Ludność zamieszkująca obszary skażone boryka się z problemem bezrobocia, nie może sprzedawać wyhodowanych przez siebie produktów spożywczych z powodu ich wysokiego skażenia ani prowadzić działalności tradycyjnej dla lokalnej społeczności, zwłaszcza dominującego niegdyś rolnictwa. Powyższe czynniki istotnie wpływają na pogorszenie jakości życia, w tym warunków pracy i odpoczynku, a także samego wyżywienia. Na zdrowotne dolegliwości mieszkańców oddziałują również geochemiczne właściwości ziem skażonych ubogich w mikroelementy, takie jak jod, sód, selen, kobalt i inne⁸⁷⁹. W połączeniu z kiepskimi warunkami higienicznymi prowadzą one często do wzrostu zachorowalności i pogorszenia kondycji psychicznej⁸⁸⁰. Brakuje mechanizmów, które na gruncie społecznym pomogłyby zaktywizować mieszkańców obszarów promieniotwórczo zanieczyszczonych i poprzez przełamywanie pasywności oraz postaw fatalistycznych przyspieszyć proces wychodzenia z poczarnobylskiej traumy.

Populacja Ukrainy w 2000 roku wynosiła ponad 50 mln, z tego 53,5% kobiet i 46,5% mężczyzn. Wśród osób poszkodowanych kobiety stanowiły 49,3%, mężczyźni 50,7%, i to pomimo faktu, że 91,3% likwidatorów to mężczyźni. Wśród obywateli ewakuowanych i stale przebywających w skażonych miejscowościach kobiety stanowiły 55,7%, mężczyźni 44,3%. Natomiast 50,9% chłopców i 49,1% dziewcz-

⁸⁷⁹ *Про Загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006-2010 роки*, Закон України від 14.03.2006, N 3522-IV. ВВР України, 2006, N 34, ст. 290.

⁸⁸⁰ О. Гусев, *Розмикаючи кайдани Чорнобиля*, Київ 2008, s. 201.

czynek urodziło się w rodzinach likwidatorów, osób ewakuowanych lub żyjących na terenach promieniotwórczo skażonych⁸⁸¹. W rodzinach obywateli poszkodowanych do połowy pierwszej dekady XXI wieku urodziło się na Ukrainie ponad pół miliona dzieci i u ponad 100 tys. wykryto różnego rodzaju odchylenia w rozwoju psychofizycznym lub intelektualnym. Co roku 50 tys. kobiet nie mogło donosić ciąży. W rejonach zanieczyszczonych radionuklidami obserwuje się wysoki poziom pogorszenia stanu zdrowia oraz umieralności niemowląt. Prowadzi to do ogólnego obniżenia potencjału zdrowia ludności całego kraju⁸⁸².

Trudności ekonomiczne, brak koncepcji rozwiązywania problemów wywołanych przez katastrofę oraz pogarszanie się stanu zdrowia ludności na obszarach skażonych (poza Strefą Alienacji i Bezwarunkowego Wysiedlenia) wywołało negatywną dynamikę demograficzną. W 1996 roku w porównaniu z rokiem 1991 współczynnik urodzeń obniżył się z 12,1 do 9,1‰, zwiększyła się natomiast umieralność: z 11,9 do 15,2‰⁸⁸³. Według niektórych danych poziom umieralności w skażonych miejscowościach Ukrainy już od 1988 roku zaczął przewyższać średnie wskaźniki w kraju oraz w obwodach, do których się odnosiły⁸⁸⁴.

Współczynnik umieralności różni się w zależności od stref skażenia radiologicznego. Najwyższe wskaźniki są w strefie 2. (z progiem 5 mSv/rok i więcej) oraz w strefie 3. (z progiem 1-5 mSv/rok). Tempo stałego wzrostu umieralności na nowotwory jest znacznie wyższe w skażonym obwodzie kijowskim, żytomierskim i czernihowskim niż w kontrolnym obwodzie połtawskim – średnio o 20% – w którym również już dekadę temu zaobserwowano tendencję do obniżania umieralności od wad wrodzonych. Tymczasem na terenach skażonych radionuklidami charakterystyczne są wahania *średnich* wartości dla tego wskaźnika⁸⁸⁵.

Przyrost naturalny ludności w miejscowościach w najwyższym stopniu dotkniętych opadem promieniotwórczym pozostaje wybitnie ujemny (-6,1). W związku z sytuacją radiologiczną wiele rodzin nie zdecydowało się na jej powiększenie bądź w ogóle na posiadanie dzieci. Niestety, regulowanie liczby dzieci na terenach skażonych odbywa się głównie poprzez

⁸⁸¹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 8740, арк. 66-95.

⁸⁸² Н. Омелянец, Н. Гунько, Н. Дубовая, *Демографические потери...*, op. cit., s. 54.

⁸⁸³ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 6973, арк. 58-72.

⁸⁸⁴ Н. Омелянец, Н. Гунько, Н. Дубовая, *Демографические потери...*, op. cit., s. 55.

⁸⁸⁵ *20 років Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє...*, op. cit., s. 86-87.

szkodliwe dla zdrowia psychicznego kobiet regularnie i wielokrotnie wykonywane aborcje (podobna tendencja, choć w mniejszej skali, występuje również w pozostałych regionach Ukrainy). Wskaźniki liczby urodzeń i śmiertelności na obszarach skażonych świadczą o zaburzeniu procesów reprodukcji ludności. Wśród dziewcząt i kobiet w wieku rozrodczym na obszarach z długotrwałym wpływem małych dawek promieniowania wystąpiło zwiększenie liczby stanów zapalnych wewnętrznych organów płciowych. Zwiększyła się bezpłodność. Okres ciąży u kobiet na obszarach skażonych przebiega ciężiej niż w rejonach czystych⁸⁸⁶.

Badania dowodzą, że depopulacji w strefach radiologicznych towarzyszą negatywne tendencje w obszarze jakości zdrowia oraz średniej długości życia. W celu analizy depopulacyjnych strat ludności w okresie 1986-2003 (w rejonie łuhynskim, narodyckim, owruckim, iwankowskim i poleskim) przeprowadzono pomiary realnych i hipotetycznych ubytków demograficznych. Dla oceny strat hipotetycznych wzięto pod uwagę wskaźniki przedawaryjne z 1979 roku: współczynnik urodzeń i współczynnik umieralności. Tym sposobem określono liczbę osób, które umarły przedwcześnie, oraz tych, które się nie narodziły. W okresie 1986-2003 liczba ludności w badanych pięciu skażonych rejonach zmniejszyła się w rezultacie ujemnego przyrostu naturalnego o 23,6 tys. osób (straty bezpośrednie), a w rejonach kontrolnych – o 10,0 tys. Najsilniej procesy depopulacyjne wystąpiły w okresie 1991-2003⁸⁸⁷. Rezultaty obliczeń hipotetycznych strat ludności pokazały jednak, iż straty pośrednie (deficyt urodzin, nadwyżka zgonów) w latach 1986-2003 w odniesieniu do roku 1979 są większe niż straty bezpośrednie (bez uwzględnienia migracji) i wyniosły 32,1 tys. osób. Dominantą pośrednich strat demograficznych stał się deficyt urodzin, czyli osób, które mogłyby się urodzić (ale ich urodzenie nie nastąpiło lub zostało odłożone) – 25,2 tys., przy czym wkład strat z powodu nadwyżki zgonów (osób, które umarły przedwcześnie) był mniejszy: prawie 7 tysięcy, podczas gdy w „czystym” rejonie kontrolnym – 2,7 tysięcy. Na obszarach skażonych wielkość deficytu urodzin przewyższała 64% w obwodach i 78% w rejonach; dla porównania, w kontrolnym, czystym obwodzie wskaźniki te wynosiły 51%, a w rejonie – 53,3%⁸⁸⁸.

⁸⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 15, спр. 6973, арк. 58-72.

⁸⁸⁷ Н. Омелянец, Н. Гунько, Н. Дубовая, *Демографические потери...*, op. cit., s. 71.

⁸⁸⁸ Ibidem, s. 73.

W formowaniu hipotetycznych strat pośrednich główną rolę odegrały straty mieszkańców wiosek.

Inny obraz kryzysu demograficznego w najbardziej skażonych rejonach: straty bezpośrednie oraz deficyt liczby urodzin w latach 1986-2003 w porównaniu z rokiem 1979 wynoszą prawie 49 tys. osób (w rejonach czystych – 13,2). Najgorzej sytuacja przedstawiała się w rejonie owruckim – pełne straty: 16732 osób, i iwankowskim – 13747 osób⁸⁸⁹. Są to tylko straty wyliczone w oparciu o współczynniki urodzeń i zgonów. Na realną sytuację demograficzną w znacznie większym stopniu wpłynęły procesy migracyjne (nieuwzględnione wcześniej) oraz negatywne tendencje w strukturze wiekowej ludności. Zatem całościowe straty demograficzne Ukraińców są o wiele większe.

Jednym z najpoważniejszych czynników wpływających na strukturę demograficzną obszarów skażonych, w tym niską skalę urodzeń, są migracje. W rezultacie migracji różnych grup społeczno-demograficznych doszło do zmiany jakościowego składu ludności zarówno w miejscowościach skażonych, jak i regionów-odbiorców⁸⁹⁰. W opinii wielu specjalistów zwiększenia migracji na tych terenach nie można tłumaczyć tylko zbiegiem okoliczności, odpowiada za nie również katastrofa czarnobylska, choć w różnym stopniu oddziałuje na różne rejony. Procesy migracyjne nasiliły się na całej Ukrainie od 1990 roku, a największe apogeum emigracyjne przypadło po przemianach społeczno-politycznych i gospodarczych wywołanych tzw. Euromajdanem (2013/2014), przede wszystkim jednak trudnych do przewidzenia na obecnym etapie procesów migracji ludności związanych z pełnoskalową wojną z Federacją Rosyjską (2022 r.). Tylko w 2001 roku ludność Ukrainy na skutek emigracji zmniejszyła się o ponad 152 tys. obywateli, w latach 1994-2003 – ponad 1213000, jednak na terenach skażonych procesy te były o wiele intensywniejsze niż w jakiegokolwiek innej części kraju⁸⁹¹. W Strefie Bezwarunkowego (Obowiązkowego) Wyszędlenia wkład migracji w zmniejszenie ogólnej liczby ludności wyniósł 70%, w Strefie Gwarantowanego (Dobrowolnego) Wyszędlenia – 22,4%, w Strefie Zwiększonej Kontroli Radioekologicznej – prawie 7%⁸⁹².

⁸⁸⁹ Ibidem, s. 74.

⁸⁹⁰ Н.В. Гунько, *Уроки Чернобилю...*, op. cit., s. 1-11.

⁸⁹¹ Н. Омелянец, Н. Гунько, Н. Дубовая, *Демографические потери...*, op. cit., s. 121.

⁸⁹² Ibidem, s. 133.

Osoby w wieku produkcyjnym wobec braku perspektyw, zastoju ekonomicznego i panującego w strefach radiologicznych wysokiego bezrobocia migrowały do nieskażonych obszarów Ukrainy, rzadziej za granicę. Z kolei żyjącym w nich chłopcom i dziewczętom nie spieszy się z zakładaniem rodzin, gdyż silnie oddziałuje tutaj zarówno czynnik czarnobylski, jak i sytuacja materialna mieszkańców⁸⁹³. Ucieczka młodzieży, młodych rodzin z dziećmi oraz ludzi przedsiębiorczych doprowadziła do kryzysu demograficznego i zmiany w strukturze osadniczej: zmniejszenia liczby mieszkańców i powiększenia liczby bezludnych wiosek na terenach skażonych, gwałtownego starzenia się ludności oraz wzrostu umieralności. W Strefie Alienacji i Bezwarunkowego Wysziedlenia doszło do depopulacji, utraty potencjału roboczego, a zatem jego wzrostu w regionach-odbiorcach, również tam doszło do napływu ludności, zwłaszcza przedsiębiorczej i osób młodych.

W latach 1986-1990 w najbardziej skażonym obwodzie kijowskim i żytomierskim zaobserwowano ubytek ludności wskutek nasilonych procesów migracyjnych. W obwodzie żytomierskim przewyższał 2,5 raza dodatni przyrost naturalny ludności. Po 1991 roku także w obwodzie kijowskim doszło do ogólnego zmniejszenia liczby ludności zarówno wskutek procesów migracji, jak i ujemnego przyrostu naturalnego (ten ostatni był charakterystyczny dla całego kraju). Co istotne, ogólny ubytek ludności w obwodzie kijowskim i żytomierskim pozostawał większy niż na terenach kontrolnych – „czystych”, głównie za sprawą procesów migracyjnych (tj. odpływu ludności dwóch obwodów oraz napływu do obwodu kontrolnego).

Rozwój niekorzystnej sytuacji demograficznej w obwodzie kijowskim pogłębił się, z wyjątkiem krótkiego okresu 2001-2003, także w kolejnych dekadach. W latach 1979-2003 z wyjątkiem rejonu iwanowskiego, gdzie saldo migracji było dodatnie, straty ludności wskutek migracji okazały się większe niż w rejonie kontrolnym – poleski: -28,3 tys. (1986-2003: -22,1 tys.), owrucki: -23,9 tys. (1986-2003: -15 tys.), narodycki: -15,6 tys. (1986-2003: -12 tys.), łuhynski: -10,4 tys. (1986-2003: -7 tys.), w kontrolnym: -2,4 tys. (1986-2003: +0,3 tys.). Jednak począwszy od roku katastrofy, w latach 1986-2003 również w rejonie iwanowskim saldo migracji było ujemne (-1,3 tys.). W ostatniej dekadzie zaobserwowano przede wszystkim migracje z terenów

⁸⁹³ А. Бажал, *Синдром вечной жертвы*, op. cit., s. 218.

wiejskich obwodów kijowskiego i żytomierskiego. Wyjeżdża głównie ludność w wieku produkcyjnym, zwłaszcza młodzież, podrywając strukturę demograficzną wiosek⁸⁹⁴. Ujemny przyrost rzeczywisty ludności wskutek migracji i ujemnego przyrostu naturalnego w tym okresie spowodował, że w rejonie iwankowskim liczba ludności zmniejszyła się z 42 tys. do nieco ponad 34 tys. (-8,3 tys., 1986-2003: -6,7 tys.), w poleskim z 37 tys. do 7,2 tys. (-30,4 tys.; 1986-2003: -24,2 tys.), narodyckim z 32 tys. do 10,6 tys. (-21,4 tys.; 1986-2003: -16,8 tys.), łuhyńskim z 31,3 do 20 tys. (-11,4 tys.; 1986-2003: -8,8), owruckim z 95,3 do 66 tys. (-30,7; 1986-2003: -22,7). W rejonie kontrolnym: -14 tys. (1986-2003: -9,6)⁸⁹⁵.

Zmiany liczby ludności odcisnęły silne piętno także na strukturze wiekowej ludności. Wśród dzieci w wieku 0-14 lat udział w składzie całej ludności zmniejszył się do 2003 roku więcej niż o 1/3: obwód żytomierski – 37,1%, kijowski – 35,0%, na całej Ukrainie – 32%. Natomiast nowonarodzonych od 41,2 do 47,3%. O 14,4% zmniejszyła się w obwodzie żytomierskim liczba obywateli w wieku produkcyjnym, podczas gdy na Ukrainie – o 3%. Ponieważ dobrowolne i przymusowe przesiedlenia często odbywały się w ramach danego obwodu, różnice te są bardziej widoczne na przykładzie mniejszych jednostek administracyjnych – rejonów. W rejonie narodyckim – jednym z najbardziej promieniotwórczo skażonych – w 2003 roku w porównaniu z 1979 rokiem liczba dzieci w wieku 0-14 lat zmniejszyła się o ponad 70%, młodzieży – ponad 74%, w wieku produkcyjnym – ponad 71%. W rejonie poleskim: dzieci – ponad 83%, młodzież – ponad 84%, w wieku produkcyjnym – ponad 82%. Zwiększył się natomiast udział emerytów, tak więc ludność bardzo szybko się starzeje. W wioskach najbardziej dotkniętych opadem promieniotwórczym ostatecznie został zniszczony potencjał demograficzny umożliwiający reprodukcję kolejnych pokoleń⁸⁹⁶.

Podsumowując, należy zwrócić uwagę na procesy migracyjne ze stref radiologicznie skażonych w sowieckiej, a następnie niepodległej Ukrainie. Przesiedlenie ludności miało miejsce w 14 obwodach Ukra-

⁸⁹⁴ Н. Омелянец, Н. Гунько, Н. Дубовая, *Демографические потери...*, op. cit., s. 117-125.

⁸⁹⁵ Ibidem, s. 117-127.

⁸⁹⁶ Ibidem, s. 121-123.

iny. Pierwszym i najważniejszym obwodem, gdzie w latach 1990-2003 zbudowano najwięcej mieszkań, jest obwód kijowski (36,4%), a następnie żytomierski (33,0%). W dalszej kolejności obwody charkowski, kirowogradzki, połtawski, rówieński, sumski i wołyński. Pozostałe przyjęły przesiedleńców w stopniu minimalnym. Największe przesiedlenia zostały przeprowadzone w granicach obwodów, zwłaszcza po 2000 roku, przy czym obywatele wysiedlani obowiązkowo woleli zamieszkać na Ukrainie (99%), w odróżnieniu od przesiedleńców dobrowolnych, wśród których emigranci poza granice kraju stanowili w poszczególnych latach do 29% (informacje za okres do 2011 roku).

Przywołane dane świadczą o tym, że katastrofa czarnobylska stanowi główną przyczynę znaczących strat populacyjnych w najbardziej skażonych rejonach i obwodach Ukrainy jako rezultat kompleksowego oddziaływania czynników radiologicznych i społeczno-ekonomicznych⁸⁹⁷. Niesprzyjającą sytuację demograficzną potwierdza nie tylko zmniejszenie liczby mieszkańców i ujemny przyrost naturalny, ale również skrajnie niekorzystna struktura wiekowa.

Najważniejszą barierą w rozwoju wspomnianych rejonów jest stopień skażenia izotopami promieniotwórczymi oraz wynikające z niego ograniczenia, np. brak możliwości stałego pobytu lub podejmowania niektórych aktywności zawodowych⁸⁹⁸. Na terenach Polesia wybuch w Czarnobylu wzmocnił negatywne tendencje demograficzne występujące w populacji całego kraju zarówno wskutek naturalnego zmniejszenia liczby mieszkańców, jak i procesów migracyjnych (ewakuacji, planowych przesiedleń i dobrowolnego przemieszczania się ludności).

⁸⁹⁷ 20 років Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє..., op. cit., s. 88.

⁸⁹⁸ Н. Гулько, Н. Дубова, М. Омелянець, Н. Короткова, *Соціально-демографічний профіль...*, op. cit., s. 22-26.

3.1. Syndrom pola walki. Weterani Czarnobyla

Powszechne zastosowanie artylerii polowej i oblężniczej podczas I wojny światowej doprowadziło do wystąpienia u walczących żołnierzy różnorodnych chorób psychicznych na niespotykaną dotychczas skalę. Ich dolegliwości określano wówczas mianem „szoku powybuchowego” i po początkowym okresie ignorowania choroby przystąpiono do leczenia jej objawów za pomocą hipnozy oraz silnych elektrowstrząsów (metoda Kauffmana). W rezultacie zastosowanych metod terapeutycznych (nie wszystkim żołnierzom dane było je przeżyć) oraz towarzyszących im apeli do poczucia obowiązku i odpowiedzialności walczących lawinowo wzrosła liczba samobójstw we wszystkich armiach biorących udział w Wielkiej Wojnie⁸⁹⁹.

Dopiero po upływie ponad pół wieku na kontynencie amerykańskim naukowcy właściwie zakwalifikowali posttraumatyczny szok wraz z towarzyszącymi mu dysfunkcjami psychicznymi. W 1980 roku w Stanach Zjednoczonych grupa badaczy (M. Horowitz i inni) po raz pierwszy oficjalnie zdiagnozowała u powracających z Wietnamu żołnierzy amerykańskich nowy rodzaj zaburzeń psychicznych, dla których wprowadzono pojęcie „zespołu stresu pourazowego” (ang. Posttraumatic Stress Disorder; PTSD), znanego również jako „syndrom pola walki”⁹⁰⁰. W praktyce PTSD pozostaje jednak niezależny od rodzaju traumy. To zaburzenie lękowe spowodowane przez silny stres wynikający z przeżycia traumatycznej sytuacji, takiej jak zagrożenie śmiercią, zagrożenie własnego ciała lub śmierć osoby z otoczenia. Główną przyczyną pojawienia się zespołu u żołnierzy były dramatyczne przeżycia na froncie, takie jak nieustanne zagrożenie zdrowia bądź życia, co w znacznym stopniu

⁸⁹⁹ A. Zaręba, *Los piechura w Wielkiej Wojnie w Galicji 1914-1915*, [w:] *Małopolska i Podhale w latach Wielkiej Wojny 1914-1918: materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej zorganizowanej z okazji 90. rocznicy wybuchu I wojny światowej*, Nowy Targ, 27-29 sierpnia 2004 roku, red. R. Kowalski, Nowy Targ 2005, cz. 1, s. 255-256.

⁹⁰⁰ Definicję PTSD w 1980 roku zawarto w *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-III)* – trzeciej edycji podręcznika wydawanego przez Amerykańskie Stowarzyszenie Psychiatryczne. Stwierdzono również, że zaburzenia psychiczne wywołane traumatycznymi przeżyciami mogą trwać przez długi okres (post-trauma). Vide: W.F. McDermott, *Understanding Combat Related Post Traumatic Stress Disorder*, Jefferson 2012, s. 9.

przerasta zwykle doświadczenia człowieka⁹⁰¹. Do typowych objawów PTSD należą: ponowne przeżywanie sytuacji w postaci koszmarów sennych, maniakalne wracanie myślami do przeszłych wydarzeń lub retrospekcja – tzw. przebłyski pamięci, w trakcie których pacjent doświadcza na nowo traumatycznych zająć. Był to stan, w którym, jak to określił jeden z weteranów Wietnamu, „pamiętanie przekształca się w rodzaj potwornego dziania się”⁹⁰². Inny charakterystyczny opis objawów odnosił się do jednego z sowieckich weteranów wojny w Afganistanie: „Rany dawały o sobie znać, serce zatrząsało wspomnienia o wojnie, o utracie przyjaciół i towarzyszy broni. W snach kontynuował walkę z duszmanami i nie zawsze wychodził z niej zwycięzcą”⁹⁰³. Drugi objaw PTSD polega na unikaniu okoliczności, które mogłyby przywołać w pamięci minione sytuacje i wywołać uczucie dyskomfortu u pacjenta. Trzeci symptom to stan psychologicznego pobudzenia, agresji, a także problemy ze snem, trudności z koncentracją⁹⁰⁴.

Wskutek dłuższego przebywania w stresujących i skrajnie niesprzyjających okolicznościach na polach walki w Wietnamie i Afganistanie wielu szeregowców i oficerów spożywało duże ilości alkoholu, leków uspakajających lub przyjmowało narkotyki. Był to sposób ucieczki od strasznej rzeczywistości. Wielu żołnierzy uważało środki odurzające za najlepsze lekarstwo na symptomy opisane później w nauce jako zespół stresu pourazowego⁹⁰⁵. Wzrost uzależnień powstałych już po demobilizacji wystąpił zwłaszcza wśród weteranów, u których zaobserwowano nasilenie objawów PTSD. W dalszym ciągu sięgali oni po alkohol i narkotyki jako remedium na różnego rodzaju dolegliwości fizyczne i psychiczne, takie jak stres, depresja, bezsenność, bóle głowy⁹⁰⁶. Jedną z najważniej-

⁹⁰¹ W.J. Scott, *Vietnam Veterans Since the War. The Politics of PTSD, Agent Orange, and the National Memorial*, Norman, University of Oklahoma, 2004, s. 27; Ch.R. Figley, *Psychological Adjustment Among Vietnam Veterans: an Overview of the Research*, [w:] *Stress Disorders Among Vietnam Veterans*, ed. Ch.R. Figley, New York 1978, s. 47.

⁹⁰² T. O'Brien, *Krzycz, kiedy milczą anioły*, Warszawa 2008, s. 36.

⁹⁰³ Н.Т. Долгих, *Первая специальная или «Нам бы ночь простоять, да день продержаться!»*, Киев 2011, s. 161.

⁹⁰⁴ W.F. McDermott, op. cit., s. 10.

⁹⁰⁵ W.J. Scott, op. cit., s. 53-54.

⁹⁰⁶ Wielu żołnierzy, którzy regularnie zażywali narkotyki podczas kampanii w Wietnamie, po powrocie do domu nie potrafiło zerwać z uzależnieniem. Prawie 39%

szych przeszkód w samouświadomieniu sobie problemów związanych z zespołem stresu pourazowego, a w konsekwencji z przystosowaniem do cywilnych realiów życia, było zrzucanie odpowiedzialności na inne osoby, również z najbliższego otoczenia chorego: członków rodziny, kolegów i przełożonych oraz władze państwowe. W rezultacie weterani wojenni cierpiący na PTSD często zmieniali pracę, popadali w konflikty z prawem, borykali się z problemami społecznymi i rodzinnymi, stawali się sprawcami przemocy domowej, rozwodzili się, a w skrajnych przypadkach podejmowali próby samobójcze⁹⁰⁷.

Pod koniec lat 90. XX stulecia Jurij Szerbak zwrócił uwagę, że katastrofa w Czarnobylu wytworzyła u pewnej liczby osób poszkodowanych, zwłaszcza wśród likwidatorów, syndrom psychologiczny porównywalny do tego, na który cierpią weterani wojny w Wietnamie (1965-1973) i Afganistanie (1979-1989)⁹⁰⁸. Wiedza psychiatryczna zdobyta w trakcie obserwacji żołnierzy uczestniczących w największych konfliktach zbrojnych drugiej połowy XX wieku mogła stanowić cenną wskazówkę przy diagnozie chorób psychicznych osób poszkodowanych w rezultacie katastrofy jądrowej, jednak sowiecka nauka nie poświęcała tym zagadnieniom zbyt wiele uwagi.

W kolejnych miesiącach i latach od wybuchu w CzEJ wśród likwidatorów, do których przyłgnęło miano weteranów Czarnobyla, zaobserwowano dość częste przypadki tzw. nerwicy wegetatywnej. To archaiczne już dzisiaj określenie stosowano przy obecności szeregu różnych dolegliwości, które zdiagnozowano u likwidatorów, w tym: zaburzenia układu krążenia, niedoczynność i nadczynność naczyń krwionośnych, nadpobudliwość, częste skoki ciśnienia, bóle głowy, depresja, luki w pamięci. Przyczynę tych dolegliwości upatrywano w długotrwałym napięciu psychicznym i emocjonalnym lub wstrząsach psychicznych. Warto jednak pamiętać, iż za przypisywaniem powyższym schorzeniom wymienionych czynników sprawczych kryła się także propagandowa próba minimalizacji wpływu promieniowania jonizującego na zdrowie likwidatorów⁹⁰⁹.

weteranów Wietnamu cierpiało na alkoholizm. W.F. McDermott, op. cit., s. 142; Ch.R. Figley, op. cit., s. 57.

⁹⁰⁷ W.F. McDermott, op. cit., s. 5.

⁹⁰⁸ Y. Shcherbak, *The Strategic Role of Ukraine. Diplomatic Addresses and Lectures (1994-1997)*, Cambridge 1998, s. 41-46.

⁹⁰⁹ Л. Ковалевская, *Чернобыль «ДСП»...*, op. cit, s. 241.

W rzeczywistości oba czynniki – stres i sytuacja radiologiczna w skażonej strefie – odegrały mocno destrukcyjną rolę w życiu likwidatorów.

Lekarze i naukowcy zaobserwowali, że natężenie różnorodnych zaburzeń psychicznych u likwidatorów pozostaje w prostej zależności od czasu przebywania w czarnobylskiej zonie. Jeśli dodatkowo miały miejsce sytuacje ekstremalne, często doprowadzały one u poszkodowanych do fizycznej i psychicznej astenii organizmu: zaburzeń nastroju, ospałości lub przeciwnie – wzmożonej agresywności i rozdrażnienia. Towarzyszyły im niekiedy objawy lękowe i depresje⁹¹⁰.

Także w latach 80. zaobserwowano wśród tej grupy wzrost uzależnień od substancji psychoaktywnych, które wiązano z nasileniem różnorodnych zaburzeń o charakterze psychicznym. Określenie dokładnej liczby cierpiących na przewlekłe stany depresyjne i inne choroby układu nerwowego jest trudne do oszacowania wobec braku prowadzonych systematycznie badań. Nieznaczną liczbę likwidatorów w Czarnobylu stanowili również żołnierze zdemobilizowani z Afganistanu, co może w pewnym stopniu zniekształcać obraz skutków katastrofy z punktu widzenia rozwoju PTSD.

Udział w likwidacji skutków wybuchu w Czarnobylu doprowadził do różnych form zaburzeń. Niektóre z nich, jak depresja, zostały prawidłowo zdiagnozowane. Jednak skutkiem traumatycznych przeżyć w strefie czarnobylskiej, niedoświadczanych w życiu cywilnym, był także rozwój mało znanego wówczas PTSD. Wielu likwidatorów doświadczyło sytuacji związanych z zagrożeniem ich zdrowia i życia, zaś towarzyszący tym wydarzeniom olbrzymi stres wywołał u nich różnego rodzaju zaburzenia psychiczne i emocjonalne. U pewnej liczby likwidatorów wystąpił „postczarnobylski syndrom pola walki”, będący odpowiednikiem zdiagnozowanego wśród żołnierzy Wietnamu „syndromu pola walki”, czyli właśnie PTSD, ewentualnie niepełnego PTSD.

Najwięcej czynników stresogennych oddziaływało w związku z wykonywaniem szczególnie niebezpiecznych prac dekontaminacyjnych, takich jak usuwanie promieniotwórczych odpadów na terenie samej elektrowni jądrowej, zasypywanie reaktora, budowa sarkofagu oraz pozostałych prac w obrębie 10-kilometrowej strefy wokół CzEJ. Czynniki silnie obciążające psychikę mogły wystąpić także podczas dekontaminacji

⁹¹⁰ Ibidem.

w 30-kilometrowej strefie i wokół niej. Znaczny wpływ na kondycję psychiczną likwidatorów miał również okres, w którym odbywali służbę w Czarnobylu, oraz długość jego trwania. Największe zagrożenie dla emocjonalnego i psychicznego stanu żołnierzy wystąpiło w ciągu kilku pierwszych miesięcy od wybuchu, względnie w pierwszym roku, zwłaszcza wśród załóg pracujących bez odpowiednich zabezpieczeń i przyrządów dozymetrycznych⁹¹¹. Czas – a raczej jego brak – był często silnym czynnikiem stresogennym i wskaźnikiem ekstremalności warunków podczas wykonywania poszczególnych zadań. Ze względu na wysoki poziom promieniowania wiele prac należało zakończyć w bardzo krótkim terminie, liczonym niekiedy w minutach. Niedostatek czasu oraz wzrost zagrożenia przekształcały sytuację „z ekstremalnej w superekstremalną z wszystkimi konsekwencjami, które z niej wynikały dla likwidatorów”⁹¹².

Determinantą większości sytuacji stresowych i lęków był nieznany wcześniej rodzaj zagrożenia, śmiertelnej i wyrafinowanej broni, jaką w odczuciu pracujących przy dekontaminacji likwidatorów było promieniowanie jonizujące, ale także poczucie niemocy wynikające z braku możliwości pełnej przed nim ochrony. Ludzki umysł przystosowany do odbierania określonych bodźców zewnętrznych za pomocą zmysłów nie był gotowy do pracy w warunkach podwyższonego, lecz zarazem niezauważalnego i niewyczuwalnego promieniowania: „Nie można przez wszystkie dwadzieścia cztery godziny na dobę myśleć o tym, że każda łądyżka trawy za ścianą namiotu otrzymała swoją, stosunkowo niewielką, część promieniowania, że tutaj kategorycznie nie wolno spacerować po trawie boso, że na bliskość radiacji nie wskazuje ani smród, ani swędzenie skóry – w cieniu tragedii – żadnych powierzchniowych oznak! – i dlatego właśnie jest to najstraszniejsze. Człowiek przyzwyczaja się do wszystkiego. Do niebezpieczeństwa, którego nie sposób dostrzec, często przyzwyczaja się on zbyt szybko”⁹¹³.

Likwidatorów-żołnierzy w praktyce obowiązywał typowy stan wojskowy, z wszystkimi wynikającymi z niego obowiązkami i konsekwencjami.

⁹¹¹ E.J. Bromet, J.M. Havenaar, *The Long-Term Mental Health Impacts of the Chernobyl Accident*, [w:] *Mental Health and Disasters*, ed. Y. Neria, S. Galea, F. H. Norris, Cambridge 2009, s. 441-450.

⁹¹² С. Макеєв, *Особливості праці ліквідаторів та їхні перші реакції на власний статус*, [w:] *Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи. Результати соціологічних досліджень 1986-1995 рр.*, Харків 1996, s. 292.

⁹¹³ M. Kosteņecká, *Černobylas ikdiēna. Rudens*, „Padomju Jaunatne” 31 X 1986, s. 2.

Najtrudniejsze zadania przypadły w udziale tym żołnierzom i pracownikom cywilnym, którzy działali bezpośrednio przy reaktorze i zagląдали w jego płonące wnętrze. Tak o tych wydarzeniach pisał Witalij Sklarow: „Jestem przekonany, że w żadnym, nawet najgorszym, koszmarze nocnym nikt tak blisko nie widział tej strasznej rzeczywistości, którą trzeba było sobie uświadomić, pojąć, postarać się nad nią zapanować i przeżyć”⁹¹⁴.

Kiedy w maju 1986 roku władze komunistyczne wbrew wcześniejszym obietnicom podjęły decyzję o przedłużeniu służby żołnierzy w Czarnobylu z dwóch do sześciu miesięcy⁹¹⁵, większość z nich odebrała to jak wyrok, który skazywał ich na kalectwo bądź przyspieszoną śmierć. To zaważyło na poważnym osłabieniu konstrukcji psychicznej likwidatorów i doprowadziło do wzrostu nastrojów pesymizmu i przygnębienia w szeregach wojskowych. Żołnierze poczuli się oszukani przez dowódców i władze cywilne, więc od tej pory znaczna część składu osobowego szukała jedynie sposobów na przeżycie „atomowego piekła” oraz uniknięcia chorób wywołanych promieniowaniem, zwłaszcza – wzbudzającej wiele obaw wśród młodszych poborowych – bezpłodności. Jednak beznadziejność nowej sytuacji stała się oczywista dla wszystkich. Christopher Walker, jeden z pierwszych zachodnich dziennikarzy wpuszczonych na terytorium 30-kilometrowej strefy, mógł z bliska przyrzeć się pracom dekontaminacyjnym. Na łamach gazety „The Times” tak relacjonował on atmosferę panującą w szeregach likwidatorów: „Napięcie wśród rezerwistów pracujących w martwej strefie silnie kontrastowało z nieudolnymi próbami normalizacji atmosfery podejmowanymi przez władze sowieckie (...). W powietrzu unosił się nastrój fatalizmu pomieszany z odrobiną męskiej agresji”⁹¹⁶.

Tajne raporty z rejonu katastrofy, sporządzane przez przedstawicieli partii i komisariatów wojskowych, zawierały informacje o fizycznym przemęczeniu żołnierzy, fali niezadowolenia w szeregach rezerwistów oraz nieustannym napięciu nerwowym⁹¹⁷. Po ogłoszeniu decyzji o przedłużeniu służby w poszczególnych oddziałach dochodziło do pro-

⁹¹⁴ В.Ф. Скляр, *Завтра был Чернобыль*, Москва 1993, s. 21.

⁹¹⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2995, арк. 53.

⁹¹⁶ Ch. Walker, *An eerie silence in the shadow of Chernobyl*, „The Times”, 10 VI 1987, s. 1, 28.

⁹¹⁷ LVA, Документы по вопросам организационно-партийной работы и работы правоохранительных органов (ДВО-ПР), ф. 101, арк. 57, л. 258, „Отчёт о командировке в район расположения в/части 42216”, лр. 43-47.

testów i strajków głodowych, a nawet przypadków nieposłuszeństwa i odmowy dalszej pracy, co w warunkach armii sowieckiej było rzeczą niesłychaną⁹¹⁸.

Psychiczne problemy likwidatorów, różne formy depresji i fobii nasiłały się również pod wpływem bezsensownych poleceń oraz presji położonych, inwigilacji, kiepskich warunków bytowych, braku wiedzy na temat otrzymanych dawek promieniowania, a w końcu pod wpływem strachu przed zdrowotnymi konsekwencjami promieniowania jonizującego⁹¹⁹. Uczestnik likwidacji, dowódca grupy rozpoznania dozymetrycznego w Prypeci i innych miejscach 10-kilometrowej strefy, major Andriej Mitienkow zanotował: „Na pewno nie można uznać człowieka, który boi się promieniowania, za tchórza, to naturalny strach. Przy tym człowiek może próbować pokonać ten strach, może iść w samo piekło i dokonywać heroicznych czynów, ale w rzeczywistości strach zostaje w podświadomości i wyniszcza organizm”⁹²⁰.

Polityka informacyjna ZSRS nakierowana była na ukrywanie rzeczywistych konsekwencji medycznych. Lekarzom zabroniono podczas stawiania diagnozy używania samego słowa „napromieniowanie”⁹²¹ oraz wiązania licznych zachorowań z pracą w czarnobylskiej zonie⁹²². Nie zmniejszało to jednak realnego zagrożenia, a jedynie wywoływało nieufność wśród likwidatorów, którzy cierpieli od nadmiernych dawek promieniowania. Nawet posiadanie przyrządu dozymetrycznego nie oznaczało jeszcze zredukowania stresu wywołanego nadmiernym promieniowaniem, co widać w przytoczonej przez Aleksandra Naumowa rozmowie dwóch likwidatorów w zonie: „– Lepiej nie włączać dozymetrów. – Dlaczego? – Niczego już nie zmienisz, a tak przynajmniej będzie spokojniej”⁹²³.

Na depresyjne stany uczestników minimalizacji skutków katastrofy wpływała także wzrastająca w miarę upływu czasu świadomość bez-

⁹¹⁸ Więcej na temat buntu żołnierzy w Czarnobylu zob. rozdz. *Punkt krytyczny*, [w:] P. Sekuła, *Likwidatorzy Czarnobyla. Nieznane historie*, Warszawa 2019, s. 41-70.

⁹¹⁹ E.J. Bromet, J.M. Havenaar, *The Long-Term Mental Health...*, op. cit., s. 441-450.

⁹²⁰ А.Ф. Митенков, *Четверть века: Воспоминания о группе радиационной разведки*, Нижний Новгород 2012, s. 21.

⁹²¹ В. Гонга, *Чорнобиль, яким я його бачив*, Київ 2004, s. 108.

⁹²² Л. Ковалевская, *Чернобыль «ДСП»...*, op. cit., s. 95, 188.

⁹²³ А. Наумов, *А связи все нет...*, [w:] О. Криштопа, *Чернобыль. Зона отчуждения*, Харьков 2011, s. 30.

sensowności prowadzonych na terenie strefy prac dekontaminacyjnych. Wysiłki zmierzające do przywrócenia pierwotnego stanu radioekologicznego skażonych miejscowości okazały się bezowocne w obliczu procesów naturalnych i czynników antropologicznych. Przyczyniło się to do narastania fali frustracji wśród żołnierzy, wreszcie wzrostu przypadków markieractwa i unikania obowiązków. Warunki bytowe likwidatorów bywały skrajnie trudne, żołnierze spali w namiotach rozłożonych na polach, a w początkowym okresie zdarzało się, że nawet wprost na ziemi na przygotowanych przez siebie legowiskach.

Swój wkład w nastroje panujące na terenie miały także prasa i media sowieckie kierujące się zaleceniami KC KPZS. Artykuły o charakterze optymistycznym nie licowały z sytuacją, której żołnierze doświadczali na co dzień. Nacisk władz na dziennikarzy spowodował wytworzenie wokół Czarnobyla informacyjnej strefy milczenia, ale brak obiektywnych danych doprowadził tylko do szerzenia się różnych plotek, co pogarszało i tak już negatywną atmosferę psychologiczną w strefie⁹²⁴.

Propaganda państwowa w połączeniu z brakiem wiarygodnej informacji potrafiła wywoływać olbrzymie zaniepokojenie i strach wśród likwidatorów. Optymistyczne oświadczenia przywódców partyjnych i uspokajające prognozy lekarzy o niskiej szkodliwości otrzymanych dawek promieniowania przynosiły dokładnie przeciwstawne skutki od oczekiwanych. Żołnierze bardziej dowierzali niesprawdzonym pogłoskom niż oficjalnym komunikatom medycznym i perswazji oficerów wychowawczych. Zjawisko to, nazywane w psychologii „efektem bumerangu”, osiągało tym większe rozmiary, im bardziej nachalność skompromitowanej już rządowej propagandy przybierała na sile⁹²⁵.

Rozprzestrzenieniu się niektórych zaburzeń o charakterze neurotycznym do pewnego stopnia przeciwdziałało kilka czynników. Po pierwsze decydowały postawa i zaangażowanie bezpośrednich przełożonych i dowódców lub nawet bardziej doświadczonych kolegów. Przykład dawany w trakcie prac dezaktywacyjnych przez oficerów średniego szczebla, ich otwarty stosunek do podwładnych sprzyjały neutralizowaniu konfliktów i wzrostowi zaufania. Dodatkowo, sprawnie zorganizowane działania dekontaminacyjne zmniejszały ryzyko otrzymania

⁹²⁴ *Чорнобильська катастрофа в документах, фактах...*, op. cit., s. 436.

⁹²⁵ С. Головаха, *Динаміка психологічного стану ліквідаторів*, [w:] *Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи...*, op. cit., s. 312.

większych dawek promieniowania⁹²⁶. Gdy dowódcy poszczególnych oddziałów jako pierwsi maszerowali na linię frontu, brali na siebie ryzyko wykonania najbardziej niebezpiecznych zadań, łagodziło to do pewnego stopnia poziom napięcia i stresu szeregowych żołnierzy. W Czarnobylu, jak w żadnym innym miejscu, szczególnego znaczenia nabrała stara dewiza, w zasadzie obca armii sowieckiej, iż zaufania do dowódców nie wymusza się drylem. Autorytet dowódców w ekstremalnych warunkach mógł być zdobyty tylko poprzez profesjonalizm, odwagę i osobisty przykład: „Každy krok dowódców był obserwowany przez podległych, o ile w zonie pracowali obok siebie minister z inżynierem, konstruktor z robotnikiem, z generałem – oficer i żołnierz (...). Za tym, kto pokazywał siłę ducha, umiejętnie pokonywał trudności przy wykonywaniu postawionych przed nim zadań, ludzie jednomyślnie szli do najbardziej niebezpiecznych miejsc pracy”⁹²⁷. Aby podnieść morale żołnierzy i lepiej organizować akcję dezaktywacyjną, do Czarnobyla sprowadzano także doświadczonych wojskowych z Afganistanu, przywykłych do kierowania ludźmi w ekstremalnych warunkach⁹²⁸. Jednak nie zawsze przykład szedł z góry: „Wielu oficerów nie potrafiło znaleźć odpowiedniego i regulaminowego tonu stosunków z podwładnymi, postępując z nimi grubiańsko, używając niecenzuralnych wyzwisk, zaś innym razem bez uzasadnienia przechodzili do poufałości. Skutki takiego zachowania nie dawały na siebie długo czekać – utrata autorytetu lub w ogóle jego brak”⁹²⁹.

pozytywnym doświadczeniem było poczucie pewnego rodzaju „braterstwa broni” wzmacniające więzi w grupie. Doświadczeni likwidatorzy nazywani weteranami albo „ostrzelanymi” stanowili w Czarnobylu prawdziwy kapitał, ponieważ mogli pozytywnie wpłynąć na postawę pozostałych. Niekiedy przykładano wagę, aby żołnierze i cywile, którzy pojawili się w zonie po raz pierwszy, nie wchodzili sami na jej teren, ale pierwsze szlify zdobywali pod baczynym okiem „ostrzelanych”

⁹²⁶ Świadcstwo А. Перфілова, [w:] *Живы пока нас помнят. Воспоминания ликвидаторов*, состав. А. Купный, Харьков 2011, s. 32; О. Гусев, *25 років віч-на-віч з «Чорнобилем»*, Київ 2011, s. 177.

⁹²⁷ В.П. Шорников, *Политико-воспитательная работа с личным составом в частях и подразделениях в оперативной группе гражданской обороны*, [w:] *Чернобыль: долг и мужество*, т. 1, Москва 2001, s. 96.

⁹²⁸ *Чернобыльська катастрофа в документах...*, op. cit., s. 436.

⁹²⁹ В.П. Шорников, *Политико-воспитательная...*, op. cit., s. 96.

kolegów⁹³⁰. Niestety, zwyczaj ów nie był powszechny w pierwszym roku walki ze skutkami wybuchu. Czynnikiem zmniejszającym prawdopodobieństwo wystąpienia depresji i załamań nerwowych był także wiek rezerwistów, większość z nich miała około 30 lat, a zatem wykazywała na ogół większą stabilność emocjonalno-psychiczną niż młodzi poborowi.

W przypadku weteranów Czarnobyla postawienie właściwej diagnozy jest znacznie bardziej skomplikowane niż u żołnierzy biorących udział w różnych konfliktach zbrojnych. Nie można bowiem tylko czynnikami nieradiacyjnymi, takimi jak stres, wytłumaczyć, dlaczego zaburzenia i choroby psychiczne są aż pięciokrotnie większe wśród likwidatorów z okresu 1986-1987 niż z lat 1988-1990⁹³¹. Według pracowników Instytutu Radiologii Klinicznej Naukowego Centrum Medycyny Radiacyjnej Akademii Nauk Medycznych Ukrainy do najczęściej występujących zaburzeń psychicznych wśród osób biorących udział w usuwaniu skutków wybuchu czarnobylskiego w latach 1986-1987 należą: organiczne zaburzenia psychiczne, dolegliwości neurotyczne oraz dolegliwości somatyczne, a także schizofreniczne. Z tej grupy, szczególnie wśród osób, które po katastrofie cierpiały na ostrą chorobę popromienną (ang. Acute Radiation Syndrome; ARS), oprócz organicznych zaburzeń psychicznych i schizofrenicznych najczęściej występowały trwałe zaburzenia osobowości: 15,7% po przebytych ARS oraz 7,7% dla likwidatorów z lat 1986-1987, skutkujące utrudnioną adaptacją do otaczającej rzeczywistości i zaburzeniami kontaktów społecznych, z towarzyszeniem m.in. przewlekłego PTSD⁹³².

Zauważalnie zwiększyła się po katastrofie także liczba samobójstw wśród weteranów Czarnobyla (łącznie od 1986 roku – 9,2% i 4,1% dla grupy kontrolnej) oraz depresji (18,0% i 13,1%)⁹³³. Według K. Loganowskiego w ciągu 12 miesięcy (2007) w grupie wszystkich uczestników likwidacji skutków katastrofy zaobserwowano długookresowe,

⁹³⁰ В. Гонта, *Чорнобиль...*, op. cit., s. 42.

⁹³¹ А.І. Нягу, Н.Ю. Чупровська, К.М. Логановський та ін., *Стан нервової системи, органів чуття та психічного здоров'я персоналу зони відчуження*, [w:] *Чорнобиль. Зона відчуження: збірник наукових праць*, Київ 2001, s. 223.

⁹³² А.І. Нягу, Н.Ю. Чупровська, К.М. Логановський та ін., *Стан нервової системи...*, op. cit., s. 221.

⁹³³ E.J. Bromet, J.M. Havenaar, op. cit., s. 441-450; *The Chernobyl Catastrophe. Consequences on...*, op. cit., s. 107.

negatywne dla ich zdrowia psychicznego oddziaływanie czynników stresogennych, wzrosła częstotliwość zaburzeń psychicznych, takich jak depresja (14,9 i 7,1%), ból głowy (69,2% i 12,4%) oraz PTSD (4,1% i 1%)⁹³⁴. Wpływ na powstanie lub pogłębienie zaburzeń psychicznych, takich jak psychozy (prawie pięciokrotny wzrost zachorowań na schizofrenię w stosunku do populacji Ukrainy; 2000) czy PTSD, miały także duże ilości otrzymanych dawek promieniowania⁹³⁵. Wyniki badań naukowców potwierdzają obecność zmian strukturalno-funkcjonalnych mózgu w oddalonym okresie po przebytych ARS. Na powstawanie organicznego uszkodzenia mózgu znaczny wpływ mają tradycyjne czynniki ryzyka, jak stres, wiek, sposób życia, nadużywanie substancji psychoaktywnych. Jednak po otrzymaniu dawki powyżej 1 Sv istnieją dowody świadczące o decydującym znaczeniu oddziaływania promieniowania jonizującego⁹³⁶. Dawki napromieniowania są zatem jedną z wielu przyczyn negatywnych zmian w tkance mózgowej i większej częstotliwości zaburzeń psychicznych pośród uczestników likwidacji skutków katastrofy.

Problemy psychiczne likwidatorów z Czarnobyla powodowało również przyjmowanie substancji psychoaktywnych. Jednym ze sposobów radzenia sobie ze stresem i stanami lękowymi stało się sięganie po najrozmaitsze rodzaje alkoholi, najczęściej jednak wódkę⁹³⁷. Już w maju 1986 roku Komisja Rządowa podjęła działania w celu zwalczania plagi pijaństwa na terytorium 30-kilometrowej strefy, którą ogłoszono „zoną trzeźwości”, a niedługo później także na terenach do niej przyległych

⁹³⁴ K. Loganovsky, J.M. Havenaar, N.L. Tintle, L.T. Guey, R. Kotov, E.J. Bromet, *The Mental Health of Clean-up Workers 18 years after the Chernobyl Accident*, *Psychological Medicine* 2008, no 38, s. 481-488; *Двадцять п'ять років Чорнобильської катастрофи. Безпека майбутнього...*, op. cit., s. 175-178.

⁹³⁵ K. Loganovsky, J.M. Havenaar, N.L. Tintle, L.T. Guey, R. Kotov, E.J. Bromet, [w:] *The Mental Health of Clean-up Workers 18 years after the Chernobyl Accident*, „*Psychological Medicine*” 2008, No. 38, s. 481-488; E.J. Bromet, J.M. Havenaar, op. cit., s. 441-450.

⁹³⁶ К.М. Логановський, К.Ю. Антипчук та ін., *Нейропсихіатричні наслідки гострої променевої хвороби*, [w:] *Медичні наслідки аварії на Чорнобильській атомній електростанції*, за ред. О.Ф. Возіанова, В.Г. Бебешка, Д.А. Базики, Київ 2007, s. 182.

⁹³⁷ S. Kiseylov, *Inside the Beast*, *Bulletin of the Atomic Scientists* V/VI 1996, vol. 52, No. 3, s. 48; T. Hopkins, *Unchained Reactions: Chernobyl, Glasnost, and Nuclear Deterrence*, Washington 1993, s. 76.

(rejon poleski i iwankowski)⁹³⁸. Decyzja komunistycznego rządu dobrze wpisywała się w politykę prohibicji i promowania abstynencji w całym kraju, którą prowadził Gorbaczow od 1985 roku⁹³⁹. Wysiłki Komisji Rządowej przyniosły jednak nikłe rezultaty, ponieważ wbrew oficjalnym zakazom do Strefy Alienacji wciąż przemycano z zewnątrz duże ilości alkoholu, a jego nadużywanie przez pewną liczbę żołnierzy i likwidatorów stało się nagminne⁹⁴⁰. Skuteczniejszym od przemytu sposobem na zdobycie alkoholu było pozyskiwanie go na drodze rekwizycji bądź kupna od lokalnej ludności – mieszkańców poleskich wiosek, którzy zajmowali się wyrobem samogonu. Tak się bowiem złożyło, że „suchy zakon” Gorbaczowa z jednej strony doprowadził do spadku liczby sklepów z alkoholem, a z drugiej spowodował ogromny rozwój bimbrownictwa w całym ZSRS⁹⁴¹. Dowódca GO Nadbałtyckiego Okręgu Wojskowego gen. Aleksiej Ivanovs wspominał: „Wszyscy pracowali w dużym napięciu, z silnym poczuciem odpowiedzialności, można rzec, dzień i noc. Załoga naszego okręgu pracowała – nie będzie w tym przesady – ze wszystkich sił. Do szczególnych naruszeń dyscypliny nie dochodziło, rzadkie były przypadki pijaństwa, w promieniu 150-200 km wprowadzono prohibicję, ale tym, którzy lubili wypić, oczywiście udawało się zdobyć zarówno čemerges⁹⁴², jak i »horilkę« – bimber u miejscowych handlarzy, chociaż tych ostatnich milicja ścigała i karała bezlitośnie”⁹⁴³. Do końca 1986 roku zatrzymano prawie 700 osób, które pojawiły się w miejscu pracy w stanie nietrzeźwości, kolejne setki zostały aresztowane za prowadzenie pojazdów w stanie upojenia alkoholowego oraz za posiadanie aparatury samogonowej. Jeszcze gorzej było w 1987 roku, kiedy wykryto aż 161 miejsc produkcji samogonu tylko w wioskach przy granicy z 30-kilometrową strefą, przy tym skonfiskowano 200 litrów samogonu, 400 litrów zaczynu, 51 aparatów do robienia samogonu⁹⁴⁴.

⁹³⁸ *Чорнобильська катастрофа в документах...*, op. cit., s. 244.

⁹³⁹ T.A. Olszański, *Historia Ukrainy XX w.*, Warszawa 1993, s. 19.

⁹⁴⁰ *Чорнобильська катастрофа в документах...*, op. cit., s. 244.

⁹⁴¹ S. Aleksijewicz, *Krzyk Czarnobyli*, Warszawa 2000, s. 136, 140.

⁹⁴² Nalewka alkoholowa na bazie owoców czeremchy.

⁹⁴³ A. Ivanovs, *Mana Černobiļa*, [w:] *Černobiļa arvien mūsu atmiņā*, E. Begens et al., Rīga 2011, s. 54-55.

⁹⁴⁴ Zdarzały się przypadki (choć na nieporównywalnie mniejszą skalę) zażywania środków narkotykowych. *Чорнобильська катастрофа в документах...*, op. cit., s. 245, 325.

Rejestrowano także próby szmuglowania alkoholu przez granicę zamkniętej strefy. Na gorącym uczynku zostali przyłapani pracownicy ZP „Kombinat”, niektórzy z nich regularnie pojawiali się w pracy w stanie nietrzeźwym⁹⁴⁵.

W związku z krytyczną sytuacją Komisja Rządowa w 1987 roku aż czterokrotnie podejmowała problem walki z pijaństwem w Strefie Alienacji i rejonach przyległych⁹⁴⁶. Walkę tę paraliżowało jednak szeroko rozpowszechnione przekonanie o rzekomo „antyradiacyjnym” działaniu alkoholu, które było powodem jego „profilaktycznego” spożywania⁹⁴⁷. Jak wspominał jeden z likwidatorów: „Cóż to takiego radiacja? Nikt nie słyszał. Akurat przed tym przeszedłem kurs obrony cywilnej, przekazali nam informacje sprzed trzydziestu lat: pięćdziesiąt rentgenów – dawka śmiertelna. Uczyli, jak padać, aby dawka uderzeniowa przeszła nad tobą, nie poraziła. Promieniowanie jonizujące, promieniowanie termiczne. A o tym, co to radioaktywne skażenie terenu – najbardziej przerażający czynnik – ani słowa. I ci oficerowie kadrowi, którzy wieźli nas do Czarnobyli, nie tyle wyobrażali sobie, ile wiedzieli: wódki trzeba jak najwięcej, pomaga na radiację. Sześć dni staliśmy pod Mińskiem, sześć dni piliśmy. Kolekcjonowałem etykiety butelek z alkoholem. Początkowo piliśmy wódkę, potem, patrząc, jakies obce napitki: nitchinol i różne inne szkła”⁹⁴⁸.

Spożywanie wysokoprocentowych trunków przybrało formę kuracji, która chroniła przed skutkami oddziaływania promieniowania jonizującego. Upowszechnieniu takich sądów w Czarnobylu sprzyjało nieadekwatne postępowanie lekarzy, którzy wbrew wiedzy medycznej zalecali picie alkoholu w celach „antyradiacyjnych”, oraz dowództwa armii, które pomnie starej wojennej zasady, że żołnierzom przysługuje frontowe sto gramów, dawało milczące przyzwolenie na podobne praktyki, choć Czarnobyl, technicznie rzecz biorąc, nie był frontem wojennym⁹⁴⁹. Tak to wspominał Maksym Dracz, syn znanego poety, uczestnik likwidacji skutków katastrofy, wówczas student ostatniego

⁹⁴⁵ ДАКО, ф. П-5, оп. 118-Г, спр. 62, арк. 1-10.

⁹⁴⁶ *Чорнобильська катастрофа в документах...*, op. cit., s. 246.

⁹⁴⁷ I. Shcherbak, *Chernobyl...*, op. cit., s. 109; G. Miedwiediew, *Raport z Czarnobyli*, Warszawa 1991, s. 165, 190.

⁹⁴⁸ Relacja I. Nikołajewicza, [w:] S. Aleksijewicz, *Krzyk...*, op. cit., s. 115.

⁹⁴⁹ S. Kisejłow, op. cit., s. 48; S. Aleksijewicz, *Krzyk...*, op. cit., s. 57, 115, 117.

roku medycyny: „Przyjechaliśmy do Borodzianki. Rozdzielili nas po wioskach i przychodniach. Podszedł do nas jeden bardzo poważany kierownik medyczny z Moskwy, trochę »pod gazem«. Opowiadał, co będziemy robić, mówił, że dziś zaczyna się ewakuacja 30-kilometrowej strefy. Ktoś z naszych zapytał: »A co z suchym zakonem?«. On mówi: »Chłopcy! Suchego zakonu w przyległych rejonach nie ma. Pijcie, ile wypijecie. Abyście tylko mogli pracować. Tylko pamiętajcie, że jesteście studentami medycyny i nie padajcie twarzą w błoto, bo jest promieniotwórcze«⁹⁵⁰.

Jak widać, w początkowej fazie likwidacji panowało pewne przyzwolenie na podobne praktyki. Witalij Masoł, pełniący w początkach katastrofy funkcję przewodniczącego Państwowego Komitetu Planowania Ukraińskiej SRS (w latach 1987-1990 premier USRS, 1994-1995 premier Ukrainy), wspominał: „Poprosiłem mojego dobrego znajomego, ówczesnego zastępcę ministra [Przemysłu Spożywczego USRS – P.S.] Anatolija Rachańskiego, żeby zatroszczył się nie tylko o czyste produkty dla likwidatorów, ale i o czystą wódkę dla wszystkich, którzy pracują w gorących punktach zony. Za jakiś czas Rachański powiadomił mnie, że dziesięć ton wódki dla uczestników walki z nieznanym nieszczęściem dostarczono do zony. Te »czyste rzadkie produkty« sprawnie wykonywały swoją misję, chroniąc zdrowie niejednego tysiąca likwidatorów z pierwszej linii ataku na atomowy płomień⁹⁵¹. Także członkowie najwyższych kręgów komunistycznego kierownictwa, którym dane było znaleźć się w strefie czarnobylskiej, spożywali wysokoprocentowe trunki w myśl zasady „nie pijemy, a leczymy się⁹⁵².

W wyniku takiego podejścia podczas pierwszej fazy likwidacji skutków katastrofy alkohol był bardziej dostępny niż maski filtracyjne do ochrony przed napromieniowaniem wewnętrznym. Wiara w zapobiegawczą moc alkoholu, łatwo dostępny samogon oraz kultura picia w ZSRR, gdzie wódka jawiła się jako tradycyjny, sowiecki „pocieszyciel”, doprowadziły do sytuacji, gdy stał się on podstawowym sposobem odstresowania w Czarnobylu, a także swoistym wentylem bezpieczeństwa, przede wszystkim dla osób ze słabszą psychiką. Jego oddziaływanie miało jednak charakter doraźny (łagodząc m.in. objawy

⁹⁵⁰ Ю. Щербак, *Чорнобиль. Документальна повість*, Київ 1989, s. 58.

⁹⁵¹ О. Гусев, *25 років...*, op. cit., s. 207.

⁹⁵² Ibidem, s. 276.

PTSD) i nie tylko wywoływało liczne konflikty na terenie strefy, ale w dłuższej perspektywie pogłębiło psychiczne i emocjonalne problemy likwidatorów.

Po powrocie do domu nieleczone urazy psychiczne oraz obawy o ewentualne konsekwencje napromieniowania pogłębiały stany depresyjne weteranów Czarnobyla. Wśród likwidatorów występowały silne bóle głowy i załamania psychiczne, w poszczególnych przypadkach nastąpiło zaostrzenie PTSD. W miarę upływu czasu nasilały się także różnego rodzaju dolegliwości fizyczne, nierazkro prowadzące do trwałego upośledzenia i inwalidztwa.

Jedną z najskuteczniejszych metod leczenia PTSD i różnego rodzaju objawów psychofizycznych jest psychoterapia. Szczególnie ważne jest wczesne podjęcie terapii, a także długość jej trwania. Ponieważ w ZSRS obowiązywał zakaz łączenia owych dolegliwości z oddziaływaniem promieniowania jonizującego czy w ogóle z pracą w Czarnobylu, likwidatorzy pozbawieni byli właściwej opieki lekarskiej, zarówno na miejscu, jak i po powrocie do domu. Często kończyło się to tragicznie. „Pawło Nikołajenko, z Prypeci, po pracy w CzEJ przeniesiony został do Rosji. Po otrzymaniu dawek promieniowania często czuł się bardzo źle. Nogi. Ból głowy. Miał otrzymać grupę inwalidzką. (...) Rozmowa z lekarzem: »Do mnie chorzy na drugie piętro nie przychodzą, tylko przypelzają« – mówi. Pawło wrócił do domu, opowiedział żonie o lekarzu. Opowiadając, płakał. A kiedy żona wyszła do sąsiadki, wypił szklanekę wódki i wyskoczył z dziewiątego piętra»⁹⁵³. Siergiej Koszelew w momencie katastrofy pracował w armii jako ślusarz. „Pod koniec 1986 roku szukali chętnych do pracy w Czarnobylu. Zgłosiło się dwóch – ja i jeszcze jeden chłopak. On pojechał pierwszy, a kiedy wrócił po kilku miesiącach, powiedział, że można tam pracować i zarobić przy tym niemałe pieniądze... Po roku powiesił się, zostawił wiadomość: »Nie mam siły dłużej cierpieć«. Męczyły go silne bóle głowy. [W Czarnobylu – P.S.] wyznaczono go do oczyszczania dachów [reaktora – P.S.], w tym również dachu hali maszyn. Otrzymał duże dawki promieniowania. W orzeczeniu lekarskim nie było ani słowa o otrzymanych dawkach, o silnych bólach głowy. W tym czasie istniał zakaz łączenia zachorowań z pracą w Czarnobylu»⁹⁵⁴. Konieczność zapewnienia rodzinie niezbęd-

⁹⁵³ В. Гонта, *Чорнобиль...*, op. cit., s. 137.

⁹⁵⁴ Świadcstwo S. Koszelewa, [w:] *Живы пока нас помнят...*, op. cit., s. 17.

nych środków do życia wpływała na postawy likwidatorów-inwalidów, którzy ukrywali swoje kalectwo w obawie przed wydaleniem z pracy. Wobec problemów z otrzymaniem rent inwalidzkich i odszkodowań podejmowali wysiłek ponad swoje możliwości i wytrzymałość organizmu. Bezrobotni mieli nikłe szanse, że zostaną zatrudnieni ze względu na swoje oficjalnie niepotwierdzone, a związane z chorobą popromienną inwalidztwo. W zakładach pracy ze względu na stan zdrowia, częste nieobecności wywołane chorobą byli narażeni na szantaż i presję ze strony niechętnie nastawionych do nich przełożonych⁹⁵⁵.

Po powrocie z Czarnobyla najczęstszą formą reagowania na stres i dolegliwości fizyczne w dalszym ciągu pozostawało spożywanie alkoholu. Prowadziło to do licznych przypadków uzależnienia. Ustalono wyraźny związek pomiędzy ekspozycją na niektóre czynniki związane z likwidacją skutków katastrofy a rozwojem choroby alkoholowej, która była wywołana wtórnie przez zaburzenia psychiczne u likwidatorów⁹⁵⁶. Po powrocie do domów zarejestrowano u nich trzykrotny wzrost liczby alkoholików (odpowiednio 8% przed wypadkiem i 24% po katastrofie)⁹⁵⁷. W latach 1986-1987 zespół uzależnienia alkoholowego bądź przypadki częstego nadużywania alkoholu (picie szkodliwe) pojawiły się u prawie połowy likwidatorów⁹⁵⁸. Zachowania spowodowane zażywaniem substancji psychoaktywnych, głównie alkoholu, stanowiły w drugiej połowie lat 90. około 13% wszystkich zaburzeń psychicznych likwidatorów⁹⁵⁹.

Na zdrowie psychiczne likwidatorów, utrzymywanie się syndromu PTSD i trudności adaptacyjne wpłynęła również polityka władz komunistycznych, zarówno w stosunku do uczestników minimalizacji

⁹⁵⁵ Н.Т. Долгих, *Первая специальная...*, op. cit., s. 96, 176.

⁹⁵⁶ *Twenty-five Years after Chernobyl Accident: Safety for the Future*, Ministry of Ukraine of Emergencies, ed. V.I. Baloga, Kiev 2011, s. 162.

⁹⁵⁷ Łącznie od 1986 roku. *Двадцять п'ять років Чорнобильської катастрофи. Безпека майбутнього...*, op. cit., s. 175-178.

⁹⁵⁸ Nie należy tutaj pomijać plagi pijaństwa i alkoholizmu w całym ZSRS, gdzie w 1987 roku ok. 28 mln obywateli, tj. 10% populacji, było alkoholikami, kolejne 20% borykało się z pozostałymi problemami alkoholowymi. Dla porównania, liczba alkoholików w Stanach Zjednoczonych w drugiej połowie lat 80. wynosiła ok. 4%. J.D. Orcutt, D.R. Rudy, *Drugs, Alcohol, and Social Problems*, Oxford 2003, s. 58.

⁹⁵⁹ А.І. Нягу, Н.Ю. Чупровська, К.М. Логановський та ін., *Стан нервової системи...*, op. cit., s. 218.

skutków wybuchu, jak i całego społeczeństwa. Po upływie kilku lat zapomniano o zasługach likwidatorów i cierpieniu poszkodowanych. Władze nie zadbały o zapewnienie im właściwej opieki socjalnej, medycznej i psychiatrycznej. Brakowało specjalnego programu przystosowawczego zarówno dla przesiedleńców, jak i dla likwidatorów. Kierownictwo w Moskwie nie chciało uchwalić prawa chroniącego weteranów Czarnobyla, nie dostrzegało bowiem lub nie chciało dostrzec ich tragicznej sytuacji zdrowotnej i socjalnej, gdyż to stanowiłoby zaprzeczenie oficjalnej propagandy.

PTSD to rana ukryta głęboko w psychice człowieka o olbrzymim wpływie na jego życiowe postawy i zachowania⁹⁶⁰. W warunkach sowieckich trudna do zidentyfikowania i przez długi czas nieleczona, podobnie jak inne zaburzenia neurotyczne, utrudniała cierpiącym prawidłowe funkcjonowanie w społeczeństwie. Wskutek odczuwanych dolegliwości psychicznych zmniejszyła się znacznie aktywność społeczna czarnobylców. Wiele rodzin likwidatorów rozpadło się, zaś trudności ze znalezieniem pracy i inne problemy przystosowawcze pogłębiły się wraz z nadejściem przemian politycznych i gospodarczych po rozpadzie ZSRS.

Katastrofa w Czarnobylu, jak wiele wydarzeń w historii o podobnej randze, wykreowała swoich bohaterów. Jeszcze w czasach sowieckich kierownictwo KC namaściło pośmiertnie na bohaterów Związku Sowieckiego ukraińskich strażaków, którzy jako jedni z pierwszych dotarli na miejsce tragedii. Pamięć o dokonaniach porucznika Wołodymyra Prawyka czy Wiktora Kibenoka była żywa w każdym zakątku ZSRS. Pozostałych – uznanych zbiorowo za bohaterów – stawiano społeczeństwu za wzór poświęcenia i oddania nieprzemijalnym „wartościom sowieckim”. Żyjących jeszcze formowano w uroczyste szeregi przy okazji kolejnych rocznic katastrofy, zmarłym budowano pomniki, odsłaniano tablice pamiątkowe, ich imionami nazywano szkoły i ulice ukraińskich miast⁹⁶¹.

Pierwszy spadek zainteresowania likwidatorami, jak i pracami w martwej zonie w ogóle, nastąpił jeszcze na przełomie 1986 i 1987

⁹⁶⁰ J.P. Wilson, T.M. Keane, *Psychological Trauma and PTSD*, New York 2004, s. 7-43.

⁹⁶¹ Również mieszkańcy niektórych miast amerykańskich, pomimo zimnej wojny, uczcili oficjalnie, ponad podziałami, pamięć o odważnych strażakach-ratownikach z Czarnobyla, np. w Schenectady (stan Nowy Jork).

roku po ukończeniu budowy betonowego sarkofagu, ale zjawisko to wyraźnie przybrało na sile w kolejnych latach. Wielu weteranów Czarnobyla pozbawionych zostało właściwej opieki medycznej i socjalnej. Coraz częściej pomijano ich milczeniem, odsuwano w cień jako niewygodny dla przywódców państwa problem. Medale i ordery przyznawane za poświęcenie w Czarnobylu były bardziej potrzebne władzy, która miała powód do świętowania kolejnego zwycięstwa – tym razem nad śmiertelnościami atomem. Marginalizowano zdrowotne problemy żołnierzy, kierownictwo partyjne chciało mieć tylko zdrowych i tęgich fizycznie weteranów. O ile uważano, że w warunkach socjalizmu ludzie sowieccy z zasady powinni być zdrowi psychicznie, to liczba psychologów, która byłaby w stanie pomóc ofiarom katastrofy, była skrajnie mała. Doprowadziło to do wykluczenia społecznego dużej liczby likwidatorów. Wielu z nich miało poczucie bycia zdradzonymi, pogłębiły się nastroje depresyjne i zachowania autodestrukcyjne.

Sytuacja nie uległa poprawie po uzyskaniu przez Ukrainę niepodległości. Likwidatorzy próbowali walczyć z samowolą urzędników, dochodzić swoich praw w sądach i udowodniać, że pogorszenie ich stanu zdrowia jest rzeczywiście konsekwencją przeżytych wydarzeń oraz dawek promieniowania otrzymanych w Czarnobylu. W kontekście obchodzonych w kraju kolejnych rocznic katastrofy wielu likwidatorów miało poczucie, że „26 kwietnia został przekształcony przez władzę w ogólnonarodowy spektakl, na którym można usłyszeć formalne, abstrahowane od problemów poszkodowanych słowa, za którymi kryją się hipokryzja, obojętność i bezdusność”⁹⁶².

Ogólnego obrazu sytuacji weteranów czarnobylskich nie zmieniają nieliczne pozytywne skutki traumatycznych doświadczeń. W psychologii owa zmiana na korzyść określana jest mianem potraumatycznego wzrostu (ang. *Posttraumatic Growth*). Odnosnie do katastrofy w Czarnobylu wciąż brakuje na ten temat bardziej szczegółowych badań socjologicznych, jednak w trakcie rozmów z likwidatorami część z nich wskazała, że udział w likwidacji skutków katastrofy jądrowej przyniósł w ich życiu również pozytywne zmiany. Niektórzy zaczęli doceniać wartości, które zagubili w powszedniej egzystencji, takie jak relacje z rodziną i przyjaciółmi. Nastąpiły także przemiany w sferze duchowej (nawrócenia i zaangażowanie w ruchy religijne), inni stali się aktyw-

⁹⁶² Е. Кац, 14 грудня – День Ліквідатора, „Пост Чорнобиль” XII 2005, nr 12, s. 3-4.

nymi uczestnikami życia społecznego (przede wszystkim w różnego rodzaju stowarzyszeniach i organizacjach czarnobylskich)⁹⁶³.

Podsumowując, należy stwierdzić, że prawdziwa walka weteranów Czarnobyla tak naprawdę rozpoczęła się dopiero po powrocie z zamkniętej strefy, z własnymi ograniczeniami fizycznymi i psychicznymi, upokarzającym postępowaniem władz sowieckich i brakiem zrozumienia ze strony polityków ukraińskich. Często także z obojętnością całego społeczeństwa. Był to dopiero początek długich zmagania o należyty szacunek i poczucie własnej wartości. Według samych likwidatorów należało zrobić wszystko, aby pamięć o Czarnobylu i jego bohaterach była przekazywana kolejnym pokoleniom. Niestety, ten heroizm nie został jeszcze wprowadzony do świadomości młodzieży i szczególnie dzisiaj potrzebuje odpowiedniej polityki historycznej⁹⁶⁴.

⁹⁶³ P. Sekuła, *Likwidatorzy Czarnobyla...*, op. cit., s. 142-143.

⁹⁶⁴ Н.Т. Долгих, *Первая специальная...*, op. cit., s. 8.

Zakończenie

Dwudziestowieczna historia Ukrainy powinna uwzględniać cały ciężar emocjonalnych, psychologicznych i empirycznych doświadczeń jej mieszkańców wyniesionych pod koniec lat 80. z traumatycznych wydarzeń związanych z wybuchem w Czarnobylskiej Elektrowni Jądrowej. Po wielu latach komunistycznej indoktrynacji, która w znaczący sposób wpłynęła na pogłębienie procesów destrukcji w mentalności zbiorowej Ukraińców, nawarstwienie różnorodnych problemów wywołanych katastrofą, przy jednoczesnej nieporadności państwa oraz pogardy jego przywódców dla ludzkiego nieszczęścia, wywołało w społeczeństwie wstrząs światopoglądowy. W konsekwencji w umysłach obywateli pojawiło się zwątpienie w słuszność ideałów socjalizmu i nieomylność systemu, który omal nie doprowadził społeczeństwa na skraj biologicznej apokalipsy. Metamorfoza świadomości *homo sovieticus*, u której podstaw leżał strach przed fizycznym wymieraniem, odbywała się stopniowo w miarę zainicjowanego przez pierestrojkę poszerzania granic wolności słowa i ograniczenia cenzury – pomimo wciąż obecnej agitacji propagandowej uruchamianej przez aparat władzy. Znaczący udział warstw intelektualnych ówczesnej Ukrainy w tych wydarzeniach był oczywisty, wszelako zjawisko zmiany świadomościowej w wymiarze indywidualnym i zbiorowym z różną intensywnością było obserwowane w całym społeczeństwie, niezależnie od inherecji klasowej, kulturowej bądź regionalnej – począwszy od wielkich okręgów przemysłowych i zespołów miejskich, aż po ukraińską prowincję.

Na początku lat 80. ukraiński historyk Iwan Łysiak-Rudnycki (zm. 1984) postawił pytanie: jakie szanse posiada ukraiński ruch dysydencki, aby zamienić się z ruchu idei w realną siłę polityczną z szeroką bazą poparcia? Jego zdaniem konieczny był jakiś impuls zewnętrzny, który pomógłby przezwyciężyć niemoc ukraińskiej opozycji⁹⁶⁵. Po upływie niecałej dekady wielu ukraińskich publicystów i badaczy zaczęło wskazywać, że impuls taki nadszedł wraz z wybuchem czwartego reaktora czarnobylskiej elektrowni. Zmiany w świadomości społecznej sprowokowały nowe reakcje względem sowieckiej rzeczywistości, w tym

⁹⁶⁵ I. Łysiak-Rudnycki, *Między historią a polityką*, Wrocław 2012, s. 550-560.

zanegowanie porządku społeczno-politycznego opartego na dominacji państwa. Przywrócenie poczucia podmiotowości obywatelskiej wiązało się z aktywizacją społeczeństwa i wzrastającym zaangażowaniem obywateli w życie polityczne kraju. W ostatecznym rezultacie inspirowało to postawy opozycyjne w stosunku do władz i komunistycznego establishmentu oraz przyspieszyło proces demokratyzacji w ZSRS. Refleksja nad skutkami katastrofy miała także znacznie głębszy wymiar, wiązała się bowiem z zagadnieniem roli jednostki we współczesnym świecie, jej duchowych korzeni, symbiozy z naturą, a nawet relacji z Bogiem. W ukraińskiej literaturze tamtego okresu po raz pierwszy tak silnie zaczęły być akcentowane zagadnienia metafizyczne, zupełnie obce socjalistycznej koncepcji stylu życia i kultury. Jako jeden z pierwszych na chrześcijański wymiar wydarzeń w Czarnobylu zwrócił uwagę ukraiński poeta i pisarz Jewhen Swerstiuk, który w słynnym eseju *Przebudowa wieży Babel* rozprawił się z amoralną i barbarzyńską ideologią marksizmu-komunizmu, będącą zaprzeczeniem wartości ogólnoludzkich⁹⁶⁶.

Zarysowane tu problemy omawiano początkowo w nielegalnych drukach o raczej niezbyt wysokim nakładzie, ale pod koniec lat 80. ze względu na „głasność”, która wbrew jej inicjatorom zaczęła nabierać coraz większego rozmachu, tematy te pojawiły się już w bardziej popularnych i ogólnie dostępnych wydawnictwach. Równolegle powstawały liczne stowarzyszenia i kluby ukraińskiej kultury, historii oraz języka, np. w drugiej połowie 1987 roku Ukraiński Klub Kulturoznawczy, a w lutym 1989 roku Ukraińskie Towarzystwo Językowe im. Tarasa Szewczenki. Apel ukraińskiej inteligencji znalazł zrozumienie i oddźwięk w szerokich masach na skalę dotąd niespotykaną w powojennej historii Ukrainy. Był to olbrzymi sukces antykomunistycznego ruchu opozycyjnego. Okres ten przez publicystów ukraińskich został scharakteryzowany jako „czas walki narodu ukraińskiego o prawo do bycia gospodarzem na swojej ziemi”⁹⁶⁷, zaś Roman Szporluk określił go mianem „ukrainizacji Czarnobyla”⁹⁶⁸ z uwagi na przełomowe znaczenie czarnobylskiej katastrofy dla procesu kształtowania świa-

⁹⁶⁶ Є. Свєрстїук, *Перебудова Вавілонської вежі*, „Київ” 1991, nr 2, s. 102.

⁹⁶⁷ М. Прокоп, *Атомна катастрофа в Чорнобилі*, „Сучасність” 1986, nr 6, s. 73.

⁹⁶⁸ R. Szporluk, *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union*, Stanford 2000, s. XLVI.

domości Ukraińców w ZSRS. Jednocześnie L. Kostenko przyznaje, że współczesne problemy narosły wokół katastrofy często nie znajdują zrozumienia wśród samych Ukraińców, a percepcja w społeczeństwie tragicznej historii Polesia i jego mieszkańców bywała ambiwalentna⁹⁶⁹.

Przed Ukrainą, podobnie jak trzy dekady wcześniej, wciąż stoi wiele wyzwań i nierozwiązanych problemów dotyczących usuwania wielopłaszczyznowych skutków wybuchu w elektrowni czarnobylskiej, w tym jej następstw społecznych. Umownie można podzielić je na dwie grupy: przedsięwzięcia w zakresie rehabilitacji i odnowy skażonych obszarów oraz z uwagi na jej kontekst społeczny – ochrona osób poszkodowanych (socjalna, medyczna, psychologiczna)⁹⁷⁰.

Spółczesność ukraińska, niezależnie od międzynarodowych konsekwencji katastrofy, silnie identyfikowała się z tragedią, traktując ją jako swoje własne nieszczęście, stąd w licznych publikacjach i esejach ukraińskich opozycjonistów pod koniec lat 80. XX wieku pojawiało się wielokrotnie określenie „katastrofy narodowej”. Lina Kostenko pisze, że na świecie nie ma państw, które nie miałyby swoich katastrof ekologicznych, „ale właśnie **naszą** [podkreślenie – P.S.] czarnobylską, nazywając globalną”⁹⁷¹. Przekonanie o „katastrofie narodowej”, w której Ukraina zaznała nieodwracalnych strat psychologicznych i zdrowotnych, a także ekologicznych, utwierdziło wśród Ukraińców przekonanie, że ich państwo jest pierwszą i najważniejszą ofiarą wydarzeń z 1986 roku⁹⁷². Wymownie wyraził to w artystycznej formie jeden z wybitnych pisarzy ukraińskich Iwan Dracz, który odwołując się do wielowiekowego kultu Matki Boskiej na Rusi, zwłaszcza Matki Boskiej Bolesnej, stworzył obraz cierpiącej Czarnobylskiej Madonny-Ukrainy⁹⁷³. W ślady Dracza poszło wielu innych autorów, niektórzy z nich, bezpośrednio nawiązując do draczowej Madonny, zestawiali Czarnobyl z największymi tragediami w dziejach narodu ukraińskiego.

Przeświadczenie o wyjątkowych stratach Ukrainy spowodowanych wybuchem w CzEJ silnie koresponduje z martyrologiczną mentalnością

⁹⁶⁹ С. Махун, *Ліна Костенко*, op. cit.

⁹⁷⁰ Н.А. Фукс, *Фінансово-правові питання ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи*, „Правове регулювання економіки” 2010, nr 10, s. 185.

⁹⁷¹ Л. Костенко, *Україна как жертва и фактор глобализации катастроф*, [w:] *Две Руси*, pod. red. Л. Ившиной, Київ 2004, s. 477-482.

⁹⁷² Ibidem.

⁹⁷³ І. Драч, *Чорнобильська Мадонна*, „Вітчизна” 1988, nr 1, s. 55-61.

jej mieszkańców. Mit wiecznej ofiary stał się istotnym elementem tożsamości narodu ukraińskiego, który przyjął rolę głównego męczennika komunistycznego reżimu. Negatywną rolę w utrwalaniu tego stereotypu w wyobraźni zbiorowej odegrały ukraińskie elity polityczne (i nie tylko), dla których Czarnobyl stał się wygodnym pretekstem do prezentowania kraju na arenie międzynarodowej jako wymagającej szczególnej troski ofiary wzbudzającej współczucie Zachodu, skazując tym samym Ukrainę na rolę „żebraka Europy”. Jest to o tyle niebezpieczne, że wiecznej ofierze, niezależnie od skali udzielonego wsparcia, bardzo trudno efektywnie pomóc.

Znaczny wpływ na sposób postrzegania katastrofy przez Ukraińców wywarła sowiecka polityka tajności prowadzona jeszcze na długo przed wybuchem w CzEJ. Instytucje związane z przemysłem jądrowym były w istocie „państwem w państwie”, strzegącym swych mrocznych tajemnic i niepodlegającym kontroli Rady Najwyższej ZSRS, a tym bardziej społeczeństwa⁹⁷⁴. Atom nieoswojony, trzymany pod kluczem sowieckiej propagandy w tajemnicy przed resztą obywateli, traktowany był przez nich jako coś abstrakcyjnego, wręcz nieprawdziwego. Kilka dekad ukraińskiej „drogi do komunizmu” i propagandy sukcesu pozbawiło społeczeństwo podstawowych instynktów samozachowawczych. Dopiero katastrofa 1986 wywołała strach nie mniejszy od lęków odczuwanych w obliczu wielkich plag i kataklizmów w społeczeństwach przedindustrialnych. Miejsce oswojonych już w kulturze dwóch żywiołów – ognia i wody – gwałtownie zajął atom, silnie oddziałując na wyobraźnię zaskoczonych jego niszczycielską potęgą ludzi. Nie bez powodu uwolniony z reaktora czarnobylskiego atom określano w ówczesnej prasie „radioaktywną bestią”, „atomowym monstrum” lub „nuklearnym dżinem”, ponieważ „gdy wzrasta lęk, mnożą się monstra wszelakie”, które wystawiają człowieka na ciężką próbę⁹⁷⁵. Ostatecznie „monstrum nie przynależy przecież do świata człowieka, jest nieludzkie, dzikie i obce”, i co istotne, niszczy ustalony porządek społeczny, podważa jego stabilność⁹⁷⁶.

⁹⁷⁴ В.Ю. Катасонов, *Великая держава или экологическая колония?*, Москва 1991, s. 108.

⁹⁷⁵ P. Kowalski, *Kilka uwag o monstrach i potworach*, [w:] *Antropolog wobec współczesności*, red. M. Radkowska-Walkowicz, A. Malewska-Szałygin, Warszawa 2010, s. 201.

⁹⁷⁶ *Ibidem*, s. 196.

W emfaticznym słownictwie sowieckiej prasy rodem ze średnio-wiecznego moralitetu zawarta została również pewna próba odcięcia się władz komunistycznych od grona sprawców nieszczęścia, ponieważ katastrofa traktowana jak anormalne wydarzenie stawała się w ówczesnej propagandzie nieprzewidywalnym żywiołem i jednocześnie wyjątkiem od reguły postawionym poza granicami sowieckiej nauki i racjonalności.

Badacze podkreślają, że wskutek wieloletniego ukrywania przez władze ZSRS realnych następstw katastrofy zarówno ludność poszkodowana, jak i wszyscy obywatele Ukrainy przeżyli „podwójny Czarnobyl” – pierwszy obiektywny (związany m.in. z ryzykiem radiologicznym) i drugi informacyjny, gdy społeczeństwo po latach ukrywania prawdy mogło poznać rzeczywistą skalę zagrożenia. W tym drugim przypadku decydowała także unikalność i specyfika katastrofy utrudniająca zrozumienie sytuacji. Oba tym wydarzeniom towarzyszyły silny stres i niepokój o stan zdrowia⁹⁷⁷. Gdy w 1989 roku najpopularniejsze gazety po raz pierwszy opublikowały mapy skażenia promieniotwórczego, na których całe obszary republiki pokryto liczbami i symbolami pierwiastków promieniotwórczych, dla wielu niezrozumiałych, wywarło to, w informacyjnie izolowanym społeczeństwie, wstrząsające wrażenie. Wkrótce też rynek wydawniczy na Ukrainie załapały poradniki z gatunku „czarnobylskiego survivalu”, a tytuły publikacji i rozdziałów nie pozostawiały czytelnikom wiele wątpliwości co do perspektyw na przyszłość – „Czy będziemy żyli?” albo „Jak przeżyć w warunkach zwiększonego promieniowania”⁹⁷⁸.

W kontekście przeanalizowanych w pracy problemów należy również stwierdzić, że osoby poszkodowane zostały skazane, już w niepodległej Ukrainie, na trzeci (po realnym i informacyjnym) – „społeczny Czarnobyl”, głównie poprzez pozbawienie ich szansy na powrót do normalnego życia, a często i zdrowia. Ofiary Czarnobyla wciągnięte zostały po 1991 r. w tryby legislacyjno-administracyjnych procedur, które pociągały za sobą dotkliwie długofalowe skutki. Po wielu latach

⁹⁷⁷ Ю. Саєнко, *Соціально-психологічний слід Чорнобиля*, [w:] *Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи. Результати соціологічних досліджень 1986-1995 рр.*, Харків 1996, s. 64.

⁹⁷⁸ *Как выжить в условиях повышенной радиации*, ред. В.В. Смолянец, Киев 1991, s. 6.

niekompetentnej polityki zniszczono odporność społeczną poszkodowanych i pozbawiono umiejętności skutecznej samoobrony. Praktycznie poza uwagę władz pozostała cała pomoc społeczno-psychologiczna, jakiej potrzebowały ofiary wybuchu, choć podana w sposób kompleksowy i zintegrowany z innymi działaniami wspierającymi mogłaby ich wyrwać ze stanu wiecznej ofiary.

Deprecjonowanie przez kolejne rządy Ukrainy problemów ofiar katastrofy poprzez obniżanie ich rangi prowadziło do zahamowania postępów w zwalczaniu jej skutków, obnażyło bezdusność państwowego systemu pomocy socjalnej i powiększyło desperację osób poszkodowanych. Zachowanie władz ukraińskich groziło ponadto zmniejszeniem pomocy ze strony państw Zachodu, bez której Ukraina nie mogłaby uporać się z najpilniejszymi nawet zadaniami. Istniało spore ryzyko, że zagraniczne organizacje przestaną finansować różnorakie programy czarnobylskie (w niektórych przypadkach tak się stało), gdy przekonają się, że w ukraińskim parlamencie nie traktuje się tej kwestii priorytetowo, a wręcz marginalizuje⁹⁷⁹. Trafnie owo zjawisko zdefiniował Mykoła Karpan: „W kwestii czarnobylskiej Ukraina sama siebie mocno zdyskredytowała, co w znaczący sposób obniżyło prawdopodobieństwo udzielania jej co roku znacznej i bezzwrotnej pomocy międzynarodowej”⁹⁸⁰. Polityka Ukrainy w stosunku do czarnobylców równoległe z licznymi przypadkami ujawnionych malwersacji zachodnich pożyczek przeznaczonych na likwidację skutków katastrofy dostarczała dodatkowych argumentów zwolennikom poglądu, że katastrofa w Czarnobylu jest w istocie fałszywą tragedią, której konsekwencje zostały przez Ukraińców znacznie wyolbrzymione. Z trybun organizacji międzynarodowych (w tym ONZ) zaczęły padać słowa, że Ukraina – obok Białorusi i Rosji – wybudowała nieźle prosperujący „przemysł na tym nieszczęśliwym wypadku”⁹⁸¹.

Z perspektywy populacji straty wywołane katastrofą w CzEJ nie były dla Ukrainy tak duże jak w przypadku wielu innych tragicznych

⁹⁷⁹ P. Sekuła, *Ekonomia i polityka na Ukrainie po 1991 roku wobec zagrożeń eksploatacji Czarnobylskiej Elektrowni Jądrowej*, „Bezpieczeństwo. Teoria i Praktyka” 2018, nr 2 (31), s. 135-147.

⁹⁸⁰ Н.В. Карпан, *Чернобыль. Месть мирного атома*, Днепропетровск 2006, s. 535.

⁹⁸¹ О. Гусев, *Розмикаючи кайдани Чорнобіля*, Київ 2008, s. 143.

wydarzeń minionego stulecia – stalinowskich czystek, klęski Hołodomoru, okupacji hitlerowskiej. Wciąż są jednak wyraźnie odczuwalne i w określonym stopniu determinują społeczno-demograficzną rzeczywistość kraju, a jej koszty psychologiczne będą ponoszone przez obywateli jeszcze przez bardzo długi okres. Nowa dynamika migracji po katastrofie doprowadziła do trwałych deformacji w strukturze społecznej na obszarach najmocniej skażonych. W strefach radiologicznych zaobserwowano negatywne zmiany w ogólnych tendencjach dotyczących wskaźnika umieralności i długości życia⁹⁸².

O wybuchu w Czarnobylu, a zwłaszcza jego następstwach, społeczność międzynarodowa nie dowiedziała się jednak zbyt dużo. To rezultat nikłego i dość powierzchownego zainteresowania na Zachodzie dziejami Europy Wschodniej. Poetka L. Kostenko uważa, że dowodem tej niewiedzy są chociażby pojawiające się stwierdzenia, jakoby „Ukraina dała światu Czarnobyl”⁹⁸³. Ignoruje się przy tym fakt, że to władze w Moskwie podjęły decyzję o lokowaniu CzeJ na Polesiu, a także o kierunku rozwoju energetyki jądrowej w podległej sobie republice⁹⁸⁴. Z drugiej strony należy zadać pytanie, czy właśnie przez katastrofę czarnobylską świat nie stracił szansy na poznanie Ukrainy rzeczywistej, pełnowymiarowej, innej niż tylko tej związanej z tragedią nuklearną.

W następstwach społecznych katastrofy, w tym psychologicznych, ogromną rolę odgrywał nie tylko zachowawczy sposób podejścia do jej wielostronnych, globalnych skutków, który naraził na dodatkowe cierpienia miliony ludzi, ale przede wszystkim anachroniczne wyobrażenia na temat samej katastrofy i podobny sposób pojmowania wydarzeń w Czarnobylu. Świadomość ludzka, zwłaszcza obywateli sowieckich, nie była gotowa na przyjęcie tego rodzaju tragicznego wydarzenia. Widać to było wyraźnie w trakcie usuwania skutków wybuchu, gdzie era atomowa graniczyła z nieomal średniowiecznymi metodami walki. Witalij Sklarow, minister energetyki i elektryfikacji USRS i Ukrainy

⁹⁸² Н. Омелянец, Н. Гунько, Н. Дубовая, *Демографические потери Украины от Чернобыльской катастрофы*, Saarbrücken 2015, s. 53.

⁹⁸³ Л. Костенко, *Украина как...*, op. cit., s. 477-482.

⁹⁸⁴ В. Гонта, *Чернобыль, яким я його бачив*, Київ 2004, s. 68. Akademia Nauk Ukrainy na czele z profesorem Borysem Patonem wypowiedziała się zdecydowanie przeciwko budowaniu elektrowni jądrowych na Polesiu. Opinie ukraińskich naukowców nie wzięto także pod uwagę podczas planowania rozbudowy nowych obiektów jądrowych w Czarnobylu oraz ich eksploatacji.

(1991-1993) oraz uczestnik likwidacji skutków katastrofy w Czarnobylu, wspominał: „Awaria była takiego stopnia, rozmiarów i konsekwencji, że w rzeczywistość wydarzeń oraz możliwość ich powtórzenia do dzisiaj niektórzy nie chcą uwierzyć. Najstraszniejsze i niepojęte jest to, że nie wierzą w nią niektórzy z tych, którzy przeszli to piekło. Tragedia jest odbierana [przez nich – P.S.] jak koszmarny sen, ale nie jak straszna rzeczywistość. Stąd takie bezsilne działania i decyzje”⁹⁸⁵. Stąd również obserwowane zwłaszcza na początku katastrofy apatia, brak inicjatywy i bierność niemałej części poszkodowanego społeczeństwa, którym często towarzyszyło ignorowanie faktów i skali zagrożenia.

Ukraiński czarnobylec to dzisiaj bardzo szerokie pojęcie zawierające psychologię, politykę, a nawet filozofię. W społecznej percepcji katastrofy jądrowej wyraźnie przebija się biblijny wątek apokalipsy wywołującej wielką pokorę Ukraińców wobec tragicznych wydarzeń. Motyw sądu ostatecznego przeplata się z tradycyjnym dla kultury Słowian Wschodnich ujęciem apokalipsy jako symbolu spustoszonej duszy człowieka. Kwestie ostateczne, problemy etyczne były komplementarne z wizją technologicznego armagedonu. Problematykę tę wielokrotnie poruszali ukraińscy pisarze, poeci, i malarze⁹⁸⁶.

Szerokie konsekwencje wybuchu w CzEJ wraz z upływem kolejnych dekad nie tylko nie zostały przewyżczone, ale niektóre z nich uległy pogłębieniu. Z techniczno-praktycznego punktu widzenia, zwłaszcza radiologicznych konsekwencji katastrofy (okres rozpadu „czarnobylskich” radionuklidów, zanieczyszczenia), ale przede wszystkim jej skutków psychologicznych i społecznych, katastrofa nie miała, ale ma miejsce. Nie bez wpływu na ten stan rzeczy pozostał fakt, że dziedzictwo totalitarnego reżimu: bezprawie, obojętność i arogancki stosunek władzy do obywatela – wbrew prognozom ówczesnego prezydenta Leonida Kuczmy – nie zostały pogrzebane wraz z upadkiem komunistycznego systemu czy – tym bardziej – z zamknięciem elektrowni czarnobylskiej.

Dla wielu ofiar katastrofy ma ona wymiar ponadczasowy, w którym dominuje subiektywny oraz bardzo emocjonalny odbiór tragedii. Stosunek decydentów w Kijowie do kwestii czarnobylskich wzmacniał u poszkodowanych postrzeganie świata jako przestrzeni konfliktów i zagrożeń, utrwalając dodatkowo negatywne stereotypy na temat przy-

⁹⁸⁵ В.Ф. Скляр, *Завтра был Чернобыль*, Москва 1993, s. 199.

⁹⁸⁶ P. Sekuła, *Czarnobyl...*, op. cit., s. 389-423.

wództwa politycznego sprawowanego przez liderów ukraińskich. Wizerunek władz ucierpiał mocno wskutek ujawnienia licznych malwersacji finansowych i nadużyć, które w ciągu prawie 30 lat niepodległości Ukrainy przekształciły Czarnobyl z symbolu upadku ZSRS i cierpienia milionów ludzi we współczesny pomnik korupcji i populizmu.

Wbrew prognozom z lat 80. XX wieku upływ czasu nie tylko nie rozwiązał większości problemów, ale w rezultacie nieprzemyślanych i mało skutecznych przedsięwzięć, a także specyfiki samej katastrofy, nastąpiło nasilenie wielu negatywnych zjawisk społecznych, w znaczący sposób utrudniających funkcjonowanie ofiar Czarnobyla i ich rodzin. Wielu z nich pogodziło się już z faktem, że skutki wybuchu będą odczuwane jeszcze przez długi czas, a ich przezwyciężenie jest – w dającej się przewidzieć perspektywie – mało prawdopodobne.

Wydarzenia z pierwszych miesięcy 2022 r. na Ukrainie prawdopodobnie trwale odsuną kwestie czarnobylskie z centrum uwagi władz, ale również ludności poszkodowanej, na dalsze miejsca. Pełnoskalowy konflikt zbrojny z Federacją Rosyjską i wywołany nią szok psychologiczny, ofiary śmiertelne, ogólne zubożenie i kryzys ekonomiczny, których skutki na obecnym etapie trudno oszacować (w przyszłości być może także eskalacja konfliktów społecznych), skierowały wysiłki obywateli na przystosowanie się do nowych zagrożeń i wyzwań. Niemniej katastrofa w dalszym ciągu stanowi istotny element doświadczenia życiowego czarnobylców, wpływając na ich światopogląd i ocenę szans odmiany losu.

Bibliografia

Materialy archiwalne

- 1. Centralne Państwowe Archiwum Wyższych Organów Władzy i Urzędów Ukrainy; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України у Києві (ЦДАВО).**
ф. 1, оп. 15, спр. 4574, 4575; ф. 1, оп. 16, спр. 4499, 4608; ф. 2, оп. 15, спр. 189, 314, 499, 1707, 1716, 1718, 2026, 2131, 2405, 2487, 2601, 4281, 5423, 3701, 3701a, 5944, 5964, 6091, 6092, 6093, 6094, 6095, 6096, 6097, 6098, 6099, 6100, 6973, 6974, 6975, 6976, 6979, 6980, 6985, 7835, 7839, 8740.
- 2. Centralne Państwowe Archiwum Społecznych Organizacji Ukrainy; Центральний державний архів громадських об'єднань України у Києві (ЦДАГО).**
ф. 1, оп. 11, спр. 1367; ф. 1, оп. 17, спр. 385, 386, 387; ф. 1, оп. 25, спр. 2992, 2993, 2995, 2996, 2997, 2998, 3089, 3166; ф. 1, оп. 32, спр. 2331, 2336, 2337, 2338, 2612, 2671, 2815, 2816, 2870, 2942, 2943, 2944, 2971, 3166; ф. 1, оп. 55, спр. 4396, 6601.
- 3. Państwowe Archiwum Obwodu Żytomierskiego; Державний архів Житомирської області (ДАЖО).**
ф. Р-865, оп. 2, спр. 828; ф. Р-1150, оп. 2, спр. 3031, 3293, 3352; ф. Р-1577, оп. 11, спр. 98; ф. Р-1654, оп. 7, спр. 850; ф. Р-2614, оп. 2, спр. 2101, 2105, 2111; ф. Р-2959, оп. 2, спр. 1222; ф. Р-3867, оп. 1, спр. 1982; ф. Р-6501, оп. 1, спр. 404, 428; ф. Р-6607, оп. 1, спр. 12, 29; ф. Р-6623, оп. 1, спр. 3, 6.
- 4. Państwowe Archiwum Obwodu Kijowskiego; Державний архів Київської області (ДАКО).**
ф. П-1, оп. 78, спр. 316; ф. П-5, оп. 78, спр. 271, 310, 312, 313, 316, 317; ф. П-5, оп. 113, спр. 386, 277, 387, 388, 389, 390, 492, 507; ф. П-5, оп. 118-г, спр. 1, 7, 30, 52, 54, 55, 57, 62, 65, 67, 69, 77, 78, 79, 80, 81, 88, 92, 93, 95, 97, 98, 98а, 100, 101, 102.
- 5. Państwowe Archiwum Obwodu Czernihowskiego; Державний архів Чернігівської області (ДАЧО).**

ф. П-470, оп. 13, спр. 1461, 1572, 1577; ф. Р-5036, оп. 2, спр. 2316; ф. Р-9014, оп. 1, спр. 20, 22, 25, 29, 34, 36, 44, 76, 94.

6. Państwowe Archiwum Miasta Kijowa; Державний архів міста Києва (ДАК).

ф. Р-1, оп. 7-с, спр. 283, 284, 291; ф. Р-1, оп. 8, спр. 3101.

7. Łotewskie Archiwum Państwowe w Rydze; Latvijas Valsts arhīvs (LVA).

f. 101, apr. 57, li. 258; f. 2197, apr. 1-v, li. 122.

8. Archiwum własne autora.

- a) Довідка про результати перевірки порядку видачі посвідчень «Учасник ліквідації аварії на ЧАЕС» працівникам профспілкових органів України (oryginał).
- b) Касаційна скарга громадянина Кулай Леоніда Ілліча до Верховного Суду України з 25.09.2001 (oryginał).
- c) List dyrektora Oddziału ds. Uregulowania Statusu Osób Poszkodowanych w Rezultacie Katastrofy Czarnobylskiej Ministerstwa Ochrony Ludności przed Skutkami Awarii w Czarnobylskiej EJ Oleksandra Puchlaka (maszynopis).
- d) List kierownictwa Miejskiego Komitetu Wykonawczego w Prypeci do Władimira Gubariewa (maszynopis).
- e) Мероприяття по выполнению критических замечаний постановления бюро Припятского горкома Компартии Украины нр. Б64-17 от 4.05.84 г. (oryginał).
- f) Отчетный доклад партийного бюро первичной партийной организации за период с 25.10.84 г. по 18.10.85 г. (oryginał).
- g) Nagrania audio: wywiady z Valdisem Zatlersem, Rostysławem Omełiaszko, mieszkańcami Strefy Alienacji.

Akty prawne (w kolejności chronologicznej)

Постановление Центрального Комитета КПРС, Президиума Верховного Совета СССР,

Совета Министров СССР, Всесоюзного Центрального Совета Профессиональных Союзов от 07.05.1986, N 524-156, *Об условиях оплаты труда и материального обеспечения работников предприятий и организаций зоны Чернобыльской атомной электростанции.*

- Постанова Ради Міністрів Української РСР від 14.12.1989, N 315, Про додаткові заходи щодо посилення охорони здоров'я та поліпшення матеріального становища населення, яке проживає на території, що зазнала радіоактивного забруднення в результаті аварії на Чорнобильській АЕС.
- Постанова Ради Міністрів Української РСР від 30.12.1989, N 33, *Про переселення жителів з населених пунктів Народицького району Житомирської області і Поліського району Київської області, а також будівництво для них об'єктів соціально-побутового і виробничого призначення.*
- Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 19.01.1990, N 8711-XI, *Про відповідальність за порушення вимог, спрямованих на поліпшення екологічної обстановки в Українській РСР.* ВВР УРСР, 1990, N 5, ст. 60.
- Постановление Верховного Совета СССР от 25.04.1990, N 1452-1, *О единой программе по ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС и ситуации, связанной с этой аварией.*
- Постанова Ради Міністрів Української РСР та Української Республіканської Ради
- Професійних Спілок від 02.07.1990, N 148, *Про заходи щодо поліпшення медичного обслуговування і соціального забезпечення осіб, які брали участь у роботах по ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС.*
- Постанова Верховної Ради Української РСР від 27.02.1991, N 791-XII, *Про Концепцію проживання населення на територіях Української РСР з підвищеними рівнями радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи.* ВВР УРСР, 1991, N 16, ст.197.
- Закон України від 28.02.1991, N 797-XII, *Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.* ВВР УРСР, 1991, N 16, ст. 200.
- Закон України від 28.02.1991, N 795-XII, *Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи.* ВВР УРСР, 1991, N 16, ст. 198.
- Постанова Верховної Ради Української РСР від 28.02.1991, N 797-XII, *Про порядок введення в дію Закону Української РСР „Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”.*
- Законодательные акты Украинской ССР, связанные с чернобыльской катастрофой.*
- Законы и постановления, принятые на третьей сессии Верховного Совета Украинской ССР двенадцатого созыва 27-28 февраля 1991 года, Киев 1991.*

- Постановление Кабинета Министров СССР от 08.04.1991, N 164, *О концепции проживания населения в районах пострадавших от аварии на черновильской АЭС.*
- Постанова Кабінету Міністрів України від 18.06.1991, N 44, *Про затвердження Порядку видачі посвідчень особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.*
- Постанова Кабінету Міністрів України від 02.12.1991, N 354, *Про створення Українського державного концерну по експлуатації об'єктів атомної енергетики і промисловості.*
- Постанова Верховної Ради України від 11.12.1991, N 1962-ХІІ, *Про хід виконання заходів, передбачених постановами Верховної Ради Української РСР «Про Концепцію проживання населення на територіях Української РСР з підвищеними рівнями радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи», «Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» і «Про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. ВВР України, 1992, N 10, ст. 144.*
- Постанова Кабінету Міністрів України від 11.06.1992, N 327, *Питання Міністерства України у справах захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. ЗП України 1992 р., N 7, ст. 155.*
- Постанова Кабінету Міністрів України від 25.08.1992, N 501, *Про затвердження Порядку видачі посвідчень особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. ЗП України 1992 р., N 10, ст. 245.*
- Льготы и компенсации, предоставляемые участникам ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС и населению, проживающему на территориях Украины с радиоактивным загрязнением (нормативные акты и другие материалы),* под. ред. Г.А. Готовчица, Красноярск 1992.
- Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.01.1993, N 17-р, *Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 23 липня 1991 р. N 106.*
- Постанова Кабінету Міністрів України від 29.05.1993, N 386, *Про затвердження Положення про Державний комітет України по використанню ядерної енергії.*
- Указ Президента України від 21.08.1993, N 348/93, *Про додаткові заходи щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи.*
- Постанова Верховної Ради України від 02.10.1993, N 3421-ХІІ, *Концепція Національної програми ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи і соціального захисту громадян на 1994-1995 роки та період до 2000 року. ВВР України, 1993, N 41, ст. 393.*

- Постанова Верховної Ради України від 21.10.1993, N 3538- XII, *Про деякі заходи забезпечення народного господарства електроенергією*. ВВР 1993, N 44, ст. 422.
- Постанова Кабінету Міністрів України від 22.10.1996, N 1279, Про затвердження переліку всеукраїнських та міжнародних об'єднань громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.
- Закон України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», упоряд. В.Д. Байбіков, А.І. Цупрій, М.І. Велика, Кіровоград 1996.
- Постанова Кабінету Міністрів України від 30.05.1997, N 523, *Про затвердження нового Порядку обчислення пенсій по інвалідності, що настала внаслідок каліцтва чи захворювання, і пенсій у зв'язку з втратою годувальника внаслідок Чорнобильської катастрофи*.
- Постанова Кабінету Міністрів України від 13.07.1998, N 1059, *Про схвалення Заяви Кабінету Міністрів України щодо виконання Меморандуму про взаєморозуміння між Урядом України та урядами країн «великої сімки» і Комісією Європейського Співтовариства щодо закриття Чорнобильської АЕС*. *Konstytucja Ukrainy*, tłum. E. Toczek, Warszawa 1999.
- Постанова Кабінету Міністрів України від 29.03.2000, N 598, *Про дострокове припинення експлуатації енергоблока № 3 та остаточне закриття Чорнобильської АЕС. Соціальний, медичний та протирадіаційний захист постраждалих в Україні внаслідок чорнобильської катастрофи. Збірник законодавчих актів та нормативних документів 1991-2000 роки*, ред. В. Дурдинець, Ю. Самойленко, В. Яценко, В. Яворівський, Київ 2001.
- Prawo atomowe, Ustawa z dnia 29 listopada 2000 r., art. 3 pkt. 4, 5 i 6.* (Dz. U. 2001.03.18).
- Розпорядження Кабінету Міністрів України від 25.07.2002, N 408-р, *Про затвердження Концепції проекту Закону України „Про внесення змін до Законів України „Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи” та „Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”*.
- Закон України від 03.02.2004, N 1411-IV *Про віднесення деяких населених пунктів Волинської та Рівненської областей до зони гарантованого добровільного відселення*. ВВР України, 2004, N 12, ст. 166.
- Закон України від 31.03.2005, N 721-XIV, *Про спеціальну економічну зону „Славутич”*, ВВР України 1999, N 32, ст. 263.
- Закон України від 14.03.2006, N 3522-IV, *Про Загальнодержавну програму подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006-2010 роки*. ВВР України, 2006, N 34, ст. 290.

- Постанова Верховної Ради Української РСР від 02.08.2006, N 134-ХІІ, *Про мораторій на будівництво нових атомних електростанцій на території Української РСР.*
- Указ Президента України від 13.08.2007, N 700/2007, *Про оголошення природної території загальнозоологічним заказником загальнодержавного значення «Чорнобильський спеціальний».*
- Закон України від 28.12.2007, N 107-VI, *Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України.* ВВР України, 2008, N 5-6, N 7-8, ст.78.
- Постанова Верховної Ради України від 18.04.2008, N 276-VI, *Про стан, заходи і перспективи подолання наслідків Чорнобильської катастрофи.* ВВР України, 2008, N 26, ст. 250.
- Постанова Верховного Суду України від 27.05.2008, N 3399604.
- Указ Президента України від 11.12.2009, N 1038/2009, *Про створення природного заповідника «Древлянський».*
- Ухвала Вищого адміністративного суду України від 4.05.2011, N 16783674.
- Постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011, N 1210, *Про підвищення рівня соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.*
- Конституція України. Чинне законодавство станом на 13.06.2014 року.* Київ 2014.
- Закон України від 28.12.2014 N 76-VIII, *Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України.* ВВР України, 2015, N 6, ст. 40.
- Указ Президента України від 26.04. 2016, N 174/2016, *Про створення Чорнобильського радіаційно-екологічного біосферного заповідника.*

Prasa i artykuły w wydaniach periodycznych

- Атомная Энергетика – надежды ведомств и тревоги общества*, „Новий Мир” 1989, nr 4.
- Avikson T., *Tšernobõl, juuli 1986*, “Noorte Hääl” 14 VIII 1986, nr 185.
- Беліков А., М. Железнов, *Ситуація стабілізується*, „Деснянська правда” 11 V 1986, nr 93 (17376).
- Белоусов В., *Город энергетиков*, „Правда” 1987, nr 14 (25001).
- Bromet E.J. et al., *A 25 Year Retrospective Review of the Psychological Consequences of the Chernobyl Accident*, „Clinical Oncology” 2011.
- Булдей В., *Атомні станції та природні джерела енергії*, „Наука і культура. Україна” 1990, nr. 24.

- „Час пик” 22 II 2002, nr 8 (54).
- „Чернобыль нагадує” 01-30 VI 2010, nr 6 (12).
- Чернобыльцам новые удостоверения*, „Импульс” 17 X 1992, nr 38 (124).
- Дом номер 17 и другие*, „Вестник Чернобыля” 1990, nr 64.
- Драч І., *Чернобыльська Мадонна*, „Вітчизна” 1988, nr 1.
- Дусенко Е., *Не льготы, а хождение по мукам*, „Профспілка газета” 10 IV 1996, nr 15 (286).
- Дзяхар Г.І., *Нормативно-правове регулювання у сфері ліквідації наслідків Чернобыльської катастрофи*, „Правове регулювання економіки” 2010, nr 10.
- Федоренко Г.О., *Деякі загальнотеоретичні аспекти взаємозв'язку всіх засобів забезпечення режиму законності в контексті Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чернобыльської катастрофи»*, „Правове регулювання економіки” 2010, nr 10.
- Фуке Н.А., *Фінансово-правові питання ліквідації наслідків Чернобыльської катастрофи*, „Правове регулювання економіки” 2010, nr 10.
- Глушко М., *Перше постчернобыльське історико-етнографічне дослідження Київського Полісся*, „Народознавчі зошити” 1995.
- Глушко М., *Слідами чернобыльської трагедії: експедиційне дослідження Київського Полісся*, „Народна творчість та етнографія” 1997.
- Горицвет Н., *Зона для робинзонів*, „Вестник Чернобыля” 1990, nr 96.
- Гулько Н.В., *Уроки Чернобылю: екологічна міграція*, „Демографія та соціальна економіка” 2011, nr 2 (16).
- Холоша В., *Чітко визначені пріоритети – це один крок до розв'язання глобальних проблем*, „Вісник Чернобыля” 2009, nr 16-17 (1579-1580).
- Хриенко Н., *Мы не хотим в самоселы*, „Вестник Чернобыля” 1990, nr 76.
- Имя ему – Славутич*, „Правда Украины” 1987, nr 10 (13578).
- Кац Е., *14 грудня – День Ліквідатора*, „Пост Чернобыль” XII 2005, nr 12.
- Калиненко Л.В., Л.В. Перепелятникова, *Обоснование необходимости пересмотра перечня населенных пунктов отнесенных к зонам радиоактивного загрязнения ЧАЭС*, „Bezpieczeństwo i Technika Pożarnicza” 2014, nr 1.
- Касараба Ю.Я., О.В. Омельченко, *Громадські чернобыльські організації в країнах СНД і Балтії: організаційно-правові основи створення та напрями діяльності*, „Науковий вісник Ужгородського університету”. Серія „Право” 2011, вип. 16.
- Кілка цифр дуже локального масштабу*, „Київський вісник” 1993, nr 41 (4416).
- Kiseylov S., *Inside the Beast*, “Bulletin of the Atomic Scientists” V/VI 1996, vol. 52, nr 3.

- Колот А., *ЧП не местного масштаба*, „Вестник Чернобыля” 1990, nr 19.
- Kosteņeckа M., *Āernobiļas ikdiena. Rudens*, „Padomju Jaunatne” 31 X 1986.
- Ковган Л.Н., И.А. Лихтарев, О.Н. Переводников, *Опыт общедозиметрической паспортизации территорий, подвергшихся интенсивным чернобыльским выпадениям в Украине*, „Радиационная гигиена” 2009, nr 3.
- Кундиев Ю. И., В. И. Чернюк, А. Н. Каракашян, Т. Ю. Мартыновская, *Чернобыль и Репродуктивное здоровье женщин села*, «Проблемы радиационной медицины та радіобіології» Київ 2013, nr 18.
- „Литературная газета” 1991, nr 15 (5341).
- Loganovsky K., J.M. Havenaar, N.L. Tintle, L.T. Guey, R. Kotov, E.J. Bromet, *The Mental Health of Clean-up Workers 18 years after the Chernobyl Accident*, „Psychological Medicine” 2008, No. 38.
- Марплз Д., *Чорнобиль – рік пізніше*, „Сучасність” 1987, nr 4 (312).
- Ochiai E., *Hiroshima to Fukushima: Biohazards of Radiation*, Heidelberg 2014.
- Опришко В.Ф., *Система законодавства з питань подолання наслідків Чорнобильської катастрофи*, „Правове регулювання економіки” 2010, nr 10.
- Osadczyk B., *Ukraina – kocioł na trzech nogach*, „Kultura” 1993, nr 9 (552).
- Панов А., *Зелений рух в Україні*, „Сучасність” 1991, nr 6 (362).
- Паньков О.Т., *Місто, яке люблю*, записав С. Реп’ях, „Сіверянський літопис” 1995, nr 6.
- Прокоп М., *Атомна катастрофа в Чорнобилі*, „Сучасність” 1986, nr 6.
- Пухляк О., *Для кого біда, а для кого солодкий пиріг*, „Київський Вісник” 3 III 1993, nr 41 (4416).
- Пухляк А., *Истинным чернобыльцам волноваться нечего*, „Киевские новости” 1998.
- Пухляк А., *Чорнобильська інвалідність – дивна вада*, (інтерв’ю взяла А. Задорога), „Надзвичайна ситуація” 1998, nr 1.
- Пухляк А., *А лжеликвидаторы все не унимаются*, „Профспілкова Газета” 10 IV 1996, nr 15 (286).
- Пухляк А., *Перевірка на істину*, (інтерв’ю взяла З. Загородня), „Надзвичайна ситуація” 1998, nr 9.
- Пухляк А., *У русских те же проблемы что у нас*, (інтерв’ю взяв Б. Чувалов), „Столичные новости” 1998, nr 10.
- Радиоэкологические проблемы Славутича*, „Импульс” 1993, nr 31.
- Ромашенко І., *Можливість захисту цивільних прав способами захисту іншої галузевої належності*, „Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка” 2013, nr 4.
- Сафонов Ю., *Каким он будет, Славутич*, „Неделя” 1987, nr 4 (1400).
- Савран В., *Куда ни кинь все клин*, „Вестник Чернобыля” 1992, nr 92.

- Sekuła P., *Ekonomia i polityka na Ukrainie po 1991 roku wobec zagrożeń eksploatacji Czarnobylskiej Elektrowni Jądrowej*, „Bezpieczeństwo. Teoria i Praktyka” 2018, nr 2.
- Sekuła P., *Fanatyczni mieszkańcy Czarnobyla? Wielokulturowy obraz XIX-wiecznego miasta w tekstach Ławrientija Pochiliewicza i Konstantina Paustowskiego*, „Wschód Europy. Studia Humanistyczno-Społeczne” 2021, vol. 7, no 2.
- Севидова Н., *Чистилище характеров*, „Вести Сегодня” 2011, nr 71.
- Скаченко В., *Проце не допустить*, „Вестник Чернобыля” 1990, nr 29.
- Скирда Л., *Чорнобиль: Епічне осмислення*, „Дніпро” 1989, nr 7.
- Соломатин Ю., *Чернобыль – 95: катастрофа сознания?*, „Вісник Чорнобиля” 1995, nr 29.
- Сверстюк Є., *Перебудова Вавилонської вежі*, „Київ” 1991, nr 2.
- Сургай О., *«Американська» зона відчуження*, „Вісник Чорнобиля” 1991, nr 43-44 (1039-1040).
- Шпехт В., *Что хочу, то и ворочу*, „Вестник Чернобыля” 1992, nr 67 (405).
- Тарарин Ю., *Утоли моя печали*, „Вестник Чернобыля” 1990, nr 17.
- Токаревский В., *Гласность с пристрастием*, „Вестник Чернобыля” 1991, nr 48 (266).
- Walker Ch., *An eerie silence in the shadow of Chernobyl*, “The Times”, 10 VI 1987.
- Walker Ch., *Chernobyl where no money can change hands*, “The Times” 11 VI 1987.
- Walker Ch., *Ukraine struggles to cope with Chernobyl radiation risk*, “The Times” 16 XII 1986.
- Василь М., *Был ли в Чернобыле бывший главный радиолог Украины?*, „Факты” 19 XI 1997.
- Вевер Л., *Ликвидаторы*, „Суббота” 3-9 VI 2005.
- Выступление М.С. Горбачева по советскому телевидению*, „Правда” 15 V 1986, nr 135 (24757).
- „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Чорнобильська трагедія в документах та матеріалах” 2001, nr 1 (16), гол. ред. Ю. Данилюк, Київ 2001.
- Захарова Т., *Де ж взяти довідки про душу?*, „Хрещатик” 16 II 1993.
- Заставим атом быть мирным?*, інтерв'ю у Н. Штейнберга взяв Д. Киянский, „Вестник Чернобыля” 1992, nr 67 (405).
- Жуковский В., *Дозиметри показывают однаково*, „Україна” 1987, nr 17.

Literatura przedmiotu i źródła opublikowane

- 18 річниця чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє. Матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 21 квітня 2004 року*, упоряд. М.М. Борисюк та ін., Київ 2004.
- 20 років Чорнобильської катастрофи. Погляд у майбутнє: Національна доповідь України, Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, ред. В. І. Балого, Київ 2006.
- Агеев В.А., С.Л. Выричек, А.В. Гайдар и друг., *Загрязнение территории зоны отчуждения ЧАЭС основными долгоживущими радионуклидами*, [w:] *Объект «Укрытие» – 10 лет. Основные результаты научных исследований*, Чернобыль 1996.
- Aleksijewicz S., *Krzyk Czarnobyla*, Warszawa 2000.
- Арсеєнко А., М. Сакада, С. Суїменко, *Соціальні та соціально-психологічні чинники економічної реабілітації забруднених зон*, [w:] *Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи. Результати соціологічних досліджень 1986-1995 рр.*, Харків 1996.
- Барановська Н.П., *Испытание Чернобылем*, Киев 2016.
- Барановська Н.П., *Україна – Чорнобиль – Світ. Чорнобильська проблема у міжнародному вимірі 1986-1999*, Київ 1999.
- Барановська Н.П., *Життєвий простір України: Чорнобильська складова*, [w:] *Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри, 1991-2010 роки : збірник наукових статей*, авт. кол.: Г. В. Касьянов, Н. П. Барановська, С. С. Падалка та ін., Київ 2012.
- Бєбєшко В.Г., и др., *Комплексная клиническая оценка состояния здоровья сотрудников объекта «Укрытие»*, [w:] *Чернобыльская атомная электростанция, Славутич: медицинские аспекты*, под. ред. В.Г. Бєбєшко, А.В. Носовского, Д.А. Базыки, Киев 1996.
- Beck U., *Spoleczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, tłum. S. Cieřła, Warszawa 2002.
- Бєкєшіна І., *Покинуті і забуті (несоціологічні нотатки соціолога)*, [w:] *Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи. Результати соціологічних досліджень 1986-1995 рр.*, Харків 1996.
- Бєляєва Н.В., *Заболевания иммунной системы*, [w:] *Чернобыльская атомная электростанция, Славутич: медицинские аспекты*, под. ред. В.Г. Бєбєшко, А.В. Носовского, Д.А. Базыки, Киев 1996
- Бобильова О.О., А.М. Сердюк, В.В. Станкевич, І.І. Карачов, І.В. Какура, Л.І. Наговіцина, М.Д. Маленко, *Гігієнічна оцінка умов проживання населення яке мешкає на території чорнобильської зони відчуження*

- несанкціоновано, [w:] *Чорнобиль. Зона відчуження: збірник наукових праць*, Київ 2001.
- Bromet E.J., J.M. Havenaar, *The Long-Term Mental Health Impacts of the Chernobyl Accident*, [w:] *Mental Health and Disasters*, ed. Y. Neria, S. Galea, F. H. Norris, Cambridge 2009.
- Brown K., *Czarnobyl. Instrukcje przetrwania*, Wołowiec 2019.
- Бурлакова Е.Б., В.М. Кузнецов и др., *Неизвестный Чернобыль: история, события, факты, уроки*, Москва 2006.
- Černobiļa arvien tūsi atmiņā*, E. Vegens et al., Rīga, 2011.
- Чорна книга України: збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе*, упоряд. Ф. Зубанич, Київ 1998.
- Чорнобиль. Документи Оперативної групи ЦК КПУ (1986-1988)*, Упоряд. О.В. Бажан, О.Г. Бажан, Г.В. Боряк, С.І. Власенко, Інститут історії України НАН України, Центральний державний архів громадських об'єднань України, Київ 2017.
- Чорнобильська катастрофа в документах, фактах та долях людей*, під ред. В.В. Дурдинця, В.М. Миколюка, Київ 2006.
- Черніговец М.В., Н.М. Черніговец, *Чорнобиль: історичний нарис*, Київ 2016.
- Чернобыльская катастрофа: Причины и последствия. Непосредственные причины аварии на чернобыльской АЭС. Дозиметрический контроль. Меры защиты и их эффективность*, ред. В.Б. Нестеренко, Д.С. Фирсова, т. 1-2, Минск 1993.
- Чупровская Н.Ю., А.Н. Нягу, В.Г. Костюченко, К.Н. Логановский, *Оценка состояния нервной системы и психики*, [w:] *Чернобыльская атомная электростанция, Славутич: медицинские аспекты*, под. ред. В.Г. Бебешко, А.В. Носовского, Д.А. Базыки, Киев 1996.
- Дашкевич Е.В., и др., *Беременность, роды, плод и состояние плаценты у жительниц г. Славутича*, [w:] *Чернобыльская атомная электростанция, Славутич: медицинские аспекты*, под. ред. В.Г. Бебешко, А.В. Носовского, Д.А. Базыки, Киев 1996.
- Dawson J.I., *Eco-nationalism: Anti-nuclear Activism and National Identity in Russia, Lithuania, and Ukraine*, London 1996.
- Delorme A., *Sprawa ekologicznej tożsamości*, [w:] *Państwo i społeczeństwo. Zagrożenia ekologiczne a etyka, polityka i gospodarka*, red. A. Delorme, Kraków 2004.
- Дідух М.І., *Виробництво біопалива: світові тенденції, національні та регіональні перспективи*, [w:] *Перспективи розвитку альтернативної енергетики на Поліссі України*, ред. О.В. Скидан, Житомир 2014.
- Dodd C.K., *Industrial Decision Making and High-risk Technology: Siting Nuclear Power Facilities in the USSR*, London 1994.

- Долгих Н.Т., *Первая специальная или «Нам бы ночь простоять, да день продержаться!»*, Киев 2011.
- Донченко О., О. Злобіна, В. Тихонович, *Чорнобильський синдром: соціально-психологічний аналіз*, [w:] *Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи. Результати соціологічних досліджень 1986-1995 рр.*, Харків 1996.
- Доповідь про стан навколишнього середовища в Рівненській області за 2011 р.*, Управління охороною навколишнього середовища в Рівненській області, Рівне 2012, http://www.menr.gov.ua/docs/activity-dopovidi/regionalni/rehionalni-dopovidi-u-2012-rotsi/rivnenska_2012.pdf.
- Доповідь про стан навколишнього середовища в Рівненській області у 2013 році*, Департамент екології та природних ресурсів Рівненської облдержадміністрації, Рівне 2014, http://www.menr.gov.ua/docs/activity-dopovidi/regionalni/rehionalni-dopovidi-u-2014-rotsi/rivnenska_2012.pdf.
- Доповідь про стан ядерної та радіаційної безпеки в Україні у 2012 році*, Держ. інспек. ядер. регулювання України, ред. О. Миколайчук та ін., Київ 2013.
- Двадцять п'ять років Чорнобильської катастрофи. Безпека майбутнього. Національна доповідь України*, Міністерство надзвичайних ситуацій України, ред. В.І. Балага, Київ 2011.
- Экологические, медико-биологические и социально-экономические последствия катастрофы на ЧАЭС в Беларуси, под. ред. Е.Ф. Конопки, И.В. Ролевича, Минск 1996.
- Environmental Consequences of the Chernobyl Accident and Their Remediation: Twenty Years of Experience, Report of the UN Chernobyl Forum, Expert Group "Environment" (EGE), Vienna 2005.
- Figley Ch.R., *Psychological Adjustment Among Vietnam Veterans: an Overview of the Research*, [w:] *Stress Disorders Among Vietnam Veterans*, ed. Ch.R. Figley, New York 1978.
- Gorbaczow M., *Sam ze wspomnieniami*, Warszawa 2014.
- Gould P., *Fire in the rain: the democratic consequences of Chernobyl*, Baltimore 1990.
- Hajduk-Nijakowska J., *Żywioł i kultura. Folklorystyczne mechanizmy oswojenia traumy*, Opole 2005.
- Гайченко В.А., *Особливості існування диких тварин в умовах радіоактивного забруднення біогеоценозів*, [w:] *Чорнобиль. Зона відчуження: збірник наукових праць*, Київ 2001.
- Головаха Є., *Сучасний стан досліджень соціальних і психологічних наслідків чорнобильської катастрофи*, [w:] *Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи. Результати соціологічних досліджень 1986-1995 рр.*, Харків 1996.

- Головаха Є., *Динаміка психологічного стану ліквідаторів*, [w:] *Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи. Результати соціологічних досліджень 1986-1995 рр.*, Харків 1996.
- Головаха Є., Н. Паніна, *Досвід комплексного дослідження соціального самопочуття, психологічного стану, самооцінки здоров'я та радіобіологічних показників у зоні радіаційного забруднення*, [w:] *Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи. Результати соціологічних досліджень 1986-1995 рр.*, Харків 1996.
- Головаха Є., Н. Паніна, *Концептуальні засади вимірювання соціального самопочуття та психологічного стану потерпілого населення і постчорнобильська соціальна політика*, [w:] *Соціальні наслідки чорнобильської катастрофи. Результати соціологічних досліджень 1986-1995 рр.*, Харків 1996.
- Гончар О., *Чим живемо. На шляхах до українського Відродження*, Київ 1991.
- Гонта В., *Чорнобиль, яким я його бачив*, Київ 2004.
- Гундорова Т., *Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодернізм*, Київ 2013.
- Гулько Н., Н. Дубова, М. Омелянець, Н. Короткова, *Соціально-демографічний профіль найбільш радіоактивно забруднених внаслідок чорнобильської катастрофи територій українського полісся через 25 років по аварії*, [w:] *Географія. Економіка. Екологія. Туризм: Регіональні студії*, ред. І.В. Смаль, Г.Г. Сенченко, Ніжин 2011.
- Груздев В., *Рассказ чернобыльца*, Saarbrücken 2016.
- Гусев О., *25 років віч-на-віч з «Чорнобилем»*, Київ 2011.
- Гусев О., *Розмикаючи кайдани Чорнобиля*, Київ 2008.
- Hopkins T., *Unchained Reactions: Chernobyl, Glasnost, and Nuclear Deterrence*, Washington 1993.
- Ходорівська Н., *Чорнобиль і людина: соціальна адаптація*, Київ 2005.
- Інформаційно-довідковий матеріал з питань подолання наслідків Чорнобильської катастрофи*, Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, Київ 2004.
- The International Chernobyl Project Technical Report: assessment of radiological consequences and evaluation of protective measures*, IAEA, Vienna 1991.
- Яблоков А. В., В.Б. Нестеренко, А.В. Нестеренко, Н.Е. Преображенская, *Чернобыль: последствия катастрофы для человека и природы*, Москва 2016.

- Jensen P.H., T. Belyaev, V.F. Demin et. al, *Management of Contaminated Territories Radiological Principles and Practice*, [w:] *The radiological consequences of the Chernobyl accident*, Minsk 1996.
- Johnson R.L., *Chernobyl's wild kingdom: life in the dead zone*, Minneapolis 2015.
- Как выжить в условиях повышенной радиации*, ред. В.В. Смолянец, Киев 1991.
- Kaniasty K., *Kłęska żywiołowa czy katastrofa społeczna?*, Gdańsk 2003.
- Карпачова Н.І., *Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні*, Омбудсман України, Київ 2011.
- Карпан Н.В., *Чернобыль. Месть мирного атома*, Днепропетровск 2006.
- Кашпаров В.О., *Формування і динаміка радіоактивного забруднення навколишнього середовища під час аварії на чорнобильській АЕС та в післяаварійний період*, [w:] *Чернобыль. Зона відчуження: збірник наукових праць*, ред. кол.: В.Г. Бар'яхтар, І.Р. Алексєєнко, В.Г. Бебешко та ін., Київ 2001.
- Катасонов В.Ю., *Великая держава или экологическая колония?*, Москва 1991.
- Комаров Ф.И., В.Г. Чвырев, *Военные медики в Чернобыле*, [w:] *Чернобыль: долг и мужество*, т. 1, ред. А.А. Дьяченко Москва 2001.
- Костенко Л., *Украина как жертва и фактор глобализации катастроф*, [w:] *Две Руси*, под. ред. Л. Ившиной, Киев 2004.
- Костенко Л., *Записки українського самашедшого*, Київ 2011.
- Ковалевская Л., *Чернобыль «ДСП». Последствия Чернобыля*, Киев 1995.
- Kowalski P., *Kilka uwag o monstrach i potworach*, [w:] *Antropolog wobec współczesności*, ред. M. Radkowska-Walkowicz, A. Malewska-Szatygin, Warszawa 2010.
- Краткая Энциклопедия. Атомная Энергия*, ред. В.С. Емельянов, Москва 1958.
- Криштопа О., *Чернобыль. Зона отчуждения*, Харьков 2011.
- Лаціс М.П., *Чернобильські спомини*, Київ 1999.
- Логановський К.М., К.Ю. Антипчук та ін., *Нейропсихіатричні наслідки гострої променевої хвороби*, [w:] *Медичні наслідки аварії на Чернобильській атомній електростанції*, за ред. О.Ф. Возіанова, В.Г. Бебешка, Д.А. Базики, Київ 2007.
- Логановський К.М., О.К. Напрєєнко та ін., *Цереброваскул ярні та нейропсихіатричні захворювання*, [w:] *Медичні наслідки аварії на Чернобильській атомній електростанції*, за ред. О.Ф. Возіанова, В.Г. Бебешка, Д.А. Базики, Київ 2007.

- Łysiak-Rudnycki I., *Między historią a polityką*, Wrocław 2012.
- Макеев С., *Особенности работы ликвидаторов и их первые реакции на własний статус*, [w:] *Социальные последствия чернобыльской катастрофы. Результаты социологических исследований 1986-1995 гг.*, Харьков 1996.
- Малиновський А.С., М.І. Дідух, Л.Д. Романчук та ін., *Радіоекологічна оцінка території зони безумовного (обов'язкового) відселення Житомирської області (20 років після аварії на ЧАЕС)*, Житомир 2006.
- Маркина З.Н., *Принципы лесовосстановления на основе анализа радиэкологического состояния почвенно-растительного покрова Брянской области*, Брянск 2011.
- McDermott W. F., *Understanding Combat Related Post Traumatic Stress Disorder*, Jefferson 2012.
- Miedwiedew G., *Raport z Czarnobyla*, Warszawa 1991.
- Митенков А.Ф., *Четверть века: Воспоминания о группе радиационной разведки*, Нижний Новгород 2012.
- Національна доповідь про стан техногенної та природної безпеки в Україні у 2004 році*, Міністерство надзвичайних ситуацій України, Київ 2005.
- Нягу А.І., К.М. Логановський, К.Л. Юр'єв та ін., *Стан здоров'я громадян, які переселилися після евакуації в чернобыльську зону відчуження („самосели“)*, [w:] *Чернобыль. Зона відчуження: збірник наукових праць*, Київ 2001.
- Нягу А.І., Н.Ю. Чупровська, К.М. Логановський та ін., *Стан нервової системи, органів чуття та психічного здоров'я персоналу зони відчуження*, [w:] *Чернобыль. Зона відчуження: збірник наукових праць*, Київ 2001.
- O'Brien T., *Krzycz, kiedy milczą anioły*, Warszawa 2008.
- Olszański T.A., *Ćwierćwiecze niepodległej Ukrainy. Wymiary transformacji*, Prace OSW, nr 64, Warszawa 2017.
- Olszański T.A., *Historia Ukrainy XX w.*, Warszawa 1993.
- Омельянец Н., Н. Гунько, Н. Дубовая, *Демографические потери Украины от Чернобыльской катастрофы*, Saarbrücken 2015.
- Orcutt J.D., D.R. Rudy, *Drugs, Alcohol, and Social Problems*, Oxford 2003.
- Открытая зона. Воспоминают журналисты-участники ликвидации последствий чернобыльской катастрофы*, ред. Ю.В. Сафонов, Киев 1998.
- Паскевич С., Д. Вишневикий, *Чернобыль. Реальный мир*, Москва 2011.
- Petryna A., *Life Exposed. Biological Citizens after Chernobyl*, Princeton 2002.
- Піддубний В., М. Сакада, *Оцінка управлінських рішень щодо диквідації наслідків аварії на ЧАЕС*, [w:] *Соціальні наслідки чернобыльської катастрофи. Результати соціологічних досліджень 1986-1995 рр.*, Харьков 1996.

- Про результати аудиту ефективності використання коштів державного бюджету у 2014 році на виплату щомісячної грошової допомоги у зв'язку з обмеженням споживання продуктів харчування місцевого виробництва та компенсації за пільгове забезпечення продуктами харчування громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи*, Звіт Рахункової палати від від 09.06.2015 року, Київ 2015.
- Радиоактивное загрязнение природных сред*, под ред. Ю.А. Израэля, Ленинград 1990.
- Радіологічний стан територій, віднесених до зон радіоактивного забруднення (у розрізі районів)*, Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, ред. В.І. Холоша, Київ 2008.
- Романчук Л.Д., *Радіоекологічна оцінка формування дозового навантаження у мешканців сільських територій Полісся України*, Житомир 2015.
- Рыбаков Б., *Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. Происхождение Руси и становление ее государственности*, Москва 2013.
- Саєнко Ю., *«Самосели», або жителі мертвої зони Чорнобиля*, [w:] Соціально-наслідки чорнобильської катастрофи. Результати соціологічних досліджень 1986-1995 рр., Харків 1996.
- Саєнко Ю., *Соціально-психологічний слід Чорнобиля*, [w:] Соціально-наслідки чорнобильської катастрофи. Результати соціологічних досліджень 1986-1995 рр., Харків 1996.
- Scott W.J., *Vietnam Veterans Since the War. The Politics of PTSD, Agent Orange, and the National Memorial*, Norman, University of Oklahoma, 2004.
- Sekula P., *Czarnobyl. Społeczno-gospodarcze, polityczne i kulturowe konsekwencje katastrofy jądrowej dla Ukrainy*, Kraków 2014.
- Sekula P., *Likwidatorzy Czarnobyla. Nieznane historie*, Warszawa 2019.
- Sekula P., *Wpływ projektów realizowanych w Strefie Alienacji Czarnobylskiej Elektrowni Jądrowej na zwiększanie bezpieczeństwa radiologicznego na Ukrainie*, [w:] *Problemy bezpieczeństwa Europy i Azji*, red. T. Ambroziak, A. Czwołek, Sz. Gajewski, M. Nowak-Paralusz, Toruń 2016.
- Sekula P., *Zona. Opowieść o radioaktywnym świetle*, Będzin 2020.
- Shcherbak I., *Chernobyl. A Documentary Story*, Edmonton 1989.
- Shcherbak I., *The Strategic Role of Ukraine. Diplomatic Addresses and Lectures (1994-1997)*, Cambridge 1998.
- Степанець К., О. Михайлик, *Святині землі чорнобильської*, Київ 2018.
- Szporluk R., *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union*, Stanford 2000.
- Щербак Ю., *Чорнобиль. Документальна повість*, Київ 1989.
- Скляров В.Ф., *Завтра был Чернобыль*, Москва 1993.

- Szałamow W., *Opowiadania kołymskie*, przekł. J. Baczyński, Poznań 2011.
- Шовкошитний В., Ю. Косін, *Я бачив*, Київ 2016.
- Шорников В.П., *Политико-воспитательная работа с личным составом в частях и подразделениях в оперативной группе гражданской обороны*, [w:] *Чернобыль: долг и мужество*, т. 1, Москва 2001.
- Twenty-five Years after Chornobyl Accident: Safety for the Future*, Ministry of Ukraine of Emergencies, ed. V.I. Baloga, Kiev 2011.
- Уманец М., *Из чернобыльской тетради*, Славутич 2006.
- Васюта С.І., *Постчорнобильський період в Україні: національний досвід в контексті цивілізаційних стратегій*, Київ 2001.
- Wilson J.P., T.M. Keane, *Psychological Trauma and PTSD*, New York 2004.
- Военный энциклопедический словарь*, ред. Н.В. Огарков, Москва 1983.
- Войстроченко А.Ф., *Как это было. Чернобыль и Брянщина*, Брянск 2008.
- Возняк В.Я., *От Тюмени до Чернобыля (записки чернобыльского министра)*, Москва-Берлин 2016.
- Yekelchyk S., *Ukraina. Narodziny nowoczesnego narodu*, Kraków 2009.
- Zaręba A., *Los piechura w Wielkiej Wojnie w Galicji 1914-1915*, [w:] *Małopolska i Podhale w latach Wielkiej Wojny 1914-1918: materiały z ogólno-polskiej konferencji naukowej zorganizowanej z okazji 90. rocznicy wybuchu I wojny światowej*, Nowy Targ, 27-29 sierpnia 2004 r., red. Robert Kowalski, Nowy Targ 2005.
- Zastawnyj F., W. Kusiński, *Ukraina: Przyroda. Ludność. Gospodarka*, Warszawa 2003.
- Заглерс В., *Вот кто я! По-русски*, Рига 2015.
- Зербіно Д., М. Гжегоцький, *Екологічні катастрофи у світі та в Україні*, Львів 2005.
- Живы пока нас помнят. Воспоминания ликвидаторов*, состав. А. Купный, Харьков 2011.

Strony internetowe

- Białoruska Biblioteka Cyfrowa, <http://library.by/>.
- „Czas Z”, internetowe wydanie czasopisma, <http://www.ytime.com.ua>.
- Усаєнко В., *Охота за призракoм*.
- Czarnobylskie Centrum Bezpieczeństwa Jądrowego, Odpadów Promieniotwórczych i Radioekologii, <http://www.chornobyl.net/ua/>.
- Czernihowska Rada Obwodowa, <http://www.chernihiv-oblrada.gov.ua/>.
- Europe.NEWSru.ua, <http://europe.newsru.ua/>.
- Gazeta „Biuletyn Prawniczy Ukrainy”, <http://yurincom.com/ua>.

Gazeta „Dzień”, <https://day.kyiv.ua>
Парфимович А., *Годовщина прерванных традиций*.
Gazeta „Chreszczatyk”, <http://kreschatic.kiev.ua/>.
Gazeta „Kurier Rządowy”, <https://ukurier.gov.ua/uk/>.
Gazeta „Ukraina Młoda”, <http://umoloda.kiev.ua>.
Горова Д., *Відчуття було таке, як на війні – йшли, бо треба*.
Gazeta „Wołyń”, <http://www.volyn.com.ua/>.
Gazeta „Zwierciadło Tygodnia”, <http://www.gazeta.zn.ua>.
Махун С., *Ліна Костенко: «Поїдьте туди, де вмерла Україна»*;
Generalna Prokuratura Ukrainy, <http://www.gp.gov.ua/>.
Hromadske Radio, publiczne radio internetowe, <https://hromadskeradio.org/>.
Interfax-Ukraina, ukraińska agencja informacyjna, <http://ua.interfax.com.ua/>.
Kanał Aleksandra Kupnego, <https://www.youtube.com/c/AlexandrKupnyi>.
Komisja Europejska, https://ec.europa.eu/commission/index_en.
Kompania „Enerhoatom”, <http://www.energoatom.kiev.ua/>.
Lubieszewska Rada Rejonowa, <http://lbsadm.gov.ua/>.
Maniewicka Rada Rejonowa, <http://www.manrayrada.gov.ua/>.
Ministerstwo Ukrainy ds. Nadzwyczajnych, <http://mns.gov.ua/>.
Самойленко Ю., В. Яценко, М. Борисюк, М. Омельянець, *Стан правового і законодавчого забезпечення соціального, медичного і протирадіаційного захисту населення у зв'язку з Чорнобильською катастрофою*.
Narodowe Muzeum Hołodomoru-ludobójstwa, <https://holodomormuseum.org.ua/>.
Свідок Голодомору Анна Заворотня: «Голод – страшиший за радіацію».
Narodowy Instytut Badań Strategicznych, <http://old.niss.gov.ua/>.
Państwowa Służba Statystyki Ukrainy, <http://www.ukrstat.gov.ua>.
Rada Najwyższa Ukrainy, <http://www.rada.gov.ua>.
З виступу В.В. Білоуса на парламентських слуханнях 17 квітня 2013 р. «Про стан, заходи і перспективи подолання наслідків Чорнобильської катастрофи», Radio „Swoboda”, <http://www.radiosvoboda.org>.
Солонина Є., *Радіоактивна загроза людського фактору; Харківські чорнобильці створили нову всеукраїнську організацію*.
„Radoniez”, internetowe wydanie gazety prawosławnego towarzystwa Radoniez, <http://radonezh.ru/>.
Анисимов В.С., *Юрий Андреев – человек Победы (памяти ликвидатора)*.
Ukraińska Agencja Państwowa ds. Zarządzania Zamkniętą Strefą, <http://dazv.gov.ua/>.
Віталій Петрук: *В роботі з радіоактивними відходами нам заважає нестабільне фінансування*.
Гречко О., *Керівник Чорнобильської зони: Говорити про можливість проживання на цій території ми не можемо*.

Państwowy Służba Statystyki Ukrainy, <http://www.ukrstat.gov.ua>.
Parlament Europejski, <http://www.europarl.europa.eu/portal/pl>.
Portal Rządowy Ukrainy, <http://www.kmu.gov.ua>.
Semeniwska Rada Rejonowa, <http://semrayrada.cg.gov.ua>.
„Ukraińska Prawda”, <http://www.pravda.com.ua/>.
Кіпіані В., *Ярошинська, що ти робиш у Народицькому районі*.
„Ukraińskie Czasopismo”, <http://ukrzurnal.eu/>.
Олексюк Б., *Чверть століття Чорнобильської катастрофи: чи вивчені уроки?*
Ukraińskie Niezależne Centrum Badań Politycznych, <http://www.ucipr.kiev.ua/>.
Ukr.Media, ukraiński portal informacyjny, <https://ukr.media/>.
Wołyńska Rada Obwodowa, <http://volynrada.gov.ua/>.
Wszuchukraiński Związek Weteranów Czarnobyla, <http://veteranychernobyl.info>.
Проскурин В., *Требования чернобыльцев остаются неизменными*.
Zaxid.net, lwowski portal informacyjno-analityczny, <http://zaxid.net/>.
Стець А., *Конституційний Суд відновив соцгарантії постраждалим унаслідок Чорнобильської катастрофи*.

Dr Paweł Sekuła, historyk, ukrajinoznawca, adiunkt w Zakładzie Studiów Polsko-Ukraińskich na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego. Uczestnik ekspedycji naukowych do Czarnobylskiej Strefy Alienacji. Prowadzi badania na temat wielokulturowej historii Czarnobyla i różnorodnych konsekwencji katastrofy jądrowej 1986 roku. Jego zainteresowania naukowe koncentrują się także wokół wybranych zagadnień związanych z historią Ukrainy i polityką ekologiczną na obszarze postsowieckim. Autor monografii m.in.: *Czarnobyl. Społeczno-gospodarcze, polityczne i kulturowe konsekwencje katastrofy jądrowej dla Ukrainy* (2014); *Likwidatorzy Czarnobyla: Nieznane Historie* (2019); *Zona. Opowieść o radioaktywnym świecie* (2020).

Monografia jest pogłębionym i wszechstronnym opracowaniem najistotniejszych zagadnień związanych ze społecznymi skutkami katastrofy w Czarnobylu na Ukrainie. Posiada szeroką i różnorodną podstawę źródłową, oparta jest na analizie rozległych materiałów archiwalnych, oficjalnych i nieoficjalnych dokumentów, z których wiele po raz pierwszy zostało wprowadzonych do obiegu naukowego. W publikacji przedstawiono jak katastrofa jądrowa wpłynęła na procesy kulturowo-demograficzne i obyczajowe znacznej części społeczeństwa ukraińskiego poprzez zmiany warunków codziennej egzystencji i organizacji pracy setek tysięcy ludzi. Autor zastosował pojęcia i metody z zakresu nauk humanistycznych i społecznych, takich jak historia, antropologia kulturowa, socjologia, nauki prawne czy literaturoznawstwo, ale także skorzystał z dorobku fizyki i nauk medycznych.

ISBN 978-83-67287-26-5

DOI 10.48226/978-83-67287-26-5